

ЕВОЛЮЦИЯ СРЕЩУ РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ ЗА МОДЕЛИТЕ НА РАЗВИТИЕ

СБОРНИК С ДОКЛАДИ
ОТ МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

РУСЕ, 2020

Сборникът включва доклади от VII Международна научна конференция „Еволюция срещу революция или за моделите на развитие“, проведена под патронажа на Министерството на културата, със съдействието на Фонд „Научни изследвания“ по Договор КП-06-МНФ-5/15.09.2020 г.

Съорганизатори на конференцията:

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив и Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе

Тази книга или части от нея не могат да бъдат размножавани, разпространявани по електронен път и копирани без писменото разрешение на издателя.

ЕВОЛЮЦИЯ СРЕЩУ РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ ЗА МОДЕЛИТЕ НА РАЗВИТИЕ

СБОРНИК С ДОКЛАДИ
ОТ МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

17 – 19 СЕПТЕМВРИ 2020 Г.

ТОМ 2

EVOLUTION AGAINST REVOLUTION OR FOR THE MODELS OF DEVELOPMENT

PROCEEDINGS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

17 – 19 SEPTEMBER 2020

VOL. 2

РЕГИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ“
РУСЕ, 2020
LYUBEN KARAVELOV REGIONAL LIBRARY
RUSE, 2020

Научен комитет:

проф. д-р Маргарита Богданова
проф. д-р инж. Маруся Любчева
проф. д-р Любима Деспотова-Толева
проф. д-р Тони Шекерджиева-Новак
чл.-кор. проф. д.т.н. Христо Белоев
проф. д.и.к.н., д.н. (Нац. сигурност), д.н.
(Соц. дейности) инж. Венелин Терзиев
проф. д-р Ангел Смрикаров

Scientific Board:

Prof. Margarita Bogdanova, PhD
Prof. Eng. Marusya Lyubcheva, PhD
Prof. Lyubima Despotova-Toleva, PhD
Prof. Toni Shekerdzhieva-Novak, PhD
Corr. member prof. DSc Hristo Beloev
Prof. D.Sc., D.Sc. (Nat. Security), D.Sc.
(Social Activities) eng. Venelin Terziev
Prof. Angel Smrikarov, PhD

Редакционна колегия:

Теодора Евтимова
Силва Василева
Кети Илиева
Валерия Йорданова
Ренета Константинова
Татяна Савова

Editorial Board:

Teodora Evtimova
Silva Vasileva
Keti Ilieva
Valeriya Yordanova
Reneta Konstantinova
Tatyana Savova

Предпечатна подготовка:

Кети Илиева
Силва Василева

Pre-print:

Keti Ilieva
Silva Vasileva

Дизайн корица:

Примакс – Мартин Йорданов

Cover design:

Primax – Martin Yordanov

Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе

ISBN 978-619-7404-16-6

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство

„Проф. Асен Диамангиев“ – Пловдив

ISBN 978-954-2963-71-4

Авторите на докладите носят пълна отговорност за съдържанието, оригиналността, изказаните становища и цитираните източници и литература.

СЪДЪРЖАНИЕ

ТОМ 2 / VOL. 2

СЕКЦИЯ III ИКОНОМИКА, ОБЩЕСТВО, ЗДРАВЕ

<i>проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности), инж. Венелин Терзиев, д-р Марин Георгиев, доц. д-р Илина Арменчева, инж. Иван Иванов</i>	11
Балансирана карта за оценка – революция или еволюция в нетрадиционните модели за управление и устойчиво развитие Част.1	
<i>Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng. Venelin Terziev, Marin Georgiev, PhD, Assoc. Prof. Iliana Armencheva, PhD, eng. Ivan Ivanov</i>	11
Balanced Scorecard – Revolution or Evolution in Non-Traditional Models of Management and Fixed Development Part 1	
<i>проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности), инж. Венелин Терзиев, д-р Марин Георгиев, доц. д-р Илина Арменчева, инж. Иван Иванов</i>	20
Балансирана карта за оценка – революция или еволюция в нетрадиционните модели за управление и устойчиво развитие Част.2	
<i>Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng. Venelin Terziev, Marin Georgiev, PhD, Assoc. Prof. Iliana Armencheva, PhD, eng. Ivan Ivanov</i>	20
Balanced Scorecard – Revolution or Evolution in Non-Traditional Models of Management and Fixed Development Part 2	
<i>доц. д-р. Марко Тимчев</i>	31
Съвременни модели за развитие и усъвършенстване на стопанския счетоводен анализ на предприятието	
<i>Assoc. prof. Marko Timchev, PhD</i>	31
Modern Models for Development and Improvement of the Accounting Business Analysis of the Company	
<i>доц. д-р Марко Тимчев</i>	40
Съвременни подходи, модели и методи в образователния процес по стопански счетоводен анализ на предприятието	
<i>Assoc. Prof. Marko Timchev, PhD</i>	40
Modern Models for Development and Improvement of the Business Accounting Analysis of the Enterprise	
<i>гл. ас. д-р Мария Иванова</i>	47
Лидерство (от бъдещето)	
<i>Chief Assist. Mariya Ivanova, PhD</i>	47
Leadership (From the Future)	
<i>д-р Мирослав Ганчев</i>	58
Електронно управление и електронни услуги и промяна на поведението на потребителите им	
<i>Miroslav Ganchev, PhD</i>	58
Electronic Governance and Electronic Services and Change of the Behavior of Their User	
<i>Теодора Петкова, докторант</i>	65
Семантичната мрежа и дигиталните маркетингови комуникации: пресечни точки и перспективи	

<i>Teodora Petkova, PhD student</i>	65
The Semantic Network and Digital Marketing Communications: Intersection Points and Perspectives	
<i>доц. г-р Олга Андreeва</i>	74
Социалният договор като инструмент за стимулиране на предприемаческата инициатива на гражданите	
<i>Assoc. Prof. Olga Andreeva, PhD</i>	74
Social Contract As a Tool for Stimulating the Entrepreneurial Initiative of Citizens	
<i>ст. пр. Валерия Дмитриева, мл. науч. сътрудник</i>	79
Экономическое развитие после пандемии: самоизоляция как новая модель	
<i>senior lecturer Valeria Dmitrieva, research fellow</i>	79
Postpandemic Economic Development: Self-Isolation As a New Model	
<i>гл. ас. г-р Теодора Тодорова</i>	84
Еволюция в извънбъбречните методи за очистване на кръвта – история на хемодиализата	
<i>Chief Assist. Teodora Todorova, PhD</i>	84
Evolution in Extrarenal Blood Purification Methods – History of Hemodialysis	
<i>г-р Симеон Симеонов д.м., г-р Ахмед Ахмедов, г-р Денис Велиев</i>	94
Еволюция в скрининг и оперативно лечение на колоректалният карцином	
<i>Simeon Simeonov M.D.PhD, Ahmed Ahmedov M.D., Denis Veliev m.d.</i>	94
evolution In Screening and Surgical Treatment of Colorectal Cancer	
<i>г-р Стоян Генадиев, г-р Петя Кашукеева, г-р Георги Георгиев</i>	118
Как еволюцията влияе на нашите вени?	
<i>Dr. Stoyan Genadiev, Dr. Petya Kashukeeva, Dr. Georgi Georgiev</i>	118
How Does the Evolution Affect Our Veins?	
<i>гл. ас. г-р Цвета Христова</i>	126
Имплементация на индивидуални клинични случаи в практическото обучение на студенти акушерки	
<i>Chief Assist. Tsveta Hristova, PhD</i>	126
Implementation Of individual Clinical Cases (Case Study). Within Practical Education of Midwifery Students	
<i>Николай Тончев</i>	134
Създаване на разширена реалност за обучение на медицински персонал	
<i>Nikolay Tonchev</i>	134
Establishing an Extended Reality for Training OF Medical Staff	
<i>доц. г-р Любомир Любенов</i>	140
Къси вериги за доставки на пчелни продукти	
<i>Assoc. prof. Lyubomir Lyubenov, PhD</i>	140
Short Chains for Delivery of Beekeeping Products	
<i>г-р Анелия Любенова</i>	149
Еволюция на счетоводството	
<i>Anelia Lyubanova, PhD</i>	149
Evolution in Accounting	
<i>г-р Анелия Любенова</i>	160
Ролята на управленското счетоводство за развитие на земеделските стопанства	
<i>Anelia Lyubanova, PhD</i>	160
The Role of Management Accounting for the Development of the Agricultural Holdings	

<i>проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности), инж. Венелин Терзиев, доц. к.э.н. Владимир Климух</i>	
Воздействие пандемических и постпандемических факторов инновационного развития в промышленности	167
<i>Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng. Venelin Terziev, Assoc. Prof. Vladimir Klimuk, PhD</i>	167
The Impact of Pandemic and Post-Pandemic Factors on In-Novative Development of Industry	
<i>проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности), инж. Венелин Терзиев, проф. д.н. Весела Радович, инж. Васил Йорданов</i>	180
Еволюция на терени, предразполагащи за възникване на специфични свлачищни процеси	
<i>Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng. Venelin Terziev, Prof. D.Sc. Vesela Radovich, eng. Vasil Yordanov</i>	180
Evolution on Terrains, Prepossessing to Origine of Specific Landslide Processes	
<i>доц. д-р инж. Кирил Радев</i>	188
Икономическо развитие и растеж – модели, съвременни тенденции и инструменти за управление	
<i>Assoc. Prof. Kiril Radev, PhD</i>	188
Economic Development and Growth – Models, Modern Trends and Management Instruments	
<i>гл. ас. д-р Иво Велинов</i>	199
Икономика на културата в безпрецедентни икономически обстоятелства	
<i>Chief Assist. Ivo Velinov, PhD</i>	199
Economy of Culture in Unprecedented Economic Circumstances	
<i>гл. ас. д-р Даниела Йорданова</i>	208
Програма за управление на риска до 2025 г. – основни тенденции на развитие	
<i>Chief Assist. Daniela Yordanova, PhD</i>	208
Risk Management Program Until 2025 – Main Development Trends	

СЕКЦИЯ IV

ЕВОЛЮЦИЯ И РЕВОЛЮЦИЯ – ПОЛИТИЧЕСКИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ

<i>доц. д-р Елица Куманова</i>	214
Златното правило и общественият договор	
<i>Assoc. Prof. Elitsa Valcheva-Kumanova, PhD</i>	214
The Golden Rule of the Social Contract	
<i>доц. д-р Зорница Йорданова</i>	219
Аргументът за правна сигурност в практиката на конституционния съд на република България от 2020 г.	
<i>Assoc. Prof. Zornitsa Yordanova, PhD</i>	219
The Argument for Legal Security in the Practice Ofthe Constitutional Court of the Republic of Bulgaria From 2020	
<i>гл. ас. д-р Доротея Димова-Северинова</i>	232
Исторически преглед на понятието „юридическа аргументация“. модели на развитие	
<i>Asst. Prof., PhD Doroteya Dimova-Severinova</i>	232
Historical overview of the concept of "legal argumentation". Models of development	

<i>гл. ас. г-р Паунита Петрова</i>	242
Еволюция в международноправната защита на социалните права – отговор и противодействие на четвъртата индустриална революция	
<i>Chief Assist. Paunita Petrova, PhD</i>	242
Evolution in International Legal Protection of Social Rights – Response and Counteraction to the Fourth Industrial Revolution	
<i>Йордан Йорданов, докторант</i>	251
Същност на правомерния отказ като правно явление	
Yordan Yordanov, PhD student	251
Essence of Legal Refusal as a Legal Phenomenon	
<i>Таня Илиева, докторант</i>	258
Ненасилието (ахимса) – изконна добродетел на индийската мъдрост	
<i>Tanya Ilieva, PhD student</i>	258
Nonviolence (Ahimsa) – Primary Virtue of Indian Wisdom	
<i>доц. г-р Ася Атанасова</i>	267
Революции срещу свобода	
<i>Assoc. Prof. Asya Atanasova, PhD</i>	267
Revolution Against Freedom	
<i>гл. ас. г-р Иван Начев</i>	280
Да преосмислим ЕС след Brexit: какво е бъдещето на европейската идея в България и Европа	
<i>Chief Assist. Ivan Nachev, PhD</i>	280
To Rethink EU After Brexit: What Is the Future of the European Idea in Bulgaria and Europe	
<i>Станислав Тодоров, докторант</i>	302
Политика без политически враг. Периодът на извънредно положение в България 2020 г.	
<i>Stanislav Todorov, PhD student</i>	302
Politics Without a Political Enemy. The Period of Emergency Situation in Bulgaria 2020	
<i>Миглена Дамянова-Радойска, докторант</i>	310
Идеите за еволюционно развитие в речите на Демостен и Цицерон	
<i>Miglena Damyanova-Radoyska, PhD student</i>	310
The Ideas for Evolutionary Development in the Speeches of Demosthen and Ciceron	
<i>Юлий Йорданов</i>	315
Научните конференции – еволюция в дейността на Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ в Русе	
<i>Yuliy Yordanov</i>	315
The Scientific Conferences – Evolution in the Activity of Lyuben Karavelov Regional Library in Ruse	
<i>Вилма Йованова, Зоран Костовски</i>	324
Еволюция на библиотеката чрез бенчмаркинг и сътрудничество	
<i>Vilma Jovanova, Zoran Kostovski</i>	324
Library Evolution Through Benchmarking and International Collaboration	
<i>Йоана Корнелия Кристина Крихана, докторант</i>	331
Библиотеките – възобновяеми екосистеми на знанието	
<i>Ioana Cornelia Cristina Crihană, PhD Student</i>	331
Libraries – Renewable Knowledge Ecosystems	
<i>гл. ас. д-р Доротея Валентинова</i>	337
Ценности, историческа памет и (г)еволюция	

Chief Assist. Doroteya Valentinova, PhD	337
Values, Historical Memory and (D)Evolution	
гл. ас. д-р Мария Михайлова	349
Модели на случването на пряката и на представителната демокрация	
Chief Assist. Maria Petrova, PhD	349
Models for the Happening of Direct and Representative Democracy	
Габриела Куманова	357
Метаморфози на свободата	
Gabriela Kumanova	357
Metamorphosis of the Freedom	
Александър Куманов, Наталия Маринова	361
Принципи на декларацията за независимост на САЩ	
Aleksandar Kumanov, Natalia Marinova	361
Principles of the US Declaration of Independence	
Александър Куманов, Наталия Маринова	365
Ритуали на полагане на клетва	
Aleksandar Kumanov, Natalia Marinova	365
Oathing Rituals	

СЕКЦИЯ V ОБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ НА РАЗВИТИЕ

проф. г-р Стела Митева-Динкова	370
Еволюция в обучението – рефлексия от съвременните условия	
Prof. Stela Miteva-Dinkova, PhD	370
Evolution in Training – Reflection of the Modern Conditions	
Доц. г-р Цветанка Коловска	379
За предизвикателствата пред компетентностния подход в обучението по музика и еволюционните процеси	
Assoc. prof. Tsvetanka Kolovska, PhD	379
On the Challenges of the Competence Approach in Music Training and Evolutionary Processes	
доц. г-р Красимира Филева-Русева	388
Интелектуално развитие чрез подвеждащи задачи в електронни учебници по музика за общообразователното училище в България	
Assoc. Prof. Krasimira Fileva – Ruseva, PhD	388
Intellectual Development Through Misleading Tasks In Electronic Textbooks on Music for the General Education School in Bulgaria	
доц. г-р Павел Стефанов, гл. ас. г-р Петя Стефанова	399
Звукови образи или образование във виртуална звукова среда	
Assoc. prof. Pavel Stefanov, PhD, Petya Stefanova, PhD	399
Sound Images or Education in a Virtual Sound Environment	
доц. г-р Светлана Николаева	406
Образователни практики за масова земеделска просвета 1878 – 1944 година	
Assoc. Prof. Svetlana Nikolaeva, PhD	406
Educational Practices for Mass Agricultural Enlightenment 1878 – 1944	
ас. Анна Върбанова	416
Концепция за фазиране на обучения – подход за дизайн на образователни програми, генериран в академичен контекст	

<i>Assist. Anna Varbanova</i>	416
Phased Curriculum – a Concept for Educational Design, Generated in an Academic Context	
<i>Никита Бухов</i>	428
Развитие онлайн-образования в условиях дистанционной экономики	
<i>Nikita Bukhov</i>	428
Development of Online Education in the Conditions of Remote Economy	
<i>гл. ас. д-р Люба Златкова, Димитринка Христова</i>	434
Принципът на цялостност – една различна образователна перспектива	
<i>Chief Assist. Liuba Zlatkova, Phd, Dimitrinka Hristova</i>	434
The Principle of Integrity – a Different Educational Perspective	
<i>ас. Екатерина Томова</i>	442
Апробиране на модел за прилагане на компетентностния подход в обучението на студенти	
<i>Assist. Ekaterina Tomova</i>	442
Approval of a Model for Application of the Competence Approach in Student Education	
<i>инж. Явор Стефанов</i>	452
Модел на практическо обучение с добавена реалност и виртуален персонален асистент	
<i>eng. Yavor Stefanov</i>	452
A Model of Practical Training with Added Reality and a Virtual Personal Assistant	
<i>д-р Вехбие Балиева, д-р Сезер Нухат</i>	457
Образователното и културното развитие на децата от турския етнос – революция или еволюция в контекста на съвременното глобално общество	
<i>Vehbie Nurieva Balieva, PhD, Sezer Nehat Asan, PhD</i>	457
The Educational and Cultural Development of Children From the Turkish Ethnicity – Revolution or Evolution in the Context of Modern Global Society	
<i>Бексай Бектешев</i>	465
Емоционалната интелигентност и връзката ѝ с музикалните инструменти	
<i>Beksay Bekteshev</i>	465
The Emotional Intelligence and Its Relationship with Musical Instruments	
<i>проф. д-р Роберт Димитровски, действителен член на РАЕ, проф., д.ик.н., д.н. (Нац. сигурност), д.н. (Соц. дейности), инж. Венелин Терзиев, проф. д-р Баки Колеци, Лиляна Пушова-Стаменкова, Павле Тръпески</i>	474
Управление на промените и промяна в обучението	
<i>Full professor, PhD Robert Dimitrovski, Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng. Venelin Terziev, Professor, Ph.D Baki Koleci, Teaching assistant, Faculty of Economics, Lilyana Pushova, Pavle Trapski</i>	474
Management of Changes and Change in Training	
<i>проф. д.п.н. Инна Федотенко, доц. к.п.н. И. А. Югфельд</i>	489
Рефлексивный анализ опыта электронно-дистанционного обучения	
<i>Prof. D.Sc. Inna Fedotenko, Assoc. Prof. D.Sc. I. Yugfeld</i>	489
Reflexive Analysis of E-Learning Experience	
<i>ас. Доротея Дунева</i>	494
Факторен анализ за възникване на юношеска асоциалност и модел за превенция	
<i>Ass. Doroteia Duneva</i>	494
Factor Analysis for the Use of Adolescent Asociality and Prevention Model	

СЕКЦИЯ III

ИКОНОМИКА, ОБЩЕСТВО, ЗДРАВЕ

БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ ЕВОЛЮЦИЯ В НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ (Първа част)

проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности), инж.

Венелин Терзиев

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
Университетска многопрофилна болница за активно лечение
„Канев“ АД – Русе, България
Руска академия по естествознание – Москва, Русия

д-р Марин Георгиев

Университетска многопрофилна болница за активно лечение
„Канев“ АД – Русе, България

доц. д-р Илина Арменчева

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

инж. Иван Иванов

Университетска многопрофилна болница за активно лечение
„Канев“ АД – Русе, България

Резюме: *Балансираната карта за оценка (БКО) е практическият инструмент, помагач на организациите да реализират своята бизнес стратегия. За всяка перспектива се формулират стратегически цели, критерии и планове за действие. Непрекъснатият процес по развитието на БКО е целенасочен върху съвместяването на четирите и повече перспективи. Картата насочва усилията на разглежданата организация върху критичния анализ на бъдещето и обвързването му със съдържанието на идеала.*

Ключови думи: *Балансирана карта за оценка, измерване на дейността, стратегическо управление, контрол, организация.*

**BALANCED SCORECARD – REVOLUTION OR EVOLUTION
IN NON-TRADITIONAL MODELS OF MANAGEMENT
AND FIXED DEVELOPMENT**

(Part 1)

Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng.

Venelin Terziev

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
Angel Kanchev Ruse University, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria
Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia

Marin Georgiev, PhD

Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Assoc. Prof. Ilina Armencheva, PhD

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

eng. Ivan Ivanov

Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

***Summary:** Balanced scorecard (BSC) is a practical tool helping organizations to implement their business strategy. Each perspective requires setting strategic goals, criteria and action plans. The continuous process of BSC development is focused on combining four and more perspectives. The balanced scorecard focuses the efforts of the reviewed organization on the critical the analysis of future and its binding with the meaning of the ideal.*

***Keywords:** Balanced Scorecard, performance measurement, strategic management, control, organisation.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Една от характерните особености на последните години се състои в динамичното развитие на концепции, модели и технологии за корпоративно и обществено управление. Особено внимание се отделя на стратегическото управление. Анализът на дейността на големи и средно големи икономически субекти, функциониращи без адаптирано към тях стратегическо управление, вече е твърде рисковано начинание. Изследванията в тази област предизвикват и подготвят появата на нови парадигми, концепции и инструментариум. Без съмнение оценката е ценна управленска

практика. Една от ролята на измерването, особено във формата на балансирана схема, е да улесни проверката за хода на действията по мероприятията в организацията.

Изходен пункт на балансово-резултатните методи е разбирането, че да се разчита напълно на финансовите показатели при оценяване изпълнението на поставените цели в организациите е неправилно. Адаптирането на балансово-резултатния анализ към новите условия, освен че отпада дължимото на традиционните измерители, ги допълва и с нови показатели за очаквано състояние и развитие в бъдеще. За основа на този тип анализ се утвърждава балансираната карта за оценка (БКО) [1], презентирани в началото на 90-те години на XX век.

БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – РЕВОЛЮЦИЯ В НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Идеята бизнесът да се разглежда от гледната точка на „карта“ предизвиква значителен интерес още от въвеждането на модела през 1992 г. Причината е, че все повече мениджъри откриват необходимост от нещо повече от масово прилаганите краткосрочни доклади, визирайки развитието на способности, необходими, за да преуспее организацията и в бъдеще, макар че е възможно тези промени да ги лишат от печалби в настоящата година и да доведат до нарастване на разходите.

Именно това е фундаменталната причина, поради която компаниите се нуждаят от балансирана карта. Тази нужда е още по-очевидна за организациите, чиято цел не е печалба, като правителствени агенции и нестопански структури, и откроява още основателни причини, поради които балансираната система успешно се налага в света на бизнеса и консултантските услуги:

Първо, това е съвсем навременна идея. Остарелите традиционни системи за измерване, както и все по-големите усилия за съществуване в непрекъснато усложняващите се условия, предоставят големи възможности за БКО.

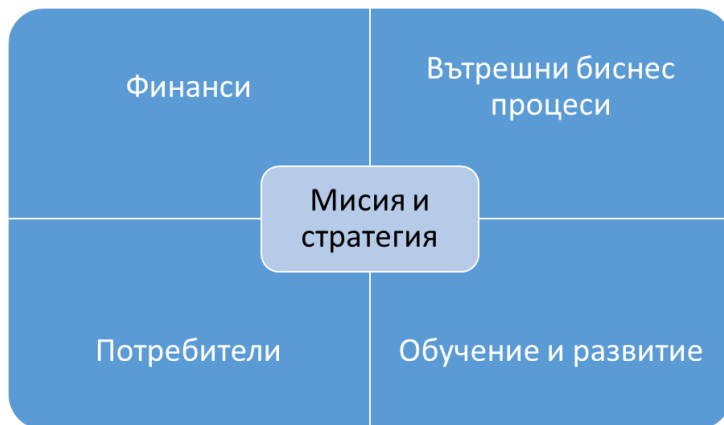
Второ, БКО е изключително добре формулирана и представена много внимателно както от своите създатели чрез серия статии във водещи научни списания, така и от водещи консултанти на научни форуми.

Трето, БКО изглежда проста, но притежава широкоспектърна същност. Предимството на това е, че от пръв поглед се констатира достатъчна прозрачност и разбираемост. И все пак при по-задълбочено изследване на самата концепция става ясно, че така наречената „простота“ е само привидна.

Предпоставките за утвърждаване на управленския модел балансирана карта за оценка на резултатите могат да бъдат разгледани в няколко аспекта:

- Ниската ефективност и едностранчивата насоченост на управленския контрол в посока финанси, а оттам и деформирането на база данни при създаването на стратегия.
- Необходимостта от въвеждане в практиката на широко приложим модел, измерващ ефективността, анализиращ отношенията и регистриращ тенденции и посоки на стратегическо развитие.
- Съвместяването на финансови и нефинансови измерители на дейността – тяхната роля в реализирането на ефективно управление и контрол на всички нива.

От 1992 г. до наши дни интересът към балансираната система от показатели постоянно нараства. Концепцията провокира усъвършенстване на дейността на много мениджъри. Особено отзивчиви са ръководителите от средния ешелон. За тях е лесно да погледнат операциите си като балансиращ акт между различни значими интереси от гледна точка на балансираната карта. Аprobацията на БКО като средство за контрол срещу трудности, докато обори привидно по-практичните цели за печалби при висшия ешелон ръководители. Следователно е важно внимателно да се прецени какви ключови коефициенти и нефинансови критерии трябва да се зложат в нея.

Фиг. 1. Балансирана система от показатели

В балансираната карта критериите за резултат се комбинират с критерии, които описват изразходените ресурси или извършените дейности, като тази комбинация се обособява като един стимул, един своеобразен двигател на работата. Добре конструирани карти комбинират

В съдържанието си няколко перспективи (Фиг. 1) и два елемента, които е трудно да се разграничат. Те са обвързани в система от цели и средства. За хората, отговарящи за логистиката, времето на доставка е резултат, но за целите на връзката с клиента то може да се сметне за един от двигателите на работа, който може да повиши лоялността на клиента. В този ред на мисли може да се твърди, че картите до голяма степен илюстрират възможностите на бизнеса да се основава върху предположения за връзките между отделните коефициенти и тези предположения да се използват за осъществяване на определена задача.

Чрез висока „прозорливост“ пазарите се фрагментират, когато клиентите осмислят как могат да задоволят индивидуалните си нужди. Това развитие представлява истинско предизвикателство за адаптивната способност на бизнеса. Общуването с клиентите трябва да бъде сведено до ниво индивид и задоволяване на неговите потребности. Това изискване важи не само за компании, които продават на други компании, но и за така наречения масов пазар. Комуникацията насърчава и стимулира растящите очаквания на купувачите относно продуктите и тяхното приложение. „Индивидуално адаптиран и основан на конкретни взаимоотношения маркетинг предполага, че се усъвършенства способността да се управлява обособената вече връзка между клиент и продукт“ [2]. Поради липсата на стандартни решения до голяма степен фактори за успеха в този аспект са информационните системи и компетентността на работещите.

Всички тези изисквания налагат нужда от динамични организации с висока степен на автономност на работещите. За тази среда не е подходящ традиционният финансов контрол. Не само че информацията, която той осигурява, често е остаряла и неточна, за да се използва като база за решения за отношенията с клиенти или за продукти. Освен това и автономните служители се нуждаят от цели и инициативи, различни от обичайните, които се базират на печалба и възвращаемост на инвестициите и са оформени по модела на бюлетините за приходите при финансовото счетоводство. Необходими са други ориентири, които да посочат начин, съвместим с изчерпателната далновидност или концепцията на бизнеса. Цялата организация трябва да възприема единството на стратегия и правилата на бизнеса, които се базират на консенсус между необходимите приоритети. По тези причини балансираната система има своето място и роля. Концепцията е помощник в процеса за постигане на общо мнение за бизнес средата в компанията. Тя обогатява инструментариума на управлението и контрола и ги устремява в стратегическа насока, като преосмисля тяхната ефективност и провокира усъвършенстването им във функционален план.

В понятието „балансирана карта“ е заложена не само специфичната структура за самата „карта“, но и процесът на нейната употреба. Така концепцията за балансирана карта е елемент от добре развита система за управление и контрол, фокусирана в стратегическа перспектива и отговор на критиката, насочена към традиционното управление и контрол. Тук прозира връзката на оригиналните предположения на Каплан и Нортън за контрол на балансираната карта с други подобни предположения и с идеята за интелектуалния капитал на една компания. При наличието на балансирана карта финансовата отговорност и управлението са заменени от по-богатата картина на реалността. Не че паричните критерии са станали по-маловажни, но и в тази връзка е необходимо да се формира баланс при прехода от финансово към стратегическо управление на организационната дейност.

През последното десетилетие нараства критиката към традиционните системи за управление и контрол като обосновани само върху финансови критерии. Причината за това е, че днес условията се различават от условията по времето, когато се е утвърдило разбирането за смисъла на традиционните управление и контрол.

Понякога се говори, че основно традиционният контрол е спрял да се развива през 1925 г. По онова време са съществували буквално всички счетоводни процедури, използвани и сега: бюджети, стандартни разходи, трансферирано плащане/цената на продукти или услуги, когато са търгувани между отделните филиали на една и съща организация, а не на свободния пазар – моделът на Дюпон и др. Ролята на системата мениджмънт – контрол е била да се грижи компанията да е ефективна; В резултат на това мениджмънтът се съсредоточава основно върху разходите.

От Втората световна война насам промишлеността е подложена на огромна технологична промяна и повечето организации са увеличили мащабите си и са усложнили структурата си. Модерните технологии и производствени процеси водят до нови изисквания към системите за управленски контрол на компаниите. Финансовите критерии илюстрират резултатите от вече взети решения, но не са адекватно ръководство за дългосрочно стратегическо развитие. Много хора осъзнават, че за да бъде конкурентноспособна една компания, тя се нуждае от по-пълна информация за различните аспекти на своя бизнес. По тази причина 80-те години се характеризират с бум на концепции и инструментални образци като: Мениджмънт на пълното количество (МПК), управление на производството (Кайзен), повторно планиране на бизнес процеса (ППБП) и др. Но от

счетоводството и отгела по финансов контрол рядко излизат инициативи. Целите на новите инструменти регистрират неясна връзка с традиционния контрол, тъй като чрез тях се доказва непрестанен напредък с течение на времето, като се опират на идеи и предложения от самата организация. Стратегията, стъпила върху процесите, които отговарят на нуждите на купувача, е несъвместима с краткосрочното мислене, резултат от съсредоточаване единствено върху финансовите критерии.

Формират се критични становища относно класическия контрол, тъй като той генерира определени дефицити в управлението защото:

1. Предоставя подвеждаща информация при вземане на решения. Основата за вземане на решения в една компания се създава от информацията за разходи, приходи и доходност. „Традиционните финансови критерии показват резултатите от минали дейности. Такъв вид информация може да доведе до действие, несъвместимо със стратегическите цели“ [3].

2. Не взема предвид изискванията на днешната организация и стратегия. Съсредоточаването върху критерии с паричен израз принуждава компаниите да пренебрегнат по-малко материални нефинансови критерии като качество на продуктите, задоволеност на клиента, време за доставка, гъвкавост, време за развитие на нов продукт и по-високо ниво на ноу-хау на работниците. Използваните критерии регистрират фалшиви сигнали за ефективността и доходността на предприятието.

3. Насърчава краткосрочното мислене и субоптимизация. Финансовият контрол не предполага дългосрочно мислене. Той може да доведе до съкращения в изследването и развитието, връщане към остарели методи на обучение, слаби програми за мотивация и инициативност и забавяне на инвестиционни планове. Така основният проблем се оказва „субоптимизация“ във времето, а предизвикателството е да се постигне баланс между кратко- и дългосрочна работа.

4. Управлението на база финансови критерии омаловажава ролята на контрола. Структурата на управленско-контролните системи е определена от нуждата на финансовото счетоводство относно външна информация. Акционерите в компанията непрестанно искат информация за работата на предприятието, за да могат да се сравнят с алтернативни възможности за инвестиране. Само финансови критерии не дават достоверна и точна информация за развитието на бизнеса. [4]

5. Генерира подвеждаща информация за разпределението на разходите и контрола на инвестициите. Традиционната основа за разпределение на разходите – разпределение на индиректните на основата на директните разходи – е остаряла. Връзката между директните и индиректните разходи

е променена като следствие от нарасналите разходи за изследване и развитие, съвместната работа, рационализиране на производството и т.н. Смесените субсидии за продуктите затрудняват оценяването на действителната доходност от всеки един от тях. Освен това често е невъзможно да се оценят дългосрочните разходи по разработването на един продукт. Разходите трябва да се разпределят по начин, различен от традиционния метод на стандартните добавки.

6. Доставка абстрактна информация на служителите. Друг недостатък на финансовите критерии е, че те не значат нищо за голяма част от организацията, състояща се от служители, които не откриват връзка между тяхната работа и цифрите в различните типове отчети. „Системите са твърде комплицирани и така се превръщат в пречка за гъвкавостта на предната линия“ [5].

7. Игнорира се ролята на бизнес средата. Традиционните системи, конструирани от финансови критерии, пренебрегват перспективата клиент и конкурент и така не успяват да ни предупредят рано за промените в предмета на дейността на компанията и в промишлеността: финансовите ключови коефициенти на повечето контролно-управленски системи са насочени повече навътре, отколкото навън. „Тези критерии се използват за сравнения с минали периоди на основата на вътрешно създадени стандарти. Така е много по-трудно да се сравни компанията с конкурентите ѝ, макар че тази информация е толкова важна, колкото и работата на компанията за постигане на набелязаните цели“.

8. Възможност за подвеждаща информация. Днешните лидери са склонни да използват информацията от ежемесечни и тримесечни отчети – фактор, който накланя везните в полза на краткосрочни инвестиционни решения. Освен това тази краткосрочна перспектива дава възможност за манипулиране на финансови критерии, така че „финансовите ключови съотношения могат да са подвеждащи и да не са достоверни за целите на анализа и вземане на решения“ [6]. Именно динамиката на баланса между отношение и състояние поставя на дневен ред разрешаването на дилемата: документ или процес е явлението БКО. „Когато се говори за балансирана карта се счита, че успехът трябва да отразява баланса между няколко важни елемента на работата, на разумния баланс между отношение и състояние на развитите и развиващите се компоненти“ [7]. Еднакво важно е картата да бъде оформена като документ за постигнати и очаквани резултати. Тогава тя е алтернативен начин да се визуализира бизнес планът.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Във втора част на разработката се прави анализ на приложението на Балансирана карта за оценка в различните по тип организации, изтъкват се предимства, с които тя подменя традиционния метод на счетоводителите паралелно да ангажират цели и критерии, които се приемат и тълкуват по-лесно под формата на карта от несчетоводители. Ръководството на проекта трябва неотстъпно да следи работата, да прави предложения и нанася корекции, които ще улеснят разбирането на процеса като цяло и ще гарантират постоянство на картата.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Kaplan, R., Norton, D. (1992). *The Balanced Scorecard: Measures that Drive Performance*, Harvard Business Review, I – II, 1992.
2. Treacy, M., Wiersema, F. (1995). *The Discipline of Market Leaders*. NY: Addison-Wasley, 1995.
3. Goldenberg, H., Hoffecker, J. (1994). *Using the Balanced Scorecard to develop Companywide Performance Measures*, Journal of Cost Management, Fall 1994.
4. Johnson, T., Kaplan, R. (1987). *Relevance Lost: the rise and fall of Management Accounting*, HBSP, 1987.
5. Shank, J.C., Govindarajan, V. (1993). *Strategic Cost Management*, NY, Free Press, 1993.
6. Eccles, R., Pyburn, P. (1992). *Creating a Comprehensive System to Measure Performance*, Management Accounting, X. 1992.
7. Friedag, H.R., Schmidt, W. (1999). *Balanced Scorecard: Mehralsein Kennzahlensystem*, RHV, Fr\G, 1999.

**БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ
ЕВОЛЮЦИЯ В НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ
И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ**

(Втора част)

проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности), инж.

Венелин Терзиев

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
Университетска многопрофилна болница за активно лечение
„Канев“ АД – Русе, България
Руска академия по естествознание – Москва, Русия

д-р Марин Георгиев

Университетска многопрофилна болница за активно лечение
„Канев“ АД – Русе, България

доц. д-р Илина Арменчева

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

инж. Иван Иванов

Университетска многопрофилна болница за активно лечение
„Канев“ АД – Русе, България

***Резюме:** Балансираната карта за оценка (БКО) е практическият инструмент, помагач на организациите да реализират своята бизнес стратегия. За всяка перспектива се формулират стратегически цели, критерии и планове за действие. Непрекъснатият процес по развитието на БКО е целенасочен върху съвместяването на четирите и повече перспективи. Картата насочва усилията на разглежданата организация върху критичния анализ на бъдещето и обвързването му със съдържанието на идеала.*

***Ключови думи:** Балансирана карта за оценка, измерване на дейността, стратегическо управление, контрол, организация.*

**BALANCED SCORECARD – REVOLUTION OR EVOLUTION
IN NON-TRADITIONAL MODELS OF MANAGEMENT
AND FIXED DEVELOPMENT**

(Part 2)

Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng.

Venelin Terziev

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
Angel Kanchev Ruse University, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rouse, Bulgaria
Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia

Marin Georgiev, PhD

Kaneff University Hospital, Rouse, Bulgaria

Assoc. Prof. Iliana Armencheva, PhD

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

eng. Ivan Ivanov

Kaneff University Hospital, Rouse, Bulgaria

***Abstract:** Balanced scorecard (BSC) is a practical tool helping organizations to implement their business strategy. Each perspective requires setting strategic goals, criteria and action plans. The continuous process of BSC development is focused on combining four and more perspectives. The balanced scorecard focuses the efforts of the reviewed organization on the critical the analysis of future and its binding with the meaning of the ideal.*

***Keywords:** Balanced Scorecard, performance measurement, strategic management, control, organisation.*

ВЪВЕДЕНИЕ

В ранните образци Балансираната карта за оценка е разглеждана като метод на стойностно измерване. В тези случаи е твърде трудно да се търсят сериозни основания процесът да се обвързва с управлението на стратегия и контрол върху нея. На този ранен стадий развитието на БКО е обвързано с конкретни инициативи и мероприятия, планово подготвяни и бюджетно обезпечени. Наблюдава се взаимно влияние между формата на картата и целия процес на планиране, в частност на процеса по създаване на бюджети. Той предполага оформянето на баланс между краткосрочно и дългосрочно планиране и възможност да предначертава необходимата

стратегическа посока на усилията на всеки член от организацията. Картата често създава поводи за дискусии, които без нея може би не биха се провели, но са важни поради нейната употреба. Така един документ формално погледнато е карта, но съдържа и нещо много повече.

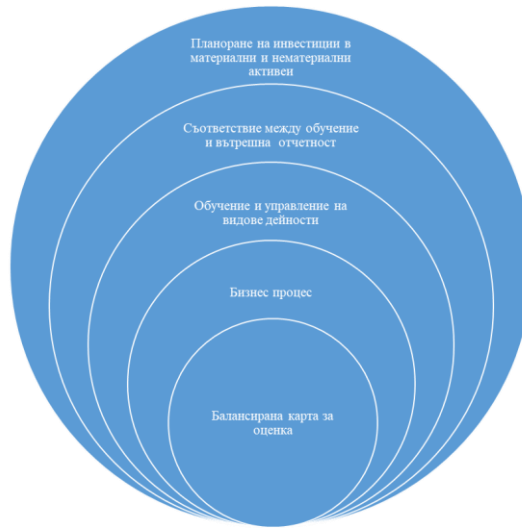
Идеята далеч надхвърля просто създаване на система за оценяване на работата. Макар да съществуват много мнения за картата, твърде често в това понятие се залага и друго съдържание. От практиката е установено, че картите имат различни приложения – от управление на бюджетите до управление върху стратегиите. Те всички имат една обща черта: появата им в последните години е предизвикана от необходимостта да се измерват и управляват както ефективността на дейността на разглежданите организации, така и далеч по-сложни процеси като реализирането на стратегии. В основата на концепцията за Балансираните карти за оценка лежи идеята за формиране на иновационна система за измерване на дейността на организациите.

В момента организации и компании от корпоративен тип оперират в нов вид икономическа среда, основана на знанието, където е необходимо да бъдат управлявани на практика неизмерими дейности като иновации и човешки капитал. Самите организации осъзнават как при новия вид икономика съществуват нови явления, носещи стойност, каквито са знанието на хората, новите технологии и софтуерни продукти, корпоративната култура, подпомагаща иновациите. Отчита се, че организациите не разполагат с подходящия инструментариум, за да прилагат успешно новите си стратегии и да реализират успешен контрол върху тях [1].

Първата част на статията разглежда фундаменталната причина, поради която компаниите се нуждаят от балансирана карта за оценка, и прави анализ на предпоставки за утвърждаване на управленския модел балансирана карта за оценка на резултатите.

БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА – ЕВОЛЮЦИЯ В НЕТРАДИЦИОННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Балансираната карта за оценка (Фиг. 1). е практическият инструмент, помагач на организациите да реализират своята бизнес стратегия. За всяка перспектива се формулират стратегически цели, критерии и планове за действие. Непрекъснатият процес по развитието на БКО е целенасочен върху съвместяването на четирите и повече перспективи. Картата насочва усилията на разглежданата организация върху критичния анализ на бъдещето и обвързването му със съдържанието на идеала.

Фиг. 1. Балансирана карта за оценка

За процеса по въвеждане на БКО в практиката на всяка организация се установяват и регламентират определена цикличност и принципи [2]. Чрез езика на цели и стимули се създава конферентна връзка между всички йерархически нива за ефективно общуване. БКО се отличава с логично обвързана и лесно разбираема архитектуроника за същностно изразяване на възприетата стратегия. Акцентът в цялостния анализ на модела БКО пада върху логиката по съвместяване на различни критерии. Наред с това тя носи и ретроспективен характер, поради факта, че онагледява историята на организационната стратегия. Компактната форма е обвързана с конкретни принципи при конструиране, доказана причинност и логическа организираност. Процесът на моделиране на БКО, постоянно доказващите се хипотези за определени причинно-следствени връзки генерират алтернативи за самоусъвършенстване на модела, а оттам и за формите на управление и контрол в разглежданата организация.

Управленският процес започва с идеала и стратегията на организацията, а картата е творчески метод за управление и контрол на бизнеса. Творческият характер на процеса по създаване и внедряване на БКО се определя от една страна, от възможността да се въплътят идеалните цели в реални дейности, а от друга страна, ефективната стратегия да бъде резултат на изкуството да се управлява и контролира. „Но опитът показва, че дескриптивният характер на картата често води до нови идеи за бъдещето на компанията и преоценка на нейната стратегия“ [3]. По тази причина първата стъпка в процеса по форматиране на картата е разработване на стратегия – фаза, която вече може да е осъществена при

други процеси на компанията. В такъв случай подготовката на картата включва просто потвърждение на съществуващите стратегии, макар че в процеса по конструиране те трябва да бъдат изразени като цели и фактори.

Процесът подчертава начина, по който стратегията на компанията се трансформира като критерии и цели за отговорните мениджъри, и възможностите на картата да дава изчерпателни и балансирани описания на техните задължения. „Процесът по принцип трябва да се повтори на всяко ниво от компанията, така че всички служещи да добият усещането, че участват в него и да осъзнаят своята роля в целия стратегически план“ [4]. Важна част от процеса е да се свържат заедно критериите от различни перспективи и картите за различните звена на организацията.

В тази компетентност компанията трябва да концентрира своите ресурси в определен брой подбрани области. Процесът включва голям брой служители, чийто принос е необходим по различен начин. Картите за разнобразните им дейности трябва да са достатъчно ясни, за да насочат техните усилия във вярната посока и да обяснят какъв е приносът им към общите усилия. За да е достъпна картата за употреба в практиката в цялата компания, процедурата при работа с критериите трябва да е прозрачна и разбираема.

Данните трябва да се записват, сверяват и пускат в обръщение. „Обикновено картата ползва комбинация от данни, които вече се употребяват в компанията, и нови критерии, някои от които може да са съвсем обикновени по природа. При проектиране на карта за стратегически контрол е нормално да се обмислят практическите аспекти на събраните данни и на съществуващите системи“ [5]. Това е особено валидно за въвеждащата фаза, когато картата не е приела окончателния си вид. Но дори една временна система се нуждае от практически решения и отговори на много въпроси, отнасящи се до отговорността за оценките за качеството на управление и контрол.

Една от функциите на картата е да контролира операциите на компанията. Тя осигурява език, с който да се опишат очакванията и работата, като така се поставят основите за дискусии – как всеки индивид може да допринесе за постигане идеала на компанията. Усилията да се разработят бази данни за клиенти или да се привлекат клиенти за нов пазарен сегмент може и да не са доходни за кратък период, но могат да са оправдани предвид очакваните облаги в далечен план. „Картата служи като база за определяне на съответната тежест на тези усилия в целия баланс и за разпределяне на тази тежест в целия стратегически контрол“ [6]. С времето ефектът се усилва. Необходима е подходяща структура за стимулиране и

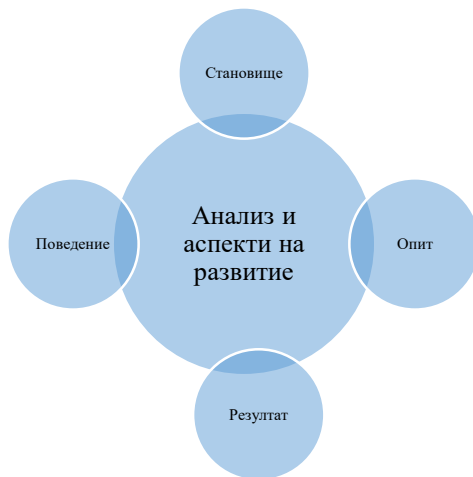
практически мерки за работа със събраната информация, така че разработването на набор от добри практики за картата да е лесно и осъществимо. Особено важно е дискутирането на въпроси, свързани с формиращите картата фактори, и коментар на нефинансовия им характер.

Ключово значение в разработването и внедряването на модела БКО има практическата реализация на концепцията за „учащата“ организация. Практически се осъществява процес на споделяне на интелектуални модели, където участва на практика голяма част от персонала. От една страна, този процес обслужва изработването на балансираните карти на всички равнища. Използват се знанията и опита на множество членове от персонала за изработване и оценка на хипотези относно измеренията, факторите и показателите за успеха на компанията и нейните подразделения.

От друга страна, процесът на разработването на картата създава важни предпоставки за нейното внедряване. Широкото обсъждане цели постигането на консенсус по окончателните параметри на картите и реализиране на обратно влияние върху индивидуалните интелектуални модели. По този начин картите се утвърждават и възприемат с убеденост като план за действие и алтернатива за самоусъвършенстване.

Една фундаментална предпоставка при създаване на капитал от висшето равнище на управление за организацията е, че всички заинтересовани страни трябва да намерят консенсус относно общите допирни точки в дейността. Следователно на организацията трябва да се предоставят достатъчно ресурси, включително и времеви ресурс, така че всеки въввлечен в проекта да получи информацията, необходима му, за да си състави хипотеза, която да защити и да превърне в основен мотив на поведение, подчинено на реализацията на балансираната карта и привеждането ѝ в действие.

Опитът показва, че в голям брой случаи при обсъждания за внедряване на БКО висшият мениджмънт подценява полезността за организацията; участниците в проекта да придобият впечатление и представа за фактическото състояние на самата организация и извън нея (среда, бранш). Този недостатък често е свързан с някаква тайнственост, която обгръща въпросите и информацията от този вид. Този тип казуси доказват наличие на два проблема относно информацията – проблема с изкривяването на информационни данни и възможността определена некомпетентност да се крие под определена конфиденциалност. Тези проблеми акумулират голям брой негативи, като основният е, че много служители също се нуждаят от този вид необходими данни при вземане на правилни решения. Поведението се ръководи от моралните ценности и мненията, които на свой ред се основават на прецизен опит.

Фиг. 2. Организация в процес на промяна

„За да се осъществят необходимите промени, трябва да се създаде среда, която води до натрупване на нов опит, който постепенно ще повлияе върху становищата и след това върху поведението“ [7]. Понякога обаче е необходима външна намеса, за да се създаде и въведе новият опит. Една от целите на балансираната система е да стимулира нововъведения и иновации. Когато впоследствие организацията регистрира и анализира резултатите от промененото си поведение, вече ще е установена една форма на самовъзпроизвеждащ и саморегулиращ се процес (Фиг. 2).

Сигурно е, че целият процес и качеството на работата подчертано ще се подобрят, ако на участниците в него е дадена релевантна основна документация, както и възможността да я подлагат на съмнения и ревизии, включително да я разработват още. „По-доброто разбиране на цялото положение от получената необходима информация и времето се изплащат многократно по-късно в процеса, когато участниците се заемат отново с всекидневните си задачи“ [8].

Важно условие за успеха на проект като Балансирани карти за оценка е изборът на подходяща организация. В зависимост от размера и статуса на компанията е добре в началото да се конкретизира обхватът на дейностите, които ще бъдат включени в картите, организационната структура, скоростта и посоката на въвеждане. Ако компанията е малка, може би е най-добре да се конструира карта за цялата организация, докато при голяма компания и/или корпоративна група може да е по-подходящо процесът да стартира с един или два пилотни проекта.

В последния случай изборът на подходяща единица в компанията трябва да стъпи върху комбинация от желание за участие и годност за

проекта, така че компанията максимално да се възползва от първоначалния опит в по-нататъшната си работа. „Практическият опит показва, че е добре да се работи както с вътрешни единици, така и с единици с по-широки външни контакти“ [9].

Друг решаващ фактор при избора за начин на въвеждане е структурната и правна уредба на компанията в дадения момент. Ако компанията е в период на бурни промени, процесът на картата сам по себе си може да е полезен инструмент. В такива случаи обучението на персонала при въвеждането на балансираната карта би било полезно и би помогнало да се изгради разбиране и консенсус за бъдещите стратегии и за всички промени, които могат да последват процеса. В тези случаи е благоприятно да се започне със създаване на карта на най-високо ниво, която през следващата фаза може да бъде декомпозирана на подходящи части.

За да подготви и получи подкрепа за необходимата промяна в организацията, топ управата може да подложи картата от стратегическо ниво на коментар. Целта на това представяне на картата не е само да се получи подкрепа за цялата стратегия, но и да започне дискусия как може да се проведе по-ефективно процесът.

Първата стъпка след изработването на карта на висше равнище е да се позволи на всеки отдел или подходяща група да я огледа и обсъди как тя влияе на тяхното специфично положение и как те смятат, че могат да допринесат за реализирането на идеала и целите на компанията. Може да се обсъди и как да се работи по-ефективно и интелигентно. Едва след като приключи този етап, може да се започне работа по осъществяване на промени в организацията. Промените печелят допълнителна подкрепа и се прилагат и по-нататък, когато се изготвят карти за съответните единици на новата организация.

Процесът сам по себе си е изключително важен и на всички участници в него е необходимо достатъчно време, за да го разберат добре. Колко време е необходимо зависи донякъде и от големината и положението на компанията. В малка компания проектът може да бъде завършен за 6 месеца в най-добрия случай, но ако организацията или ситуацията са по-сложни, може да минат няколко години, преди да бъде покрита цялата компания. Трябва да се отбележи и че процесът по внедряване и работа с балансирана карта никога не спира напълно [10].

До голяма степен ефектът на въздействие от приложението на модела се крие в самия процес на разработване, в който голям брой служещи участват в съвместни анализи и дискусии за способностите и положението на компанията.

Освен дискусиите и разбирането на идеала, централна част от работата е по-нататъшен анализ за откриване на стратегически перспективи и фактори за успех. Поради тази причина в процеса трябва да включат максимален брой служещи. Той трябва да се осъществява с консенсус доколкото е възможно. Особено важно е случайните връзки и приоритетите, които се изясняват по време на дискусиите, да се разбират добре и да са широко подкрепяни. Ако липсва разбиране, процесът е тромав и съществува риск от неуспех.

За успешната връзка на идеала с ежедневните операции е важно и процесът на разработване да тръгне от две посоки. В началото висшето ръководство трябва да утвърди идеала и да разпрати това послание в останалата част на организацията. По-късно, по време на процеса, е необходимо да се започне диалог в цялата организация по отношение на това кои дейности ще бъдат засегнати и кои активно ще допринесат за успеха на идеала.

Значимостта на ангажимента на висшето ръководство и мотивацията му трябва да бъдат ясно формулирани. То трябва изцяло да се посвети на целия процес и трябва да вземе участие в разработването на първите основни елементи от картата. То трябва да е сигурно, че на тази задача се гледа като приоритетна и че цялата организация я подкрепя.

Освен активното участие и интереса на висшето ръководство, е важно да се включат в началните фази възможно най-много хора, които влияят върху мнението на останалите. Те са особено важни за набирането на много високо мотивирани „мисионери“ за по-нататъшната работа. Когато после процесът продължи в други части на организацията, по-активно или пасивно участие трябва да вземат повечето служители. „Докато степенята на активност може да варира, споделяният опит показва, че има голяма полза от включването на възможно най-голям брой хора в обсъжданията за това как общите цели ще повлияят върху ежедневните операции и по какъв начин индивидът или групата могат да допринесат за успеха. Тези дискусии често помагат на участниците да видят нещата в съвсем нова светлина“ [11].

В зависимост от големината и структурата на компанията обикновено се оказва добра идеята да се сформира екип за управление на проекта, който да бъде делегиран с осъществяване на процеса. Решението относно състава на този екип е критично за успеха и ръководството трябва да демонстрира обективен избор при конструирането му. Ето защо би било неразумно в проекта да вземат участие само представители на отдели за контрол и ревизии, макар и много често те да са хората, които започват подобни проекти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Едно от главните предимства на картата е точно това, че тя подменя традиционния метод на счетоводителите паралелно да ангажират цели и критерии, които се приемат и тълкуват по-лесно под формата на карта от несчетоводители. Ръководството на проекта трябва неотстъпно да следи работата, да прави предложения и нанася корекции, които ще улеснят разбирането на процеса като цяло и ще гарантират постоянство на картата.

Абсолютно невъзможно е успешно конструиране и внедряване на БКО в организация, ако тя няма добре дефинирани мисия, ценности, визия и стратегия. Липсата на тези елементи пречи на ефективното управление на нематериалните активи, каквито са човешкият потенциал и ноу-хау-то на всяка организация.

Именно този факт се приема за нормален и в развиващите се икономики сравнително често мениджърите на човешки ресурси са инициатори по процесите на формулиране и дефиниране на мисия, визия и ценности за тяхната организация. Утвърдена практика е при подобни проекти да се привличат и външни консултанти от академичните и консултантските среди [12 – 13].

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

8. Epstein & Manzoni. (1997). *Aglobal Perspective on Translating Strategy into Action*, 1997, US, W Press.

9. Kaplan, R., Norton, D. (1993). *Putting the Balanced Scorecard to Work*, Harvard Business Review, 1993, IX – X.

10. Zairi, M. (1994). *Measuring Performance for Business Results*. New York: Chapman & Hall, 1994.

11. Thor, Carl. (1994). *Measures of Success*. Junction, VT: Oliver Wight Books, 1994.

12. Jensen, S., Rieker, J., Schdjer, A. (1999a). *Management Innovation*. Manager Magazin. 1/1999.

13. Baschin, A. (2001). *Die BS für Ihren Informations technologie-bereich*. Ein Leitfadens für Aufbau und Einführung. Munich 2001.

14. Hronec, S. (1993). *Vital Signs – Using Quality, Time, and Cost Performance Measurements to Chart Your Company's Future*. New York: AMACOM press, 1993.

15. Hoffman, O. (2000). *Performance Management*, Zurich, 2000, p. 44-70.

16. Stewart, G. Bennett. (1991). *The Quest for Value – The Eva Management Guide*, NY, HBSP, 1991. III.

17. Ruddle, K., Feeny, D. (1998). *Transforming the organization* (Oxford Executive, Research Briefings), 1998, III.

18. Klingebiel, N. (2000a). *Integriertes Performance Measurement*. Wiesbaden, 2000.

19. Terziev, V., Nichev, N., Stoyanov, E., Georgiev, M. (2017). A general principle of the development process of balanced scorecards as an instrument of control. // *Proceedings of ADVED 2017 – 3rd International Conference on Advances in Education and Social Sciences 9 – 11 October 2017 – Istanbul, Turkey*. International Organization Center of Academic Research, www.ocerint.org, 2017, pp. 690-694, ISBN: 978-605-82433-0-9.

20. Terziev, V., Georgiev, M. (2017). Highlights of the evolution of the “Balanced Scorecard” idea as a model for managing strategy development and control. // *SOCIOINT 2017 – 4th International Conference on Education, Social Sciences and Humanities 10 – 12 July 2017 – Dubai, UAE*, OCERINT – International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2017, pp. 607-610, ISBN: 978-605-82433-1-6.

СЪВРЕМЕННИ МОДЕЛИ ЗА РАЗВИТИЕ И УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА СТОПАНСКИЯ СЧЕТОВОДЕН АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО

доц. г-р Марко Тимчев

Университет за национално и световно стопанство

Резюме: В доклада са предложени модели за усъвършенстване на стопанския счетоводен анализ на предприятието. Изследвани са методологични проблеми и модели за анализ на ключови показатели, характеризиращи дейността, финансовата стабилност и конкурентоспособността. Представен е модел „Счетоводен бизнес анализ в балансирана система от показатели“ с възможности за пазарно позициониране, анализ на риска и конкурентоспособността. Изследвани са проблеми на информационното осигуряване на счетоводния анализ в балансирана система от показатели, посредством счетоводно и интегрирано отчитане в условия на цифрова трансформация.

Ключови думи: анализ, дигитализация, счетоводство, балансирана система, интегрирано отчитане.

MODERN MODELS FOR DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE ACCOUNTING BUSINESS ANALYSIS OF THE COMPANY

Assoc. Prof. Marko Timchev, PhD

University of National and World Economy

Summary: The article proposes models for improving the scientometry, methodology and organization of accounting business analysis of the company. Methodological problems of information capacity, individual dynamics and models for the analysis of the key indicators characterizing the activity, financial stability and competitiveness of the enterprise are investigated. A concentric model “Accounting Business Analysis in a Balanced Scorecard” with market positioning, Z-Score analysis and competitiveness analysis are presented. This article explores the problems of providing accounting business analysis information in a balanced scorecard through accounting and integrated reporting and digital transformation.

Keywords: analysis, digitalization, accounting, balanced system, indicators, integrated reporting.

Въведение

Системата за комплексен стопански анализ не съответства на съвременните реалности и дигитализация. Необходимо е позициониране на стопанския счетоводен анализ на предприятието (ССА) в балансирана система за управление. Подсистемите на ССА следва да се интегрират в

пространствен – хоризонтален, вертикален и интегрален аспект. Необходимо е усъвършенстване на научния метод на ССА. Фундаменталните подходи – индукция, дедукция, анализ и синтез трябва да се хармонизират с принципа на икономическа интуиция. Възможностите на ССА нарастват, ако във фазата на стратегическия анализ се имплементира методологията *SWOT – Analysis*. По този начин е възможно позициониране на предприятието в пазарното пространство и конкурентната среда. В съвременните условия нараства значението на методологията за анализ на антикризисния потенциал на бизнес организацията. Необходимо е отбягване на ССА към методите за многокритериален анализ на риска от финансова дестабилизация и несъстоятелност.

1. Насоки за усъвършенстване на наукометрията стопанския счетоводен анализ на предприятието

Стопанският счетоводен анализ е специфична функция на управлението, методология и наука. Във функционален аспект ССА е иманентен на основните функции на управлението: бюджетиране, отчитане, контрол, мотивиране и регулиране. Наукометричната рамка на ССА се базира на параметрите: предмет, обект и метод.

1. Предмет на ССА на предприятието са микроикономически, финансови, счетоводни и вътрешни бизнес процеси, свързани с трансформациите на капитала във фазите на маркетинговата, инвестиционната, оперативната, търговската и финансовата дейност на предприятието. Обект на ССА са микроикономическите процеси в субординация със счетоводно балансовите активи, капитали и производствения капацитет на предприятието. Гносеологичният метод на ССА включва система от способности, позиционирана между научния предмет и обект. Методът на ССА се базира на философско-епистемологичните принципи: анализ, синтез, индукция и дедукция.

2. Динамичната, конкурентна и схоластична пазарна среда предполага усъвършенстване на видовете ССА: предварителен, оперативен, текущ, последващ и ситуационен. Видовете стопански счетоводен анализ следва да се интегрират в хоризонтален, вертикален и интегрален аспект. Методиката на ССА е ориентирана към локализиране на пазарните позиции и изследване на оперативната дейност във връзка с финансовата стабилност на предприятието. Необходимо е координиране на видовете, обектите и насоките на ССА в единна методическа система (Фиг. 1).

Научният метод на ССА се базира на философско-гносеологичните принципи: анализ, синтез, индукция, дедукция и традукция.

3. Към показателите от системата на ССА трябва да се прилага критерий за оптимален капацитет и информационно съдържание. Методологията на счетоводството и теорията на стопанския счетоводен анализ показват, че показателите и ключовите бизнес индикатори имат различно информационно съдържание в отделните моменти от логистичния цикъл и дейността на предприятието. Зависимостта между капацитета, информационното съдържание на показателите и времевия хоризонт се описва от следната функция:

$$Q_i = f(t, q) \quad (1)$$

Където: Q_i - количество информация, съдържаща се в i -я показател;
 t – времеви хоризонт на дейността и логистичния цикъл;
 q – количество информация на единица време от времевия хоризонт.

Голяма част от показателите генерират оптимално информационно съдържание след пълен счетоводен цикъл. Методологията и организацията на ССА се базира на системен, стопански (технико-икономически), счетоводен и финансов подход. Балансираната система от показатели предполага интегриране на финансови и нефинансови показатели в четири ключови перспективи (Таблица 1).

4. Необходимо е имплементиране на ССА в специфичния дизайн на балансираната система от показатели за ефективност. Балансираната система от показатели дава възможност за оптимална реализация на принципите на комплексност, системност и субординираност на стопанския счетоводен анализ.

5. Възможностите на ССА нарастват, когато в платформата на предварителния ССА се интегрира модул за стратегически *SWOT-Analysis*. По този начин става възможно позициониране и ориентация на предприятието спрямо конкурентите в пазарното пространство. Интегрирането на ССА в дизайна на балансирана система от показатели разширява обхвата на изследване на дейността на бизнес организацията. Стратегическата карта с методически шаблон за ССА трябва да включва следните групи показатели (Таблица 1).

Табл. 1

Перспективи и дигитални подсистеми	Ключови показатели
Финанси	Показатели за анализ на финансовата стратегия, финансовото състояние, финансовата стабилност и риска.

Маркетинг и клиенти	Показатели за анализ на маркетинговата стратегия и конкурентоспособността.
Вътрешни процеси	Показатели за анализ на гоставни, оперативни, реализационни, иновационни и информационни процеси.
Обучение и развитие	Показатели за анализ на човешкия капитал

6. Балансираната система за анализ е отворена към методологията за управленски анализ и оценка на конкурентоспособността на предприятието. Анализът на конкурентоспособността в рамките на балансираната система *Accounting Business Analysis* може да се реализира посредством клъстерен метод. Конкуриращите се предприятия се третират като точки от n – мерното пространство. Последователно се определя условното разстояние между всяко конкуриращо се предприятие и водещото предприятие – „еталон“. Може да се определи показател – „Коефициент на конкурентоспособност“ – Kc :

$$Kc = 1 : (1 + Det) \quad (2)$$

$$Kc(av) = \sum Kc(ind) : N \quad (3)$$

Където:

Kc – индивидуален коефициент на конкурентоспособност на анализирания обект;

$Kc(av)$ – среден коефициент на конкурентоспособност;

Det – условно математическо отстояние до анализирания обект – „еталон“, притежаващ най-добрите параметри (определящи го като водещ в конкуренцията);

$Kc(ind)$ – индивидуален коефициент на конкурентоспособност на и-то предприятие (ABC – център);

N – брой предприятия (ABC – центрове на отговорност);

Интегрирането на стопанския счетоводен анализ и балансираната система от показатели в концентричен модел (Фиг.2) дава възможност за по-ефективно управление на стратегията на бизнес организацията. Съвременните икономически реалности поставят сериозни предизвикателства пред ССА, на които може да се отговори с решително усъвършенстване както в методологичен, така и в практико-приложен аспект. Съвременните икономически реалности поставят сериозни предизвикателства пред ССА, на които може да се отговори с решително усъвършенстване както в методологичен, така и в практико-приложен аспект.

2. Насоки за усъвършенстване на методологията на счетоводния анализ на финансовата стабилност, риска, разходите и ефективността на предприятието.

Анализът на финансовата стабилност и оценката на риска от дестабилизация на предприятието се базира на четири групи счетоводно-финансови съотношения:

- 1) Съотношения за ликвидност – *Liquidity Ratios*;
- 2) Съотношения за структура на капитала – *Gearing Ratios*;
- 3) Съотношения за ефективност (Разходи – Приходи) – *Cost – Income Ratios*;
- 4) Съотношения за ефективност (Рентабилност) – *Profitability and Efficiency Ratios*.

Камо се базира на пет типа съотношения Ег. Алтман предлага модел за дискриминантен анализ и оценка на риска от дестабилизация и несъстоятелност:

$$Z = 0,012X1 + 0,014X2 + 0,033X3 + 0,006X4 + 0,999X5 \quad (4)$$

Където:

$X1$ – отношение на собствените краткотрайни активи към общата величина на активите;

$X2$ – отношение на неразпределената печалба към общата величина на активите;

$X3$ – отношение на брутната печалба, преди данъци, такси и лихви (*EBIT*) към общата величина на активите;

$X4$ – отношение на пазарната стойност на обикновените привилегированите акции (финансови активи) към балансовата стойност на привлечения капитал (*Total Debts*);

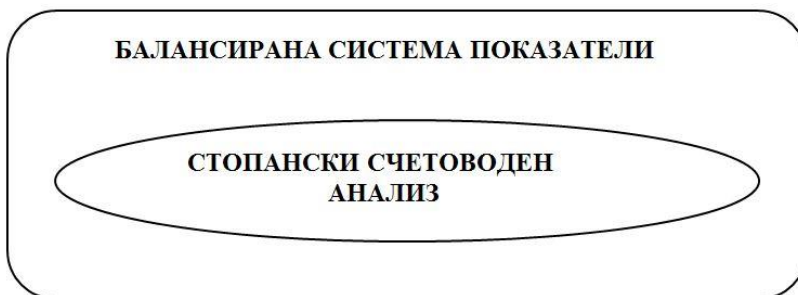
$X5$ – отношение на нетните приходи от продажби (*Net Sales*) към общата величина на активите.

Бизнес организации, характеризиращи се с параметър *Z-Score*, равен или превишаващ 2,99, следва да се третират като „финансово стабилни“. Предприятията чийто *Z-Score* параметри са под 1,81 се намират в зона с висока степен на риск от дестабилизация и финансов срив. Възприета е оптимална точка минимум, възлизаща на 2,675.

Особено значим за анализа на риска и ефективността в перспектива „Вътрешни процеси“ на балансираната система има показателя „Себестойност на 100 лв. продукция“. Себестойността на 100 лв. продукция (нетни приходи от продажби) (*CP – Cost Price*), представлява отношение на себестойността към стойността на продукцията по продажни цени без данък върху добавената стойност:

Фиг.1. Подсистеми, сегменти и модули на стопанския счетоводен анализ

Фиг. 2

$$CP100 = \frac{\sum(Q \times FP_i)}{\sum(Q \times \bar{P}_i)} \times 100 \quad (5)$$

Където:

$CP100$ – себестойност на 100 лв. продукция;

CP – себестойност на продукцията ;

PRD – стойност на продукцията по цени без данък върху добавената стойност;

Q – физически обем и асортиментна структура на продукцията;

FCP_i – себестойност на единица изделие от съответния вид;

$\bar{P}_i$ – средна продажна цена на единица изделие без данък върху добавената стойност.

Себестойността на 100 лв. продукция е ключов индикатор за анализа поради връзката с рентабилността на продукцията (POP – *Profitability of Production*). Тази връзка е видна от следната функционална зависимост:

$$CP100 + POP = \frac{CP}{PRD} \times 100 + \frac{Prf}{PRD} \times 100 = 100\% \quad (6)$$

$$POP = 100\% - CP100. \quad (7)$$

Счетоводният анализ на себестойността на 100 лв. продукция може да се развие по посока на основните, допълнителните, променливите и постоянните разходи за дейността (общо и по статии на калкулацията).

На база на факторно моделиране се дефинират многофакторни модели:

$$CP100 = \frac{\sum(Q^{STR} \times VE_i) + CE}{\sum(Q^{STR} \times P_i)} \times 100 \quad (8)$$

$$CP100 = \frac{\sum(VE + FE)}{\sum(Q^{STR} \times P_i)} \times 100 \quad (9)$$

Където:

Q и STR – физически обем и асортиментна структура на продукцията;

VE_i и P_i – променливи разходи и средна цена на единица изделие;

CE и FE – условно постоянни разходи.

Счетоводният анализ на себестойността на 100 лв. нетни приходи от продажби може да се реализира посредством функционален модел, включващ основните и допълнителни разходи за дейността, вкл. и по статии на калкулацията:

$$CP100 = \frac{CP}{ISLS} \times 100 = \frac{OE + ESLS + ADE}{ISLS} \times 100, \quad (10)$$

Където:

OE – разходи за основна дейност;

$ESLS$ – разходи по продажби;

ADE – административни разходи;

ISLS – приходи от продажби на продукцията.

Функционалната зависимост между себестойността на 100 лв. продукция, приходите и финансовия резултат на предприятието, може да се анализира посредством следния модел:

$$Prf(LS) = \frac{ISLS \times (100 - CP100)}{100}, \quad (11)$$

Където:

Prf(LS) – финансов резултат (печалба/загуба);

ISLS – приходи от продажби;

CP100 – себестойност на 100 лв. приходи.

Зависимостта между финансовия резултат, приходите и себестойността на 100 лв. продукция на предприятието, се описва със следния функционален модел:

$$Prf(LS) = \frac{ISLS \times (100 - CP100)}{100}, \quad (12)$$

Където:

Prf(LS) – финансов резултат (печалба/загуба);

ISLS – приходи от продажби;

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интегрирането на стопанския счетоводен анализ в балансирана система на всички равнища позволява по-ефективно управление на стратегията и тактиката на предприятието в условия на пазарна неопределеност, конкуренция и дигитализация. Концентричният модел на СА разкрива възможности за практическа реализация на комплексен, системен, финансов, счетоводен и балансиран подход в управлението на бизнес организациите.

REFERENCES

1. Altman, E. Financial Ratios, Discriminate Analysis and the prediction of Corporate Bankruptcy // Journal of Finance. 1968. N 22 (September).
2. Beaver, W.I. Financial Ratios as Predictors of Failure // Supplement to Journal of Accounting Research, 1966, p. 71 – 127.
3. Blogdyk, G. Balanced Scorecard a Complete Guide. (2019). Amazon.co.uk, amazon.com
4. Drury, C. Management and Cost Accounting. (2017), Amazon.co.uk
5. Fitzpatrick, P.J. Comparison of the Ratios of Successful Industrial Enterprises with Those of Failed Companies. Washington, DS: The Accountants Publishing Co., 1923.
6. Kennedy, B.D. Analysis and interpretation, 2003 .

7. Neely, Andy. Business Metrix, British Book for Managers sheme, 2007.
8. Neely, Andy, Cris Adams and Mike Kennerleiq, The Scorecard for Measuring and Managingq. The performance Prism, 2009.
9. Robert S.Kaplan and David Norton,The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. 2008.
- 10.Robert S.Kaplan and David Norton, The Execution Premium: Linking Strategy to Operations, 2008, Harvard Business press, Boston, Massachusets
- 11.Chukov, Kr., R. Ivanova, Finansovo-stopanski analis. Sofia, UNWE, 2017.
- 12.Ionkova, B., Integrirano otchitane – otgovornost I otchetnost. Sofia, UNWE, 2014.

СЪВРЕМЕННИ ПОДХОДИ, МОДЕЛИ И МЕТОДИ В ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ПО СТОПАНСКИ СЧЕТОВОДЕН АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО

доц. д-р Марко Тимчев

Университет за национално и световно стопанство

Резюме: В доклада се предлагат подходи, модели и методи за усъвършенстване на научно-преподавателската работа по стопански счетоводен анализ на предприятието. Извежда се необходимост от усъвършенстване на учебното съдържание и методите за преподаване в образователния процес. Изследват се възможности за използване на активни и интерактивни методи на обучение в условия на дигитализация на образователния процес.

Ключови думи: счетоводен анализ, обучение, интерактивни методи, дигитализация, делови игри.

MODERN MODELS FOR DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE BUSINESS ACCOUNTING ANALYSIS OF THE ENTERPRISE

Assoc. Prof. Marko Timchev, PhD

University of National and World Economy

Summary: The report proposes approaches, models and methods for improving the research and teaching work on business accounting analysis of the enterprise. There is a need to improve the curriculum and teaching methods in the educational process. Possibilities for using active and interactive teaching methods in conditions of digitalization of the educational process are explored.

Keywords: accounting analysis, training, interactive methods, digitalization, business games.

Стопанският счетоводен анализ е специфична функция на управлението, методология и наука. Във функционален аспект ССА е иманентен на основните бизнес функции: бюджетиране, отчитане, контрол и регулиране. Наукометричната рамка на ССА се базира на параметрите: предмет, обект и метод.

Предмет на ССА на предприятието е системата от микроикономически, финансови, счетоводни и вътрешни процеси, свързани с трансформациите на капитала в маркетинговата, инвестиционната, оперативната, търговската и финансовата дейност на предприятието. Обектът на ССА обхваща активите, капитала, дейността и производствения по-

менциал на предприятието. Методът на ССА, от епистемологична и гносеологична гледна точка е система от способности, позиционирана между предмета и обекта.

Динамичната пазарна среда предполага интегриране на видовете и подсистемите на ССА – предварителен, оперативен, текущ, последващ и ситуационен. Видовете анализ се интегрират в хоризонтален, вертикален и интегрален аспект в единна методическа система (Фиг.1). Методиката на ССА е ориентирана към мониторинг на пазарните позиции, оперативната дейност и финансовата стабилност на предприятието. Необходимо е интегриране на перспективите, видовете, обектите и насоките на ССА в единна методическа система (Фиг. 1). Научният метод на ССА се базира на философските и гносеологични принципи – анализ, синтез, индукция, дедукция и традукция.

Сложната и променлива бизнес среда предполага усъвършенстване на образователния процес по стопански счетоводен анализ и счетоводните дисциплини във ВУЗ. Според потребностите и изискванията на бизнеса, финансовите институции и международните одиторски компании управленският счетоводител и финансовият одитор следва да притежават редица специални умения и професионални качества. Според Международната федерация на счетоводителите (IFAC) – „**The role and expectations of a CFO: A global debate of preparing accountants for financial leadership**“ (IFAC/2013), управленският счетоводител, одитор, респ. финансовият директор (CFO) следва да притежава определени качества:

1. Да бъде лидер в бизнес организацията (предприятието) и определящ член на висшето ръководство.
2. Да носи отговорности за собствеността и съучастията в бизнес партньорство.
3. Да бъде насочваща и обединяваща фигура в предприятието.
4. Да бъде с водеща роля при осъществяване на финансовите и счетоводните функции.

Според IFAC, основните функции на управленските счетоводители са свързани със **създаване, управление и представяне на корпоративна стойност** (IFAC/ 2011). Функциите на управленския счетоводител предполагат:

- Да умее да създава стойност (creating value) – чрез анализ при разработване и участие във фирмените стратегии.
- Да подпомага и стимулира процесите по създаване на стойност (enabling value) – чрез счетоводно информационно осигуряване и счетоводен анализ при мотивиране и вземане на решения.

➤ Да опазва и стойността (preserving value) – посредством счетоводен анализ на активите и пасивите; управленски анализ на риска и вътрешен контрол.

➤ Да отчита създаването на стойност (reporting value) – посредством уместно счетоводно отчитане, вътрешни доклади, външни доклади и счетоводен анализ.

Според американския институт на сертифицираните счетоводители (AICPA), ключовите компетенции на управленския счетоводител, одитор и финансов анализатор в динамична пазарна среда са посочени в публикувания през 2011 г. документ „CPA Horizons 2025“ (AICPA, 2011). Тези компетенции са следните:

- Комуникационни умения;
- Ръководни и лидерски умения;
- Критично мислене, способност за анализ и решаване на проблеми;
- Способност за прогнозиране и решаване на нововъзникващи проблеми;
- Потенциал за интеграция и сътрудничество.

Формирането на основните професионални компетентности и качества на управленския счетоводител е свързано с придобиване на специални знания по стопански счетоводен анализ във ВУЗ.

Обучението по ССА в икономическите ВУЗ е сложен и отговорен процес. Съществуват два ключови подхода на преподаване – традиционен подход, при който активна роля има преподавателят, и съвременен подход, при който активната роля играе студентът.

Съвременният подход към обучението по ССА във ВУЗ предполага използване на интерактивните и иновационни методи на преподаване посредством перманентен контакт между преподавателя и аудиторията.

Традиционният и интерактивният подход имат своите предимства и недостатъци, но предимствата на новите технологии и активните методи са по-големи.

Към традиционните методи на обучение по ССА могат да се отнесат:

1. Лекция – монолог и презентация на преподавателя;
2. Лекция – диалогична беседа със студентите;
3. Лекция – консултация;
4. Лекция – по избрани теми и по определени въпроси.

Семинарните занимания по ССА при традиционния подход имат за цел упражнене, осмисляне и затвърждаване на изучавания материал.

Предимствата на методите от традиционния подход се състоят в това, че преподавателят може да предостави голям обем учебна информация, а студентът сравнително лесно възприема учебния материал.

Недостатъците на традиционния подход се изразяват в това, че студентът често остава пасивен и няма мотивация за творчески подход.

Слабостите на традиционния подход на обучение по ССА се преодоляват в значителна степен при преход към интерактивни методи на обучение. Необходим е преход от традиционен към интерактивен образователен модел в обучението по стопански счетоводен анализ (Вж.Табл. 1).

Преход от традиционен към интерактивен образователен модел по Стопански счетоводен анализ на предприетието

Табл. 1

Традиционен образователен модел	Интерактивен образователен модел
Усвояване на информация	Осъзната необходимост от информация
Идентификация и решаване на проблеми в статична обкръжаваща среда	Идентификация и решаване на проблеми в неопределена и динамична обкръжаваща среда
Прилагане на знания към специфични случаи и ситуации	Адаптиране към информационните ресурси. Трансформиране на информацията в приложим ресурс
Базиран на взаимодействие „преподавател – обучаем“	Базиран на взаимодействие „обучаем – обучаем – преподавател“ – (работа в екип)
Преподавателят оценява индивидуално и подsigурява обратна връзка	Преподавателят и обучаемите съвместно атестират, оценяват и осигуряват обратна връзка

Интерактивните методи, които могат да се използват в научно-преподавателската работа и обучението по ССА, са следните:

1. Проблемна лекция;
2. Лекция визуализация;
3. Лекция с предварително планирани грешки;
4. Лекция с разбор на конкретна ситуация;
5. Контекстно обучение с ролеви игри, имитации, делови ситуации;
6. Метод на групови решения;
7. Проект-базирано обучение;

8. Проблемни творчески задания;
9. Анализ на проблемни ситуации в малки групи;
10. Проблемно ориентиран брейнсторминг (мозъчен шурм);
11. Интерактивна лекция с видео и аудиоматериали;
12. Творческа дискусия;
13. Анализ и решение на казуси;
14. Анализ на проблемни ситуации и ситуационно моделиране;
15. Имитационно моделиране.

Проблемната лекция беседа е основен интерактивен метод за обучение по ССА. При проблемната лекция могат да бъдат използвани опит и базови умения на студентите, придобити от обучението по финансово счетоводство, управленско счетоводство, математика и икономическа статистика. Лекцията беседа има потенциал за максимална визуализация и стимулиране на груповото участие на студентите. В рамките на лекцията беседа може да бъде направен анализ на конкретна бизнес ситуация с конкретни счетоводни модели и казуси. В образователната среда на интерактивната лекция беседа може да се стимулират умения за работа в екип във връзка с решаване на проблемни казуси и бизнес ситуации. Лекциите и семинарните занятия по ССА могат да се реализират нетрадиционно в комбинация с визуализация, планирани грешки, имитационни модели, делови игри, ситуационно моделиране и др.

Прилагането на нови и иновативни методи на обучение по ССА е възможно посредством дигитализация и прилагане на информационни технологии – онлайн обучение с виртуална класна стая.

Добри резултати в обучението по ССА се постигат с разделяне на студентите на ролеви групи, имитиращи управленски екипи на различни равнища в предприятието. В рамките на деловата игра се определят лидери и супервайзъри. Творческите екипи могат да се поставят в режим на променящи се пазарни и вътрешни ситуации, които да бъдат анализирани посредством методи за ситуационен анализ.

Работата със студентите трябва да осигурява възможности за оценка и самооценка. Лидерът в деловата игра трябва да се оценява и подбира от преподавателя по интелект, инициативност, увереност според т.нар. „хеликоптерни качества“ (способност за нестандартно „излизане“ над ситуацията).

Информационните технологии (ИТ) в обучението по ССА дават положително отражение върху мотивацията и ангажираността на студентите. По време на упражненията и семинарите, студентите, прилагащи ИТ, могат взаимно да се подпомагат по пътя към обща цел. Това се постига посредством реализацията на следните задачи:

1. Използването на информационни технологии в обучението по ССА трябва да надхвърли традиционните рамки на работата с рутинни счетоводни програми от типа електронни таблици. Възможно е използване на пакета от приложения „Бизнес анализ на „MS EXCEL“.

2. Преподаватели и студенти трябва да работят в диалогов режим не само с електронни таблици, но и със специализиран софтуер, модули и специфични приложения, даващи възможност за решаването на широк кръг от задачи по ССА – анализ на финансовото състояние, анализ на финансовата стабилност и риска, анализ на зависимостта „Разходи – обем – печалба“ и др.

3. Възлагането на работа в екип, както и на курсови работи трябва да става в условията на диалогов софтуерен режим на работа между студенти и преподаватели. Важно е използването на специализиран софтуер по ССА анализ при дистанционната форма на обучение, както и в курса на ОКС „Магистър“.

4. При дистанционната форма на обучение трябва да се залага на казуси, делови игри, ситуации, имитационно моделиране. Всички тези методи и форми на работа при дистанционното обучение предполагат дигитализация.

5. Мултимедийното обучение е подходящо при подготовката на студенти по стопански счетоводен анализ. Мултимедийното представяне стимулира аналитично мислене с делови ситуации, казуси и компютърни симулации.

Интерактивното обучение по ССА дава възможност за усъвършенстване на образователния процес в следните насоки:

➤ Илюстриране на различни сценарии на пазарно позициониране и поведение на предприятията в условия на рискова бизнес среда;

➤ Визуализиране на ситуационни модели и схеми, моделиране на функционални зависимости и факторни системи.

➤ Многовариантно представяне на информационните източници и на финансовият отчет на предприятието;

➤ Интерактивното обучение по ССА позволява онлайн представяне на учебното съдържание, тестване на степента на усвояване и консултации с преподавателя – дистанционно, посредством видео и конферентна връзка.

Интерактивните методи в образователния процес по ССА създават възможности за стимулиране на творческото мислене и умения в студентите. Студентите придобиват умения и навици за самостоятелна работа, работа в екип и творчески изяви, в съответствие с нарастващите

изисквания и потребности на бизнес организациите, одиторските предприятия и финансовите институции, които са потребители на счетоводни кадри с висша квалификация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лисабонска стратегия, 2000, Болоня, Италия, ДВ, № 64, 02.07.2002 г.
2. Стийл, Дж., Мерегум, К., Темпъл, Ч. Модел за критическо мислене в рамките на учебната програма. Кн. 1-8. София, 2003.
3. Успешните презентации, „Мениджър“, С., 2008 г., Copyright 2006, Harvard Business School Publishing Corporation, с/о Anthea Agency, Sofia
4. Gallestain N. The Group Investigation. Technique and the student concerns over Y2K. <http://www.uscs.edu/academic/soe/y2k.pdf>
5. Accenture (2012), Turning the TideHow Europe can Rebuild Skills and Generate Growth, https://www.accenture.com/t20150523T052745__w_/usen/_acnmedia/Accenture/Conversion-Assets/DotCom/Documents/Global/PDF/Strategy_4/Accenture-Turning-the-Tide-How-Europe-can-Rebuild-Skills-and-Generate-Growth.pdf
6. American Institute of CPAs (AICPA), CPA Horizons 2025 Report <http://www.aicpa.org/Research/CPAHorizons2025/DownloadableDocuments/cpa-horizons-report-web.pdf>.
7. American Institute of CPAs (AICPA) 2015, Maintaining the Relevance of the Uniform CPA Examination (Exposure draft) <https://s3.amazonaws.com/emma-assets/bmf/564ceb97292225dc9fcd6e389b1fe312/ExposureDraftSeptCPAEXAM.pdf>
8. Apostolou, B. A., Watson, S. F. Hassell, J. M. and Webber, S. A. (2001) Accounting education literature review (1997–1999), *Journal of Accounting Education*, Vol. 19 No 1, pp. 1–61.
9. Apostolou, B., Hassell, J. M., Rebele, J. E. and Watson, S. F. (2010), Accounting education literature review (2006–2009), *Journal of Accounting Education*, Vol. 28, No 3-4, pp. 145–197
10. E-learning Europa – <http://www.elearningeuropa.info> , 2004

ЛИДЕРСТВО (ОТ БЪДЕЩЕТО)

гл. ас. г-р Мария Иванова
Нов български университет

Резюме: Професор Пиер Касс заявява, че лидерството се основава на способността да се правят промени, но при липса на дори минимално количество енергия това е невъзможно да се постигне. Как да се попълни енергийният ресурс? Какво е лидерство в условията на дигиталната революция? Къде да търсим знанието, което ще ни даде възможност да гледаме на света не от миналото и не от настоящето, а от бъдещето, което искаме да създадем; да променяме потребителското изживяване дори преди самият потребител да е осъзнал тази нужда... Това са основните въпроси дискутирани в този доклад. В търсенето на отговори, разглеждаме новите възможности за разгръщане на потенциала на лидера и хората в организацията, за да постигнат високи резултати, които ги удовлетворяват.

Ключови думи: лидер, лидерство, дигитална революция, коучинг, работа от дома, визия за бъдещето, световна пандемия.

LEADERSHIP (FROM THE FUTURE)

Chief Assist. Mariya Ivanova, PhD
New Bulgarian University

Summary: Professor Pierre Cass (Casse Pierre) states that leadership is based on the ability to make changes, but in the absence of even a minimal amount of energy, this is impossible to achieve. How to replenish the energy resource? What is leadership in the digital revolution? Where to look for the knowledge that will allow us to look at the world not from the past and not from the present, but from the future we want to create; to change the user experience even before the user himself is aware of this need... These are the main issues discussed in this report. In the search for answers, we look at new opportunities to unleash the potential of the leader and the people in the organizations to achieve high results that satisfy them.

Keywords: leader, leadership, digital revolution, coaching, work from home, vision for the future, global pandemic.

Въведение

Професор Пиер Касс заявява, че „лидерството се основава на способността да се правят промени, но при липса на дори минимално количество енергия това е невъзможно да се постигне“ [3]. Как да се попълни енергийният ресурс? Какво е лидерство в условията на дигиталната революция? Къде да търсим знанието, което ще ни даде възможност да гледаме на света

не от миналото и не от настоящето, а от бъдещето, което искаме да създадем... Това са основните въпроси, дискутирани в този доклад. В търсенето на отговори, разглеждаме новите възможности за разгръщане на потенциала на лидера и хората в организациите за да постигнат високи резултати, които ги удовлетворяват.

Въпреки че промяната не е нищо ново за бизнес лидерите, темпът ѝ през последните години се ускорява. Това ускорение е в резултат на бързото развитие на технологиите, на нетърпеливия потребителски пазар, на желанието на доставчиците да предоставят, персонализират и диференцират преживявания. Различното предизвикателство днес е в резултат на световната пандемия Ковид19, която наложи задължителни за всички фирми ограничения. Пандемията задълбочи кризата на обществото в световен мащаб. „Живеем в епоха на нарастващи конфликти и масови институционални провали, болезнени крахове и обнадеждаващи начала. Кризата на нашето време не се ограничава до конкретен лидер, организация, държава или конфликт. Тя се проявява в целия свят в три основни направления: екологична (прекъсване на връзката между индивида и природата), социална (разрив между две личности) и духовна (конфликт на личността със себе си)“. [8] Наблюдава се многообразие от сценарии – една част от фирмите преустановиха дейността си, като някои от тях трудно или никога няма да се възстановят. Други преоткриват своите благоприятни възможности, които ги водят до голям успех. В тези условия всички видове пазари – финансови, стокови, трудови и др. са сериозно разклатени и дори се създават нови.

Споделяме мнението на Отто Шармер, „че предишната фундаментална социална структура и навик на мислене, добре утвърдените начини за създаване и функциониране на колективни социални форми умират“. [8] Успешното лидерство изисква предвидливост, търгавина, адаптивност и управленски инструменти, които помагат, а не затрудняват усилията за ориентиране в променящите се пазари, за постигане на корпоративните цели. Бизнес лидерите се нуждаят от методи за прогнозиране и планиране, които им дават по-добра представа за ситуацията, възможност за точни и бързи решения, за да могат организациите им да продължат напред и да се фокусират върху нуждите на клиентите. Това е особено важно в пазар, където бюджетът и ресурсите са ограничени и трябва да се използват разумно. Вече не е приемливо и адекватно да се вземат решения въз основа на най-добрите предположения и интуиция. Причината е нарастващото количество данни и информация, тяхната обработка, осмисляне и анализиране. Опитите на компаниите да съгласуват данни от множество източници водят

до претоварване с информация, което създава съществен проблем. Необходимо е компаниите да си създадат подходяща методология за анализ в реално време на наличната информация и да предприемат съответни действия. Създаването на бизнес стратегия в необичайни условия за живот и труд, базирана на ценна информация, изисква колаборация между най-важните ръководители на корпорациите (C-suite). „Тези, които работят многофункционално и използват нови инструменти и технологии, са в състояние успешно да поемат стратегически роли и да спомогнат за ускоряване на растежа на своя бизнес.“ [6]

Лидерство в условията на дигиталната революция

В условията на Четвъртата индустриална (дигитална) революция, технологиите замъгляват линиите между физическата, дигиталната и биологическата сфери. Изследователите са все по-убедени, че успехът на компаниите и техните бизнес процеси са само видимата част на „айсберга“. Какво е скрито под водата? Каква е тайната на компаниите, чиито продукти превземат света, независимо от обстоятелствата и промените към масова дигитализация? Това „сляпо петно“ е изследвано от Ото Шармер [8] и Питър Сензи [2], анализирайки мненията на 150 изпълнителни директори в Силиконовата долина. Тяхната „теория U“ предлага различен поглед върху лидерството. Лидерът на „динамичните промени“ гледа на света от бъдещето, което иска да се прояви. Той вижда тенденциите, преди те да са станали тенденции. Променя потребителското изживяване преди самият потребител да осъзнае тази своя нужда.

Но какво е „лидерство от бъдещето“ – пътешествие на героя или битка на шампиона? Героят е смел, решителен, предприема стъпки в непознатото и неизвестното, уважаван от хората, служи за пример. Според Джоузеф Кембъл, „героят смело предприема пътуване от света на ежедневието до царството на свръхестествено чудо. Тук той се среща с приказни сили и печели решителна победа. Героят се завръща от това мистериозно приключение, надарено със силата да носи ползи на своите съплеменници.“ [1] Това е пътят, който преминава лидерът, докато се развива. Идеите на Кембъл дават възможност да се анализира пътят на лидера, компанията и служителите, в резултат на който да се формулират програми за развитие и обучение.

„Лидерът от бъдещето“ е шампион – победител и герой. Шампионът носи характеристики различни от останалите участници в „битката“, някои от които също са герои, но не оцеляват. Шампионът винаги побеждава, хората го следват и му вярват. Той е на първа линия, знае какво прави и как да постигне целите си.

Днес, бързо развиващите се промишлени технологии и интегрирането на изкуствения интелект оказват сериозни въздействия върху „героя и неговото пътуване“, за да израсте като лидер – шампион, с адаптивен управленски капацитет и гъвкава компетентност.

Ключови характеристики на лидера от бъдещето

Дигитално грамотен

Лидерът отстоява и продава идеите си с порив и ентузиазъм чрез дигитални технологии, социални мрежи и интернет. Изказва се като уверен професионалист и хората го разбират, възприемат и аплодират. Не се страхува от публично изказване в реална или виртуална зала – по време на преговори, дебати, брифинги и интервюта. Няма фобия при говорене пред непозната аудитория – с лекота провежда разговори с по-възрастни, поопитни и знаещи, с бизнес партньори и клиенти. Практикува сложни техники като гласова модулация, фокусиране на вниманието и пирамиди за идеи за създаване на въздействие и убеждаване на аудиторията.

Емоционално интелигентен

Уверено се справя с натиска и стреса. Непрекъснато усъвършенства критичните управленски умения като самоувереност и справяне с конфликтни ситуации – идентифицира аспектите на съгласие и несъгласие, за постигане на консенсус, прилага групов подход в обсъждането на проблеми. Фокусира се върху житейски умения, от които всеки се нуждае – способността да общува, слуша, да мисли бързо и да работи с хора в дигитална среда.

Водач на виртуален екип

Лидерът е част от силно мотивиран, ефективен и ориентиран към постигане на цели и резултати екип. Успешното управление на виртуални екипи изисква прилагане на различни от традиционните стратегии, съобразени с индивидуалните характеристики и компетенции на всеки член за работа във виртуална среда и дигитална комуникация. Лидерът използва разнообразие от подходи и инструменти, за да мотивира себе си и останалите, за да се постигнат високи резултати. Прилага краткосрочни (арбитраж, убеждаване, натиск, откупуване) и дългосрочни (разделяне, посредничество, жалби, конфронтация, медиация, коучинг) стратегии и тактики (пренебрегване, допускане, намаляване или задържане, разрешаване, предотвратяване), за да се справи с възникване на конфликтни ситуации в екипа. Използва адекватни подходи към различните поведенчески и емоционални характеристики на членовете на екипа. Изгражда успешни модели на сътрудничество. Инвестира в обучението и развитието на хората си. Насърчава ги всеки ден, за да отделят част от времето си за усвояване на нови знания и развитие на умения в области,

които ги интересуват, като създава съвместно с всеки един член на екипа ясен план за личностно и професионално развитие.

Предизвикателство пред лидера на виртуален екип е не само новата технологична среда, но и условията на явна и агресивна несигурност – несигурност за осигуряване на работа, несигурност в паричните постъпления – осигуряване на доходи и работна заплата, несигурност при опазване на здравето на хората. Няма ръководство с указания за успешно справяне с целия хаос, смущения и промени, които световната пандемия създаде. В тези трудни времена, лидерът трябва да остане фокусиран преди всичко върху хората от екипа. При тези условия изключително важна е неговата подкрепа. Необходимо е да намери правилния път към членовете на екипа, за да останат ангажирани към работните си задачи; да отправя предизвикателства към екипа, за да бъде фокусиран и продуктивен. Социалното дистанциране в условията на пандемия е вредно за екипа. За да работи ефективно отдалеченият екип, лидерът може да поддържа редовна визуална връзка чрез Zoom, Skype, Viber, WhatsApp, Big Blue Button или други видеоконферентни системи. Тези ИТ инструменти подпомагат подобряването на визуалните контакти на хората и техните взаимоотношения, особено ако това са новопостъпили служители и не са имали възможност да се запознаят лично с колегите си. Когато лидерът е последователен при провеждането на редовни срещи на екипа в дигитална среда, той демонстрира стабилност и владеене на ситуацията, посочва вярната посока и информира членовете на екипа за това, на какво и на кого могат да разчитат. Също така е полезно да се отдели време в работните видеоконферентни срещи или да се правят самостоятелни такива, с фокус върху благосъстоянието на членовете на екипа. Така лидерът демонстрира не само своята грижа за екипа, но получава надеждна информация за нагласите за работа и здравословното състояние на хората. „Как се справяте лично и професионално?“ е въпросът, който предразполага хората да започнат открит и спокоен разговор за да преминат към деловите дискусии, да ги приобщи към общата кауза, да ги накара да се почувстват част от цялото – екип. Полезно е на тези виртуални срещи да се напомни за ресурсите, които компанията осигурява за доброто състояние на своите сътрудници, вкл. при зов за помощ.

С преминаването към работа от „вкъщи“ като „нова нормална работна среда“, работещите имат засилена нужда от ясно комуникирани очаквания, цели, отчитане и начини на проследяване на изпълнението. Според Черил Кран, „лидерите, които в момента са най-разочаровани, са тези, които не са задали ясни параметри на ключовите показатели за ефективност, т.е. измерването на ефективността на отдалечените екипи.“ [4]

Проблеми и предизвикателствата на лидера в масовизираната дигитална работна среда

Проблеми:

- Сериозен проблем за лидера са личните му ограничаващи убеждения, относно това дали служителите наистина работят. Лидерите трябва да „се доверяват“ на членовете на екипа си, като изграждат култура на доверие, откритост и взаимопомощ. При тази нова работна среда не е важно дали се спазва работното време, къде и как се работи, важно е хората да са съсредоточени върху резултатите и да ги постигат.

- Другият проблем са собствените нива на стрес. Най-добрият начин за лидера да се справи със стреса е да създаде подходящ модел на „грижа за себе си“, който да го връща към реалността без страховете му да надделяват и да го направи устойчив на влиянията на тези непредвидими времена.

- Основните проблеми на лидера, са свързани не само с неговите възприятия и реакции към новата дигитална работна среда, а с хората и адаптирането им към работата от дома.

Предизвикателства:

- Предизвикателство е да се намерят, привлекат и наемат подходящите служители в условията на социална изолация в резултат на световна пандемия; да ги накараш да преодолеят своите стракове за собственото им здраве, като им предложиш безопасна работна среда; да ги научиш да работят виртуално на място, което до сега са възприемали като убежище за почивка и семейно щастие, използвайки професионално непознати досега за тях информационни и комуникационни технологии. Работата в домашни условия дава възможност, от една страна, на лицата в неравностойно положение (инвалиди и хора със здравословни проблеми) да получат шанс за работа и доходи, а от друга – реална ниша на пазара на труда за работодателите. Подходящо място за намиране на необходимата работна сила са и нетрадиционните за гаден бизнес пазари на труда – хората, освободени от груз отрасъл, може да се окаже, че са подходящи поради наличните им навици и умения. В този случай, лидерът трябва да е готов да обучава своите новопостъпили служители. И в това да вижда не задължение, а възможност за стратегическо и конкурентно предимство.

- Програмите за въвеждане в длъжност придобиват нов вид с нови измерения – как да се задържи и повиши производителността, минимизирайки влиянието на фактори, свързани с работата от вкъщи (семейни задължения, грижа за деца и възрастни родители, разсейване или депресия).

До скоро обучението се извършваше от лидера или наставник, но днес подходът се променя. Екипният подход при учене чрез видеоконференции е ефективен, когато е съчетан с целенасочен общ план за развитие. Например общодостъпна електронна таблица с график за обучения, която включва: кой, в какво и кого ще обучава, придружен със система за редовни проверки и оценка на наученото. Екипният подход в обучението дава възможност на служителя да придобие за по-кратко време необходимите знания и напълно да се социализира и приобщи към екипа; да бъде равносвоен партньор на старите членове, допринасящ за постигане на целите на екипа.

- Дигитализирана обратна връзка, която да е ефективна и да създава промяна в поведението на членовете на екипа, изисква различна компетентност от лидера. При отдалечено работно място е приложимо използването на технология за проследяване на производителността на сътрудниците. Например технологично е възможно отчитането на броя на обажданията извършвани от даден служител, колко време прекарва с клиенти, колко работа свършва и др. Това означава, че има данни в реално време, които могат да помогнат на лидера да бъде постоянно информиран за производителността на сътрудниците. Това, което все още не може да бъде проследено, е отношението на работника, ангажираността и приносът му към екипа. Обратната връзка трябва да бъде конкретна и основана на факти с висока доза съпричастност и грижа. Освен това обратната връзка трябва да осигури ясни очаквания за това, което се иска да се види като промяна, както и времевата рамка.

- Освен това от лидера се очаква да управлява екипа при ограничен бюджет. Уведомяването на работниците, че има намален бюджет е трудно, но може да увеличи иновативните идеи, относно това, как да се използват ресурсите.

Бъдещето изисква от лидерите да бъдат по-състрадателни, креативни, съпричастни и комуникативни. За да бъдат успешни, трябва да съсредоточат вниманието си върху подпомагането на хората. Доскоро много лидери оставяха работниците си да се справят сами – „да потънат или изплуват сами в бламото“. Днес лидерът трябва да направи всичко възможно, за да им помогне да успеят и да спечелят. За това му трябва нестихваща енергия и воля за промяна.

Как да се попълни енергийният ресурс на лидера?

Според Стивън Гилиген, „за всеки човек, източникът на енергия и жизненост е неговият „център“, а именно: свързаност, цялостност, способност на „тялото да усеща“ верността на посоката на движение“. [5] Това е набор от практики, житейски навици, особености на организацията

на работния ден и взаимоотношенията, които позволяват на лидера да поддържа и допълва жизнената си енергия. Френският психолог Пиер Касс [3] дефинира жизненоважен коефициент на интелигентност – VQ (Vision Quotient), чрез който се измерва наличието на точна визия за бъдещето. Този коефициент показва способността на лидера да енергизира себе си и хората около него. Високото ниво на коефициента VQ е задължителен компонент на лидерството в дигиталния свят и е не по-малко значим от IQ (коефициент на обща интелигентност) и EQ (коефициент на емоционална интелигентност). „Точна визия за бъдещето“ е едно от най-добрите умения, които би могъл да развие всеки „лидер от бъдещето“. „Това е умение, а не е талант, даден от Бог. Хората, които имат способността да правят точни прогнози за това накъде ще се развие дадена индустрия с течение на времето, използват екстраполиране на факти и тенденции и в допълнение прилагат иновативно мислене за избягване на пропуски. Мъдростта придобита от развитието на емоционалната интелигентност, е свързана с отношението към другите, контрола над собствените емоции и емоциите над другите. Мъдростта придобита от развитието на Vision Intelligence е свързана с това, как тенденциите се екстраполират и как се развиват индустриите“. [7]

В процеса на поддържане на енергийния ресурс, лидерът преминава през няколко роли:

- Визионер – поставя цели. Поема ангажимент към себе си. Механизмът за поемане на отговорност към себе си е следният: какво съм си обещал, дали е реално изпълнимо, ако е важно – да пристъпя към действие. Защо е важно – какво ще ми донесе постигнатото – определя ценностите.
- Реалист – планира. Създава план за действие за постигане на целите. Отговаря на въпроса „Как ще го направя?“, ранжира приоритети, определя ресурси, дефинира стъпки.
- Критик – добронамерен. Намира пропуските, трудностите, спирачките на развитието, оценява рисковете.

На всеки етап от този процес на професионално и личностно израстване е вероятно лидерът да има нужда от подкрепа, която може да получи от професионален коуч. Чрез коучинг подхода лидерите се провокират да разгърнат своя уникален талант. Само лидери доброволно приели използването на нетрадиционните методи на коучинга, могат да постигнат високи резултати в своето развитие.

Първата стъпка е разработване на персонализиран план – лидерът с помощта на коуча определя: какво е постигнал досега и какво иска да постигне

В бъдеще, като анализира текущата ситуация и чрез личната коучинг програма е подпомогнат да идентифицира силните си страни и областите на възможности, за да увеличи своята ефективност и резултати. Коучингът за лидерство изисква от лидера готовност за самооценка, отговорност и ангажираност за извършването на промени. Личният коуч държи отговорен лидера за целите, партнира с идеи за нови стратегии, помага при съставяне на план за бъдещето, което лидерът иска да създаде. Най-успешните лидери инвестират в това да имат външна перспектива и подкрепа на коуч. Интегративните стратегии на коучинга включват наука, данни, човешки умения и процес за създаване на мощни трайни промени. Подходът „коучинг за лидерство“ помага на лидерите да: навигират промените и преодоляват смущенията в процеса с увереност и лекота; изграждат умения за творчество и иновации в реално време; прекроят най-големите си предизвикателства в най-големи възможности; водят своите екипи и компания със стратегии, които повишават мотивацията, лоялността и приноса на служителите; прилагат иновативен подход при обслужване на клиентите за да създадат запалени фенове на търговската марка на компанията; използват стратегии за дигитализация, за да се увеличи личната ефективност и тази на бизнеса.

Днес лидерът толкова бързо, колкото е възможно. Енергията му преминава от преодоляване на върхове до вдъхновение за нови задачи, по постоянно повтарящ се модел. Лидерът знае, че наличието на повече периоди на вдъхновение и фокусирано действие ще го доведе до постигане на поставените цели. Но често се наблюдава лидерът да даде обещания на себе си и на своя екип, които не се изпълняват поради липса на време или липса на приоритет. В тези случаи, това, което трябва да се промени е фокусът на лидера върху създаването на феноменално бъдеще с помощта на партньор – бизнес коуч.

Заклучение

Има два типа нагласи на лидерите за бъдещето.

Лидерите, от първия тип, са притеснени за бъдещето си, само ако промените ги засягат лично, но не предприемат действия. Този начин на мислене е ограничен, фокусиран върху защитата на статуквото и страх от промяна. За съжаление, наблюдаваме поколение лидери, фокусирани върху изпълнението, за които „бъдеще“ означава следващото тримесечие. „Лидерите от настоящето“ искат да постигнат успех в рамките на тази година. Може би са виновни от Уолстрийт или алчните акционери, или недалновидните изпълнителни директори.

Но реалността е, че днес имаме много малко организационни лидери, които изгарят своята енергия, разбирайки, къде ще се насочат индустри-

ите им през следващото десетилетие. Добър пример за „лидер от бъдещето“ е Стив Джобс, който имаше точна визия за бъдещето и беше готов да се придържа към нея с години. Освен това той имаше смелостта да реализира своята визия за бъдещето, докато конкурентите му се опитваха да копират неуспешно продукти като Apple. Един от уроците на Стив Джобс за успеха е, че „печели точната визия в съчетание със страхотен дизайн“.

Лидерите, от втория тип, подобно на Стив Джобс, се вълнуват от бъдещето и правят всичко възможно, за да са готови за него. Този начин на мислене се фокусира върху поемането на контрол и овластяване. Лидерите приемат предизвикателството и остават вдъхновени и фокусирани върху бъдещето.

Изводи

„Лидерът от бъдещето“ е шампион. Той е дигитално грамотен, емоционално интелигентен и водач на виртуални екипи. Неговата сила е в създаване на точна визия за бъдещето, като енергизира себе си и хората около него. Лидерът отстоява и продава идеите си с порив и ентузиазъм чрез дигитални технологии, социални мрежи и интернет. „Лидерът от бъдещето“ непрекъснато се учи, за да разгръща потенциала си на лидер и да стимулира хората си да се развиват, за да постигнат високи резултати, които ги удовлетворяват.

Понякога лидерите, вълечени в ежедневните реалности, гасейки пожари, губят фокуса към вдъхновяващото бъдеще. Подходът „коучинг за лидерство“ е добър помощник за създаване на устойчива стратегия за поддържане на енергията на лидера, за да бъде готов за бъдещето. С помощта на коуча лидерът може да развие своята готовност за промяна, гъвкавост на мисленето, ново поведение и фокус върху непреодолимото „защо“.

„Коучинг за лидерство“ е един от многото подходи и видове интервенции, които могат да бъдат използвани за насърчаване на развитието. Успешният коучинг свързва фокуса на бизнеса с човешките процеси чрез тясно приверждане в съответствие на развитието на обучаваните с критичните бизнес нужди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кембъл, Дж. (2018) Героят с хиляди лица, Издател: Елементи, ISBN 9789549414332

2. Сензи, П. (2012) Петата дисциплина, Издател: Изток-Запад, ISBN 9786191521142.

3. Касс, П. (2020) Успех. Лугер. Действие, Альпина Паблшер, ISBN 978-5-9614-6961-5.
4. Cran, CH. (2020) NextMapping Workbook: Anticipate, Navigate & Create The Future of Work, Publisher: Authors Place Press, ISBN: 1628657073.
5. Gilligan, S. & Dilts, R. (2010) The Hero's Journey: A voyage of self-discovery, Published: Crown House Publishing, ISBN-13: 978-1845902865.
6. Harvard Business Review (2017) Leading In The Digital Age, Harvard Business School Publishing, Retrieved from:
<https://forms.workday.com/content/dam/web/en-us/documents/reports/hbr-leading-in-the-digital-age.pdf>
7. Klososky, S. (2012) IQ, EQ and Now VQ-Vision Intelligence, Published: Speakersoffice, Retrieved from: <https://www.speakersoffice.com/iq-eq-and-now-vq-vision-intelligence-by-scott-klososky/>
8. Scharmer, O. (2016) Theory U: Leading from the Future as It Emerges, San Francisco: Berrett-Koehler Publishers, ISBN-13: 978-1626567986.

ЕЛЕКТРОННО УПРАВЛЕНИЕ И ЕЛЕКТРОННИ УСЛУГИ И ПРОМЯНА НА ПОВЕДЕНИЕТО НА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ ИМ

г-р Мирослав Ганчев

***Резюме:** В доклада са разгледани въпросите за въвеждане на електронното управление, електронните услуги, основните моменти и трудностите във въвеждането на повече нови услуги.*

***Ключови думи:** електронно управление, електронни услуги, идентификатор, киберсигурност.*

ELECTRONIC GOVERNANCE AND ELECTRONIC SERVICES AND CHANGE OF THE BEHAVIOR OF THEIR USER

Miroslav Ganchev, PhD

***Summary:** The report addresses the issues of introduction of e-government, e-services, highlights and difficulties in introducing more new services.*

***Keywords:** e-government, e-services, identifier, cybersecurity.*

Когато говорим за електронно управление е нужно да дадем дефиниция за това какво е управление. Според Росен Желязков (директор на ДАЕУ) „...Става въпрос за управление на публични процеси, с използването на информационните и комуникационните технологии. В една виртуална среда можем да изграждаме, регулираме и реализираме взаимоотношения с публични институции или доставчици на публични услуги. Човек и държава, фирма и държава. Говорим за дигитализиране на процеси и за проектирането им като цифрови поначало – в законодателството, във взаимодействието на хората с публичната власт...“[3].

Дълги години въвеждането на компютрите в работата в администрацията у нас, се възприемаше като начин да се подобри работната среда. Днес голяма част от работата на администрацията се свежда до текстообработка, четене на мейли, копиране и т.н. Това не е разбирането за електронно управление. Инвестираните средства в електронно управление към момента – в техника, невинаги означава, че са вложени за електронно управление по същество. Една голяма част от тези пари са отишли за консумативи, което е много далеч от понятието електронно управление. „...Под инфраструктура не се разбира само техника и технология – хардуер, софтуер, лицензи, платформа. Трябва да го разглеждаме като цялата информационна осигуреност, дигитализация, промяна на нормативната

уредба, която сега създава хартиени, а не цифрови процеси. В този смисъл, не можем да вземем една готова система отнякъде и просто да я внедрим при нас. През последните години сме инвестирали основно в технологии. И голяма част от тях към днешна дата са неизползваеми, защото никой не е променил процесите и не е инвестирал в уменията на хората...“[3]. Трябва да различим кое е услуга и кое процедура за тази услуга. „Заг всяка услуга има множество административни процедури, свързани с удостоверяването на конкретни обстоятелства.“[3] Един от основните принципи на електронното управление е: администрациите да събират само веднъж информация от гражданите и тези данни да се използват служебно и да не се изискват повторно. Другата посока за развитието на е-услугите е „... да се организират като „епизоди от живота“ на гражданите и „бизнес събития“ – за фирмите. Например, раждане на дете, регистрация на фирма, пенсиониране и т.н.“[3]

Всяка администрация се изкушава да си създава някаква колекция от данни и да я нарича регистър. Според независими изчисления, държавата на ниво централна, териториална, местна административна структура притежава няколко хиляди регистъра. От няколкото хиляди т.нар. регистри автоматично информация може да се обменя само от осем.[2] Внедрена е платформата за междурегистров обмен RegiX. Тази система осигурява възможност за служебен обмен на данни от различните регистри. С нейна помощ администрациите имат достъп до данните от 63 регистъра за общо 168 различни типове справки. Всяка една транзакция представлява справка. А заг всяка служебна справка е спестено хартиено удостоверение. Това означава, че платформата пести изключително много време на потребителите като броя на ведомствата, включени към системата, постоянно расте.[6]

Невъзможно е в рамките на един политически цикъл да се пробедат сериозни промени тъй като администрацията е консервативна система и е нормално да се противопоставя на всякакви реформи, но без администрация е немислимо съществуването на държавата. Тук вече нещата отиват на е-еволюционно ниво. „...Предизвикателство пред агенцията е да създаде възможност администрациите да разберат, да усетят смисъла и да прилагат електронното управление. Да разберат, че това означава по-ефективно предоставяне на по-качествени услуги, с по-малко ресурси, по-бързо и с по-малко напрежение и за служителите, и за обществото.“[3] Хората не използват новите технологии и дори нямат желание да се запознаят с тях и възприемат е-управлението като тежест. Много от услугите в държавната администрация се осъществяват по електронен път и в точно определен законоустановен срок.

Според данни на НСИ „...над една четвърт от населението през 2018 г. дори не е използвало интернет, което е показателно за това каква е готовността му да използва електронни услуги. Въпреки това броят на гражданите, които започват да използват новите възможности, постоянно нараства. Без да водим каквато и да било информационна кампания над 13 000 души вече имат профили в платформата за електронно връчване, например. Това е системата, която позволява на всеки гражданин да връчи на администрацията документ или искане за нещо, като тя трябва да му отговори в законоустановения срок. Самата администрация също може да връчва през тази платформа различни документи. Наличието на тези над 13 000 профила в платформата ни прави оптимисти, че макар бавно, расте броят на желаещите да взаимодействат изцяло електронно с администрацията.“[6]

Едно хартиено свидетелство за наличие или липса на задължения може да бъде издадено и електронно. Гражданинът е принуден от съответната банка или институция да го предостави подписано и подпечатано по надлежащия рег. Това налага законодателни промени. За целта постоянно в Народното събрание се внасят предложения за изменения в множество закони. От началото на 2019 г. администрациите трябваше да обменят документите си изцяло по електронен път, което пак не представлява електронно управление. Това е обмен на данни между регистри и електронен документооборот. Електронното управление трябва да е насочено към удовлетворяване на изискванията на гражданите и бизнеса. Целта е „...да намалят до минимум физическия контакт между публичната власт и частните субекти, чрез виртуализация на внасяне, плащане и получаване на резултата.“[3] „Когато се говори за обмен на данни, ние все още говорим за обмен на документи. Всъщност развитието на електронното управление предполага един основен принцип – веднъж събраната информация от гражданите, от бизнеса, всеки един субект, тази информация, която се намира в определени масиви информационни – регистри, бази данни и т.н. – да може да бъде използвана многократно и то по служебен път. Това са данни. Ние все още сме в периода, в който имаме нужда да говорим за документи, да се представят документи. А говорейки за документи пък, ние си представяме хартиени такива, на които има освен съдържание, оторизация с подпис и с печат. Докато не излезем от хартиения свят, много трудно можем да говорим за електронно управление. Но, за да се случи това нещо трябва регистрите, които се създават, поддържат, обработват в отделните администрации, да обменят автоматично тези данни помежду си, за да не се налага гражданите да бъдат приносители на тези удостоверения.“[2] В едно от проучванията на НАП, публикувано в

официалния сайт на НАП, за удовлетвореността и мотивацията на служителите в агенцията са зададени поредица от въпроси, които касаят дейността на една институция в кризисна в случая пандемична обстановка. Например: Във Вашата структура въведена ли е организация на работа от разстояние? Как осъществявате служебните си задължения в условия на обявено извънредно положение? Имате ли необходимите средства за осъществяване на работа от разстояние (лаптоп, VPN, електронен подпис и др.)? Около 34% от служителите на НАП работят от разстояние. 35% работят в офисите, а при близо 24% работата е организирана на смени. Около 2,6% от служителите са посочили друг вид организация на работа – патрулна дейност, съвместни проверки, работа, организирана по график и ползване на отпуск. на 45,1% са им осигурени всички необходими средства, на 15,6% не са им осигурени, на 13,7% са им осигурени част от необходимите средства, 12,8% работят само с лични средства и т.н.[7] Друг съществен проблем е междуинституционалната свързаност поради несъвместимост на системите и платформите. Липсва цялостна архитектурна рамка на електронното управление. Използването на електронните услуги в е-управлението може да бъде катализатор за цялостно подобряване на дигиталните умения на гражданите. Това все пак няма да доведе до намаляване на администрацията. Администрацията ще намалее по естествен път (дори биологичен във времето) с отпадане на нуждата от конкретни дейности и професии.[3]

Да си отговорим на следния въпрос: Какво е автентизиран? Това ще бъде идентификатор, който може да бъде разположен в чип в смарткарта, в чип в банкова карта или в личната ви карта. Когато си подавате следващия път документите за самоличност ще бъде направено да бъде автентикаторът и в мобилното ви устройство автоматично и ще бъде технологично неутрално. Въпросът е, че това ще бъде автентификатор, чрез който ще се идентифицираме. Ако вие сте човек, който желае да ползва електронни административни услуги, ще направите необходимото да се снабдите със съответната електронна идентификация, така както в момента голяма част от хората, които ползват услугите на НАП, взимат този вид електронна идентичност, каквото представлява ПИК (персонален идентификационен код). Осигурява се възможността за подаване на декларации с ПИК от физически лица и много други услуги. Най-съществен ефект върху разходите на задължените лица има промяната в ДОПК, с която се предостави възможност на физически лица да изпращат документи по електронен път чрез персонален идентификационен код (ПИК), издаван безплатно от НАП. От януари 2015 г. лицата могат да подават всички

гължими от тях данъчни и осигурителни декларации с ПИК, вкл. годишната данъчна декларация за облагане на доходите. Това спестява време и разходи на лицата и предоставя възможност същите да ползват отстъпка за подадена по е-път декларация без наличието на квалифициран електронен подпис. Споменатата по-горе промяна в използването на ПИК доведе до значително увеличаване използването на електронни услуги, до намаляване на административната тежест и разходите за лицата, както и до редуциране на несъответствията и корекциите по подадените декларации. Във връзка с горното са предприети мерки за повишаване сигурността и удобството на клиентите при издаване и ползване на ПИК, като ПИК се предоставя на лицата в предварително запечатан плик; предоставена е възможност за получаване на ПИК във всеки офис на НАП, дори и при телефонно обаждане и желание за получаване на такъв, независимо от регистрацията на лицето по постоянен адрес; при първоначално ползване на услугите с ПИК е необходимо задължително въвеждане и потвърждаване на актуален имейл адрес; клиентите имат възможност да променят предоставения им ПИК с произволно избран от тях чрез създаден профил на клиента; реализирана възможност по електронен път за намаляване обхвата на услугите за ползване с ПИК, както и за неговото прекратяване. Националната схема за електронна идентификация предполага да има една единствена електронна идентификация. Електронната идентичност ще може да бъде удостоверявана през националната схема.[2]

През 2017 г. потребителите на интернет достигнаха 51% от световното население, а устройствата, свързани с интернет – 8,4 милиарда в целия свят. При тези темпове на нарастване киберпрестъпността вероятно ще се превърне в най-голямата заплаха в света, която може да причини сериозни икономически щети – по различни изчисления над 6 трилиона долара само през следващите две години. „Киберсигурността става все по-важен въпрос, както със специфично икономическо значение, така и с политическо и геополитическо измерение. Необходим е колективен и съгласуван подход за изграждане на по-силна устойчивост за справяне с кибератаки и създаване на ефективен механизъм за възпиране и за реакция, за да бъдат по-добре защитени европейските граждани, предприятия и публични институции.“[5]

Хората трябва да си създадат навици за киберхигиена, тъй като осведомеността и знанията в областта на киберсигурността са все още недостатъчни: 51% от европейските граждани намират, че не са запознати с киберзаплахите, а 69% от фирмите нямат елементарни познания за ки-

беррисковете, на които са изложени. Хората трябва да осъзнаят собствената си роля и отговорност за опазване на киберимуществото и идентичността си онлайн.[5]

От ДАЕУ планират и въвеждането на функционалност, която да позволява на гражданите да разбират, когато някой достъпва до тяхната лична информация, и да проверяват кой го е направил, защо и имал ли е законово основание за това или не. „За първи път гражданите ще могат да контролират информацията, която институциите използват за тях. Това е ключова промяна, тъй като в момента контролът в това отношение не е благонадежден. Не можете да проверите дали някой е достъпвал вашите лични данни и защо. Този проблем ще бъде решен, но за целта администрациите трябва да комуникират през централизирана платформа. Когато те трябва да гарантират на обществото сигурност на информацията и по електронен път се удостоверяват факти, няма как тази комуникация да не минава през централна точка, която да играе ролята на „арбитър“ и да се знае кой, кога и какво има право да прави“, смята Николай Минев. Обсъжда се и възможността за уведомяване на засегнатия гражданин в реално време чрез SMS или имейл, когато някой отпрати искане за достъп до неговата информация в регистъра.[4] Като пример може да се посочи чл.74 от ДОПК, в който ясно е формулирано какво е данъчно-осигурителна информация. [1] Като в чл.74, ал.1 е описано кой има право на достъп до данъчно-осигурителна информация, а в ал.2 от същия кодекс са описани и случаите въз основа на писмено искане от определени лица и институции: „... чл.74, ал.2 Извън случаите по ал.1 данъчна и осигурителна информация може да се предоставя само:

1. с писмено съгласие на лицето, или
2. въз основа на акт на съда, или
3. по инициатива на орган на Националната агенция за приходите – в случаите, когато това е предвидено в закон.

(3) (Нова – ДВ, бр. 105 от 2006 г., изм. – ДВ, бр. 60 от 2015 г.) Длъжностните лица от инспекторатите на Националната агенция за приходите и Агенция „Митници“ имат право на достъп до всички сведения и документи в приходната администрация във връзка с извършваните от тях проверки. Те са длъжни да пазят в тайна данните, представляващи данъчна и осигурителна информация, станали им известни във връзка с изпълнение на служебните им задължения, включително и след прекратяване на правоотношенията им със съответната агенция.“[1]

Като основен начин за оптимизиране на структурите е използването на облачни структури, което е едно средство за централно управле-

ние на информационните ресурси. По този начин не се налага всяка администрация да изгражда собствена инфраструктура и така ще бъде свободна от отговорност за последваща поддръжка. Липсва достатъчно експертен персонал в държавните административни структури. Печели се от икономия от мащаба, защото всичко ще бъде ситуирано на едно място и ще бъде поддържано от един екип.

Като заключение електронното управление е въпрос и на сигурност – било то персонална, фирмена и др. Данните, за разлика от хартиения носител, трудно могат да бъдат унищожени, загубени или манипулирани. Всяка една операция с цифровите данни оставя следа. Контролът е преди всичко отговорност за утрешния ден. От друга страна погледнато, това е облекчение за гражданите от гледна точка на достъпа до администрацията, защото директния контакт със служителите на гише липсва и те няма да се редят на опашки в пандемична обстановка като днес, ще могат да подават своите заявления, искания, декларации, различни документи и да използват услугите дистанционно. Електронното управление е основен инструмент държавата да стане по-привлекателна, както за българските така и за чуждестранните инвеститори, но като най-печеливши от всичко ще са самите граждани.[6]

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

1. Данъчно-осигурителен процесуален кодекс-Обн. ДВ. бр.105 от 29 Декември 2005г., в сила от 01.01.2006 г., изм. и доп. ДВ. бр.69 от 4 Август 2020г.
2. <https://www2.e-gov.bg/bg/media/5>
3. <https://www2.e-gov.bg/bg/media/10>
4. <https://www2.e-gov.bg/bg/media/12>
5. <https://www2.e-gov.bg/bg/media/14>
6. <https://www2.e-gov.bg/bg/media/19>
7. www.nap.bg

СЕМАНТИЧНАТА МРЕЖА И ДИГИТАЛНИТЕ МАРКЕТИНГОВИ КОМУНИКАЦИИ: ПРЕСЕЧНИ ТОЧКИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Теодора Петкова, докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Докладът има за цел да очертае пресечни точки между Семантичната мрежа и дигиталните маркетингови комуникации. За целта ще бъдат разгледани произходът, развитието и текущото състояние на Семантичната мрежа от перспективата на дигиталните маркетингови комуникации и ще бъде анализирана връзката им с практиките на аотиране на съдържание на уеб страници и някои теоретични постановки на управлението на знанието.

Ключови думи: семантична мрежа, семантични технологии, маркетингови комуникации, маркетинг на взаимоотношенията.

THE SEMANTIC NETWORK AND DIGITAL MARKETING COMMUNICATIONS: INTERSECTION POINTS AND PERSPECTIVES

Teodora Petkova, PhD student
St. Kliment Ohridski Sofia University

Summary: The aim of this paper is to outline some of the intersections between the Semantic Web and the practice of digital marketing communications. Towards this goal, the origin, development and the current state of the Semantic Web are presented and further considered from the perspectives of annotating content on web pages and their theoretical relationship to knowledge management.

Keywords: Semantic Web, marketing communications, semantic technologies, relationship marketing.

Увод

Въведение в проблема

В условия на мрежово общество, конструирано около лични и организационни мрежи, джвижени от дигитални мрежи и комуникация в Интернет [8], създателите на маркетингови комуникации са изправени пред предизвикателството да спечелят вниманието и интереса на един овластен потребител [28] с постоянен достъп до информация. Динамиката на общуването с потребители и потенциални клиенти в Световната мрежа изисква фундаментална промяна на маркетинг моделите [19], за да бъдат те адекватни на хипермедийната среда. Среда, в чийто комуникационен сценарий комуни-

каторът е и реципиент, обратната връзка потенциално може да бъде дадена за секунди, а контролът върху управлението на съдържанието е изключително в ръцете на крайния потребител [18].

Пред екрана мобилни, постоянно свързани устройства, потребителското поведение се характеризира с разнообразие и фрагментация на дигитално съдържание и протича под формата на епизодични интеракции с послания в различни формати – видеа, новини, разговори [7]. Подобно поведение и медийно потребление изискват различен подход към ангажирането на потребители от подхода на масовия маркетинг. Както отбелязва Ричард Варий, необходим е нов тип маркетинг за един нов тип общество, вкоренено в повсеместни електронни мрежи, които разменят идеи, информация и взаимоотношения. [29]

И докато идеята за обмен, идеи и информация е залегнала отдавна в литературата на маркетинговите комуникации, в частност в тази на маркетинга на взаимоотношенията [15], това, което не се среща често е темата за възможните технологични, устойчиви решения, които да улеснят прехода от манипулиране на маркетинговия микс към управление на потоци от съдържание и данни.

Обект и цел на изследването

Обект на изследването са дигиталните маркетингови комуникации, а целта на изследването е да се открият пресечни точки, на теория и на практика, между дигиталните маркетингови комуникации и използването на семантични технологии, в контекста на ефективното създаване, управление и разпространение на съдържание в Мрежата.

Дефиниции и теоретичен обзор

Семантична мрежа

Терминът “Семантична мрежа” обозначава визия за Световната мрежа, в която компютрите, софтуеърът и хората могат да откриват, четат, разбират и ползват данните в Световната мрежа, за да изпълняват целите си. [25] Определението “семантична” в тази фраза обозначава потенциала на данните в Мрежата да бъдат откривани и интерпретирани не само от хора, но и от софтуеърни агенти и компютърни програми.

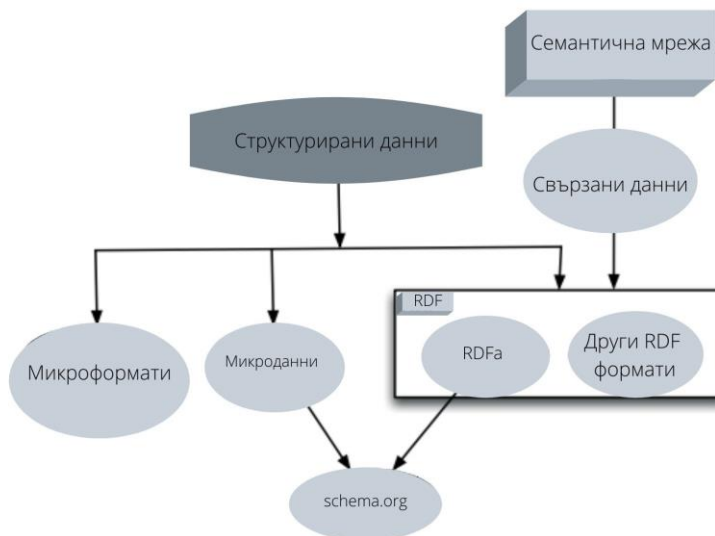
Семантичните технологии¹, които стоят зад изпълнението на визията за Семантична мрежа са свързани с универсален начин за репрезентиране на данни, който да бъде четим от всякакви видове софтуеърни

---

¹ Семантична мрежа (Semantic Web) се отнася и до визията на консорциума W3C (<https://www.w3.org/standards/semanticweb/>) за Мрежа от свързани данни, създадена посредством семантични технологии.

агенти и компютърни програми. Семантичната мрежа ползва стандартизирани универсални технологии за описване, структуриране, обработка и манипулиране на данни като URI, RDF, OWL, SKOS, SPARQL [10]. Изброещите технологии, няма да бъдат разглеждани подробно в този текст, но за целите на това представяне е необходимо експлицитно да изведем връзката между Семантична мрежа, термина Linked Data, формата RDF и инициативата schema.org.

Нагледно тази връзка между Linked Data, RDF, RDFa и Семантична мрежа е проследена в следната диаграма [9]:

Фиг. 1

Източник: David Wood, Marsha Zaidman, Luke Ruth, and Michael Hausenblas. 2014. Linked data: structured data on the Web. [9]

Главните области, в които семантичните технологии намират приложение са архивите, управлението на ресурси за обучение, интелигентно търсене в публичната администрация, здравеопазване, платформите за откриване на съдържание, подобро търсене.² Компаниите, които използват семантични технологии под една или друга форма, включват Adobe, Oracle, HP, Software AG, GE, Altova, Microsoft, Dow Jones, Novartis,

² На сайта на консорциума W3C (<https://bit.ly/2EF4kmz>) има изброени 48 примера за приложение на семантични технологии в различни области.

Pfizer, Telefónica, Boeing, IBM, Chevron, Siemens, Nokia, Sun, Deutsche Telekom³, Google.

Примерен сценарий за приложението на Семантичната мрежа представя двама души, които чрез своите софтуерни агенти насрочват среща помежду си, откриват лекар в близост до локацията си и запазват час за него. Всичко това те успяват да направят благодарение на данните в Мрежата, които не са просто данни от текст, публикуван на уебсайта на лекаря, а са данни описани на формализиран, разбираем от софтуерните им агенти език [4].

Дигитални маркетингови комуникации в Световната мрежа

Маркетинговите комуникации са инструмент, чрез който една организация влияе на потребителското поведение и създава конкурентно предимство. Целта им е да информират, убеждават и напомнят за даден бранд, компания и продукт по директен или индиректен начин. Това включва както търговска така и нетърговска комуникация, която да поддържа корпоративната маркетингова стратегия [22].

В Мрежата, дигиталните маркетингови комуникации са характерни и с това, че са асинхронни и нелинейни. Както авторите Фил и Търнбъл отбелязват, линейният комуникационен процес, разработен във времето на масовите комуникации, вече не е достатъчно вярна репрезентация на процесите на общуване в съвременната комуникационна среда и е необходимо отчитане на влиянието на интерактивните комуникации, на социалните и релационни измерения на общуването между фрагментирани медии и публики [13].

В Мрежата поведенческите специфики на потребителите [24, 26], активно търсещи и споделящи информация, изискват от комуникативните стратегии да ангажират по смислен, контекстно и културно релевантен начин [30] чрез една добре обмислена екосистема от канали, формати и потоци от взаимодействия. Характеристиките на уеб средата – мултимедийност, хипертекстуалност, интерактивност и персонализация на информацията [1] налагат промени в маркетинговите комуникации. Свързаността, достъпността и високата степен на персонализация, са в основата на новия фокус на маркетинга и маркетинговото общуване [23].

Джим Блинт [5] отграничава 4 основни промени в маркетинга и респективно в маркетинговите комуникации, характерни за онлайн взаимодействието с потребители: в стила на комуникация; в социалното присъствие; в потребителския контрол върху контактите с бранда; в контрола

---

³ Примерите са взети от презентация на Иван Херман, гостъпна тук: <https://bit.ly/2YKhtBW>.

върху съдържанието. Съобразяването с тези промени изисква най-вече ефективното боравене с дигиталното съдържание, директно или индиректно свързано с маркетингови комуникации в Мрежата. Такава ефективност от своя страна е пряко зависима от възможностите на технологиите, използвани за създаване, управление и съхранение на информация.

Пресечни точки на дигиталните маркетинговите комуникации и семантичната мрежа

В днешно време потребителите ползват съдържание и информация чрез софтуерни програми и машини за търсене, които агрегират и персонализират информацията за тях. В този контекст маркетинговите комуникации следва да бъдат съчетани с разбиране и подходяща стратегия за управление на данните, с които е описано съдържанието им. Поддържането на сайт с цветни картинки вече не е достатъчно за ангажиране на потребителите в Мрежата. На дневен ред за комуникацията на брандовете онлайн излизат данните, съдържанието и приложенията, които съдържат семантично анотирани дигитални обекти, разбираеми и манипулируеми от софтуерни агенти [11].

Както видяхме, този дневен ред има сходни цели с тези на Семантичната мрежа, а именно интеграцията на данни от различни източници и репрезентацията на знание чрез детайлно и формално описване на съдържание от различен тип с цел лесното му свързване, откриване и обработка. Основните теми на Семантичната Мрежа [25] като индексирание, достъпване и интеграция на данни и съдържание са основни и за маркетинговите комуникации онлайн, свързани с по-добра видимост в търсещите машини, както и повишаване на ангажираността на потребителите със съдържание – по-познати в професионалната практика на дигиталния маркетинг като техники за оптимизация за търсачки (SEO) [2].

Изброените припокриващи се теми могат да се проследят на практика от една страна във все по-широко разпространеното анотиране на публикувано уеб съдържание чрез речниците на schema.org, а от друга в увеличаващия се брой организации, които използват семантични технологии, за да управляват съдържание.

Същност и употреба на schema.org

Schema.org е съвместна инициатива, започната през 2011, на трите компании Google, Microsoft, Yahoo и Yandex⁴, която позволява внедряването на семантични анотации в HTML кода на уеб страници, имейл съобщения и други на базата на различни синтакси като RDFa, Microdata и JSON-LD [11].

---

⁴ <https://schema.org/>

Подходът на schema.org споделя част от принципите на подхода на общностите от разработчици, които работят със свързани данни (Linked Data) [17], а някои автори дори наричат schema.org най-успешното имплементиране на семантичната мрежа [12].

Големи сайтове, които използват структурирани данни чрез schema.org са nytimes.com, bbc.co.uk, imdb.com, linkedin.com и гугли [17]. Сред водещите компании като Nike, Apple, Microsoft ползват schema.org за продуктовото си съдържание⁵.

Всъщност schema.org – тоест увеличеният брой организации, които залагат на структуриране на данните предимно на уебсайта си, е само малка част от по-големите теми за кодифициране, структуриране и аотиране на знанието на дадена организация. Именно те са и в основата на втората, по-егра пресечна точка между маркетингови комуникации и семантични технологии – темата за управление на знанието.

Управление на знанието

Естеството на мрежовото общество и на споделената икономика, както и характера на променените потребителските нагласи и поведение онлайн, налагат маркетинговите комуникации да бъдат разбирани през по-голямата тема за управление на знанието. Разбирането на маркетинговите комуникации не като на манипулиране на маркетингов микс, а като на управление на съдържание, взаимоотношения и знание (а както видяхме в контекста на Семантичната мрежа – на данни), е втората възможна пресечна точка на маркетинговите комуникации и семантичната мрежа. Тя не е толкова очевидна в практиката, колкото е прилагането на schema.org и примерите в тази посока не са еднородни⁶. На теория обаче, управлението на съдържание, взаимовръзки и знание са основополагащи както за семантичните технологии, така и за маркетинговите комуникации в Мрежата, където потребителят не е мишена, а активен участник в двупосочна комуникация, който навигира бази от данни и издърпва съдържание от разнородни източници. Теоретично, връзката знание – взаимоотношения – маркетинг е дълбоко залегнала в теорията на маркетинга на взаимоотношенията [16, 29].

---

⁵ С благодарност към на Idehen, Kingsley и неговият инструмент за откриване на структурирани данни Data sniffer.

⁶ Ограниченията в дължината на това представяне не позволяват по-подробното представяне на примери от практиката за управление на знание и съдържание. Пример за прилагане на семантични технологии в работата с медийно съдържание (каквато работа в голямата си част са маркетинговите комуникации в Мрежата) е BBC – пионери в областта на ползване на инструменти, изградени върху семантични технологии, за обогатяване, работа и публикуване на съдържание в Мрежата. Вж.: <https://bbc.in/3b9zPB3>

Според Амит Шет, Семантичната мрежа улеснява търсенето, оперативната съвместимост и изграждането на комплексни приложения като асоциира значение със съдържание, което да бъде машинно-четимо [27]. Ползите за съдържанието, представени от Шет, могат да бъдат накратко успоредени с тези за маркетинговите комуникации със заинтересовани страни [14] като:

- По-задълбочени резултати и по-релевантна информация
- Екосистеми от съдържание
- Прецизен автоматизиран подбор на съдържание
- Персонализирано съдържание
- Богати преживявания в киберпространството чрез свързани дигитални медии
- Създаване на съдържание, независимо от платформата и устройството
- Автоматична агрегация на съдържание от различни системи
- Динамично създаване на съдържание
- Автоматизирано препоръчано съдържание

Дискусия: еволюция или революция на знанието в организациите?

Разбирани и правени през по-голямата тема на управление на знанието, маркетинговите комуникации могат да извлекат качествените и количествените ползи, очертани от Бергерон [3] – по-ниски разходи, повишена лоялност на клиентите, по-добро управление на идеите, по-добро разбиране на нуждите на клиентите, повишаване на степента на удовлетвореност на служителите, увеличаване на организационната стабилност. Инструментално, едно такова разбиране може да бъде подкрепено от визията за Семантичната мрежа и технологиите, откъдето краткосрочната цел на по-добра видимост в търсещите машини чрез schema.org. Семантичните технологии, основно в областта си на приложение за работа с текст, семантично анотирани данни [6], употреба на мета данни, свързани с формализирано знание [21] могат да послужат за изграждането на инструменти, свързани с подобряване на цикъла на създаване, разпространение и съхранение на съдържание.

Предизвикателствата пред маркетинговите комуникации са свързани с организационна промяна и осъзнаването на необходимостта от смяна на посоката по отношение на комуникацията в Мрежата – от „развяване на корпоративни флагове“ [20] към маркетингов модел за изграждане на взаимоотношения, основан на комуникацията [12]. А защо не и основан на управление на знанието?

Заклучение

Изменението на поведенческите характеристики на потребителите поставя изграждането на стратегия за дигиталните комуникации онлайн и по-конкретно създаването и разпространението на маркетингово съдържание пред нови предизвикателства. Тези предизвикателства налагат промяна в практиката на маркетингови комуникации и в начина по който организациите създават, съхраняват и разпространяват съдържание. В търсене на решение на нарастващите нужди от персонализирано, релевантно и полезно съдържание, в Мрежата практиките на маркетинговите комуникации се пресичат с практики от области на познанието като информационно извличане, управление на знанието, разпределени бази данни. В този смисъл неизбежен е и досегът им с технологиите на Семантичната мрежа – както с едно малко нейно проявление – *schema.org*, така и с по-всеобхватното ѝ приложение за управление на знание. Досег, който предстои да бъде изследван в детайли, за да послужи като отправна точка на адекватен модел на маркетинговите подходи в хипермедийна среда, а оттам и за ангажиращи стратегии за маркетингови комуникации в Световната мрежа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Дерменджиева, Грета. Дигиталните медии. Годишник на Софийския университет “Св.Кл. Охридски”, С., Факултет по журналистика и масова комуникация, Том 12, 2005, с. 95-115
2. Пешева, Маргарита. Речник на дигиталните термини. [онлайн]. [Прегледан 30.08.2020] Достъпно от: <https://bit.ly/3lrYvK5>, с. 22-28.
3. Bergeron, Bryan P. *Essentials of Knowledge Management: Essentials Series*. John Wiley & Sons, Inc., 2003.
4. Berners-Lee, Tim, et al. *The Semantic Web: a New Form of Web Content That Is Meaningful to Computers Will Unleash a Revolution of New Possibilities*. *Scientific American*, 2002.
5. Blynthe, Jim. *Essentials of marketing communications (Third edition)*. Pearson Education Limited. 2006. p. 346.
6. Bontcheva, Kalina et al. In: *Semantic Web Technologies: Trends and Research in Ontology-based Systems*. John Wiley & Sons Ltd. 2006. pp. 30-50.
7. Byron Reeves et al. 2019. *Screenomics: A Framework to Capture and Analyze Personal Life Experiences and the Ways that Technology Shapes Them*. *Human-Computer Interaction*: 1-52.
8. Castells, Manuel. "The Impact of the Internet on Society: A Global Perspective." In *Change: 19 Key Essays on How the Internet Is Changing Our Lives*. Madrid: BBVA, 2013. p. 12.

9. Wood, David et al. *Linked data: structured data on the Web*. Manning, Shelter Island, NY. 2014. p. 242.
10. Allemang, Dean et al. *Semantic Web for the Working Ontologist: Effective Modeling for Linked Data, RDFS, and OWL* (3rd. ed.). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA. 2020.
11. Fensel, Dieter et al. *Knowledge Graphs: Methodology, Tools and Selected Use Cases*. Springer. 2020.
12. Duncan, Tom, Moriarty, Sandra E. "A Communication-Based Marketing Model for Managing Relationships." *Journal of Marketing* 62, no. 2. 1998.
13. Fill, Chris, Turnbull, Sarah. *Marketing Communications: discovery, creation and conversations* (7th edition). Pearson, 2016). P. 46
14. Freeman, R. Edward, et al. *Stakeholder Theory: Concepts and Strategies*. 2018.
15. Grönroos, Christian. The relationship marketing process: communication, interaction, dialogue, value. *Journal of Business & Industrial Marketing* 19. 2004.
16. Grönroos, Christian. From Marketing Mix to Relationship Marketing: Towards a Paradigm Shift in Marketing. *Management Decision* 32, 2. 1994.
17. Guha, R. V., Brickley, Dan, MacBeth, Steve. *Schema.org: Evolution of Structured Data on the Web*. *Queue*. 13, 9 (November-December 2015), 10–37.
18. Hoffman, Donna, Novak, Thomas P. A New Marketing Paradigm For Electronic Commerce. *The Information Society* 13. 1997.
19. Hoffman, Donna, Novak, Thomas P. 1996. Marketing In Hypermedia Computer-mediated Environments: Conceptual Foundations. *Journal Of Marketing* 60, 3: 50–68.
20. Kaplan, Andreas M., Haenlein, Michael. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*. 53 (1): 59–68. 2002.
21. Kiryakov, A. et al. Semantic Annotation, Indexing, and Retrieval. *International Semantic Web Conference* (2003).
22. Kotler, Philip, and Kevin L. Keller. *Marketing Management*. , 2012.
23. Kotler, Philip et al. *Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital*. Wiley, 2016.
24. Bates , Marcia J. The design of browsing and berrypicking techniques for the online search interface. *Online Review* 13, 5. 1998.
25. Passin, Thomas B. *Explorer's Guide to the Semantic Web*. Manning, 2004. p. 3
26. Pirolli, Peter & Card, Stuart. (1999). Information Foraging. *Psychological Review*. 106. 643-675.
27. Sheth, Amit et al. Managing semantic content for the Web. *IEEE Internet Computing* 6, 4: 80–87. 2002.
28. Toffler, Alvin. *The Third Wave*. New York Morrow, 1980.

29. Varey, Richard J. Relationship marketing: dialogue and networks in the e-commerce era. Wiley, Chichester. 2002. p. 14.
30. Wright, Travis, Snook, Chris J. Digital Sense. New Jersey: 2017, Wiley. p. XVII.

СОЦИАЛНИЯТ ДОГОВОР КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА СТИМУЛИРАНЕ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА ИНИЦИАТИВА НА ГРАЖДАНИТЕ

доц. г-р Ольга Андреева

Ростовски държавен икономически университет, Русия

Резюме: Статията подчертава актуални проблеми за развитието на технологията на социалния договор като инструмент за стимулиране на предприемаческата инициатива на гражданите с ниски доходи и начините за справяне с тези проблеми. Обоснована е необходимостта от формиране и развитие на целевата държавна помощ на базата на технологията на социалния договор в Русия, отчитайки опита на други държави. Анализът на прилагането на технологията на социалния договор на практика доведе до определящи фактори, възпрепятстващи нейното активно приложение. Предложени са някои вектори за развитието на тази технология.

Ключови думи: бедност, граждани с ниски доходи, целева социална помощ, социален договор, индивидуално предприятие.

SOCIAL CONTRACT AS A TOOL FOR STIMULATING THE ENTREPRENEURIAL INITIATIVE OF CITIZENS

Assoc. Prof. Olga Andreeva, PhD

Rostov State University of Economics, Russia

Summary: The article highlights topical issues on the development of the social contract technology as a tool for stimulating entrepreneurial initiative of low-income citizens and the ways to address these issues. The necessity for formation and development of the targeted state assistance on the basis of the social contract technology in Russia taking into account the experience of other countries has been justified. The analysis of implementation of the social contract technology in practice has led to defining factors hindering its active application. Some vectors for the development of this technology are proposed.

Keywords: poverty, low-income citizens, targeted social assistance, social contract, individual enterprise.

A social contract is an agreement between a low-income citizen (a low-income family) and a local social security authority. Under this agreement the social security authority is obliged to provide state social assistance, while the recipients of the assistance assume the obligations to fulfil the activities of the social adaptation programme, specified by the contract.

Implementation of the technology of state social assistance on the basis of social contract is targeted at leading low-income citizens to higher standards of living

due to constant independent income sources in cash and in kind.

According to the experts (Prokofieva, 2010; Tatarintsev, 2016; Keller, 2018; Kalashnikov, 2019; Kravchenko, 2019), the social contract technology complies with the requirements of the market-oriented economy and aims to improve living standards of citizens, to moderate social disproportions and social differentiations, to overcome social dependency, as it offers an opportunity for financially vulnerable citizens to efficiently change their financial status with the help of provided “start-up capital” or professional potential.

The very idea to implement social contract into the Russian social security system is based on the experience of foreign countries in introduction of similar mechanisms. The social contract method initially emerged in the USA in the second half of the 20th century and was oriented to poor citizens and families. At present international experience proves the existence of a considerable number of programmes targeted at providing social benefits which depend on whether a recipient observes certain conditions. For example, such programmes are “Income of active solidarity” (France), “New direction” (Great Britain), “Family pocket” (Brazilia), “Progress” (Mexico) (Puzyreva, 2018), “Solidarity” (Chilly) (Johannsen et al., 2010). The new model of social assistance on the basis of social contract is in force in the Republic of Kazakhstan since 2018 (project *Өрлеу*).

As the conducted research revealed, in Russia the experiment of providing targeted social assistance on the basis of social contract was put into action in the early 2000s. Initially it was held in Syktyvkar of Komi Republic and Perm of Perm region (since 2005 – Perm Krai). Later on, based on the results of the experiment, the method received official recognition by means of adopting new laws on targeted social assistance in a number of regions of the country.

At the beginning of 2018 76 members of the Russian Federation had implemented the social contract technology into the regional social security system. Furthermore, main directions of actions stipulated by the social contract for recipients of assistance are:

- measures to overcome difficult circumstances;
- provision of social services to families while the social contract is in force;
- development of individual household plots (private farmers);
- improvement of professional status and more active seek for work (registration in the employment service, professional training/retraining);
- start-up or development of individual enterprise.

We deem progressive opportunities of the social contract technology for overcoming poverty in the Russian practice to be used insufficiently. First and foremost, it concerns such a direction of the social contract as assistance with start-up or development of individual enterprise. The study shows that only in 4 regions this component has received relatively wide adoption: in Sevastopol (33% in the structure of

all social contract directions); in Kaliningrad region (28%); in Sakhalin region (27%); in Sakha Republic (Yakutia) (25%); but in 31 regions implementing the social contract technology there is no such direction at all. Meanwhile, this very direction of social contract allows addressing two coherent tasks: leading low-income citizens to self-reliance, and consequently poverty reduction in the country, on the one hand, and development of small and medium-sized enterprises, from the other. Entrepreneurship is indeed an important element of market economy without which no state can develop in harmony (Romanova, 2019). In particular, development of small and medium-sized enterprises contributes to efficient competitive economy, which ensures nation's high living standards. Besides, entrepreneurship is an effective instrument to reduce unemployment as it provides vast opportunities for population self-employment which is a topical matter nowadays.

In addition, the social contract technology can become one of the key instruments for the development of such an enterprise branch as social entrepreneurship (Golovko, 2019), the importance of which is recognized by both the scientific community (Albekov, 2020) and governments, non-government and international organizations from different countries. Thus, for instance, in the European Union it is essential that compared to other sectors this one has demonstrated its economic and social potential to better address the economic crisis (Terziev, Bencheva, 2020). As well in this regard Russia is interested in the experience of the implementation of the project for establishing Centres for Employment and Social Assistance in Bulgaria in the period 2015-2017 as a model of the provision of integrated employment and social assistance services aiming at increasing the efficiency of coordination and work in Employment Agency and Social Assistance Agency and enhancing social inclusion (Terziev, 2020).

In March of 2020 conducted a sociological survey on the attitude of the Russian population towards social contract as a form of interaction between the State and low-income families. The results of the survey revealed that the majority of families do not consider social entrepreneurship to be a goal for the sake of which they are ready to draw a social contract: approximately one-fifth (19%) do not want to be engaged in social entrepreneurship in particular, and approximately two-thirds (63%) do not consider entrepreneurship at all. During the survey the respondents shared their opinion on the reasons hindering the development of the State assistance based on social contract. We should review the main reasons in more detail.

The key problem in the citizens' view is that sums allocated by the government are not sufficient to set up an enterprise. 29% of the respondents share this point of view. It should be noted that the amount of the allowance proposed under the social contract to set up your own business is defined by the regions of the Russian Federation autonomously and first of all depends on the costs forecasted in the business-plan of a prospect aid recipient, as well as on the financial capacity of a

region. As we see it, for this application of social contract it is necessary to elaborate multiplying co-efficient which allow to increase the amount of the allowance provided for a start-up, as well depending on such factors as type of entrepreneurial activity, region and residence area of an addressee.

Another significant issue preventing low-income citizens from engaging in entrepreneurship is the lack of required knowledge and qualification. This point of view is shared by 24% of the respondents. In our opinion, in the initial phases of interaction between social security agencies and prospect participants of the social contract programme it is necessary to involve subject-matter experts who could provide advice and expert support both at the stage of preparing a business-plan and evaluating possible risks of its implementation and at the stage of elaborating an individual adaptation programme. It is reasonable to provide low-income citizens who conclude the social contract to engage in entrepreneurship with an opportunity to conclude a social contract for training at the same time. The opportunity to conclude a contract for training (skills development) in addition to the social contract for engaging in entrepreneurship will provide a significant effect for transferring to self-reliance.

One more factor hindering diffusion of the technology of the social contract to set up an enterprise is the limited list of possible application areas. 22% of the respondents agree on this issue. Indeed, at present the funds of the social contract can be spent mainly on purchasing fixed assets required for business, including purchasing equipment, creating and equipping additional workplaces, on condition that a citizen will be registered as an individual entrepreneur or peasant farm enterprise. However, at the initial stage in the majority of cases there is a need for other associated costs, for example, providing working capital, rental and utility payments and etc. in this respect it is justified to broaden the list of expenses which can be covered the funds received in the framework of the social contract. Our proposal is to prolong the social contract period to 18 months for entrepreneurs engaged in agricultural or farming areas.

Speaking about reasons hindering diffusion of the social contract practice aiming at starting individual enterprises, we should highlight one more sociological survey conducted by NAFI Research Centre. According to this survey about 76% of interviewed low-income citizens are not aware of the social contract technology and of assistance options which they can receive in this regard. Moreover, in our opinion, it is essential that the overwhelming majority of these citizens refer to the youth category. After all, that is the potential of young people as most active group of the society for the economic growth which is hard to overestimate as youth entrepreneurship can be deemed as a promising sector of business activity due to a number of reasons, among which we can particularly mark addressing employment needs, readiness and ability to apply new solutions, including digital and technological, increased tendency to take risks, which is a significant feature for an entrepreneur and etc. (Andreeva,

2020). Thus, it is essentially important to inform the greatest possible number of young people referred to the low-income category on the social contract technology and successful practices of its implementation.

REFERENCES

Albekov, A.U. et al. 2020. Social entrepreneurship and non-profit organizations: current state, problems and prospects of development in a changing world (2020), 488. ISBN: 978-5-91292-317-3, DOI: 10.18334/9785912923173

Andreeva, O.V. and Sukhoveeva, A.A. 2020. Youth entrepreneurship and efficient tools of its development, CITISE, № 2, 385-393.

Golovko, M.V., Agapova, S.P., Antsibor, A.V., Sukhoveeva, A.A. and Andreeva, O.V. 2019. Social entrepreneurship as a promising way to economic security, Dilemas contemporáneos: Educación, Política y Valores, T.6, № S7, 33.

Kalashnikov, S.V., Tatarintsev, V.E., Margolin, A.M. and Khrapylina, L.P. 2019. Risks of implementation of social contracts in regions of Russia, Issues of State and municipal management, № 4, 7-30.

Keller, P.A. 2018. Social contract as a form of state social assistance to low-income groups, Theories and problems of political studies, № 2A, Vol.7, 122-129.

Kravchenko, E.V. 2019. Social contract as a promising mechanism to improve the efficiency of social protection, Russian journal of Labour economics, № 2, T.6, 827-840.

Prokofieva, L.M. 2010. Social contract – a new form of targeted state social assistance in subjects of the Russian Federation, Analitichesky vestnik, №8 (394), 6-79.

Romanova, T.F., Andreeva, O.V., Sukhoveeva, A.A. and Kaptsova, V.S. 2019. Targeting the Principle Implementation in the System of Social Support, International Journal of Economics and Business Administration VII (Special Issue 2): 52-62. DOI: 10.35808/ijeba/370

Romanova, T.F., Popova, G.V. and Sukhoveeva, A.A. 2019. Development of tools of State support for small and medium-sized enterprises in the framework of results-based management, Financial economics, №11, 494-498.

Tatarintsev, V.E. (2016), Opportunities and constraints of the increase of the social contract stability in Russia, Economics: Yesterday, Today and Tomorrow, Vol. 6, Is. 12A, 57-58.

Terziev, V. 2020, Provision of integrated employment and social assistance services in Bulgaria, International Scientific Conference, FarEastCon 2018; Vladivostok; Russian Federation; 2 October 2018 go 4 October 2018; Smart Innovation, Systems and Technologies, Volume 138, 24-39.

Terziev, V., Bencheva, N., Stoeva, T. and Georgiev, M. 2020. Developing Social Entrepreneurship in the EU: A Cross-Country Analysis. SSRN Electronic Journal. 6. 37-44. 10.2139/ssrn.3525681.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОСЛЕ ПАНДЕМИИ: САМОИЗОЛЯЦИЯ КАК НОВАЯ МОДЕЛЬ

ст. пр. Валерия Дмитриева, мл. науч. сотрудник
Центра стратегических исследований социально-экономического
развития Юга России
Ростовский государственный экономический университет

***Аннотация:** Резкое распространение COVID-2019 по миру способствовало не только пересмотру стандартов работы в целом ряде отраслей экономики, но и заставило правительства государств и наднациональные организации обратить внимание на проблемы социальной сферы и здравоохранения, которые, по сути, являются самыми игнорируемыми. Существенно изменился и образ жизни граждан. Очевидно, что мир действительно уже не будет прежним, а потому экономика должна приспособиться к новым условиям. Фактически возникает новая модель экономики.*

***Ключевые слова:** коронавирус, COVID-2019, пандемия, социальное дистанцирование, самоизоляция, экономика самоизоляции, экономика эпидемий.*

POSTPANDEMIC ECONOMIC DEVELOPMENT: SELF-ISOLATION AS A NEW MODEL

senior lecturer Valeria Dmitrieva, research fellow
Strategic Research Centre of Socio-Economic Development
of South of Russia
Rostov State University of Economics

***Summary:** The dramatic spread of COVID-2019 around the world causes to review the standards of work, all participating governments should pay attention to social and health problems, which are essentially insignificant. The lifestyle of citizens has also changed significantly. It is obvious that the world really will not be the same, because the world economy must adapt to new conditions. In fact, a new model of the economy is emerging.*

***Keywords:** coronavirus, COVID-2019, pandemic, social distance, self-isolation, economics of self-isolation, economics of pandemics.*

Стремительное распространение коронавируса COVID-2019 по миру способствовало установлению нового формата организации работы сотрудников многих компаний в удаленном режиме.

Социальная политика ряда стран, поддерживающая режим самоизоляции граждан и запрет внешнего сообщения и обмена между населенными

пунктами и странами в условиях распространения нового коронавируса COVID-2019, рост популярности онлайн-площадок для работы, образования, торговли и обмена информацией при одновременном ограничении использования наличных денег – все это заставляет задуматься о том, что формируется новая экономическая модель, основанная на режиме социального дистанцирования [3].

Базовой предпосылкой такой модели является признание полной рациональности индивидов, добровольно выбирающих и соблюдающих режим самоизоляции. Заметим, что резкое распространение вируса вне больницы во всех странах мира (особенно в России) свидетельствует о том, что это не совсем верное утверждение. Рационально мыслящий индивид в условиях неопределенности и риска с некоторой очевидностью предпочтет остаться дома и соблюдать карантин, но человек, склонный к оппортунизму, нарушит режим самоизоляции ради иных более привычных и в силу этого полезных для себя занятий.

Основными характеристиками экономической модели социальной изоляции в условиях распространения являются:

- ограничение внешних связей;
- рестрикция миграционных и товаропотоков между регионами страны и между отдельными странами;
- преобладание альтернативных (удаленных) форм занятости на рынке труда;
- ограниченность сферы услуг, преобладание тех из них, что можно оказывать удаленно;
- принудительная цифровизация всех отраслей экономики, переход к которой так необходим;
- массовая безработица в тех отраслях, в которых внедрение цифровых удаленных технологий невозможно;
- активное развитие онлайн-рынков и площадок;
- перераспределение государственных ресурсов в пользу социальной политики;
- повышение эффективности государственного сектора;
- рост социальной ответственности бизнеса, участие бизнес-структур как субститутов институциональных организаций в сфере социальной политики;
- финансирование программ поддержки отдельных групп населения и субъектов МСП, пострадавших в результате рестриктивных действий правительства;
- поддержка отечественного производителя;

- полное импортзамещение и гр.

Традиционная схема экономического круговорота меняется (рисунок 1) под воздействием рестриктивных (прерывистые линии) и стимулирующих мер (двойные стрелки), проводимых государством в отношении всех экономических субъектов. Государственные расходы на социальную сферу, здравоохранение и поддержку малого и среднего предпринимательства увеличиваются в разы, при этом крупный бизнес оказывает поддержку государству (дополнительные тонкие стрелки) посредством:

- софинансирования государственных и реализации собственных социальных проектов в городах размещения производства;
- благотворительности в особо крупных размерах;
- конверсии производства для нужд здравоохранения;
- организации режима самоизоляции для своих работников.

Рис. 1. Трансформация традиционной модели экономического кругооборота в условиях режима самоизоляции. [2]

Данная модель интересна тем, что она:

- расширяет границы традиционных моделей экономического человека, показывая, что рациональность и альтруизм могут сосуществовать в одной системе отношений;
- показывает, как стихийно формируется новая структура экономики, но основанная уже не на сырьевом секторе, а на цифровом;
- заставляет уделять большее внимание социальной сфере и сфере услуг;
- трансформирует человеческий фактор из источника проблем в источник развития;
- делает здравоохранение и социальную сферу главными грантополучателями;
- видоизменяет финансовый сектор и рынок труда и т.д.

До пандемии COVID-2019 проблема социальной изоляции и экономических последствий представляла научно-практический интерес лишь для работников сферы здравоохранения [1], но теперь необходимо мыслить не в масштабах больницы или отрасли, а целого государства и мирового сообщества.

Хочется отметить, что в 2014 г. вспышка лихорадки Эбола в Африке сильно испугала мир, но оказалась быстро локализована, социальная изоляция не потребовалась. Тем не менее, от этой опаснейшей инфекции нет вакцины, а жители стран Африки продолжают умирать, хотя об этом СМИ европейских государств молчат.

Очевидно, что и COVID-2019 – это далеко не последняя столь широкомасштабная пандемия. Как показывает история, в последнем тысячелетии эпидемии и пандемии (нынешняя считается 18-й по счету) учащаются, а количество их жертв, несмотря на развитие науки и медицины, по-прежнему поражает. В связи с этим, необходима выработка механизма адаптации экономики государств к новым постоянно изменяющимся условиям, а также по преодолению кризиса, в который постепенно погружается мировая экономика.

Анализ опыта таких стран как Китай, Италия и США, переживающих в настоящий момент самый сложный этап разворачивания пандемии, позволит выработать защитные механизмы и для других стран. Положительным или отрицательным был этот опыт, покажет лишь время.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Fenichel, E. P. Economic Considerations for Social Distancing and Behavioral Based Policies During an Epidemic // J Health Econ. 2013. № 32(2). Pp. 440–451. doi:10.1016/j.jhealeco.2013.01.002 (дата обращения 31.03.2020)/
2. Дмитриева, В. Д. Теоретические аспекты формирования новой экономической модели в условиях пандемии COVID-2019 // НАУКА И ОБЩЕСТВО – 2020: Материалы международной научной конференции / Под ред. Н.Б. Осипян, И.В. Макаровой, М.И. Жбанниковой; Филиал ЧОУВО „Московский университет им. С.Ю. Витте“ в г. Ростове-на-Дону. – М.: Изд. ЧОУВО „МУ им. С.Ю. Витте“, 2020.
3. Дмитриева В. Д., Сураев А.А., Четвероус Е. В., Ромашко Е.В., Гапеева А. А. Проект дистанционной экономики „Развитие компетенций в условиях цифровизации“ // Дизайн-проект дистанционной экономики Дона : Монография / под ред. А. У. Альбекова. – Ростов-на-Дону : Издательско-полиграфический комплекс Рост. гос. экон. ун-та (РИНХ), 2020.

ЕВОЛЮЦИЯ В ИЗВЪНБЪБРЕЧНИТЕ МЕТОДИ ЗА ОЧИСТВАНЕ НА КРЪВТА – ИСТОРИЯ НА ХЕМОДИАЛИЗАТА

гл. ас. д-р Теодора Тодорова

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД
Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: Хемодиализата е животоспасяваща процедура при пациенти с остра и хронична бъбречна увреда. Еволюционното развитие на експерименталната наука и на научното познание в края на XIX и в началото на XX в. водят до възникването на клиничната диализа. Това е уникален метод за лечение, който спасява, удължава и подобрява качеството на човешкия живот при пациенти с бъбречни увреждания.

Ключови думи: история, хемодиализа, лечение.

EVOLUTION IN EXTRARENAL BLOOD PURIFICATION METHODS – HISTORY OF HEMODIALYSIS

Chief Assist. Teodora Todorova, PhD

Kanef University Hospital, Rousse, Bulgaria
Angel Kanchev Ruse University, Bulgaria

Summary: Hemodialysis is a life-saving procedure in patients with acute and chronic renal impairment. The evolutionary development of experimental science and scientific knowledge in the late 19th and early 20th centuries led to the emergence of clinical dialysis. This is a unique method of treatment that saves, prolongs and improves the quality of human life in patients with renal impairment.

Keywords: history, hemodialysis, treatment.

ВЪВЕДЕНИЕ

Хемодиализата (от гръци $\alpha\dot{\iota}\mu\alpha$ – кръв и $\delta\acute{\iota}\alpha\lambda\upsilon\sigma\iota\varsigma$ – разтваряне) е метод за извънбъбречно очистване на кръвта от отпадните продукти от обмяната на веществата при остра и хронична бъбречна увреда. В основата на тази процедура стои принципът на дифузия на веществата през полупропусклива мембрана – диализатор (изкуствен бъбрек). Този вид лечение води началото си от древността и извървява дълъг път на развитие. Проблемът за очистването на кръвта е занимавал медицинската наука още от Античността. Първите опити се датират по време на Римс-

ката империя и през Средновековието, когато се правят опити за отстраняване на вредните вещества през кожата посредством бани, без да се разбира точно техния ефект.

Само допреди няколко десетилетия пациентите с терминален стадий на хронично бъбречно увреждане са били обречени поради липса на лечение, което да замести отпагналите бъбречни функции. С развитието на биохимията в началото на XIX в. са станали ясни много процеси, които протичат в човешкия организъм. Това поставя на качествено ново ниво проблема с пречистването на кръвта.

Еволюционното развитие на експерименталната наука и на научното познание в края на XIX и в началото на XX в. водят до възникването на клиничната диализа. Това е уникален метод за лечение, който спасява, удължава и подобрява качеството на човешкия живот при пациенти с бъбречни увреждания. За световната медицинска наука хемодиализата е едно от най-големите открития на медицината на XX в. и си остава основният лечебен метод за очистване на кръвта.

Докладът проследява еволюцията в извънбъбречните методи за очистване на кръвта – от древността до днес, когато апаратното заместване на критично увредени или необратимо отпагнали бъбречни функции е медицинско ежедневие.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Бъбречните заболявания са били известни още от древността. Знаело се е, че бъбреците у човека са жизнено важни органи, които отстраняват с урината ненужни и вредни субстанции, образувани при обмяната на веществата в организма или попаднали в него отвън (лекарства, отрови и др.). Най-ранни сведения за това откриваме в т.нар. папирус на Ebers, който е сред най-старите медицински документи на Древен Египет. Написан е приблизително през 1550 г. пр.Хр. и се счита, че е копиран от по-ранни текстове вероятно около 3400 г. пр.Хр. Структурата му представлява свитък от 110 страници с дължина в разгънато състояние около 20 метра. Състои се от медицински текстове, организирани в отделни точки, описващи конкретни медицински заболявания. Параграфи 261 – 283 съдържат информация за уринарния тракт и видовете лекарства, с които се лекуват определени бъбречни заболявания. Това е най-обемният документ, известен на човечеството, който съдържа записи за лекарствата [25].

Още през античността са възникнали въпроси относно очистването на кръвта. Тогава е господствала доктрината на Хипократ, според която болестите възникват поради неправилно смесване на четирите те-

лесни течности – кръв, жлъчка, черна жлъчка и флегма (слуз), т.нар. дискразии. Прилаганото лечение включвало различни отвари и смеси от растения и минерали. В голямата си част то не е било ефективно, не е подобрявало състоянието, а понякога дори е било вредно за пациента. Римляните са правили опити да отстранят излишните вещества през кожата 19 столетия преди да се конструира първият изкуствен бъбрек. Това те постигали посредством топли бани, без да разбират точно техния ефект. По-късно в Скандинавските и грузи страни започнали да прилагат, по примера на римляните, топли бани за отстраняване на токсични продукти от организма на болните с бъбречни заболявания. В тези случаи кожата действа като мембрана, през която токсините могат да дифундират в топлата вода. Обилното изпотяване на болните водело до отстраняване на течности и соли, в резултат на което те се чувствали отпаднали след процедурата [14].

По време на Римската империя, а и по-късно през Средновековието, лечението на уремията включва използването на горещи вани, процедури с изпотяване, лечебно кръвопускане, диета, инфузия на физиологичен серум и форсирана диуреза, клизми.

През 1828 г. немският химик Wohler синтезира урея и описва нейната молекулна структура, като опровергава господстващите по онова време философски възгледи за Божествената природа на органичните вещества. Тогава се считало, че само Бог може да създава органични вещества, които да стоят в основата на живота [24].

Бъбрекът е първият орган, за когото е било възможно да се осъществи напълно машинно заместване [14]. Това е дало шанс на хората, при които бъбречната функция е отпаднала, да живеят. Новото лечение е било скъпо и възможно само за някои. Възникнали проблеми, свързани с:

- ✓ водата и химикалите, които са използвани за провеждане на диализата;
- ✓ естеството на машините;
- ✓ разпространението на трансмисивни инфекции като хепатит.

Няколко бележити личности, починали от уремия, като Samuel Johnson, Mozart (вероятно), Beethoven, Disraeli не са направили бъбречното си заболяване на обществеността. До Първата световна война не е имало обществено съзнание за бъбречните увреждания. Пациентите са умирали бавно и тихо от уремията в домовете си или в болница. Единственият симптом, който бил знак за това състояние, са отоците и се считало като болест *per se* (сама по себе си) [20].

Въпреки че бъбречните заболявания са известни още от древността, концепцията за уремичния синдром се развива в средата на XIX в.

Съвременното диализно лечение включва процесите на осмоза и дифузия, които са разпространени в природата и помагат при транспортирането на вода и разтворени вещества в клетките. René Henri Joachim Dutrochet (1776 – 1847) е френски лекар, ботаник и физиолог, който пръв започва да изследва явленията осмоза и има претенициите да бъде считан за интелектуалния „дядо“ на диализата [22; 6; 14].

При тежки двустранни заболявания на бъбреците, със силно влошаване на тяхната функция, те престават да изпълняват своята роля и по тази причина възниква опасно за живота на болния състояние, наречено уремия. Уremia, буквално „пикочокръвие“ (урина в кръвта), е термин, въведен от Pierre Riorcy (1794 – 1879) през 1847 г., за да опише пациенти с високи стойности на урея в кръвта. Последвалите проучвания на уреята довеждат до редица експериментални и теоретични концепции. Породила се е идеята за отстраняване на ненужните и токсични вещества по извънбъбречен път, което води до създаването на т.нар. „изкуствен бъбрек“.

През 1854 г. шотландският химик Thomas Graham въвежда за първи път в употреба физико-химичното понятие „**диализа**“ [2]. Той проучва дифузионните и осмотичните свойства на уреята, с което поставя основите на хемодиализата. В своя научен труд „Осмотична сила“ той стига до извода, че колоидните и кристалните вещества могат да се разделят, като за целта те трябва да преминат през полупропусклива мембрана, например пергаментова хартия. В знак на почит, уважение и значимост на неговия принос, често геният е наричан „баща на клиничната диализа“. Със своята работа през 1850 – 1860 г. Pierre Riorcy и Thomas Graham поставят началото на клиничната диализа и научното познание, което стои в основата ѝ, е било практически завършено.

John Abel, Leonard Rowntree, Bernard Turner (през 1910 – 1912 г.) и G. Haas (през 1924 г.) осъществяват под формата на експеримент първите екстракорпорални хемодиализи. През 1914 г. John Abel, Leonard Rowntree, Bernard Turner диализират упоени животни, които са нефректомирани, отклонявайки кръвта извън тялото им през система от тръби, които имат полупропускливи мембрани. В Балтимор те провеждат първата хемодиализа на кучета с апарат „Вивидифузия“, наречен по-късно „изкуствен бъбрек“. Като мембрана използват колодий, а като антикоагулант – хирудин, извлечен от пиявици. През 1916 г. J. McLean открива хепарина, извлича го от черния дроб на кучета и описва неговите противосъсирващи свойства, като установява, че той не е токсичен и се дозира лесно.

Georg Haas провежда успешна диализа върху свой пациент в университета в Гисен, Германия, през 1924 г. Процедурата е продължила 15 минути, използвана е мембрана от колодий, а хирургинът е служил като антикоагулант [9].

За първи път в света на 17 март 1943 г. Willem Kolff провежда лечение на бъбречна недостатъчност посредством хемодиализа. Този ден може да се определи и като рожден ден на изкуствения бъбрек или т.нар. диализатор. Той провежда експерименти с апарат, разработен и наречен от него „изкуствен бъбрек“ по време на Втората световна война. Доказва, че неговото устройство – въртящ се барабан с диализна мембрана от целофан, е ефективно при лечение на пациенти с остра бъбречна недостатъчност. На 01.09.1945 г. номинираният за Нобелова награда лекар провежда първите успешни хемодиализи на 67-годишна пациентка. Това е първата пациентка, която е оцеляла благодарение на лечението с изкуствен бъбрек. Willem Kolff демонстрира устройството за лечение на пациенти с бъбречни увреждания и дава възможност много от тях да бъдат спасени. През 1946 г. той издава своят труд „Нови начини за лечение на уремията“ и това е първото в света ръководство за лечение на пациенти на хемодиализа [9; 17].

Най-важните функции на бъбреците са филтрацията на уремичните токсини и излъчване на излишната вода от организма. Когато бъбреците „спрат“, функциите се поемат от изкуствен бъбрек, т.нар. диализатор. Установява се, че колодиевите мембрани са относително чупливи и съответно възниква въпросът за тяхното производство. Между 1942 г. и 1947 г. шведският учен Nils Alwal разработва модифициран диализатор, като използва целофанови мембрани, които устояват на по-високо налягане поради специфичното им позициониране между две защитни метални решетки.

През 1948 г. L. Skeggs и J. Leonards разработват плосък диализатор с успоредни мембрани и прилагат принципа на противоток (кръв – диализен разтвор).

След Втората световна война хемодиализата започва да се прилага по-широко при остри бъбречни увреждания в Съединените щати и в Западна Европа.

По време на войната в Корея през 1952 г. се използват апаратите на Kolff – Brigham [6]. Провеждат се диализи на тежко ранени войници с хиперкалиемия след масивни кръвопреливания, което се оказва успешно.

След като неоспоримо доказва, че уремичните пациенти подлежат на лечение с помощта на изкуствен бъбрек, Willem Kolff разработва диализатор, при който мембраната, под форма на тънка тръбичка, е увита

като бобина около твърда сърцевина. Недостатъците на диализатора на Kolff са: голям обем на запълване, трудно съгласяване, изтичане на кръв по време на хемодиализата. Тези проблеми са решени от Fredrik Kiil от университетската клиника в Осло. Той внедрява изкуствен бъбрек с по-голяма работна повърхност, по-малък обем на запълване, въвежда мембрана от купрофан, която е с по-добри качества от използваните дотогава материали.

Основен проблем при провеждане на хемодиализните процедури е бил съдовият достъп [18]. Georg Naas за първи път използва стъклени канюли, за да вземе артериална кръв от радиалната артерия, която да се върне към кубиталната вена. Впоследствие Naas прави хирургичен разрез на долу, поставяйки канюлата в радиалната артерия и съседна вена.

Създаването на съдов достъп за хемодиализа е важно за оцеляването на пациента [15]. Първи опити за осигуряването на постоянен достъп правят хирурзите Jaboulay и Briau (Lyon, France) през 1896 г. Експерименталната техника са изпробвали върху кучета и се състои в извършването на артериална анастомоза с край в край. Няколко години по-късно Alexis Carrel, който е израснал в Лион, се премества в Чикаго, а впоследствие в Балтимор и Ню Йорк. Той въвежда два нови вида анастомоза, които се използват в хирургията и до днес. Carrel е удостоен с Нобелова награда през 1912 г. През 1948 г. Nils Alwal мества стъклени канюли за свързване на артерията и вената между диализните сеанси. Опитите са преустановени, защото кръвта в канюлите често се съсирвала, имало случаи на кървене от използвания антикоагулант, както и инфекция около канюлите.

През 50-те години на XX век Frank Parsons и Christopher Blagg пробват използването на пластмасови канюли, но отново неуспешно, поради съсирване и кървене.

За първи път на 9 март 1960 г. в Университетската болница „Вашингтон“, Сиатъл, е приложен успешен съдов достъп, годен за многократно ползване. Belding Scribner и Wein Quinton разработват артерио-венозен шънт от тефлон и този оперативен метод е известен като шънт на Scribner. Впоследствие шънтът е подобрен, като за материал е използван силикон. Със своите разработки те решават проблема с дългосрочното използване на съдовия достъп, което позволява провеждането на повторни хемодиализни процедури при болни с хронични бъбречни увреждания. За начало на хроничната диализа се счита 1960 г. [9; 21].

През 1964 г. James Cimino, Michael Brescia и Kenneth Appel конструират хирургично артерио-венозна фистула, чиято основна цел е осигуряването на постоянен съдов достъп за хемодиализа, и провеждат първата диализа с такъв достъп.

Днес анастомозата, при която се свързват артериална страна с венозен край, е стандартна хирургична процедура, но ако поради някаква причина това е невъзможно, подкожно се имплантира протеза (от дакрон или политетрафлуоретилен) [5; 7].

Albert Leslie Babb и неговият екип разработват концепция за пропорционално смесване на концентриран диализатен разтвор с вода. През 1963 г. медицинският екип на Belding Scribner, Albert Leslie Babb и екип от инженери създават система за централизирано приготвяне на диализатен разтвор от концентрат. Смесването на концентрата с вода е било в съотношение 1:34, като скоростта на подаване на разтвора е била намалена до 500 мл/мин (преди това е било 2л/мин). Проектираното устройство (наричано „чудовище“ от пациенти и медицински сестри) безопасно автоматизира диализата и можело да обслужва няколко пациенти едновременно, като същевременно разходите за това са намалени наполовина. Вместо използвания по-рано натриев бикарбонат, за диализат те използват натриев ацетат и устройството е осигурявало диализат за пет диализни поста едновременно. Ацетатът е използван до средата на 70-те години и поради усложнения по време на диализната процедура отново започва да се използва бикарбонатна хемодиализа. Впоследствие Albert Leslie Babb разработва минисистема за домашна диализа и до ноември 1964 г. е проведена диализа в 40 домове без съществени инциденти [16; 11; 19; 10; 12; 13].

Световните постижения на медицината в областта на хемодиализното лечение неминуемо дават отражение и на научното познание у нас. Като метод за извънбъбречно очистване на кръвта от отпадните продукти на обмяната на веществата хемодиализата започва да се прилага у нас от края на 50-те години на миналия век. Идеята за въвеждането на диализа с изкуствен бъбрек е на А. Червенаков, който през 1958 г. предлага да се внесат два броя, модел „Нефра II“, един в тогавашния ИСУЛ, а другият във ВМИ – София. Първите опити за провеждане на хемодиализа на опитни животни са направени от Н. Атанасов, а при хора са направени от М. Карапандов. Първоначално, при прилагането на метода са срещнати непреодолими трудности, които водят до неговото изоставяне. Впоследствие, в края на 1961 г. и началото на 1962 г., трудностите са преодолени от Е. Патеф и хемодиализата започва да се използва в клиничната практика в клиниката по урология на ИСУЛ, завеждащ на която е А. Червенаков. Първите отделения за диализно лечение са създадени през 1962 г. в ИСУЛ и през 1967 г. във ВМИ – София, със завеждащ отделение З. Киряков. Двете отделения използват съветски изкуствени бъбреци модел НИИЗХАИ. За развитието на хемодиализата в България допринасят доц. Е. Патеф, проф. З.

Киряков, доц. М. Бакърджиев, проф. И. Груев. През 1968 г. се създава специализирана Клиника по нефрология с диализа и пункционна бъбречна биопсия към тогавашния ИСУЛ; сектор за диализа при остри интоксикации и остри бъбречни увреждания към Институт „Пирогов“. През 1974 г. се учредява Българско нефрологично дружество, което допринася за развитието на нефрологията [3; 23; 4].

Световните постижения в областта на нефрологията се внедряват в България с известно закъснение. Първите нефрологични звена, диализни процедури и бъбречни трансплантации се осъществяват 7 – 12 години след общоприетите международни стартови дати [4].

В началото хемодиализата се провежда предимно при пациенти с остри бъбречни увреждания, като същевременно са правени и единични опити за процедури при хронично болни. Началото е съпроводено с недоверие, че може да се помогне на хора, които дотогава са били обречени, страдайки от нелечимо заболяване. Недостатъчната информация и страхът от новото и неизвестното са били предпоставка пациентите да вземат решение, което ще доведе до тяхната смърт, отколкото новият метод на лечение [1].

През 70-те и 80-те години на XX в. се разкриват диализни центрове в околните градове. Броят на болните на хемодиализа бързо нараства, което изчерпва възможностите за включване на нови болни. Това налага прилагането на ограничителни критерии за включване на хемодиализа – възраст над 65 години, наличие на онкологично заболяване и захарен диабет. Понастоящем тези критерии отпаднаха и абсолютни противопоказания за започване на диализно лечение няма.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Хемодиализата е една от областите на медицината, където достиженията на научното познание решават клиничен проблем. Основен терапевтичен подход е при лечението на пациенти с хронични бъбречни увреждания, като главната цел е удължаването на живота и запазването на неговото качество. Благодарение на този лечебен метод продължават да живеят милиони хора по света.

ЛИТЕРАТУРА

1. Възелов, Е., Етични аспекти в нефрологичната практика. Здравна политика и мениджмънт, бр. 3, 2012; 66-70.
2. Грегъм, Т., https://bg.wikipedia.org/wiki/Томас_Грегъм.

3. Киряков, З., С. Антонов, Е. Възелов и др. История на нефрологията, хемодиализата и трансплантацията в Република България. Асклений том I (XX) 2007; 39-45.

4. Симеонов, П., НЕФРОЛОГИЯ, в кн.: М. Георгиев, В. Митев: История на медицинските науки в България, АИ „Проф. Марин Дринов“, София, МУ-София.

5. Стойчев, Р. и съавт., Усложнения при постоянен съдов достъп за хемодиализа, Съдови заболявания, I, 2002, №1, 19-23.

6. Стоянов, А., История на диализното лечение, mu-varna.bg/BG/Research/Documents/lekciï/doc.A1.Stoianov.ppt

7. Тодоров, В. и съавт., Съдов достъп в хемодиализата, Плевен, 1999 (Плевен: ЕА АД).

8. Тодорова, Т., С. Тончева, Д. Паскалев. Лечение на уремията – от горещите вани до съвременната диализа. В: XIV Национален форум на специалистите по здравни грижи с международно участие, МУ Варна, филиал Шумен, 2018.

9. Лауштин, С. В., Мировая история гемодиализа, Нефрология, 2004, 8, №3, ISSN 1561-6274.

10. Babb, A.L. 1995. Design and construction of a portable, single patient, dialysate proportioning machine at the University of Washington 1964–65. *Journal of the American Society of Artificial Internal Organs* 41(1):1–10.

11. Babb, A., Grimsrud L., Bell R., Layno S. Engineering aspects of artificial kidney streams. In: *Chemical Engineering in Medicine and Biology*. NY: Plenum, New York, 1967; 389331.

12. Babb, A.L., Strand M.J., Uvelli D.A., Scribner B.H. 1977. The dialysis index: A practical guide to dialysis treatment. *Dialysis and Transplantation* 6(9): 9–12, 62.

13. Blagg, C. 2014. A History of Northwest Kidney Centers, Chapter 20: Professor Albert Leslie „Les“ Babb and the Development of New Dialysis Technology (pp. 98–100) and Chapter 21: Home Hemodialysis, 1961–1966 (pp. 101–112). Available at <http://issuu.com/nwkidney/docs/nkc-history-book-p1>.

14. Cameron, J. S., *History of the treatment of renal failure by dialysis*, Oxford University Press, New York, 2002.

15. Dejanov, P., *Vascular Access Options in Developing Countries*, BANTAO Journal 2012; 10 (2): 49 -54.

16. Grimsrud, L., Cole J.J., Lehman G.A. et al. A central system for the continuous preparation and distribution of hemodialysis fluid. *Trans Am Soc Artif Intern Organs* 1964; 10:107.

17. Kolff, W., *New ways of treating uremia*, J. A. Churchill, London, 1946.

18. Konner, K., History of vascular access for haemodialysis, <http://ndt.oxfordjournals.org/content/20/12/2629.full>
19. Mion, C.M., Hegstrom R.M., Boen S.T., Scribner B.H. Substitution of sodium acetate for bicarbonate in the bath fluid for hemodialysis. *Trans Am Soc Artif Intern Organs* 1964; 10: 110.
20. Peitzman, S.J. From dropsy to Bright's disease to end-stage renal disease. In: Rosenberg C, Golden J (eds) *Framing disease: the creation and negotiation of explanatory schemes*. *Milbank Q* 1989; 67 (Supl 1): 16-32.
21. Quinton, W., Dillard D., Scribner B.H., Cannulation of blood vessels for prolonged hemodialysis. *Trans Am Soc Artif Intern Organs* 1960; 6:104.
22. Richet, G., Edema and uremia from 1827 to 1905: the first faltering steps of renal pathophysiology, *Kidney Int* 1993; 43: 1385-96.
23. Vazellov, E., S. Krivoshev, S. Antonov et al. End Stage Renal Disease and Peritoneal Dialysis in Bulgaria. *Perit Dial International* Vol 24, 2004; 6:512-7.
24. Wohler, F. Ueber kunstliche Bildung des Harnstoffs. *Annalen der Physik Series 2*. (Poggendorff's Annalae) 1828; 12: 253256.
25. <https://mjn.host.cs.st-andrews.ac.uk/egyptian/texts/corpus/pdf/Ebers.pdf>

ЕВОЛЮЦИЯ В СКРИНИНГ И ОПЕРАТИВНО ЛЕЧЕНИЕ НА КОЛОРЕКТАЛНИЯТ КАРЦИНОМ

г-р Симеон Симеонов г.м.

г-р Ахмед Ахмедов

г-р Денис Велиев

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД

Резюме: Колоректалният рак (КРР) е широко разпространено социалнозначимо заболяване, което поставя сериозни проблеми в областта на профилактиката, диагнозата и лечението. Той се характеризира с голяма честота, висока смъртност, откриване в сравнително късен стадий на заболяването и скъпоструващо лечение. Колоректалният рак е на трето място в структурата на злокачествените новообразувания в световен мащаб и е една от най-честите причини за смърт и при двата пола. Тази локализация засяга значително по-често населението в икономически развитите страни. През 2000 г. новите случаи в света са 498 754 при мъжете и 445 963 при жените. Смъртните случаи са съответно 254 816 при мъжете и 237 595 при жените. Заболяемостта и смъртността от КРР варират в широки граници между отделните държави, като разликите между показателите са десетократни. Най-висока заболяемост и смъртност имат страните от Северна Америка, Северозападна Европа и Нова Зеландия (над 40 на 100 000 стандартизирана заболяемост и над 25 на 100 000 стандартизирана смъртност, световен стандарт), а най-ниска – страните от Азия и Африка (пог 1 на 100 000 население стандартизирана заболяемост и смъртност). Големите разлики между показателите в отделните географски райони са свързани с начина на живот и влиянието на фактори от околната среда. Стръмно нарастване на смъртността се отбелязва в Япония за периода 1969 – 1981 г. с 44% при мъжете и 40% при жените. В САЩ от 1973 до 1991 г. заболяемостта се увеличава с 12.3% при мъжете и намалява с 2% при жените, като след 1995 г. има тенденция за стабилизиране. През последните 15 години смъртността бележи спад с 1.7% на година.

България заема средно място както по заболяемост, така и по смъртност сред останалите страни в света. През 2003 г. новите случаи от рак на колона при мъжете са 1 229 (32.3 на 100 000), а при жените – 1 056 (26.3 на 100 000), а от рак на ректума и ануса – 967 (25.4 на 100 000) при мъжете, а при жените – 708 (17.6 на 100 000). Смъртността от рак на колона при мъжете за 2003 г. е 715 (18.8 на 100 000), а при жените е 534 (13.3 на 100 000), а при рака на ректума за мъже – 537 (14.1 на 100 000), а за жени – 396 (9.9 на 100 000). Разгледана по пол, заболяемостта показва по-голямо засягане при мъжете в сравнение с жените, като тази особеност е характерна за всички страни в света. В структурата на злокачествените заболявания през 2003 г. КРР заема второ място – при мъжете е 14%, след рака на белия дроб – 20.3%. При жените тази локализация също е на второ място с 12.2% след рака на гърдата – 24.3%. При смъртните случаи от злокачествени заболявания КРР също е на второ място както при мъжете – 13%, така и при жените –

15.5%. Проследени в динамика, показателите на заболяемостта показват нарастване за периода 1980 – 2003 г., като фактически се увеличават над 2 пъти, а стандартизираните – близо 1.6 пъти. Нарастване се наблюдава и при смъртността – почти 3 пъти при фактическите и 1.5 пъти при стандартизираните показатели. Честотата на заболяването значително нараства с възрастта. Най-високи са показателите при населението над 70 г. и при двата пола. За периода 1998 – 2003 г. средната възраст на заболелите мъже е 66 г., а на заболелите жени – 68 г.

Ключови думи: Колоректален карцином, Скрининг на колоректален карцином.

EVOLUTION IN SCREENING AND SURGICAL TREATMENT OF COLORECTAL CANCER

Simeon Simeonov M.D.PhD

Ahmed Ahmedov M.D.

Denis Veliev M.D.

Kanef University Hospital, Rousse, Bulgaria

Summary: *Colorectal cancer (CRC) is a widespread socially significant disease that poses serious problems in the field of prevention, diagnosis and treatment. It is characterized by high incidence, high mortality, detection at a relatively late stage of the disease and expensive treatment. Colorectal cancer ranks third in the structure of malignant neoplasms worldwide and is one of the most common causes of death in both sexes. This localization affects the population in economically developed countries significantly more often. In 2000, the new cases in the world were 498,754 for men and 445,963 for women. The deaths were 254,816 for men and 237,595 for women, respectively. Morbidity and mortality from RDCs vary widely between countries, with differences between the tenfold. The highest incidence and mortality are in North America, North-West Europe and New Zealand (over 40 per 100,000 standardized morbidity and over 25 per 100,000 standardized mortality, worldwide standard), and the lowest in Asia and Africa (below 1 per 100,000 population standardized morbidity and mortality). The big differences between the indicators in the different geographical areas are related to the way of life and the influence of environmental factors. A sharp increase in mortality was recorded in Japan between 1969 and 1981 by 44% for men and 40% for women. In the United States, from 1973 to 1991, the incidence increased by 12.3% in men and decreased by 2% in women, with a tendency to stabilize after 1995. In the last 15 years, the mortality rate has decreased by 1.7% per year.*

Bulgaria ranks middle in both morbidity and mortality among other countries in the world. In 2003, there were 1229 new cases of colon cancer in men (32.3 per 100,000), 1,056 (26.3 per 100,000) in women, and 967 (25.4 per 100,000) in men with rectal and anus cancer, and for women – 708 (17.6 per 100,000). Mortality from colon cancer in men in 2003 was 715 (18.8 per 100,000), and in women it was 534 (13.3 per 100,000), and in rectal cancer for men – 537 (14.1 per 100,000), and for women – 396 (9.9 per 100,000). Viewed by gender,

the incidence shows a greater impact on men than women, and this feature is common to all countries in the world. In the structure of malignant diseases in 2003, RRC took second place – in men it was 14%, after lung cancer it was 20.3%. In women, this location is also in second place with 12.2% after breast cancer – 24.3%. In the deaths from malignant diseases, CRC is also in second place for both men – 13% and women – 15.5%. Tracked in dynamics, the incidence indicators show an increase for the period 1980-2003, as they actually increase more than 2 times, and the standardized ones – almost 1.6 times. An increase is also observed in mortality – almost 3 times in the actual and 1.5 times in the standardized indicators. The incidence of the disease increases significantly with age. The highest rates are in the population over 70 years of age and in both sexes. For the period 1998-2003, the average age of sick men was 66 years, and of sick women – 68 years.

Keywords: *Colorectal cancer, Screening of Colorectal cancer.*

Изложение

Методи за контрол на колоректалния рак

Основни методи за контрол на колоректалния карцином са: Превенция.

Превенция означава елиминиране или намаляване до минимум на влиянието на причинителите на колоректалния карцином, като включва в себе си и намаляване на индивидуалната чувствителност към тези фактори. Този подход е с огромен обществено-здравен и продължителен финансово-ефективен потенциал. Превенцията трябва да бъде ключов елемент за контрол на колоректалния карцином. Тя не трябва само да фокусира риска от заболяването, но да обхваща и рисковите фактори, водещи до това тежко заболяване. Ранно откриване. Увеличаването на възможностите за откриване на началните симптоми на рака води до ранна диагноза на заболяването. Наличието на специфични тестове за отделните локализации и съответната апаратура прави възможно скринирането на здравото население, което води до ранно откриване или откриване на заболяването в неговия предклиничен стадий. В този стадий лечението е най-ефективно. Ранното откриване е ефективно само тогава, когато е свързано с ефективно лечение. Ранното откриване на колоректалния карцином е свързано с по-ефективното му лечение. Целта е да се открие заболяването, когато е локализирано в самия орган, преди да е настъпил процесът на инвазия. Ранната откриваемост на колоректалния карцином като здравна услуга трябва да бъде доказателствено аргументирано от гледна точка на важността за националното здравеопазване, да се направи оценка на тестовете за ранно откриване, тяхната ефикасност, финансовите разходи, свързани с ранното откриване, персоналните изисквания и нивото на здравните услуги в страната. Дори цената на тестовете да бъде ниска, целият процес може да изисква значителни разходи и пренасочване

на финансови ресурси от други клонове на здравеопазването. Ранното откриване е само част от една по-машабна стратегия, която включва диагноза, лечение и проследяване. Тези активности трябва да бъдат интегрирани в съответни нива на здравните услуги. Някои допълнителни инвестиции трябва да бъдат направени в инфраструктурата на здравните услуги за лечението на заболяванията в резултат на ранното откриване на рака. В програмата за ранно откриване на колоректалния карцином съществуват два принципни момента: образователна програма за подпомагане на ранната диагноза; скрининг.

Образователна програма за подпомагане на ранната диагноза. От съществено значение за лечебния процес е обучението на населението да разпознава началните симптоми на колоректалния карцином. То трябва да бъде наясно, че ранната диагноза прави колоректалния карцином лечим. Трябва да бъдат разсеяни страховете, насадени от десетилетия, че болният от колоректален рак е обречен, ще загине и не трябва да бъдат полагани усилия за неговото лечение. Ранната диагноза, комбинирана с ефективно лечение, доведе до съществено намаляване на смъртността в региа развити страни. Обучението на семейните лекари да разпознават ранните симптоми на рака на дебелото и правото черво е съществен компонент от програмата. Те са първите, които ще осъществят връзката между болния с вероятен карцином и специализираните медицински центрове. Това означава, че те трябва системно да бъдат обучавани как да разпознават ранния карцином на ректума и дебелото черво. Също така трябва да бъде подобрена възможността за достъп на пациентите до специализираните медицински звена, в които се извършват специфични изследвания (долна флексибелна и ригидна ендоскопия, изследване на туморни маркери и др.). Всеки подозрителен случай за карцином на колона и ректума трябва бързо да бъде изпратен в съответното специализирано здравно заведение за поставяне на адекватна диагноза с последваща терапия. Специална организация трябва да бъде въведена с оглед осигуряване присъствието на тази група пациенти в специализираните заведения за диагноза. Успешното обучение на медицинския състав за поставяне на ранна диагноза води до излекуване на пациенти, при които би трябвало да се развие рак. Скринингът няма да бъде успешен, ако не се базира на ефективна образователна програма и ефективно лечение на откритите карциноми. При двата подхода има индивидуални разходи, свързани със загуба на време, пътуване, заплащания за ранното откриване и диагнозата и разходи за здравните услуги (персонал, субсидии за тестовете, диагнозата, лечението и проследяването). Много е важно, преди да стартира програмата, като национална здравна по-

литика да се прецени дали предимствата са повече от страничните нежелани ефекти, т.е. поради ограничените финансови ресурси да не се прилагат методи с доказан ефект.

Скрининг на колоректалния карцином

Въпреки че е възможно да предотвратим в голяма степен развитието на голяма част от колоректалните карциноми, ние все още не знаем истинската причина за развитието на заболяването. Едно от най-мощните оръжия за неговото предотвратяване е скриниране на населението. Редовният скрининг в много случаи може да предотврати развитието на заболяването. Полипите могат да се диагностицират и премахнат, преди да се развие неоплазмата. Скринингът също така може да допринесе за ранно откриване на туморния процес в стадий, когато той е лечим. Наблюдението, че определени карциноми (като при болните с КРР) имат значителна преживяемост, когато са диагностицирани в ранен стадий, е от изключително значение, но то е само елемент от сложната матрица за вземане на решение дали или да не се проведе скрининг върху асимптоматична група от населението.

Принципи за скриниране на населението. Скринингът е предполагаемо идентифициране на недиагностицирано заболяване или дефекти чрез тестове, изследвания или други процедури, които могат да се приложат бързо. Друго определение с подобно значение, е че скринингът е тестване за състояние, при което лицето все още няма типичните признаци и симптоми, характеризиращи това състояние. Много важно е, когато се защитава такава програма като част от ранното откриване на колоректалния карцином, тя да се прецени много внимателно съобразно инфраструктурата и финансовите възможности за налагането на високоразвити технологии, характерни за някои напреднали страни. Обект на скрининг е здравото население, поради което трябва много точно да се преценят вредата и ползата. През 1968 г. Световната здравна организация дефинира основните принципи за скрининг на населението [Wilson и Jungner]: Заболяването трябва да бъде съществен здравен проблем за пациента и обществото. Трябва да съществуват ефективни методи за лечение. Наличие на възможности за диагноза и лечение. Да има диагностицируем латентен или ранен симптоматичен стадий на заболяването.

Да има подходящ скрининг – тест или изследване. Тестът да бъде приемлив за населението. Историята на заболяването да бъде разбираема. Да има общоприета политика за изследването и кой трябва да бъде третиран като пациент. Цената трябва да бъде икономически баланси-

рана във връзка с възможни разходи на здравеопазването като цяло. Набирането на случаи трябва да бъде постоянен процес, а не епизодичен проект. Тези принципи по-късно са разширени за национална скринингова програма в Холандия [Hanselaar]: Лечението, започнато в ранен стадий, трябва да бъде по-ефективно отколкото в късен. Времето между теста и резултата и между резултата и лечението трябва да бъде възможно най-кратко. Процедурата за набиране не трябва да ограничава свободата на избор за участие или не в скрининга. Потенциалните участници трябва да получават надлежна информация за и против участието. Ползите и рисковете трябва да бъдат добре известни на изпълнителите. Обучението на населението трябва да осигури пълна информативност за програмата. Да бъдат осигурени качествени сигурност и контрол за всички процедури, засягащи изпълнението на скрининговата програма. Тези принципи показват, че оценката за ефикасността е необходима, но не е достатъчно условие за извършването на скринингова програма. Трябва да се отчитат много други аспекти, като странични ефекти, цена, инфраструктура и др. Скринингът е процес, започващ с обучение на населението за заболяването и, завършващ с проследяване и лечение на пациентите. Скринингова програма се прилага за заболявания, при които има: висока заболяемост и смъртност сред населението; ефективно лечение, което да намали заболяемостта и смъртността. Приложението на такава програма в национален мащаб трябва да бъде съобразено със следните фактори: чувствителност – ефективността на теста за откриване на карцином при тези пациенти с доказан карцином; специфичност – степента, до която тестът доказва негативните резултати при здрави пациенти; позитивно предиктивна стойност – съотношение между пациенти с доказано заболяване и тези с положителни тестове на заболяването; негативно предиктивна стойност – съотношение между здрави и такива, при които тестът е отрицателен; възприемчивост – каква част от населението, което е осигурено с тестове, е съгласно да бъде тествано. Скрининговият тест трябва да гарантира, че възможно най-малко пациенти ще бъдат пропуснати с карцином (висока чувствителност) и възможно най-малко изследвани без заболяване ще бъдат подавани за по-нататъшни изследвания (висока специфичност). При висока специфичност и чувствителност вероятността, че позитивният скрининг тест ще даде коректни резултати (позитивно предиктивна стойност), зависи изключително много от разпространението на заболяването сред населението. Ако разпространението е много малко и най-добрият скрининг тест няма да бъде ефективен. Успехът на скрининговата програма зависи от наличието на достатъчно персонал за

осъществяване на скрининговите тестове, на адекватно оборудване, чрез което да се постави диагноза, лечение и последващо проследяване. Успехът на програмата зависи също така и от критичния момент при лечението на рака. Развитието на рака започва с малка група туморни клетки. Ако е възможно той да бъде диагностициран на този етап, тогава и лечението ще бъде най-ефективно. С развитието на туморния процес раковите клетки с висок малигнен потенциал достигат развитие, при което лечението е малко ефективно. Тази критична точка варира както между отделните тумори, така и между тумори от един и същ вид.

Скринингови групи

Обикновено групата с негативен скринингов тест е значително по-голяма от тази с положителен тест. Групата с положителен тест се разделя на истинско положителна и фалшиво положителна.

Групата с истинско позитивен тест се разделя на четири подгрупи:

Подгрупа 1 се характеризира с бързоразвиващ се туморен процес, при който лечението е малко ефективно. Тази група малко се влияе от ранната диагноза.

Подгрупа 2 включва болни, които се влияят от лечението, независимо от степента на туморния процес. Те също не зависят от ранната диагноза.

Подгрупа 3 обхваща контингент болни с рак, който се развива изключително бавно и който също не се благоприятства от ранната диагноза.

Подгрупа 4 третира пациенти с рак, който се лекува най-ефективно предимно в ранния стадий. Това са болните, които имат предимство от ранната диагноза на скрининга.

Претретираните са болните от група три. Контингентът с фалшиво позитивен тест най-често се изследва ненужно много с тежки психологични последици. Психологичната травма може да бъде засилена и от непълно решение на проблема. В тази група могат да се появят и странични негативни ефекти от самите изследвания (напр. перфорация от колоноскопията).

Скринингови тестове за колоректален карцином

Фекално окултен тест за кръв (FOBТ), Флексибелна сигмоидоскопия, Колоноскопия и двойно-контрастна иригография, Други алтернативни методи с висока специфичност са молекулярна детекция на ДНК мутации в клетките, отделени от тумора във фекалиите, виртуалната колоноскопия.

Фекално окултен тест за кръв (FOBТ)

Идеалният биохимичен тест за скриниране на населението за КРР трябва: да открива биомаркер, специфичен както за рака, така и за преканцерозите; пробите да се вземат без затруднение; лесно и евтино да се

транспортират до централизирана лаборатория за точен, бърз и евтин анализ. Никой от предлаганите тестове не изпълнява тези условия. Поради факта, че колоректалният карцином кърви в различна степен, наличието на хемоглобин във фекалиите подсказва, че е възможно да бъде използван като биомаркер в скринингова програма. Наличието на кръв в изпражненията може да се дължи и на други причини, като много старателно търкане на зъбите с четка, хранителни съставки (месо и месни продукти). Физиологичната загуба на кръв е между 0.5 и 1.0 ml/d. Най-евтиният, но малко специфичен тест за откриване на кръв във фекалиите, е използване на гваяколова смола. Тестът се нарича гваяколов FOBT или gFOBT. Ефикасността му при скринингто е доказана в три рандомизирани контролирани проучвания. Тестът открива хематинната съставка на хемоглобина, която е еднаква за човешки и животински видове и само частично се разпада при преминаване през чревния тракт. gFOBT е малко специфичен за лезии от дисталния чревен тракт и не може да различи човешката кръв от кръвните съставки в храната. Приемайки хемокулт теста, се установи, че неговата сензитивност към хемоглобин може да се повиши чрез хигратиране на пробите за анализ. Това е от малка полза, защото повишената клинична чувствителност води до намалена клинична специфичност. По-фина адаптация на gFOBT не е възможна технически и скрининг програмите трябва да конфигурират техния програмен алгоритъм и вторични изследвания като фиброколоноскопия. Значителен технически принос за повишаване на качествата на гваяколовия тест даде използването на антитяло (имуноглобулин), специфично към човешкия глобин (протеинов компонент на хемоглобина). Тези имунохимични техники използват специфични антители, които са известни във всяка лаборатория. Докато хемът като компонент на кръвта е един и същ за всички видове, глобинът е специфичен, а оттук – и имунохимичният FOBT (iFOBT). Този тест е по-специфичен за кървене в дисталния гастроинтестинален тракт, тъй като кръвта от проксималните отдели постепенно се разгражда от протеазните ензими по време на пасажа през червата и не може да се разпознае от антителата, използвани при iFOBT. Имунологичната технология прави възможно откриване на кръвта в по-ниски концентрации, отколкото с гваяколовия тест, т.е. повишава чувствителността. Докато повишената аналитична специфичност намалява фалшиво позитивните проби, то повишената сензитивност означава откриването на малки количества кръв от патологични, но и от физиологични източници, което означава отново повишение на фалшиво позитивните проби. Новите

iFOBT имат свойството да установяват наличие на кръв над определено ниво на концентрация. Под това ниво пробата реагира като отрицателна.

Доказателства за ефективността на гваяколовия и имунохимичния тестове. Неотдавна бяха извършени две големи проучвания с гваяколов тест, доказващи значително намаление на смъртността от колоректален карцином. Тези проучвания са рандомизирани и контролирани и сравняваха резултатите от скрининг с gFOBT и нескринирано население. Намалението на смъртността при скринираното население е с 15%.

Интервал на скриниране с гваяколов тест – няма досега извършени специфични проучвания за най-ефективен интервал за скриниране на населението с гваяколов тест. Проучване в Минесота сравнява резултатите при едногодишен и двегодишен интервал. След 13-годишно проследяване на населението се доказва статистически достоверен превес на едногодишния интервал спрямо двегодишния. Други проучвания в Англия и Дания дават превес на двегодишния интервал с намаление на смъртността с 15 и 18% при скринираното население. За момента становището е, че и при двата интервала има ефект от скрининга.

Доказателство за най-ефективна възраст за скриниране с гваяколов тест – на този етап няма информация за предпочитана възраст за скриниране с гваяколов тест. Резултатите са подобни за възрастовата граница от 45 – 80 години. Препоръката е националната програма да включи възрастово население от 60 – 64 години с висока заболяемост и смъртност от колоректален карцином и със значителен life-expectancy.

Доказателство за риск срещу полза и цена-ефективност – тестът е сигурен, без странични опасни за здравето на населението ефекти. За съжаление е свързан с висок процент фалшиво позитивни проби, водещи до не нужно травматизиране на населението от последващите процедури. Системно проучване в САЩ (Preventive Services Taskforce) USPSTF установи цена-ефективност при сравняване на едногодишен и двегодишен интервал на скрининг от 5 691\$ до 17 805\$ за година живот. При всички групи изследвания цената на година – живот е много под 50 000\$.

Имунохимичен тест, ефикасност на метода – намалението на смъртността след приложението на iFOBT е проучено в контролирано рандомизирано изследване, обхващащо 94 423 индивиди. След 8-годишно проследяване се установи статистически сигнификантно намаление на смъртността с 32% за карцином на ректума, но не и за общата колоректална смъртност. Тези резултати може би са отражение на факта, че оценката се извършва само с флексибелна сигмоидоскопия. От други проучвания, сравняващи ефективността на gFOBT и iFOBT, се оказва, че iFOBT има сигнификантно по-голяма

сензитивност за големи аденоми и карцином. Установено е, че iFOBТ намалява смъртността при карцином на ректума, но не и смъртността при КРР и има по-голяма чувствителност и специфичност.

Интервал за скриниране – досега няма извършени специфични тестове за най-ефективния интервал, през който трябва да бъдат извършвани скрининг тестовете. Едно case – control проучване показа 28 – 46% намаление на смъртността при авансирани колоректални карциноми, които изискват оперативно лечение за индивиди, провели най-малко един скрининг тест за 2 – 4 години преди диагнозата. Намалението на смъртността е сигнификантно само за обекти, изследвани през тригодишен интервал.

Възрастов интервал за скриниране – не е установен най-ефективен възрастов интервал за скриниране. Доказателство за риск срещу полза и цена-ефективност, както и при гваяколовия тест, няма сериозни странични ефекти върху здравето на населението. Повечето от усложненията са свързани с последващите колоноскопии при положителните проби. И тук цената за година живот е много по-голяма от 50 000\$. Счита се, че iFOBТ е с много по-добро отношение цена-ефективност от гваяколовия тест.

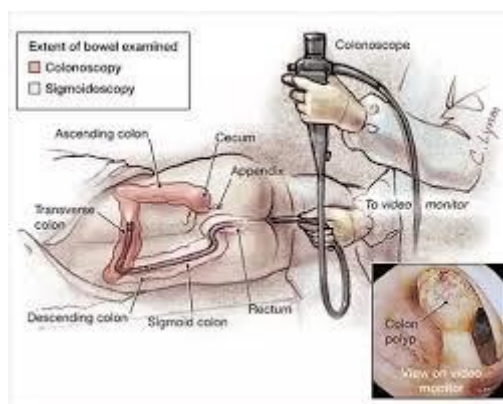
Скриниращи възможности на ендоскопското изследване, Флексибелна сигмоидоскопия – предимството на този скрининг пред FOBТ е, че често пъти с биопсията на полипа се премахва и прекарцинозната или карциномна лезия. Така се комбинира скрининг и лечение на един етап. Друго предимство е, че се повтаря много рядко – от 5 до 10 години.

Ефективност – в момента протичат две големи проучвания. Първото PLCO проучва ефикасността на тригодишни изследвания и обхваща 74 000 мъже и жени на възраст от 55 – 74 години с подобна бройка контроли. Другото проучване в Англия обхваща 200 000 мъже и жени от 55 – 64 години. Междувременно сигурни данни за ефикасността на този метод се получиха от Калифорния и Уисконсин. Три систематични проучвания са извършени за доказване на ефективността на сигмоидоскопията и колоноскопията при скриниране на население със среден риск. Едно от тях сравняваше флексибелната сигмоидоскопия, последвана от диагностична и проследяваща колоноскопия при скрининг позитивно и нескринирано население с проследяващ период от 13 години. Резултатите показват 80% сигнификантно намаление на КРР заболяемост и незначително 50% намаление на смъртността. При другите две проучвания се установява сигнификантно намаление на смъртността и заболяемостта от КРР. В заключение флексибелната сигмоидоскопия се явява обещаващ метод като скриниращ тест, но все още няма доказателства за статистическа сигнификантност относно КРР смъртност. Интервал на скриниране базират оцен-

ките за ефективността на интервала между две скринирания на населението, засягащи разпространението на аденомите и рака на дебелото черво и ректума. В проучването, извършено от Platell, сигмоидоскопията се повтаря 5 години след първоначалния скрининг, а в друго проучване на Schoen – след 3 години. След пет години Platell установява намаление на разпространението на аденомите с 50% спрямо първоначалните стойности, а тригодишното изследване на Schoen регистрира намаление на авансиралите аденоми и рака на колона и ректума с една трета до една четвърт спрямо първоначалните стойности. В заключение и при двете проучвания се установява намаление на разпространението на аденомите и рака след пет и тригодишен интервал на рескриниране. Решението за честотата на извършване на рескриниране трябва да отразява баланса между честотата на откриваемост на заболяването, цената и риска от изследването.

Доказателства за риск срещу ползата и цена-ефективност – четири проучвания изследват усложненията от флексибелната сигмоидоскопия. Тежките усложнения варират от 0% до 0.03%, докато леките усложнения – от 0.2 до 0.6%. При добре организирани скрининг програми с флексибелна сигмоидоскопия рискът от тежки усложнения е около 0 – 0.03% и 0.3 – 0.5% за последващите колоноскопии. Шест проучвания изследват цена-ефективност. Едно от тях при задоволителни условия за сигмоидоскопия показва, че същата може да бъде и разходоспестяваща. При друго изследване отношението на цена-ефективност варира от 12 477 долара до 39 359 за спечелен живот-година, а трето показва подобни съотношения от 7 407 – 23 830\$. Всички проучвания за флексибелната сигмоидоскопия показват стойности под общоприетата граница от 50 000\$ за спечелен живот-година.

Фиг. 1. Илюстрация на колоноскопия и илюстрация на видео наблюдение на полип

Колоноскопия и двойноконтрастната иригография – на този етап няма сигурни данни за ефикасността на тези скрининг методи. Аргументите в полза на колоноскопията се базират на нейната висока специфичност и чувствителност. Изборът на този метод зависи изцяло от възможностите на здравната система и финансова осигуреност. Двойноконтрастната иригография е алтернативен метод за тези, които не могат да понесат фиброколоноскопията.

Доказателство за ефективност – от извършените проучвания досега мненията са различни. Някои посочват колоноскопията като метод с по-голяма чувствителност от сигмоидоскопията при откриване на аденоми и рак, т.е. и с по-голяма ефективност, но други автори посочват оскъдни доказателства и внимателно интерпретиране на гореспоменатите данни. Няма сигурни доказателства за ефективността на колоноскопията като скрининг метод за колоректален рак (КРР) по отношение на заболяемостта и смъртността.

Интервал на изследване – за момента има ограничени доказателства относно най-ефективния интервал за повтаряне на колоноскопията. Кохортно и case-control проучване предлагат не по-малък интервал от 10 години. На този етап няма данни за най-ефективна възраст, подлежаща на скрининг с колоноскопия.

Нови скрининг технологии:

Освен съществуващите досега скрининг тестове като FOBТ и ендоскопските техники, се проучват и нови видове като компютър томографската колонография (КТК), ДНК тестове на изпражнения, капсулната ендоскопия. Компютър томографска колонография (КТК) КТК е обещаваща техника за извършване на КРР скрининг на населението. С помощта на КТК се конструират дву- и три дименционални образи за откриване на лезии в колона и ректума. На този етап няма извършени проучвания за установяване на ефективността върху заболяемостта и смъртността от КРР. Последните проучвания показват, че чувствителността на КТК и на колоноскопията са еднакви за аденоми от 10 мм и по-големи. За аденоми, помалки от 5 мм, превес има колоноскопията.

ДНК тестът на изпражненията изследва наличието на метилирана ДНК. Няма извършени проучвания за ефективността на този метод върху заболяемостта и смъртността от КРР, но е доказана неговата по-голяма чувствителност, както и по-малка специфичност от Нетосcult II. Друг момент се оказва цената, която е около 350\$ и не изпълнява условието за цена-ефективност.

Капсулна ендоскопия – при капсулната ендоскопия се поглъща камера с големината на хапче, чрез която се визуализира гастроинтестиналният тракт. Няма извършени проучвания върху влиянието на този метод върху заболяемостта и смъртността от КРР като скрининг техника. Понастоящем чувствителността на капсулната ендоскопия спрямо тази на колонскопията е значително по-ниска. Също така се прави оценка на съотношението цена-ефективност преди методът да се предложи като техника за скриниране на населението.

Организация на скрининг програма за колоректален рак – хората, върху които се извършва скринингът, трябва да бъдат много добре подготвени с цел да насърчават свои близки и познати да се включат в програмата. Осигуряването на услугите трябва да вземе под внимание ползата за и предпочитанията на пациентите, както и перспективите на здравеопазването. В перспектива при планирането и провеждането на скрининг програма организациите на здравеопазването трябва да осигурят справедлив достъп на всички желаещи, както и стабилност за нейното изпълнение във времето. По отношение на пациентите се изисква да се осигурят така нареченото информирано участие (комуникация, информация), както и висококачествени, ефективни и безопасни услуги. Реализирането на програмата означава повече от просто изпълнение на тестовете за скрининг, последвани от някаква оценка. Трябва да бъдат изготвени специфични протоколи за пациентите, чрез които да бъдат определени начинът на диагноза, лечение, наблюдение. Това ще им гарантира своевременен достъп до най-добрите съществуващи възможности за лечение. Трябва да бъде осигурен пълен и точен запис на всички индивидуални данни, принадлежащи на пациентите, на скрининг теста, резултатата от него и последващото решение. Високото качество на този мониториращ процес е от фундаментално значение. Където е възможно качествена осигуровка, която се изисква за скрининга, трябва да има потенциращ ефект върху качеството на услугите, предлагани на пациентите с доказана находка. Основно изискване за постигане на успех при изпълнението на скрининговата програма е всички хора от групата, подлежаща на скрининг, да бъдат изследвани. Високата честота на участие е критична детерминанта за степента на влияние на скрининга върху намалението на честотата на заболяемост и смъртност от КРР в тази популация, въпреки че предишни изследвания показват, че даже високата честота на участие може да не предостави необходимите условия, за да се постигне благоприятното отношение между цена и ефективност (Howard, J. med. screen, 2005). Анализиранието на причините за неучастие ще даде възможност за преодоляване на тези фактори при планиране на скрининг програма или да бъдат създадени специфични

мерки, целящи понижаване степенята им на влияние. Установени са няколко фактора, влияещи върху участието на населението при извършването на скрининга за КРР. Те са свързани с индивидуалната характеристика, условията, организацията и информацията за изследването, както и поведението и навиците на изпълнителя. При разработването на мероприятия, целящи повишаване честотата на участие в скрининг програмата, трябва следователно да се имат предвид различни фактори от културен, поведенчески, икономически и организационен характер. Промяната в поведението е в резултат на взаимодействието на предразполагащи фактори (predisposing – фактори, които осигуряват обосновката или мотивацията за поведението: знания, вярвания, ценности, становище, доверие, умствени способности), фактори на средата (enabling – фактори, свързани с реализиране на мотивацията или с околната среда: наличност на здравни ресурси, достъп до здравни ресурси, закони на общността/правителството и др.) и засилващи фактори (reinforcing – фактори, свързани с осигуряване на стабилност, сигурност, компенсация: семейство, учители, работодатели, здравни доставчици, лидери, хора, изпълнители на решения и др.). Възприемайки тези виждания, прегледът на различните стъпала от изпълнителната скринингова програма ще бъде фокусиран върху потенциалното влияние на наличните организационни опции, узаконяващи процедурата за информираност на скрининговите тестове. Изборът на организационен модел има директно влияние върху барьерите за скринингов достъп, докато ефектът върху предразполагащите фактори е по-скоро резултат от влиянието му върху начина на информация на целевото население, отнасяща се за скрининговата програма – директно (информацията идва заедно с поканата) или чрез здравните специалисти.

Критерии за включване и изключване – фамилната анамнеза е добре известен рисков фактор за КРР. Нивото на риск е различно в зависимост от наследствените заболявания. Пациентите с наследствени заболявания са с много висок риск да заболяят от рак на дебелото черво и ректума. Заболяването настъпва в млада възраст и обикновено протича много бързо. При наследствения неполипозен карцином на колона локализацията на туморите е различна от тази при хора със среден риск от заболяването и има тенденция да се разполага повече в десния колон. При хора, които не са членове на фамилии с наследствени синдроми, рискът е свързан с броя и възрастта на членовете, засегнати от заболяването. При едно от последните проучвания се прави сравнение за риска от заболяване при хора с роднини, болни от КРР, и такива с роднини с доказани аденоми на колона. Установява се, че рискът при първата група с КРР е много по-висок от втората група. Рискът е много висок при хора с роднини с КРР, при които заболяването е започнало под 59-го-

дишна възраст, както и при такива с повече от един засегнат роднина и роднини с карцином на колона. Други проучвания установяват, че рискът е висок за хора с 1-ва степен роднини, болни от рак. Също така се установи, че рискът е леко завишен при такива с роднини 1 степен с аденومي. Това население трябва да се мониторира както ако имаха роднини 1 ст. болни от рак. В заключение, счита се, че членове на фамилии с наследствени синдроми подлежат на специални програми за наблюдение, базирани на колоноскопии на къс интервал, започващи от млада възраст. Членове на фамилии с двама роднини 1 ст. засегнати от рак или един 1 ст. роднина, но с диагноза, поставена преди 45-годишна възраст, са с 4-6 точки по-висок риск да заболелят от тези със среден риск, като заболяването може да наподоби тези с наследствени синдроми. Всички извършени проучвания установяват висок риск за членове на фамилии с роднини 1 ст. с аденومي на колона и ректума. Първа степен роднини на пациенти с КРР, които не изпълняват Амстердамските критерии, трябва да се третират като хора с умерен риск от КРР. Някои автори предлагат това население да се включи в скринингова програма не по рано от 45-годишна възраст и не по-често от петгодишен интервал.

Препоръки: Всички случаи, установени по време на скрининга, приналежащи към семейства с наследствени синдроми, трябва да се изключат от програмата, да се насочат към съответните клиници и да им се предложи специална програма за наблюдение. Всички случаи с двама първа степен роднини с карцином или първа степен роднина, диагностициран с карцином преди 45-годишна възраст, трябва да бъдат насочени към съответна клиника за провеждане на диагностични изследвания и точна оценка на риска, тъй като могат да се окажат членове на семейства с неразпознати ННРСС или FAP. Членове на фамилии с първа степен роднини, болни от рак, диагностицирани след 60-годишна възраст, подлежат на същата скринингова програма както тези със среден риск.

Тестови и диагностични протоколи: FOBТ С оглед намаляване на процента на фалшивопозитивните тестове при използване на гваяколов FOBТ някои автори препоръчват спазване на хранителен режим. При съмнителни резултати за фалшивопозитивно изследване е наложително ново тестване с диетични ограничения. От пет проучвания, при които се сравняват резултатите на гваяколовия FOBТ с или без хранителен режим, само при едно се установява значимост на резултатите за групата без хранителен режим. Други автори считат, че спазването на хранителни ограничения, като избягването на нестероидни антивъзпалителни препарати (NSAIDs) и vit. С, не водят до съществени резултати с изключение може би на много строга диета. При имунохимичен FOBТ не се препоръчва хранителен режим и се взема само една проба.

Сигмоидоскопия: Подготовката на червото за сигмоидоскопия изисква една клизма няколко часа преди изследването. От големи контролни проучвания се установи, че прибавянето на орални лаксативни средства или извършването на две или повече клизми не дават по-добър почистващ резултат.

Оценка и интерпретация на резултатите: Ефективността на скрининг-програмата е функция от качеството на отделните ѝ компоненти. Успехът на програмата се измерва не само от нейното влияние върху здравето на населението, но също от организацията, изпълнението и достъпността ѝ. Следователно всички аспекти на една програма трябва да се мониторираат и оценяват. Ключов компонент за оценката на скрининговата програма е събирането на данни. Разработването на една обширна система за документирането на скрининговия процес, мониторирането на събирането и качеството на данните, акуратната компилация и докладване на резултатите са неотменна част от оценката на програмата. За да се определи дали програмата има ефект върху заболяемостта и смъртността, се изисква продължителен контрол върху таргетното население за определен период от време.

Биохимични тестове за колоректален карцином: Описваме някои характеристики на теста, които го правят удобен за скриниране на населението, както и ефективен и способен за изпълнение на програмата.

1. Процес на тестване:

А. Проба. Пробата да е сигурна и достатъчна по количество. Процесът на вземане на пробата да е опростен, практичен и осигуряващ добро ниво на участие. Пробата да е невредима и приемлива за избрания транспортен метод като удовлетворява изискванията на Европейския съюз.

Б. Биомаркер. Достатъчно стабилен при температура на средата от вземане на пробата до тестването. Аналитична чувствителност и специфичност: адекватна чувствителност и специфичност; достатъчна разграничителна характеристика за карциномни и некарциномни лезии; минимално влияние от странични фактори (хранителни и други добавки). Възможности за адаптация на сензитивността и специфичността, за да бъде клинично и практично приемлив.

В. Анализ. Лесно да се измерва. Възможност за автоматизиране. Репродуктивен.

Г. Годност на теста. Сигурен търговски доставчик. Приемлив финансово.

2. Клиничен резултат.

А. Адекватно клинично изпълнение:

Чувствителност, Специфичност, Позитивни предиктивни стойности. Резултатът от скрининговия тест е установяване на група от изследваната популация с наличие на ранен карцином и подходяща за успешно лечение. Скрининговият тест трябва да има достатъчна разграничителна способност, за да отдиференцира ясно тези с и без карцином. От гледна точка на сензитивността и специфичността на теста и начинът на неговото изпълнение трябва да се дефинира онази група от участници в изследването, която е логистично и финансово приемлива за насочване към гастроентерологичните клиники за колоноскопия.

Загуба на кръв с фекалиите: трябва да има повишено количество на кръв в чревния тракт, за да може да се установи посредством gFOBТ и iFOBТ. Фекалният хем, порфириновият дериват на хема, и 51 хром-белязани червени кръвни клетки, са тестовани поотделно за установяване на физиологичната загуба на кръв. От неотдавнашни изследвания за ефекта на NSAID върху кръвенето в стомашно-чревния тракт при 1 000 доброволци се оказва, че нормалната загуба на кръв дневно е под 1 ml/d. По-големи стойности могат да се установят, както беше споменато, при прекалено търкане на венците с четка, възпаление на стомаха и червата. Повечето нестероидни антивъзпалителни средства и аспирин в ниски дози предизвикват повишена загуба на кръв от 1 – 2 ml/d, която се повишава до 5 ml при 5% от пациентите и 10 ml при 1% от пациенти, вземащи по-големи количества. Големи дози от 1.800 mg аспирин дневно предизвикват загуба на кръв от 5 до 10 ml/d. Други хронични възпалителни състояния на гастроинтестиналния тракт като възпалителни заболявания на дебелото черво, болестта на Crohn, перианални лезии и др. също причиняват повишена загуба на кръв. През 1982 г. Macrae доказва връзката между повишена загуба на кръв и големината на аденома, като използва 51 хром-маркирани еритроцити. По-късно (през 2007 г.) Levi чрез качествен анализ iFOBТ, OSMICRO установява повишено количество на фекален хемоглобин при нормални и хиперпластични полипи, при авансирани и неавансирани полипи и рак. Не се поставя въобще въпросът дали ранният рак кърви постоянно или интермитентно. Наличието на кръв в изпражненията зависи от перисталтиката на червата, както и от храната. Това обяснява защо по-малко чувствителният gFOBТ не показва постоянно положителни проби при хора, които след негативен тест се оказва, че имат рак на дебелото черво и защо при иначе чувствителен тест, 100% чувствителност в клиниката не може да се постигне. Fraser при изследване на големи групи от населението свързва загубата на кръв с по-изявена патология.

Видове тестове:

Гваяколов FOBT – все още гваяколовият тест е най-често използваният за търсене на окултна кръв в изпражненията. Тук се използват свойствата на пероксидазата на хема за освобождаване на кислород от водородния прекис при разреждане от 3 – 5% с етанол или метанол. Освободеният наситен кислород реагира с алфа-гваяколовата киселина, фенолна съставка на гваякола, смола, която се екстрахира от дърво с много твърда дървесина *Guaiacum Officinale*. Вследствие на реакцията се получава вещество с хининова структура, което след отдаване на два електрона, се превръща в нестабилно синьо багрило. Все още гваякола се получава чрез екстракция на смола от дървото. Ето защо всяка промяна на качеството на смолата при отделните партиди ще влияе върху аналитичната чувствителност на теста. При всички устройства, базирани на гваяколова технология, гваяколтът се абсорбира във филтърна хартия, разположена в картонена основа. Фекалиите се нанасят от участника в проучването върху едната страна на филтърната хартия. При постъпването на пробата в лабораторията от другата страна се нанася алкохолен водороден прекис. Количеството на водородния прекис не е от съществено значение, както количеството на фецеса. След добавяне на водородния прекис се изчакват 30 – 60 секунди до получаването на синьо оцветяване. Синьото багрило не е стабилно и ако се закъснее с отчитането, това може да доведе до фалшиво негативен резултат. Гваяколовият тест има аналитична чувствителност между 0.3 – 1 mg Hb/g, но тя се влияе от количеството на фецеса и от времето от събирането на пробата до анализа. Чувствителността на теста може да се повиши (0.15 mg Hb/g) чрез хидратация на пробата преди добавянето на алкохолния водороден прекис. Това е основният принцип при използване на Hemocult Sensa device.

Имунохимичен тест – за разлика от gFOBT ефектът на имунохимичния тест никога не е бил демонстриран в рандомизирани контролни проучвания. Въпреки това превъзходството на теста в аналитичен аспект го направи средство на избор при провеждане на колоректални скринингови програми. iFOBT е използван за провеждане на скрининг – програма в Япония през 1992 (18), а през 2001 г. беше одобрен за употреба в САЩ от FDA. Имунохимичните тестове използват моноклонални или поликлонални антитела срещу човешкия глобин, протеиновия компонент на хемоглобина. Антителата са прикрепени към ензим, боя или латексови частици, които в присъствието на човешки глобин формират комплекси и те могат да бъдат открити чрез промяна на прозрачността, агрегация или действие на ензимите. Тъй като протеиновата структура на човешкия глобин е уникална за хората, имунохимичният тест не може да се влияе от животинска кръв или други хранителни режими. За разлика от хема протеолитичните ензими постепенно разграждат глобина по време на пасажа през червата, което определя

неговата по-голяма специфичност за патология в дисталните участъци на чревния тракт. iFOBТ използва реагенти, които са 10 пъти по-скъпи от тези при gFOBТ, но това се компенсира, тъй като тестът е значително по-чувствителен и специфичен, а също така се анализира автоматично. Досега са развити няколко имунохимични теста: ензимно имуноанализ (EIA), латексова аглутинация, хем-аглутинация и колоидно-злато аглутинация. МоноНает е продукт, който използва антитела срещу човешкия глобин, за да имобилизира хемоглобина и след това чрез гваяколова реакция да го открие. Възможностите на откриваемост са при по-малко от 0.3 мл кръв в проба. (20) Други тестове: o-toluidine и benzedrin бяха използвани като алтернатива на gFOBТ, но бяха забранени поради канцерогенност. Imipramine и desipramine също не можаха да си намерят място на пазара. Алфа-гваяколовата киселина, която е активна съставка на гваяколовата смола, беше синтезирана, но се оказа изключителна нестабилна и следователно неудобна за употреба. Спектрофотометричните методи за измерване на порфрините, получени след въздействието на чревните бактерии върху хемоглобина, също не могат да си намерят място в скрининг програмите. В литературата са описани много други биомаркери като: албумин, хаптоглобулин, пируваткиназен изоензим тип M2, калпротектин, Са3 анафилотоксин, колон – специфичен антиген (CCSA3, CCSA-4) и множество ДНК свързани маркери. Техниките, използвани в молекулярната биология, за да се установи връзка между рака и ДНК, или протеинов биомаркер, който да се използва самостоятелно или в панел, са обещаващи, но са в самото начало на разработване. Използването на DNA microarrays за откриване наличието на мутации в гените като TP53, k-ras, APC, BAT-26 и BRAF може да допринесе за значително по-ранно откриване на рака на колона и ректума. В най-скоро време маркери, базирани на протеинова основа и такива на генетични и епигенетични мутации, могат да се окажат особено полезни за извършване на скринингови програми при високорискови популации.

Генетичен скрининг – генетичният скрининг се прилага успешно в някои европейските страни. В тях се извършват следните мероприятия: Откриване на пациенти, които отговарят на Амстердамските критерии за поставяне на диагноза „наследствен неполипозен коло-ректален карцином“ (HNPCC); Създаване на генетичен регистър; Изследване за мутации в mismatch repair гените (отговорни за поправката на ДНК), когато в едно семейство се покриват споменатите Амстердамски критерии; Редовно ежегоден проследяване на носителите на мутации в mismatch repair гените; Откриване на болни с фамилна аденоматозна полипоза (FAP); Изследвания за мутации в APC гена (тумор супресорен ген) за оценка на фамилния риск

и потвърждаване на диагнозата при засегнати пациенти и пациенти с над 20 аденома; Пресимптомно изследване на близки родственици на болни от FAP; Интензивно проследяване на пациенти с доказани мутации в APC гена; Обсъждане на профилактична колектомия или субтотална колектомия; Изследване за микросателитна нестабилност (MSI) при съмнение за HNPCC; Провеждане на терапевтична схема, съобразена с конкретните нарушения.

Аналитични характеристики на гваяколовата и имунохимичната система:

Аналитична сензитивност – аналитичната сензитивност или граница на откриваемост описва най-ниската концентрация, която аналитичната система може да открие. Детекционната система, използваща iFOBТ, е значително по-чувствителна от тази на гваяколова основа. Единиците за концентрация, използвани за отчитане на аналитичната сензитивност, зависят от метода, използван за определяне: мл кръв/грам, или мл фекалии или мг на хемоглобин/грам или мл фекалии. Повечето производители и научни проучвания използват мг Hb/g фекалии. Съдържанието на хемоглобина трябва да бъде определено като се знае съдържанието на хемоглобина в кръвта и фекалиите се измерват във влажно състояние.

Аналитична специфичност – аналитичната специфичност е възможността на теста да измерва точно човешката кръв без намесата на други ендогенни и екзогенни компоненти във фекалиите. Това не включва влиянието на кръв от патологични и физиологични източници и се нарича биологична интерференция. gFOBТ използва неспецифична реакция за откриване на кръв и, въпреки че е евтина и лесна за изпълнение, тя е чувствителна към влияния от страна на оксидиращи агенти и всякакви съставки, имащи оксигениращи или пероксидазни свойства (положителна интерференция). Не е чувствителна, т.е. има негативна интерференция към редуциращи агенти, напр. vit C. Установени са следните вещества, които интерферират положително върху gFOBТ: броколи, пъпеш, карфиол, репичка, ряпа, желязо и кръв от говеда, пиле, риба, кон, коза, заек и овца. Въпреки това се счита, че влиянието не е съществено и то отпада след интервал от 48 часа от вземане на пробата за анализа. От английско и ирландско проучване не се съобщава за проблеми, след като са спрели препоръчването на диетичния режим. При iFOBТ се наблюдава значително подобрение на аналитичната специфичност. Използването на специфични антители срещу човешкия глобулин изключва възможността за кръстосана реакция с други компоненти на храната. При едно проучване на австралийското здравно министерство се установява намаляване на аналитичната сензитивност при наличие на освежителни или дезодоранти

в тоалетната чиния. Те препоръчват, преди да се вземе пробата, последните да се отстранят и тоалетната чиния да се измие обилно.

Биологична интерференция – всеки процес, който увеличава загубата на кръв в червата, е източник на биологична интерференция. Имунохимичните анализи дават фалшиво ниски резултати при висока концентрация на хемоглобина в пробата. Това е недостатък и трябва да бъде обявено от производителя (изискване на FDA). Качеството на пробата е от съществено значение. Тя трябва да бъде с достатъчно по количество фекалии, с достатъчен обем и правилно запазена. В заключение трябва да се подчертае, че фекалните ДНК маркери имат добра специфичност, но лоша сензитивност при колоректалния карцином. Кръвта остава предпочитан маркер с имунохимичен аналитичен метод на избор. Когато говорим за истински позитивни проби, трябва да се знае, че това понятие в практиката е в известна степен абстрактно, тъй като „истински“ се определя едва след като се извърши фиброколоноскопия. Това е процедурата с най-добра диагностична стойност, но и тя не е 100% сигурна. В клинична обстановка не е възможно да се направи колоноскопия на всички хора с негативен тест. Ето защо не може да се установи реално броят на фалшиво негативните. Броят на фалшиво негативните има голямо влияние върху сензитивността, но не по-малко и върху специфичността. Всъщност броят на фалшиво негативните резултати е много по-малък от този на истинско негативните и сумата от фалшиво и истинско негативните, т.е. общият брой на негативните за теста е завишен съвсем малко. Необходимо е да се знае истинската величина на фалшиво негативните проби, тъй като сумирането на истинско положителните и фалшиво негативните ще даде една голяма стойност, която определя и сензитивността на проучването.

Степента на участие на населението в една скринингова програма е различна за различните страни, но е винаги по-малка за колоректалния карцином в сравнение с другите карциноми. Неотдавнашна статистика за Англия сочи стойности за участие на населението за колоректален карцином 60% в сравнение с карцином на гърдата 75.4% и за шийката на матката 81.7%. Успешността на скрининга зависи от степента на участието на населението. Ето защо е от изключителна важност да се знаят причините за неучастие на населението в програмата. В повечето случаи те са сходни за различните ракови скринингови програми. Жените са по-склонни за участие в колоректалния скрининг от мъжете, както и възрастното население между 55 и 70 години.

Заключение: Цел на специалистите по колопроктология е осигуряване на висококачествена грижа за пациентите чрез усъвършенстване знанията и уменията да осъществяват превенция и лечение на заболявания на дебелото

черво, ректума и ануса. Крайната преценка относно правилността на всяка конкретна процедура трябва да бъде направена от лекаря в светлината на всички обстоятелства, представени от отделния пациент.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Berchi C, Dupuis JM, Launoy. The reasons of general practitioners for promoting colorectal cancer mass screening in France. *Eur J Health Econ.* 2006; 11: 254-261.

2. Beydoun HA, Beydoun MA. Predictors of colorectal cancer screening behaviours among average-risk older adults in the United States. *Cancer Causes Control* 2008;19:339-359.

3. Brawarsky P, Brooks DR. Effect of physician recommendation and patient adherence on rates of colorectal cancer testing. *Cancer detection and prevention* . 2004;28: 260-268.

4. Moore RA, Derry S, McQuay HJ. Fecal blood loss with aspiration , nonsteroidal anti-inflammatory drugs and cyclo-2 selective inhibitors: systemic review of randomized trials using autologous chromium-labelled erythrocytes. *Arthrities Res Ther* 2008; 10:9.

5. Fludger S, Turner AM, Harvey RF, Haslam N. Controlled prospective study of fecal occult blood screening for colorectal cancer in Buryq black pudding capital of the world. *BMJ* 2002; 325:1444-5.

6. Hardcastle JD, Chamberlain JO, Robinson MH, et al. Randomized controlled trial of fecal-occult blood screening of colorectal cancer. *Lancet* 1996; 348:1472-7.

7. Wee CC , McCarthy EP, Phillips RS. Factors associated with colon cancer screening: the role of patient factors and physician counseling. *Preventive Medicine* 2005; 41:23-29.

8. Slattery ML, Kinney AY, Levin TR. Factors associated with colorectal cancer screening in a population based study: the impact of gender, health care source and time. *Preventive medicine* 2004; 276-283.

9. McCaffery K, Wardle J, Nadel M et al. Socioeconomic variation in participation in colorectal cancer screening. *J Med Screen* 2002; 9:104-108.

10. Sutton S, Wardle J, Nadel M et al. Predictors of attendance in United Kingdom flexible sigmoidoscopy screening trial. *J Med Screen* 2000; 7:99-104.

11. Weinberg DS, Turner BJ, Wang H et al. A survey of woman regarding factors affecting colorectal cancer screening compliance. *Preventive medicine* 2004, 38:669-675.

12. Wardle J, Miles A, Atkin W. Gender differences in utilization of colorectal cancer screening. *J mEd Screen* 2005; 12:20-27.

13. Montano DE, Selby GV, Sobkin et al. Acceptance of flexible sigmoidoscopy screening for rectal cancer. *Cancer detection and prevention* 2004; 28: 43-51.
14. Nieminen P, Kallio M, Anttila A et al. Organized vs spontaneous pap-smear screening for cervical cancer: a case control study. *Int J Cancer* 1999; 83: 55-58.
15. Bos AB, van Ballegooijen M. Organized cervical cancer screening still leads to higher coverage than spontaneous screening in the Netherlands. *Eur J Cancer* 1998; 34: 1598-1601
16. Hygard JF, Skare GB, Thorenson SO. The cervical cancer screening program in Norway, 1992-2000: changes in Pap-smears coverage and incidence in cervical cancer. *J Med Screen* 2002;9:86-91.
17. Ronco G, Segnan N, Giordano et al. Interaction of spontaneous and organized screening for cervical cancer in Turin, Italy. *Eur J Cancer* 1997; 33: 1262-1267.
18. Chamot E, Charvet AI, Pergneger TV. Who gets screened and where: a comparison of organized and opportunistic mammography screening in Geneva, Switzerland. *Eur J cancer* 2007; 43: 576-584.
19. Church TR, Yeasel MW, Jones RM et al. A randomized trial of direct mailing of fecal occult blood test to increased colorectal cancer screening. *Journal of the National Cancer Institute* 2004; 96:770-780.
20. Costanza ME, Luckman R, Stoddart AM et al. Using tailored telephone counselling to accelerate the adoption of colorectal cancer screening. *Cancer detection and prevention* 2007; 31:191-198.
21. Cle SR, Young GP, Byrne D et al. Participation in screening for colorectal cancer based on a fecal occult blood test is improved by endorsement by primary care practitioner. *J Med Screen* 2002; 9:147-152.
22. Harris MA, Byles JE, Cockburn J et al. A general practice based recruitment strategy for colorectal cancer screening. *Australian and New Zealand Journal of public health* 2000; 24: 441-443.
23. Craip, Fendric M, Inadomy J et al. The impact of celebrity promotional campaign on the use of colon cancer screening. The Katie Couric effect. *Arch Intern Med* 2003; 163:10601-1605.
24. R Grilli, C. Ramsay, S Minnozzi. Mass media interventions: effects on health services utilization. *Cochrane Database of Systematic Reviews* 2002, Issue 1 Schroy 2008.
25. Benhamiche-Bouvier AM, Lejeune C, Jouve JL et al. Family history and risk of colorectal cancer: implications for screening programmes. *J MED Screen* 2000; 7: 136-140.
26. Church JM. A scoring system for the strength of a family history of colorectal cancer. *Dis Colon Rectum* 2005; 48:889-896.

27. Sandhu MS, Luben R, Khwu KT. Prevalence and family history of colorectal cancer: implications for screening. *J MED Screen* 2001, 8: 69-72.
28. Menges M, Fishinger J, Georg T et al. Screening colonoscopy in 40-50 years old first degree relatives of patients with colorectal cancer is efficient: a controlled multicentre study. *Int J Colorectal Dis* 2006; 21:301-307.
29. Dove –Edvin I, Sasieni P, Adams J et al. Prevention of colorectal cancer by colonoscopic surveillance in individuals with a family history of colorectal cancer: 16 year , prospective follow up study. *BMJ* 2005; 331:1047.
30. Johns LE, Houlston RS. A systematic review and meta-analysis of family colorectal cancer risk. *Am J Gastroenterol* 2001; 96: 2992-3003.

КАК ЕВОЛЮЦИЯТА ВЛИЯЕ НА НАШИТЕ ВЕНИ?

г-р Стоян Генадиев

г-р Петя Кашукеева

г-р Георги Георгиев

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев” АД

Резюме: *Еволюцията е основата на биологията, а биологията – основата на медицината, следователно еволюцията трябва да бъде основа на медицината. Много от признатите недостатъци в дизайна на нашето тяло произтичат предимно от еволюционните компромиси, настъпили, когато нашите предци са станали двуноги. Схващането за еволюционния произход за склонността към заболявания не е алтернатива на разбирането на близките причини за болестите, тъй като и двете нива на анализ предлагат синергични обяснения, които заедно могат да подобрят търсенето на причини и съответно на лечения.*

Ключови думи: *еволюция, разширени вени.*

HOW DOES THE EVOLUTION AFFECT OUR VEINS?

Dr. Stoyan Genadiev

Dr. Petya Kashukeeva

Dr. Georgi Georgiev

Kanef University Hospital, Rousse, Bulgaria

Summary: *Evolution is the basis of biology, and biology is the basis of medicine, so evolution must be the basis of medicine. Many of the recognized shortcomings in the design of our bodies stem primarily from the evolutionary trade-offs that occurred when our ancestors became bipeds. The notion of evolutionary origin of disease susceptibility is not an alternative to understanding the close causes of disease, as both levels of analysis offer synergistic explanations that together can improve the search for causes and treatments, respectively.*

Keywords: *evolution, varicose veins.*

1. Въведение

Всички биологични черти се нуждаят от два вида обяснения, както близки, така и еволюционни. Близкото обяснение на дадено заболяване описва какво не е наред в телесния механизъм на хората, засегнати от него. Еволюционното обяснение е съвсем различно. Вместо да обяснява защо хората са различни, то обяснява защо всички сме еднакви по начини, които

ни правят уязвими към болести. Защо всички имаме трети кътници (мъдреци), апендикс, разширени вени и клетки, които могат да се делят без контрол са само част от въпросите, които възникват.

2. Същност на проблема

От публикуването на книгата на Дарвин „Произходът на човека и половият отбор“ през 1871 г. сериозни доказателства от различни дисциплини, вариращи от палеонтология до молекулярна биология, генетика, сравнителна анатомия, ембриология, неврология и поведение, ясно показват, че това, което ни е направило хора, е процесът на еволюция чрез естествен и сексуален подбор. Всички процеси водят до увеличаване на репродуктивността на индивида, от което следва, че човешкото тяло и ум са продукт на биологичната еволюция.

Еволюцията е основата на биологията, а биологията – основата на медицината, следователно еволюцията трябва да бъде основа на медицината. През 1991 г. Джордж Уилямс и Рандолф Несе публикуват обзорна статия и няколко години по-късно книга, която определя новата наука за дарвиновата медицина [10]. Дарвиновата медицина обяснява важността на въпроса: защо тялото е проектирано по начин, който ни прави уязвими към инфекции, рак, задушаване, депресия, разширени вени, хипертония, язви, диария, болки в гърба, пренатални усложнения и т.н. Той признава, че тялото е съвкупност от компромиси и галеч не е свършено. Предоставя обяснения за недостатъците на тялото, които попадат в само няколко категории и обяснява как различаването между тях може да помогне за разбирането на здравето и болестите. Схващането за еволюционния произход за склонността към заболявания не е алтернатива на разбирането на близките причини за болестите, тъй като и двете нива на анализ предлагат синергични обяснения, които заедно могат да подобрят търсенето на причини и съответно на лечения.

3. Последствия от еволюцията на човека

Адаптивните фенотипове често могат да бъдат пряко свързани с често срещаните проблеми на човешкото здраве. Една от най-драматичните разлики между хората и другите примати е изправеният стоеж и придвижването на два крака. Бипедализмът изисква изправена стойка и води до засилен натиск върху различни структури, които могат да доведат до редица здравословни проблеми, като херния, хемороиди, разширени вени и проблеми с гърба, тазобедрената и колянната става, напр. остеоартрит [7, 14]. Друга основна разлика се крие в повишената умствена способност на хората, която може да бъде свързана с разпространението на психични разстройства, като шизофрения [5] и болестта на Алихаймер

[13]. Докато честотата на основните психози, депресията, фобиите, обесивно-компулсивното разстройство и умствената изостаналост е трудна или невъзможна за сравнение с други видове, високата честота на психични заболявания, в сравнение с други заболявания генерира значителен интерес към различни еволюционни обяснения [8].

Бипедализмът е бил първоначалната адаптация, първата стъпка в гългия път към превръщането на маймуната в човек. Тази промяна се е случила преди поне четири милиона години, а вероятно и много по-рано. В действителност, тазът и бедрените кости на *Australopithecus afarensis*, „Лусу“, заедно с отпечатъците в релефа на вулканична пепел, открити близо до Laetoli в Танзания, ясно показват обичайния бипедализъм от преди 3,0 до 3,5 милиона години [6]. Въпреки това главата (череп, размер на мозъка и прогнатичното лице) все още е подобна на тази на маймуните. Докато тялото вече е било подобно на човек, мозъкът и най-вероятно поведението са били маймуноподобни. По този начин бипедализмът се е появил галеч по-рано от големите мозъци, които считаме за ключова човешка характеристика. Обсъждат се много хипотези за това защо се е наложил изправения строеж и ходенето на два крака – от хипотезата за „неблагоприятна среда“ до енергийното предимство при бягане [6].

Хората ходят изправени като единствените живи двуноги бозайници. Изправената стойка и движението изискват малки промени, за да превърнат четириногото животно в двукрако, което ходи изправено. Този процес включва адаптации в целия скелет от главата до петите за поемане на тежестта на задните крака и балансиране на един крак, което се прави при всяка крачка. Главата се уравновесява на гръбначния стълб, който първоначално е проектиран като носеща тежест арка с една назад гръдна извивка (кифоза). В последствие гръбначният стълб е развил поредица от S криви (т.е. две лордозии и две кифози), за да донесе центъра на тежестта на тялото директно над краката. Реберната клетка става с форма на обърната фуния, тазът се ремоделира във форма, която е по-ниска и по-широка в сравнение с маймуните, а също така и мускулите му са реконструирани. Поради тези промени бедрените кости се удължават и са по-тънки навътре, като по този начин се приема тегъл на носене, който гарантира, че коленете са подведени под тялото и носят тежестта му. По този начин краката са поставени под тялото и алулукът не е противоположен на останалите пръсти (невъзможни за отвлечение), което прави крака здрав и подходящ за мощни отблъсквания по време на последната точка на контакт със земята при ходене [6].

Много от признатите недостатъци в дизайна на нашето тяло произтичат предимно от еволюционните компромиси, настъпили, когато нашите предци са станали двуноги. При изправен строеж, тежестта на главата и горната част на тялото силно компресира прешлените на шията и долната част на гръбначния стълб, което изисква повече мускулни усилия за поддържане на двунога, отколкото четиринога стойка. Болката в шията и болките в гърба са изключително често срещани медицински проблеми при нашия вид, вариращи от незначително раздразнение до сериозно увреждане. Коленете, глезените и стъпалата са крехки и лесно се нараняват, тъй като носят цялата тежест на тялото, която първоначално е разпределена на четирите крака. Вътрешните органи на бозайниците са затворени в перитонеума и висят свободно в коремната кухина. От друга страна, изправената поза при хората притиска вътрешностите към вертикалната стена на кухината, като по този начин причинява проблеми като храносмилателни блокажи, хемороиди, висцерални сраствания, ингвинална херния. Също така кръвоносната система на бозайниците е засегната от изправената стойка. Причината е увеличеното хидростатичното налягане в долните крайници, което води до подуване на краката, особено в областта на глезените и съответно до развитие на разширени вени. От противоположната страна, към мозъка, пониженото кръвно налягане може да доведе до замайване и припадъци в резултат на хипотония, например когато човек рязко се изправи. Нито един от тези дефекти не съществува при други видове примати или бозайници, всички от които са четириноги [12].

Недостатъците, дължащи се на развитието на бипедализма, едва наскоро се превърнаха в патологии, което се подкрепя и от факта, че те обикновено възникват със стареенето. Но когато еволюира бипедализмът, стареенето не е проблем, тъй като хората умират много преди достигане на дълбока старост. Същото може да се каже и за много съвременни заболявания, свързани със стареенето. Еволюцията не е свързана с увеличаване на дълголетието, а с възпроизводството, както заявяват Nesse & Williams (1993): „ние не сме се развивали, за да живеем дълго, а за да се размножаваме“ [10].

4. Хронична венозна недостатъчност

Хроничната венозна недостатъчност (ХВН) е сред най-често срещаните заболявания в страните с развита икономика [1]. Съвременната урбанизация и активното натоварване при работа на крак, характерно за преобладаващата част от населението, доведе до значителен ръст на това страдание. Често първите симптоми в долните крайници (тежест,

отоци, сърбеж) остават извън вниманието на болните. За жалост, напредналите стадии на ХВН водят до нарушена работоспособност, лошо качество на живот и ранна инвалидизация. [2] Въпреки че, това заболяване изисква сериозно внимание, често то се пренебрегва от повечето лекари.

Разширените вени се появяват както поради наследствени, така и поради фактори на околната среда. Все още не е определен конкретен ген, който причинява предразположение към разширени вени, въпреки че за генът FOXC2 на 16q24 има доказателства за връзка в едно проучване. Схващанията, че разширените вени се наследяват, идват от проучвания, които показват, че варикозитите се появяват по-често при тези, чиито родители имат разширени вени. [8]

Крайъгълният камък при лечението на ХВБ е правилната диагноза и точната класификация на съответния проблем, които дават основата на правилно насоченото лечение. Клиничните и лабораторните изследвания на пациент с ХВН трябва да завърши с установяване класа на заболяването. Класификацията СЕАР е развита от Американския Венозен Форум през 1994 г. и по-късно ревизирана през 2004 г. Основава се на клиничните белези на ХВН (С), етиологията (Е), анатомията (А) и фундаменталната патофизиология (Р) [3,9].

Клиничният клас включва пълен спектър на венозни нарушения от белези на видима венозна болест (C0) до телеангиектазии и ретикуларни вени (C1), Варикозни вени (C2), едем (C3), кожни промени като пигментация и екзема (C4a) или липодерматосклероза или бяла атрофия (C4b), зарастнал (C5) или активен улкус (C6) (Фиг. 1). Наличието или липсата на симптоми се регистрира също като S (симптомни) или А (асимптомни).

Фиг. 1. Класификация по СЕАР

В продължение на много години лечението на ХВБ се е състояло в прекъсване и изваждане (стрипиране) на голямата повърхностна вена. Към днешна дата има разработени редица миниинвазивни ендовенозни техники, чиято цел е да се намалят хирургичната травма и рецидивите. Ендовенозната лазерна аблация, радиофреквентната аблация, ултразвуково-контролирана склеротерапия и механохимична ендовенозна аблация са процедури, които се извършват ежедневно в амбулаторни условия. Те протичат без нужда от обща или локорегионална анестезия, без хирургични белези, с по-малко усложнения [11].

5. Особенности на селекцията и естествен подбор

Ако приемем, че хора с разширени вени има по-голяма вероятност да стигнат до краен стадий на заболяването, а именно венозни язви и тежки кръвоизливи, не би ли трябвало естественият подбор да е в полза на онези, чийто генотип не съдържа тенденция да причинява венозна недостатъчност? Има няколко възможни причини това да не се е случило. Първо, разширените вени обикновено настъпват след репродуктивна възраст и рядко достигат до краен стадий на венозна язва или спонтанен варикозен кръвоизлив преди репродукцията. Следователно, фенотипното изразяване на основното генетично предразположение се появява едва след средната репродуктивна възраст, т.е. има малко или никакво селективно налягане за намаляване на честотата на гените, предразполагащи към варикозен фенотип. Пример за аналог би била хорейта на Хънтингтън, при която инвалидизиращото и евентуално фатално състояние най-често се случва между 35-44 и следователно след общата възраст за репродукция. Освен това детето на човек, засегнат от Хънтингтън, има 50% риск да наследи болестта. Разбирането на генетиката на заболяването позволява генетично консултиране и генетични тестове. Това създава селекционен натиск срещу репликацията на този ген чрез механизма на познаване и разбиране на рисковете. Хората, които се подлагат на генетични тестове, разбират, че имат шанс да предадат смъртоносния ген. Това им позволява да изберат да нямат биологични деца, да абортират засегнатия плод или по друг начин да избегнат предаването на гена [12].

Възможно е също тенденцията към разширени вени да е свързана с други характеристики, които имат селективни предимства поне при някои обстоятелства. Например, варикозното разширение на вените се среща по-често при хора с по-светли тонове на кожата, което може да има известно селективно предимство в екстремния северния климат (поради увеличеното производство на витамин D при по-ниски нива на освете-

ност). Така че тенденцията за развитие на разширени вени може да се агрегира с други гени, които са облагодетелствани поради естествения подбор или сексуалния подбор.

По-спекулативно, разширените вени се появяват често при жените след раждането. Честотата им се увеличава с увеличаването на броя на ражданията на деца. Следователно варикозните вени при жените могат да действат като маркер за плодовитост, показвайки, че жената, която ги носи, е плодородна и способна да зачене и да оцелее при раждане. Следователно варикозитите могат да бъдат фактор за сексуален подбор, който положително увеличава присъствието му в генофонда [4].

6. Заключение

Ние, клиницистите, можем да се възползваме от един по-глобален поглед върху болестите и техните както непосредствени, така и еволюционни причини. Разбирането, че хората като вид са на някакво ниво предразположени към развитие на венозна недостатъчност, може да помогне на лекарите да променят мисленето си по отношение на профилактиката, диагностиката, лечението и в крайна сметка състраданието към своите пациенти и трудностите, които това състояние може да донесе.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Дончев Н. Ендовенозно лазерно лечение на варикозно разширени вени. Дисертация, Варна, 2010.
2. Лозев И. Прегонеративна и интраоперативна дуплекс сонография при оперативното лечение на хронична венозна недостатъчност. София, 2013.
3. Eklöf B, Rutherford RB, Bergan JJ, Carpentier PH, Gloviczki P, Kistner RL, et al. Revision of the CEAP classification for chronic venous disorders: consensus statement. *J Vasc Surg* 2004;40:1248-52.
4. Fletcher G.J.O., Simpson J.A., Campbell L., Overall N.C. 2015. Pair-bonding, romantic love, and evolution: the curious case of *Homo sapiens*. *Perspect. Psychol. Sci.*, 1: 20-36.
5. Horrobin D.F. Schizophrenia: the illness that made us human. *Med. Hypotheses*. 1998;50:269–288.
6. Jones S., Martin R. & Pilbeam D. 1999. *The Cambridge encyclopedia of human evolution*. Cambridge University Press, Cambridge.
7. Jurmain R. Degenerative joint disease in african great apes: an evolutionary perspective. *J. Hum. Evol.* 2000;39:185–203.

8. Keller M.C., Miller G. Resolving the paradox of common, harmful, heritable mental disorders: which evolutionary genetic models work best? *Behav. Brain Sci.* 2006;29:385–404.
9. Kistner RL, Eklof B, Masuda EM. Diagnosis of chronic venous disease of the lower extremities: the “CEAP” classification. *Mayo Clin Proc* 1996;71:338-45.
10. Nesse R.M. & Williams G.C. 1994. *Why We Get Sick: The New Science of Darwinian Medicine.* Times Books, New York.
11. Pan Y, Zhao J, Mei J, Shao M, Zhang J. Comparison of endovenous laser ablation and high ligation and Stripping for Varicose Vein Treatment: A Meta-Analysis. *Phlebology* 2014 Mar;29(2):109-19.
12. Preuss T.M. 2012. Human brain evolution: From gene discovery to phenotype discovery. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, 109: 10709-10716.
13. Varki A. A chimpanzee genome project is a biomedical imperative. *Genome Res.* 2000;10:1065–1070.
14. Varki A. Nothing in medicine makes sense, except in the light of evolution. *J. Mol. Med.* 2012;90:481–494.

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ НА ИНДИВИДУАЛНИ КЛИНИЧНИ СЛУЧАИ В ПРАКТИЧЕСКОТО ОБУЧЕНИЕ НА СТУДЕНТИ АКУШЕРКИ

гл. ас. д-р Цвета Христова
Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: В научния доклад се представя актуален и в същото време малко разработен педагогически метод – на индивидуалния клиничен случай (case study). Той е метод на проблемно-ситуационния анализ и се отнася към активното, имитационно обучение.

В проведено дидактическо изследване се установява, че прилагането и на метода в дисциплината Клинична практика, постига по-високо ниво на усвояване на теоретичните знания и умения при практическо приложение. Използването на метода осигурява безопасна клинична ситуация, в която се активизира творческия потенциал на обучаваните, индивидуалното клинично мислене, стимулира се търсенето на нови нетрадиционни решения. Методът повишава мотивацията за обучение в професията Акушерка и потенциализира продължаващо надграждащо обучение.

Ключови думи: Case Study, метод на обучение, студенти акушерки, клинично обучение, здравни грижи.

IMPLEMENTATION OF INDIVIDUAL CLINICAL CASES (CASE STUDY) WITHIN PRACTICAL EDUCATION OF MIDWIFERY STUDENTS

Chief Assist. Tsveta Hristova, PhD
Angel Kanchev Ruse University

Summary: This scientific report presents a current, but still inadequate pedagogical method – of the case study. It is a method, based on a problem and situation analysis and it is related to the active, imitation learning. A didactic study proved that the use of such approach in Clinical practice enhanced theoretical knowledge and skills acquisition when applied to practice. The method provides safe clinical atmosphere, where students' creativity and individual way of thinking are developed, the search for new alternative solutions is stimulated. This method improves motivation for studying the midwifery profession and motivates further developing training.

Keywords: case study, method education, midwives, clinical education, health care.

ВЪВЕДЕНИЕ

Развитието на медицинската наука е в синхронизация със съвременните стандарти за качество в обучението на специалистите по здравни

грижи. Измененията в траекторията на дидактическият процес са с приоритет за формиране на компетенции – динамична съвкупност от знания, способности и ценности, необходими за ефективна професионална, социална дейност и личностно развитие на обучаваните.

Съществуващата и действаща в момента нормативна база отчита необходимостта от прилагане на гъвкави и активизиращи обучението методи за достигане на необходимото ниво на компетенции у обучаемите и регламентира ясно начините за ефективизиране на диференцираните познавателни равнища.

В тази връзка, в доклада се представя малко разработен дидактически метод в практическото обучение на студентите акушерки, използване на индивидуални клинични случаи (Case Study).

ИЗЛОЖЕНИЕ

Образователният процес при регулираната специалност Акушерка, протича в две еднакво значими сфери, среда на които се явява университетът – теоретично и практическо клинично обучение. Съгласно Наредбата за единните държавни изисквания за придобиване на висше образование по специалност „Акушерка“ за образователно-квалификационна степен „бакалавър“, 50% от обучението е клинично и е изнесено в клиничните учебни бази (Наредба за единните държавни изисквания за придобиване на висше образование по специалностите медицинска сестра и акушерка за образователно-квалификационна степен „бакалавър“, 2010).

Студентите интегрират научената теория в класните стаи и трябва да я прилагат за решаването на конкретни проблеми, развитие на манипулативни навици, на междуличностни умения за контакт с пациентите, семейството им и членовете на медицинския екип. Обучаваните са до леглото на болния, раждащата, оперираната. Съществена особеност на дидактическият процес в клиничното обучение на студентите акушерки е участието на жената – бременна, раждаща, майка, гинекологично болна.

Фиг. 1. Дидактическият процес в обучението на акушерки

Невинаги в клиничните бази съществуват нужните случаи за тематичните задачи. Това налага моделиране на индивидуални клинични случаи от преподавателя за процеса на обучение. Case study (случай, ситуация) е метод на проблемно-ситуационния анализ и се отнася към активното, имитационно обучение. Той е инструмент, преобразуващ теоретичните знания, които трябва да се използват до решение на практически задачи [1].

Специфична особеност на процеса на обучение на студентите акушерки е професионалната квалификация на преподавателите, които в по-голямата си част са с медицинско образование – специалисти по здравни грижи. Те притежават умения и компетенции, професионален стаж в съответното здравно направление. Това дава възможност преподавателят да конкретизира дидактическите цели на клиничното занятие и изработи конкретни индивидуални клинични случаи.

Етапите на разработка на индивидуалния клиничен случай включват:

- ✓ формулиране на дидактическите цели;
- ✓ основни акценти, които трябва да бъдат отразени в индивидуалния случай;
- ✓ избор на ситуация от професионалната дейност на акушерката с основни акценти (болнично отделение, извънболнична помощ);
- ✓ изготвяне на индивидуалния клиничен случай;
- ✓ проверка – съпоставяне на наличните теоретични знания за решение на проблема, съпоставяне възможностите на обучаваните за ефективността на метода;
- ✓ избор на литературни източници;
- ✓ критерии за оценка;
- ✓ окончателно оформяне [6, 7].

Имплементацията на метода изисква да се моделират най-подходящите ситуации за изграждане на необходимия професионален опит. Описанието на проблемната клинична ситуация трябва да е максимално близка до действителността – бъдещата професионална реализация на специалистите по здравни грижи. Всички теоретични знания се разглеждат в контекста на ситуацията, информацията се подкрепя със съответната научна литература.

Изисквания към съдържанието на индивидуалния клиничен случай:

- ✓ логично продължение на теоретичните знания, съответстващо на необходимите професионални медицински компетенции;
- ✓ ситуацията трябва да отговаря на степента на обучение на студентите – да е достатъчно проблематична, за да мотивира студентите в успешност;

- ✓ трябва да е отражение на реална професионална ситуация, не сбор от факти и събития;
- ✓ сюжетът трябва да е представен увлекателно;
- ✓ съдържанието трябва да е съобразено с времето необходимо за провеждане на учебната дисциплина [7].

Ако проблемът е високо артериално налягане по време на бременност, ситуацията може да се зададе в тематичните единици на клинична практика в извънболнична и болнична помощ. Нужната информация ще включва теоретичните знания по Анатомия, Физиология, Акушерство и Специални акушерски грижи при бременни с патологична бременност и знания от източниците: карта за наблюдение на бременна, диспансерна карта, лабораторни изследвания, проведени консулти със специалист и друга използвана акушерска документация.

Индивидуалните клинични случаи на студентите акушерки могат да отразяват:

- приемане, превеждане и изписване на пациент;
- снемане на анамнеза;
- подготовката на пациент за манипулация и оперативна интервенция;
- акушерски грижи за рискова бременност;
- изисквания при извършване на изследвания;
- психопрофилактика на пациент;
- подготовка и водене на раждане;
- обучение на майката за процеса кърмене и хранене на новороденото;
- профилактика на значими гинекологични заболявания;
- обучение в първи грижи за новороденото;
- в палиативните здравни грижи и др. [6, 7, 10].

Задачата на обучаваните е да приведат процедурата до типична учебна ситуация, в която се изработват навици за търсене на решение, умения за синтез, обединение на частното в типично с ограничаване на общите признаци на елементите, причините, факторите, възможните последиствия. Това се постига с анализа на индивидуалния случай.

С метода case study се използва проблемен анализ, работи се в „моделирана“ проблемна ситуация. Студентите могат да работят самостоятелно и групово. Чрез съвместни усилия на групата се анализира конкретен клиничен случай и се посочват практически решения – организиране на здравните грижи и прилагането им съобразно индивидуалния подход.

Фиг. 2. Имплементация на Case study в обучението на студентите акушерки

Дидактическо изследване:

Целта е да се установи влиянието на метода на индивидуалния клиничен случай за формиране на професионални умения за предлагане на нужните акушерски алгоритми на здравни грижи [2].

Респондентите са 120, разпределени в контролна (66) и експериментална група (64). Студентите акушерки от експерименталната група приоритетно се обучават и с индивидуални клинични случаи.

На участниците в експеримента са представени случаи, в които след анализ да предложат нужните алгоритми за работа на акушерката. По етапони, експерти (преподаватели) оценяват резултатите.

Данните са обработени статистически. Използвани са вариационен и сравнителен анализ, непараметричен статистически инструментариум (Kolmogorov-Smirnov test и Mann-Whitney U test). Анализът е направен чрез SPSS за Windows.

Анализ и обсъждане:

Ефективността от имплементацията на метода на индивидуалния клиничен случай се установява с изследване различие между средните стойности в двете извадки (КГ и ЕГ), в началото и в края на експеримента.

Анализиран са основните числови характеристики средна стойност $\bar{X}$ и стандартно отклонение (s), както и доверителните интервали (гарантирани с вероятност 95%) на средните величини на наблюдавания признак „създаване на акушерски алгоритми за грижи“, в двете групи, в началото и в края. Данните показват, че в началото на изследването средната стойност $\bar{X}$ на справилите се студенти са почти еднакви. В края, в експерименталната група тя е значително по-голяма. Направи се тестване на извадката за нормалност за да се подбере подходящия критерии за сравнение (Asymp. Sig. (2-tailed) <0.05). Разпределението на извадката не е нормално и това налага използване на непараметричен статистически инструментариум: Kolmogorov-Smirnov test и Mann-Whitney U test.

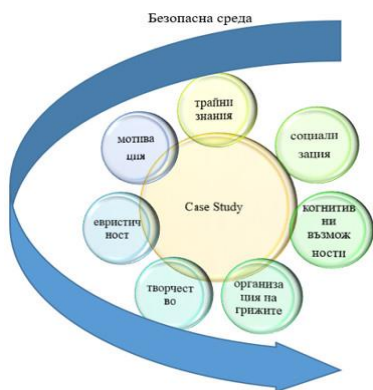
Чрез непараметричния критерий на *Mann-Whitney* се измерват относителните дялове в началото и в края на изследването. Резултатите представят „равен старт“ в двете наблюдавани групи (Asymp. Sig. (2-tailed)=0,659>0,05) и „различен край“ (Asymp. Sig. (2-tailed)<0,05).

Можем да направим извода, че имплементацията на Case study е ефективна при предлагане на нужните акушерски алгоритми на здравна грижа.

Методът дава не само информация на обучаваните, а им позволява да установят приложението ѝ в практиката (стимулира приложение на знанията), „тренира“ прилагане на уменията да идентифицират и разрешават проблеми, да анализират, оценяват и вземат самостоятелни решения. Решението на проблема е преди всичко процес на излизане от познавателното затруднение, в което проблемната ситуация е поставила студентите. Едновременно с това решението на проблема е процес на усвояване на нови знания, формиране на умения, навици, компетенции. Най-голямо образователно значение има проверката на решението. С групови обсъждания, дискусии и дебати се достига до най-подходящите алгоритми за акушерска грижа към пациента.

Бъдещите акушерки трябва да бъдат обучени да владеят до съвършенство техниката на медицинските манипулации, да отработят фините настройки, уменията в детайли до автоматизъм, преди да бъдат приложени на пациента. Те трябва да се научат да преодоляват негативните емоции, да установяват баланс между развиването на техническите си умения и формирането на професионално поведение [4].

Имплементацията на метода case study осигурява безопасна клинична ситуация, в която се развиват умения, трайни знания и компетенции.

Фиг. 3. Необходимите компоненти на безопасната среда за студентите

В процеса на обучение, създадените проблемни ситуации и евристичните решения за тяхното преодоляване от студентите изграждат междучелности отношения, способстващи за достигане на необходимото равнище на социализация, добра и етична комуникация, отговорност и самоотговорност.

Чрез метода на индивидуалния клиничен случай (case study), се развиват когнитивните възможности за анализиране, трансформиране на знания, прогнозиране и прилагане на логически разсъждения. Когнитивното учене се основава на мисленето, оценяването и синтезирането на информация. Познанието се свързва с мисленето. Мисленето в индивидуалните клинични случаи се свързва с възможностите на обучаваните да определят какво трябва да извършат, когато няма готов отговор.

Обучението трябва да бъде насочено към развитието на конкретни когнитивно-личностни, мотивационни и социални качества и умения, които имат непосредствена връзка с бъдещата акушерска професия. Успешната професионална реализация изисква развитие на способностите за бързо адаптиране на усвоените знания и умения, за гъвкаво справяне с непрекъснатите социално-организационни преобразувания, както и постоянна готовност за промяна на собствената личност и поведение в светлината на водещите цели.

Когато студентът ясно осъзнава своята роля на активен и креативен участник в обучението, професионалната подготовка и кариерата, тогава той е готов в много по-голяма степен да влага системни усилия и да носи лична отговорност за собственото развитие, за саморегулацията на поведението и учебното изпълнение [3, 5].

С разглеждания метод, студентите поемат ръководна роля в моделираната професионална среда. Реализира се мотивираност при изразяване на самостоятелни становища и решения, активно организират необходимите здравни грижи.

Имплементацията на индивидуални клинични случаи е застъпено в обучението на медицинските специалности в САЩ, Великобритания, Канада, Австралия. Студентите разполагат с учебници с многобройни клинични случаи, които се обновяват периодично. Те не са еталон и отговор на професионални проблеми. Те са предложения за примерни алгоритми, които ще възникват в бъдещата професия [8, 9].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съдържанието на образованието се променя в исторически план. Страната ни следва световните тенденции в стремежа да отговори на растящите здравни потребности на населението и изискванията на Европейското законодателство.

Индивидуални клинични случаи в обучението на студентите акушерки могат да бъдат приложени в различни сфери на здравните грижи: да се диагностицира проблем, да се търси разрешение на по-рано възникнал проблем от комуникативен, етичен изследователски, управленски характер.

Имплементацията на метода оптимизира клиничната подготовка и е значим параметър на професионалното формиране на бъдещите специалисти по здравни грижи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абызов, А., И. Андронов, колл. (2015). Сборник кейсов по дисциплинам гуманитарного и социално-економического цикла, Учебно-методическое пособие, СПбУУЭ, Санкт Петербург, ISBN 978- 5- 94047-722-8.

2. Велева, Е., Ив. Георгиев. (2014). Обучението по Медицинска статистика за специалности Кинезитерапия и Ерготерапия в Русенски университет. Математика и математическо образование, В: Доклади на 43-та пролетна конференция на Съюза на математиците в България, Боровец, стр. 227-233, ISBN 1313-3330.

3. Георгиева, Д. (2015). Прегдипломен стаж и професионална адаптация на медицинската сестра. Университетски издателски център при Русенски университет „Ангел Кънчев“, МЕДИАТЕХ – Плевен, ISBN 978-619-207-022-9.

4. Сербезова, И. (2018). Оптимизиране на обучението по здравни грижи чрез видеометоди, Монография, МЕДИАТЕХ – Плевен, ISBN 978-619-207-142-4.

5. Тогорова, Т. (2018). Сестрински грижи за пациенти на хемодиализа.// Здравни грижи, брой 1, стр. 35-40, ISSN 1312-2592.

6. Христова, Ц. (2018). Индивидуални клинични случаи – case study, МЕДИАТЕХ – Плевен, ISBN 978-619-207-132-5.

7. Христова, Ц. (2018). Модел на дидактически процес в обучението на студентите акушерки с използване на индивидуални клинични случаи case study.// Известия на Съюза на учените – Русе, серия 4, стр. 90-96, ISSN 1311-1078.

8. Barbara Astle, Wendy Duggleby and all. (2019). Canadian Fundamentals of Nursing, Mosby. CA eBook ISBN: 9781771721141.

9. Betty J. Ackley MSN EdS RN, Gail B. Ladwig MSN RN, Mary Beth Makic PhD RN CCNS CCRN-K FAAN FNAP FCNS, Marina Martinez-Kratz MS RN CNE, Melody Zanotti (2020), Nursing Diagnosis Handbook: An Evidence-Based Guide to Planning Care, CA, ELSEVIER ISBN 978-0323-55112-0.

10. Serbezova, I., Tsv. Hristova. (2018). Case study within the education of student midwives and nurses.// INTERNATIONAL JOURNAL Budva, Montenegro, No vol. 23. 2, pp. 439-447, ISSN 2545-4439-1857-9.

СЪЗДАВАНЕ НА РАЗШИРЕНА РЕАЛНОСТ ЗА ОБУЧЕНИЕ НА МЕДИЦИНСКИ ПЕРСОНАЛ

Николай Тончев
Фондация „Ятрус“

Резюме: *Виртуалната реалност в образованието и обучението позволява на учениците и специалистите да тренират по по-приятен и ангажиращ начин. Вместо 10-12 студенти по медицина да се тълпят около масата в операционната зала, за да наблюдават процедура, всеки студент може да бъде изцяло потапящ ситуативно преживяване с виртуалната реалност. Нови умения се придобиват чрез практика в интерактивна и безопасна виртуална среда. С достъп до слушалки за виртуална реалност, учениците получават възможността да практикуват както в собственото си време, така и когато са им указани. Обучението за виртуална реалност не замества традиционното обучение, но може да представи сложни концепции чрез визуализация и взаимодействие.*

Ключови думи: *виртуална реалност, добавена реалност, разширена реалност, болница, виртуална разходка, 360-разходка, иновации, интерактивни точки, обучение, медицински персонал, стаж, медицинско обучение, медицински сестри, лаборанти.*

ESTABLISHING AN EXTENDED REALITY FOR TRAINING OF MEDICAL STAFF

Nikolay Tonchev
Yatrus Foundation

Summary: *Virtual reality in teaching and learning allows students and professionals to train in a more enjoyable and engaging way. Instead of 10-12 medical students crowding around the operating room table to observe a procedure, each student can be completely immersed in a situational virtual reality experience. New skills are acquired through practice in an interactive and secure virtual environment. With access to virtual reality headsets, students have the opportunity to practice both in their own time and when instructed. Virtual reality learning does not replace traditional learning but can present complex concepts through visualization and interaction.*

Keywords: *virtual reality, augmented reality, augmented reality, hospital, virtual tour, 360-walk, innovation, interactive points, training, medical staff, internship, medical training, nurses, laboratory technicians*

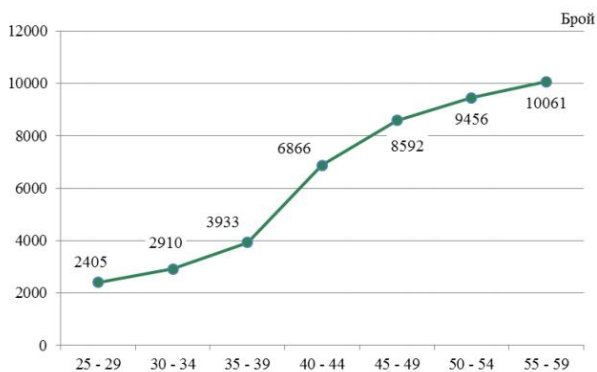
Виртуалното с всеки изминал ден навлиза все повече в нашето ежедневие. Начинът ни на комуникация, забавленията ни, структурирането на работната среда. Едни от секторите в България, които все още са слабо засегнати от виртуалните иновации са образователния и здравния, двата

най-важни сектора, допринасящи за подобряване на стандарта на живот в една държава. Липсата на дигитални иновации и подобрения в тези сектори е довела до липса на високо квалифицирани млади преподаватели/медицински персонал. Тенденцията на застаряване на населението в цяла Европа води до нуждата от все повече лекари, медицински сестри и лаборанти. За справяне с този проблем се нуждаем от ефективен обучителен процес, както за изброените по горе професии, но и за преподавателите, водещи тези предмети в университетите, чиято средна възраст е 50 години. Тези данни водят до 2 сериозни демографски проблема:

Нуждата от повече медицински персонал, обучаван на година, който да запълни дупката в работните места, оставена в следствие на пенсиониращия се персонал.

Липсата на преподаватели за обучение, такава бройка сестри/лаборанти по вече установения метод на преподаване в тези специалности. [1]

Фиг. 1. Преподаватели в общообразователните училища по възрастови групи през 2018/2019 г.

Цели за постигане след доклада:

Как чрез новите технологии професиите като медицински сестри/лаборанти стават по-достъпни и атрактивни за студентите. Дава възможност на ученици в по-малките населени места да учат дистанционно и да практикуват в местните болнични заведения.

Как чрез XR се улеснява обучителния процес и увеличава капацитетът на един учител да обучи повече студенти едновременно.

Как чрез XR се увеличава броя на учениците, обучавани по време на визитация в реална болнична среда. Чрез симулацията на виртуална среда се дава възможността на голям брой студенти за 24 часов достъп до информацията, без да пречи на работния процес в болницата. [2]

Как може да се намалят разходите за обучение от страна на институцията и на студента

Задачите, които цели доклада са следните:

Поясняване на разликите между видовете реалности, използвани в медицинското образование.

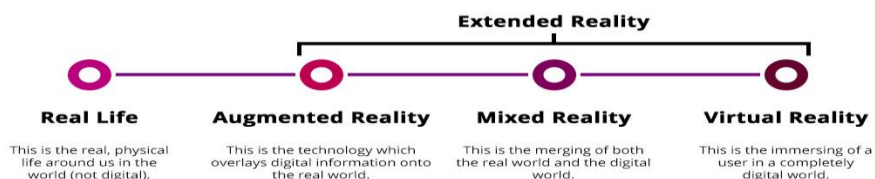
Изброяване на технологиите и методите.

Определяне на ползите при дигитализиране на болничните среди.

Практическо приложение. Примери: създадени в сътрудничество с Русенски университет „Ангел Кънчев“.

Изложение:

Различните реалности

Фиг. 2. Понятия във виртуалната реалност

В двата края на спектра на реалността са позиционирани реалния живот RL и виртуалната реалност VR. RL е всичко, което ни заобикаля, всичко което можем да видим, бутнем, помришем, усетим. В RL всички наши взаимодействия имат последици. В абсолютно противоположния край е VR, това е потапяща компютърна симулация на несъществуващ свят. Представена на човека чрез хардуер (очила за виртуална реалност, слушалки, контролери, сензори за движение и др.), целящ да измами сетивните ни системи да мислим, че сме на друго място. Във VR всичко е симулирано и нашите действия нямат реално влияние върху другите. Между тези две напълно противоположни понятия седем MR и AR. Те са смесица от дигиталното и реалното, целящо да подсили вече съществуващото. Разширената реалност (XR) по същество включва всички среди, създадени за човешки и машинни взаимодействия, които съчетават реалния и виртуалния свят.

Виртуална реалност (VR) за обучение на медицински персонал

Виртуалната реалност (VR) е нововъзникващ инструмент, използван в областта на здравеопазването като високотехнологично решение за подобряване на медицинското образование. Непрекъснатото образование в областта на здравеопазването е от съществено значение за всеки здравен специалист, който иска да предоставя висококачествени грижи за пациентите. Здравната индустрия непрекъснато се развива, възникват нови техники и технологии и медицинските специалисти трябва редовно да следват тези иновации, за да разширят своите знания и умения.

Използването на виртуална реалност за медицинско обучение има голям потенциал. Традиционно студентите по медицина издържат часове на обучение с трупове, манекени, софтуер за обучение и други практически устройства. Въпреки че тези инструменти обучават лекари от години, обучението за виртуална реалност възпроизвежда сценарии от реалния свят в операционната, както никога досега. Ето как виртуалната реалност се използва за медицинско обучение:

Развитие на медицински умения

Лекарите трябва да знаят много видове процедури и как да ги извършват безупречно и бързо, когато му дойде времето. С използването на виртуална реалност студентите по медицина могат да извършват тези процедури в напълно завладяваща симулация, която възпроизвежда сценарии от реалния свят. Виртуалната среда позволява на учениците да изследват, да правят грешки и да се учат от тях, преди действително да извършат реалната процедура. При традиционното обучение някои ученици може да са имали само една или две тренировки, преди да се наложи да извършат истинска хирургическа процедура. Виртуалната реалност позволява на учениците да изследват човешкото тяло, без да застрашават пациентите и им дава безкрайни възможности да извършват процедури по свое време.[3]

Приятно и увлекателно

Виртуалната реалност в образованието и обучението позволява на учениците и специалистите да тренират по по-приятен и ангажиращ начин. Вместо 10-12 студенти по медицина да се тълпят около масата в операционната зала, за да наблюдават процедура, всеки студент може да бъде изцяло потапящ ситуативно преживяване с виртуалната реалност. Нови умения се придобиват чрез практика в интерактивна и безопасна виртуална среда. С достъп до слушалки за виртуална реалност, учениците получават възможността да практикуват, както в собственото си време, така и когато са им указани. Обучението за виртуална реалност не замества традиционното обучение, но може да представи сложни концепции чрез визуализация и взаимодействие.

Симулация на травма и спешна помощ

Работата в спешното отделение изисква умения, бързо мислене и способност за функциониране в среда с висок стрес. В нова симулация на обучение в спешното отделение на Станфорд е създаден сценарий за виртуална реалност, който поставя спешен лекар в положение, при което има пациент, който се нуждае от незабавна медицинска помощ, но също така е прекъсван 12 пъти по време на пациентския преглед.

В реалния живот спешните лекари са изправени пред този сценарий и такива прекъсвания могат да увеличат вероятността от грешки. С виртуалната реалност спешните лекари могат да практикуват как да изпълняват много задачи в тази забързана, високорискова и разрушителна среда.

AR като помощно средство по време на работа/обучение/стаж:

Помисли за това. AR приложенията предоставят информация в реално време, фиксирана върху физически обекти, което опростява процеса на консумация на информация. Те са идеалният избор за дигитална трансформация в пространството за обучение, където претоварването с информация е рутинна работа.

Как точно разширената реалност ще намери своя път в тренировъчните сесии? Вземете например един урок по медицина за работата на храносмилателната система, където темата обикновено се преподава със статични или отпечатани изображения. С добавена реалност всеки студент може да насочи екран към физически обект или дори AR маркер, за да види графично анимирано съдържание. С този метод усвояването на информация се увеличава с 40%, а логическите връзки в мозъка между предмет и дадена информация за него остават много по-трайно.

Фиг. 3. Добавена реалност в медицината 360-градусово заснемане на болнични среди

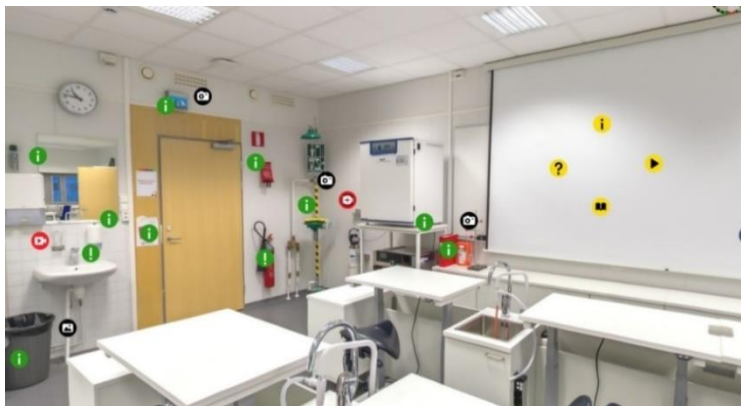
Един от основните проблеми при визитацията на място от ученици в болницата е нуждата те да бъдат разделени на малки групи. 5-8 е максималният брой студенти които едновременно могат да присъстват в операционна/лаборатория/стерилизационна, без това да навреди на качеството на изпълнение на работния и обучителен процес. Това води до нуждата от организация на множество визитации от страна на учителите, преповтаряне на една и съща информация за всяка група от студенти, както и завишени разходи за дезинфекция, стерилно болнично облекло за студентите. Да пренебрегнем изключителната умора, която изпитва преподавателя след

преподаване на материала на 50 студенти за 1 седмица (практическите сесии продължават между 2 до 4 часа), не всяка от 10-те групи студенти ще получи равни зания. Болницата е място с висок интензитет на работа и всеки ден е различен от предходния, това води до изникване на извънредни ситуации по време на обучението. 360-градусовото заснемане на болничните среди не цели аблюотно да замени практическите визитации, а да ги сведе до само най-важните. Целта е по време на визитация студентите да са запознати със болничната среда в която ще влязат и директно да се премине към по-важните практически упражнения, изискващи множество повторения, както и пояснения от преподавателя.

Технология: за направата на 360-градусово заснемане и превръщането му в интерактивен урок са нужни:

Заснемане: 360-градусова камера (Ricoh Theta V, Matterport pro 2), статив за закрепване на камерата, iPad със софтуер за контролиране на камерата.

Интерактивен урок: Photoshop за обработка на 360-градусовите снимки (брандиране, изчистване на неточности, добавяне на съдържание), Thinglink за сглобяване на снимките в среда, даваща възможността за разходка, добавяне на интерактивни презентационни точки, съдържащи видео клипове, текст, снимки, графики или въпроси.

Фиг. 4. Заснета болнична среда във Финландия с добавени интерактивни точки

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. <https://bit.ly/30r9OcB>
2. <https://bit.ly/34iuO6f>
3. <https://bit.ly/3116mgk>

КЪСИ ВЕРИГИ ЗА ДОСТАВКИ НА ПЧЕЛНИ ПРОДУКТИ

доц. д-р Любомир Любенов

катедра „Икономика“, Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: *Интегрирането на пчеларските стопанства с потребителите в регионален план, позволява формирането на къси вериги за доставки на пчелни продукти. Развитието на регионалните пазари формира среда за изграждане на къси вериги за доставки на пчелни продукти, но изисква интеграция между тях и стопанствата. Късите вериги стимулират формирането на пчелни продукти с висока добавена стойност. Те са особено подходящи за биологични и местни специфични пчелни продукти на малки производители, които имат ограничен достъп до големи пазари. Глобалната пандемия от Covid-19 показва важната роля и значение на регионалните и онлайн пазарите, респективно и на късите вериги за доставки на пчелни и др. продукти, храни и напитки, за развитието на местните икономики, осигуряването на продоволствената сигурност и опазването на околната среда, здравето на потребителите и качеството на живот в селските райони.*

Ключови думи: *директни продажби, хранителни кооперативи, онлайн пазари, обществено хранене.*

SHORT CHAINS FOR DELIVERY OF BEEKEEPING PRODUCTS

Assoc. prof. Lyubomir Lyubenov, PhD

Angel Kanchev Ruse University

Summary: *The integration of beekeeping farms with consumers at the regional level allows the formation of short supply chains for bee products. The development of regional markets forms an environment for building short supply chains for bee products, but requires integration between them and farms. Short chains stimulate the formation of bee products with high added value. They are particularly suitable for organic and locally specific bee products of small producers, which have limited access to large markets. The global pandemic of Covid-19 showed the important role and importance of the regional and online markets, respectively of the short supply chains for beekeeping and others products, food and beverages, for the development of local economies, ensuring food security and environmental protection, consumer health and quality of life in rural areas.*

Keywords: *direct sales, food cooperatives, online markets, catering.*

В основната си част производството на пчелни продукти се развива от малки стопанства от семеен тип, които произвеждат качествени и автентични сезонни пчелни продукти в малки количества – особено мези

извън категорията на меда и восъка. Част от тях не са биологично сертифицирани, но са натурални и резултат от устойчиви био практики, което е основната причина за нарастващия потребителски интерес към регионалните продукти. Съществуващите пазари на пчелни продукти са доминирани от търговци и прекупвачи, което възпрепятства създаването на нормални пазарни отношения. Решаването на тези проблеми изисква изграждане на директен контакт между производител и потребител, което все повече добива популярност с названието „къси вериги“ за доставки на земеделски продукти, храни и напитки.

Късите вериги за доставки на пчелни продукти може да се формират чрез различни традиционни и алтернативни начини за производство, разпространение и търговия на дребно на пчелни и други земеделски продукти и храни базирани на тях, чрез директни продажби и извън магазинна търговия, потребителски кооперативи, фермерски и онлайн пазари, обществено хранене – ресторанти, училища, болници и др., изложения и фестивали на пчелни продукти, храни и напитки. Туризмът и интернет стимулират развитието на късите вериги, защото формират регионални и онлайн пазари. Една верига за доставка на пчелни продукти и храни е „къса“, когато е с кратко разстояние или намален брой посредници между производителите и потребителите, като в най-добрия случай техният брой е нула.

Най-голям интерес от формирането на къси вериги за доставки на пчелни продукти имат малките стопанства от семеен тип и местните потребители и общности. Те са двигател за промяна на предлагането на пчелни продукти от малките стопанства и метод за повишаване на устойчивостта, доверието и развитието на сектор пчеларство в светлината на политиката за развитие на селските райони. Когато купува директно от производителя, клиентът получава информация не само за вида на пчелните продукти, методите и технологиите на отглеждането и опаковането им, но и за целия регион – идентичност, ценности, занаяти, екологичност и др. Изграждането на къси вериги за доставка на пчелни продукти зависи от местните традиции, култура, пазари, дигитализация, интеграция с потребителите и др.

Късите вериги за доставки на пчелни продукти имат положителни въздействия в социален аспект, създавайки трайни взаимоотношения и интеграция между производителите и потребителите. Създава се взаимно доверие и сигурност в двете посоки производител – потребител и потребител – производител. Чрез системно закупуване и използване на висококачествени пчелни продукти, храни и напитки, произведени от ре-

гионални стопанства, се променя трайно хранителната култура на потребителите и едновременно с това цялостно се подобрява качеството на живот в селските райони. Късите вериги имат определяща роля за реализацията на регионални пчелни продукти, предвид затруднения достъп до глобални пазари, поради техните малки количества и сравнително кратък срок на съхранение.

При късите вериги за доставки на пчелни и други продукти се намаляват транспортните разходи и екологичното замърсяване. Получава се информация за пчеларското стопанство, където са произведени продуктите, прилаганите технологии, качествата, свежестта и пътя, който са изминали до купувача. В национален и регионален план, късите вериги за доставка на пчелни и др. продукти се реализират на базата на организации между производители и потребители (хранителни кооперативи), изложения, фестивали и празници на традиционни и местни пчелни продукти и храни, продажби на абонаментен принцип, интернет поръчки и доставки, директни продажби. Интеграцията с потребителите води до устойчив ръст на пчелните продукти, които се реализират чрез къси вериги на доставки.

Въпреки наличието на Наредба № 26 от 2010 г. за специфичните изисквания за директни доставки на малки количества суровини и храни от животински произход и контрол от Българска агенция по безопасност на храните, както и финансово подпомагане от държавния бюджет и Програмата за развитие на селските райони (ПРСР) 2014 – 2020 г., регионалните пазари на местни пчелни продукти, храни и напитки в България не са достатъчно развити. Предвид затруднената реализация на силно конкурентните глобални пазари и значителния интерес на българските потребители към произхода на храните и здравословното хранене и все по-активното търсене на местни продукти и продукти със сертифициран произход и качество, късите вериги за доставки на пчелни продукти са перспективен дистрибуционен канал.

Държавен фонд „Земеделие“ (ДФЗ) е предоставял финансова помощ по схема за държавна помощ „Инвестиции за изграждане на търговски помещения и закупуване на търговско оборудване за земеделски производители, осъществяващи директни доставки на малки количества суровини и храни от животински произход“. Схемата е била достъпна за всички лица, регистрирани по Наредба № 3, отговарящи на определени от ДФЗ условия. За периода на действие на схемата, т.е. от датата на одобрението ѝ от Европейската комисия до 2013 г., бюджетът на помощта е възлизал на 106,114 млн. лв. допустими разходи за изграждане на обекти за търговия на гребно. ПРСР 2014 – 2020 предоставя финансова помощ по подмярка 16.4, касаеща

местните пазари и късите вериги на доставки от мярка 16. Сътрудничество.

Местните пазари според Общата аграрна политика (ОАП) на ЕС 2014 – 2020 г. са пазари в радиус до 75 км от стопанството на произвеждания продукт. В този радиус трябва да се осъществяват както преработката, така и продажбите на крайните потребители. Късите вериги за доставки на пчелни продукти включват ограничен брой икономически оператори, поели ангажимент да си сътрудничат и посветени на местното икономическо развитие и близките териториални и социални отношения между производители, преработватели и потребители. Местните пазари и късите вериги за доставка на пчелни продукти повишават конкурентоспособността на пчеларските стопанства на регионално ниво, предвид някои техни предимства спрямо националните и международните пазари, които вече разгледахме.

Целта е изследване на различните алтернативи за формиране на къси вериги за доставка на пчелни продукти. Съобразно поставената цел са анализирани директните продажби, хранителните кооперативи, традиционните и онлайн пазарите, секторът на общественото хранене, панаири, изложенията, фестивалите и празниците на пчелни продукти, храни и напитки.

Директни продажби

Директните продажби по Наредба 26 постигат слаб ръст при млякото, плодовете, зеленчуците и гр., и все още съставляват много малък дял от общото количество, което се реализира на пазара. Маргинално е присъствието им при месото и рибата, като при яйцата е под 1%, а при млякото е 1,7%. Пчеларските стопанства се характеризират с най-голям брой на регистрираните по Наредба 26 – 1 185 броя, което е над 16% от общия им брой (Иванов и др., 2019, с. 262), т.е. пчеларските стопанства са водещи по отношение на късите вериги на доставки по Наредба № 26. Директната реализация заема относителен дял от 25% от националния пазар на пчелен мед и годишен оборот от над 14 млн. лв. (Любенов, 2016), което показва структурно определящата ѝ роля за реализацията на мед и гр. пчелни продукти.

Директните продажби от пчеларски и други стопанства са най- пряката форма на продажба, която съществува от древността. Различните видове директни продажби могат да се реализират чрез продажба от стопанството, на щанд по оживени пътни артерии, чрез апарати в хотел, ресторант и др., доставка по домовете на потребителите, особено в ра-

йоните в близост до градски центрове. Прилагането им изисква инвестиции в опаковки, етикети и др., но в сравнителен план спрямо собствената магазинна мрежа изискват по-малко инвестиции. Предимството на директните продажби е възможността потребителите да общуват лично с производителите, като по този начин се опознават един друг, опознават стопанството и продукцията, използваните производствени методи и практики.

Хранителни кооперативи

Тенденциите за преход от пазари на производители към пазари на потребители очертават нарастващата роля на потребителските кооперативи. Те обхващат най-различни сфери – здравеопазване, застраховане, финанси, жилища и др., но съобразно целите на изследването ще се спрем само на хранителните кооперативи. Последните действат в рамките на пазара, независимо от търговците, като форма на взаимопомощ, ориентирана към услуги, а не печалба. Хранителните кооперативи организират поръчки и доставки на местни, биологично чисти, пресни и здравословни пчелни и др. продукти, без посредници и на цени, които са достъпни и солидарни за потребителите, и в същото време са достатъчни за оцеляването на производителите – пчеларските и др. стопанства.

Хранителните кооперативи създават мрежи на солидарна търговия и свободни пазари в регионален план, чрез търсене и покупка на прясна, локална и качествена храна от местни производители. Те търсят баланс между интереса на производителя, потребителя и обществото като цяло, чрез доверие и симбиоза, които уравновесяват цените и подобряват качеството на пчелните и др. продукти. Хранителните кооперативи стават все по-привлекателен отговор на опасенията за устойчивостта и прозрачността на хранителната индустрия. Те подобряват финансовата стабилност на участниците, развиват уменията им и осигуряват заетост на местно ниво, реализират социални каузи – опазване на пчелите и др. „Хранкооп – София“ (www.hrankoop.com, 06.07.2020) е най-развития хранителен кооператив в България.

„Хранкооп – София“ е създаден през 2011 г. от две организации – „За Земята“ и Фондация „Заедно“. Той наброява около 300 фермери и потребители от цяла България, и е инициатор на известните фермерски пазари в София и други градове в страната. Кооперативът организира и провеждаването на фермерски пазари в моловете през зимните месеци, предоставянето на кетъринг с фермерски продукти и планира да прави доставки до офиси на фирми. Земеделските производители имат право да доставят на цена, каквато те решат, като плащат 10% комисиона от оборота на

„Хранкооп – София“ за логистиката, рекламата и връзка с потребителите – кооперативът не слага надценка. За директните доставки комисионата е 20%. Кооперативът организира и фермерски събития, фестивали, работилници, демонстрации.

През последните години все по-често в България се говори за солидарно земеделие (Community supported agriculture), като една от формите за реализация на земеделски продукти. За съжаление спрямо останалите европейски страни този тип земеделие в България все още е слабо развит. Този радикален подход в производството и доставката на храни, който изгражда силни, стабилни и взаимно изгодни партньорства между обществото и производителите представлява „хранителен кооператив“ с някои нюанси, основния от които е, че потребителите финансират превантивно производството на сезонни земеделски продукти и храни. Участниците се кооперират и за други продукти и услуги на местно ниво – което наподобява популярните сайтовете за групово пазаруване, т.е. подкрепя и местните търговици.

Традиционни и онлайн пазари

Традиционни регионални пазари са фермерските и общинските пазари, кварталните (смесените) магазини, специализираните магазини, малките търговски обекти за земеделски продукти, храни и напитки. Те са устояли на времето и имат своята важна роля и значение за някои традиционни, пресни и регионални земеделски продукти – плодове, зеленчуци, риба, пчелен мед и др. пчелни продукти. Общините са едни от основните генератори за формиране на среда и условия за развитие на традиционните регионални пазари на земеделски продукти и храни. Те предоставят място, инфраструктура и нормативна база за изложения, панаури, пазари на земеделски производители (фермерски пазари) и др. Пчеларските стопанства могат да са само доставчици на тези пазари, да наемат шанс и търговска площ, както и да изградят такива.

Фермерските пазари повишават доходите на регионалните пчеларски стопанства и стимулират развитието на местната икономика. Повишават информираността между производителите и потребителите, както и възможностите за развитие на занаяти, туризъм и др., като по този начин създават събития, култура и традиции на местно ниво. Създават възможности за обмяна на опит, използване на съвместен транспорт, общи планове за производство и реализация на произвежданите пчелни продукти в района на производство, в резултат на което формират предпоставки за коопериране на пчеларските стопанства и изграждане на къси вериги. Пример в това отношение е кооператив „Български

пчелини“ (<https://natural-honey.eu>, 07.07.2020), който е и обединение на пчелари за къса верига на доставки на мед.

Онлайн пазарите за пчелни и други продукти осигуряват както достъп до местни пазари, така и реализация без посредници, т.е. къси вериги на доставки. Те намаляват времето и разходите за реализация на пчелни продукти, храни и напитки. Изграждат синергия с био пазарите и позволяват формирането на собствени потребителски пазари. Стимулират създаването на качествени и комплексни пчелни продукти с висока добавена стойност. Имат важно обществено значение, предвид подобряването на опрашването, ликвидността, рентабилността, независимостта и про-дovolствената сигурност на местните общности. Намаляват логистичните разходи и замърсяването на околната среда. Създават работни места и предпоставки за постигане на по-висока конкурентоспособност на регионално ниво.

Сектор на общественото хранене

Секторът на общественото хранене е един от най-динамично развиващите се сектори на пазарите за храни и напитки в обекти извън дома на потребителите. Той обхваща хотели, ресторанти, кафенета, кетъринги (ХоРеКа), производители на готови храни, училищни столове, офиси, болници, СПА центрове, бензиностанции и др. Тези пазари все още се пренебрегват от регионалните пчеларски стопанства, защото те създават основно пчелни суровини с ниска добавена стойност. Селският, апи-и др. видове туризъм, както и интернет оказват положително влияние върху неговото развитие. Такова влияние има и тенденцията за увеличаване консумацията на пресни земеделски продукти, произведени в района на потребление. Всички те генерират локални пазари и къси вериги за доставки на пчелни продукти.

Секторът се характеризира с ясно изразена сезонност, обособена както от периода на годината, така и от региона. Като цяло неговите пазари са много чувствителни към политически събития, биологични заплахи (Covid-19 и др.) и бизнес цикли – туристически сезони, празници, традиции, обичаи и др. Изследване (Любенов, 2018) установява, че земеделските суровини съставляват около 1/4, а храните и напитките около 1/3 от ХоРеКа, което предоставя солидни възможности на стопанствата да продават директно, както и да изградят собствен пазар на гребно чрез заведение за обществено хранене. Късите вериги на доставки избягват посредниците, намаляват транспортните разходи, предлагат брандирани пчелни продукти, които повишават доходите на регионалните пчеларски стопанства.

Панаури, изложения, фестивали, празници

Панауриите, изложенията и гр. предоставят не само богати комуникационни възможности за създаване на бизнес контакти, но и възможности за реализиране на пчелни продукти и производни техни храни, напитки, лекарства и др. Те са подходящи за осъществяване на лични продажби, изграждане на база данни с клиенти, доразвиване на отношенията със съществуващи клиенти, обучение на пазара, постигане на продажбени цели, демонстриране на регионални пчелни продукти с висока добавена стойност, медийно отразяване, създаване разпознаваемост на регионалните брандове (марка, географско означение, сертифициран биологичен стандарт и др.) пускане на нови пчелни продукти на пазара. Панауриите, изложенията и гр. изискват пчелните продукти да са с висока добавена стойност, т.е. брандирани.

Специализираните традиционни панаури, изложения и гр. за националното и регионалното пчеларство са Международно изложение „Пчеларство – Плевен“, Апи България в рамките на международната селскостопанска изложба АГРА – Пловдивски панаур, Пчеломания – Добрички панаур, Национална пчеларска среща „Север-Юг“ – Беклемето, Международен фестивал на мановия мед – Царево. През 2019 г. стартира и Международен панаур на пчеларски продукти – Варна. Регионалните пчеларски стопанства трябва да използват местните традиции, култура и занаяти свързани с пчеларството, за да иницират празници на регионалните пчелни продукти, както и да присъстват активно на тях, предвид широките комуникационни и пласментни възможности, които предоставят.

Заклучение

Интегрирането на пчеларските стопанства с потребителите в регионален план, позволява формирането на къси вериги за доставки на пчелни продукти. Развитието на регионалните пазари формира среда за изграждане на къси вериги за доставки на пчелни продукти, но изисква интеграция между тях и стопанствата. Късите вериги стимулират формирането на пчелни продукти с висока добавена стойност.

Късите вериги на доставки позволяват рентабилна реализация на малки количества и с кратък срок на съхранение пчелни продукти извън категорията на глобално комерсиализираните мед и восък – прахец, прополис, млечие и др. Те са особено подходящи за биологични и местни специфични пчелни продукти на малки производители, които имат ограничен достъп до големи пазари.

Глобалната пандемия от Covid-19 показва важната роля и значение на регионалните и онлайн пазарите, както и на късите вериги за доставки на пчелни и гр. продукти, храни и напитки, за развитието на местните икономики, осигуряването на прогностична сигурност, опазване на околната среда, здравето на потребителите и качеството на живот в селските райони.

ЛИТЕРАТУРА

Иванов Б. и др. 2019. Анализ на състоянието на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост, SWOT анализ, Институт по аграрна икономика, Селскостопанска академия, София.

Любенов Л. 2016. Пазари и реализация на земеделски продукти. Русе.

Любенов Л. 2017. ХоРеКа като пазар за земеделски продукти, Сборник със статии по случай 65 год. на проф. д-р Иван Марков, Велико Търново, с. 155 – 161.

Наредба № 3 от 29.01.1999 г. за създаване и поддържане на регистър на земеделските стопани (Загл. изм. – ДВ, бр. 31 от 2015 г., в сила от 28.04.2015 г.), Издадена от министъра на земеделието, горите и аграрната реформа – Обн., ДВ, бр. 10 от 5.02.1999 г., посл. изм. и доп. ДВ. бр. 31 от 28.04.2015.

Наредба № 26 от 14.10.2010 г. за специфичните изисквания за директни доставки на малки количества суровини и храни от животински произход, Издадена от министъра на земеделието и храните, обн., ДВ, бр. 84 от 26.10.2010 г., посл. изм. и доп., ДВ бр. 87 от 10.11.2015.

<https://www.hrankoop.com>, 06.07.2020.

<https://natural-honey.eu>, 07.07.2020.

ЕВОЛЮЦИЯ НА СЧЕТОВОДСТВОТО

г-р Анелия Любенова

Резюме: Подчертана е гносиологична ценност на счетоводството, като е изяснена връзката между счетоводната наука и емпиричните изследвания. Разгледан е генезисът на счетоводството, като продукт на един дълъг практико-приложен процес, намиращ се под влиянието на различни икономически, социални и културни фактори. Доказано е, значението на счетоводството като база за изучаване на настоящето въз основа на миналото с оглед на бъдещето чрез информационната функция, усъвършенстване на контролната функция, прилагане на прогностичната функция и засилване на възпитателната функция.

Ключови думи: емпирика, наука, счетоводство.

EVOLUTION IN ACCOUNTING

Anelia Lyubenova, PhD

Summary: The epistemological value of accounting is emphasized, and the connection between accounting science and empirical research is clarified. The genesis of accounting is considered as a product of a long practical-applied process, under the influence of various economic, social and cultural factors. The importance of accounting as a basis for studying the present based on the past with a view to the future through the information function, improvement of the control function, application of the prognostic function and strengthening of the educational function has been proven.

Key words: empiricism, science, accounting.

*Умението да се запази придобитото
е не по-маловажно от умението да се придобие.*

Овигий

Въведение

На съвременния етап на развитие на икономиката, трябва да се подчертае гносиологична ценност на счетоводството, без да се подценява връзката между счетоводната наука и емпиричните изследвания. По този начин счетоводната наука няма да бъде лишена от изучаването на историческото дълголетие на счетоводството, като продукт притежаващ солиден теоретичен *фундамент*, основаващ се на взаимодействие между опита и теорията.

Счетоводството като практическа дейност възниква на определен етап от развитието на обществото, за да задоволи конкретни практически потребности. Стоковата размяна, постоянното движение на стоките и непрекъснато разширяващата се стопанска дейност налагат появата на счетоводството като *информационна и контролна система* (Велева, 2016, с. 182). Възникнало като практическа дейност, счетоводството се развива като самостоятелно научно направление до определен етап, без да се базира на предварително разработена теория, а изцяло на натрупаните по емпиричен път знания. Това свидетелства за относителна обособеност, дълбочина и значимост на натрупаните счетоводни знания (Павлова, 2001, с. 5). Като отчетно-информационна система, счетоводството е изградено върху основата на неоспорими логико-гносиологични принципи (Пергелов, 1998, с. 3). Започвайки с принципа на *наблюдението*, преминавайки през принципа на *конкретността*, съдействащ за *обективност* при отразяване на настъпилите стопански операции и стигайки до *обобщението и анализа* на протичащите стопански процеси и явления се полагат основите на една динамична и научно обоснована система на финансово управление на предприятията

Целта на настоящото изследване е анализ на счетоводството, като исторически продукт на богатото емпирично и теоретично знание.

Счетоводството е материален, социален и духовен процес, който е плод на основните детерминанти на общественото развитие, а именно: материалните условия на живот, развитието на производствените сили и производствените отношения. В съответствие с тези обективни закономерности и уповавайки се на пет вековната си история, счетоводството е продукт вдъхновен от ненаситната жажда за знания на хората работили за утвърждаване на счетоводната наука, подчинена на общественото знание и общественото битие. По този начин счетоводството се поставя в служба на опита и дава тласък в процеса на търсене, изследване, изучаване и развитие на *факела на знанието* в бъдеще. Стъпвайки на историята на счетоводството се увеличават достиженията в научното и практическото знание, като се преодоляват трудностите на миналото и се полагат основите на бъдещото въз основа на настоящето. Поради това, счетоводството е исторически продукт, притежаващ неоспорима теоретична ценност и евристична възможност, т.е. *исторически продукт на богато емпирично и теоретично знание*.

Богатата история на счетоводството, базирана на различни доктрини и отразяваща влиянието на различни икономически, социални и културни фактори в развитието на обществото, го превръща в една логически изградена система, почиваща на определени принципи и отразяваща

обективно парично-стойностните величини и тяхното движение. Безспорни са достиженията в областта на счетоводната теория и практика, които отразяват материалното и духовното богатство на обществото и задоволяването на определени обществени потребности през различен период от време, като го превръщат в могъщо средство за овладяване на познанието. Появата на счетоводството се свързва с определени предпоставки: *частната собственост*, която гарантира интересите на собственика; създаването на *писмеността*, намерила място в документирането на стопанските операции; *капиталът*, необходим за осъществяването на всяка стопанска дейност; *търговията*, превръщаща счетоводството в информационна система; *кредита*, опосредстващ извършването на стопанската дейност; *парите*, като всеобщ измерител и стоков еквивалент и прилагането на *аритметиката* (Тонев и др., 2006, с. 10-11). Поради това генезиса и историческото развитие на счетоводството е на емпирична основа и на база теоретични обобщения.

Етапите в развитието на счетоводството могат да се определят от гледище на еволюцията на човешката цивилизация (Античност – от съществуването на човечеството до V в. н.е.; Средновековие – от V в. до средата на XV в. и Съвременна цивилизация – от XV в. до наши дни) и от развоя му като практическа дейност като терия и като наука (Стоянов and Савова, 2015, с. 7). Според проф. К. Пергелов (Пергелов, 2005, с. 16), еволюцията в развитието на счетоводното знание са трите му исторически етапи, които в най-общи линии се интерпретират така: счетоводство в античния свят (просто или униграфическо); счетоводство в Средновековието (в епохата на Възраждането) – системно, двойно или диаграфическо счетоводство и развитие на счетоводната наука след края на XX в.

Третото хилядолетие пр. н. е. е велика творческа епоха в областта на материалната и духовна култура по бреговете на Нил, Тигър и Ефрат. Страни като Египет, Вавилония, Сирия, Индия и Китай имат водеща роля в политическия и културния живот на тогавашното общество. Нарасналите потребности на стопанския живот и въвеждането на писмеността и аритметиката, пораждаат необходимостта от отразяване на имущественото състояние на стопанина и водените от него лични сметки по отношение на изразходените от него парични средства и разчетите му с клиентите – водят се на отчет трудовете и материалните ресурси, и преди всичко земята (Бежарова и др., 2004, с. 11). Възникнало в *Античния свят*, като дейност основана на опита, счетоводството се развива самостоятелно, като наука без да се базира на предварително разработена теория, а изцяло на натрупаните по емпиричен път знания, което свидетелства

за относителната му обоснованост, дълбочина и значимост на натрупаните счетоводни знания през вековете. Възникването и развитието на *простото или униграфическо счетоводство (аплогография)* (Стоянов и Сабова, 2015, с. 15-16) обхваща период от близо 6 000 години (от Античността до края на Средновековието XV в.), когато грамотността и мисленето на хората са в нисък стадий на развитие, поради което не се вниква достатъчно при разкриването на съотношенията обект-субект в процеса на познанието. През този период счетоводството е насочена главно към констатации на фактите от стопанския живот, като инвентаризацията и пряката документална регистрация са в основата му. Проявяват се някои от методите на счетоводството – *документирането* на извършваните стопански операции, чиито обект са били земята, труда, ганъчните задължения и гр., както и *инвентаризирането* на средствата.

Преминавайки през епохата на простото или униграфическото счетоводство, без да се прилага логиката и без да се извършват задълбочени изследвания, анализ и контрол върху достоверността на извършените счетоводни записвания се стига до разглеждането му като техническо средство за управление на предприятието, свързано с използването на практико-приложната система за регистриране на стопанските процеси и явления, почиващи на определени принципи. Необходимостта от синтезиране на натрупания опит в определени принципи и правила в този период намира отражение в труда на *Бенедето Котрули „За търговията и за съвършения търговеи“* през 1458 г. в Неапол, но излязъл от печат през 1573 г. В историята на счетоводството се смята, че именно въпросите за собствения капитал са поставени в този труд. Счетоводството на търговеца е свързано с използването на практико-приложната система за регистриране на стопанските процеси и явления, които са настъпили в резултат на промените в имущественото състояние на търговеца и банкера. Утвърдените буржоазни икономически отношения, водят до сериозни промени в аграрното, индустриалното и търговско развитие на страните.

Именно възникването и развитието на *двойното (диаграфическо) счетоводство* в резултат на подема в търговията, корабоплаването и банковото дело през XV в., както и необходимостта от единен паричен измерител и обособяването на капитала на собственика като отделен обект на отчитане, полагат основите на счетоводния методологически инструментариум. Така се поставя началото на теорията и методологията на счетоводството, отварят се вратите на разума, за да се установи обективната истина, за да се опознаят обективно съществуващите пропорции, за да се обоснове съизмеримостта и равновесието в природата на

счетоводните сметки. По този начин се предава определена хармонична завършеност и цялост на системата на счетоводното отчитане намерила място в трактата "*Tractatus Particularis de Computis et Scripturis*" (1494 г.) на проф. Лука Пачиоли (*башата на счетоводството*) и в сборника на францисканския монах Брат Лука – "*Summa de Arithmetica Geometria, Proportion et Proporcionalita*" (Всичко за аритметиката, геометрията, пропорциите и съотношенията).

Насочил се към проблемите на финансите и търговията, Пачиоли дефинира целта на счетоводната наука – да изясни икономическата природа на процеса в нея особености на финансово-стопанските процеси и явления. Насочен към проблемите на практиката, опознал законите на природата чрез наблюдение, експериментиране и обобщение, за да отрази действителността във формите и цифрите и да предаде завършеност и цялостност на счетоводството. Пачиоли обогатява и развива теоретичният му фундамент, като вниква в същността на явленията, обяснява тяхната комплексност и причинна обусловеност, т. нар. *двойно записване по счетоводните сметки*. Изработената от него „венецианска система“, основаваща се на двойственото записване на обектите подлежащи на счетоводно обхващане намира израз днес в предмета и метода на счетоводното изследване на стопанските процеси и явления.

Така в края на XV в. на база двойствения анализ и синтез на операциите по сметките, се полагат основите на счетоводния анализ, акцентирация върху краткосрочното изследване на стойността на стоката, доразвит по-късно в меркантилната теория. В същото време Пачиоли пренася еквивалентната размяна (открита още от Аристотел) върху измененията, които настъпват при осъществяването на икономическите процеси в източниците на средства и в натуралното съдържание на потребителните стойности (намерили израз по-късно в трудовата теория) и по този начин засилва познавателната роля на счетоводството. Л. Пачиоли изяснява юридическия и икономическия аспект на счетоводството, а именно: правните отношения между контрагентите, естеството на разчетите и предизвиканите промени в имущественото и финансовото състояние.

Вникнал в тайните на битието и развил, и приложил идеята за завършеност и хармония в търговските и финансови отношения, основавайки се на достиженията на гения в областта на науката и живописца *Леонардо да Винчи*, Пачиоли изиграва важна роля за създаването на счетоводните методи, отразяващи симетрията и порядъка в природата – *венецианската система*, за водене на търговските книги. От този момент счетоводството започва да се усъвършенства, изграждайки принципи (хроно-

логичност, ясност, неразделност, двойственост, предмет, съответствие, относителност и етика) и законова регламентация, на които се базира счетоводната дейност днес.

Разглеждайки „*Симбиозата Леонардо да Винчи – Лука Пачиоли*“ (Пергелов, 1980) се поставя началото на меркантилизма и разбирането за същността на счетоводството като изкуство, което има определена хармонична завършеност и цялост. Като продукт на човешкото общество и намирайки се под въздействието на социо-духовното обръщение през епохата на Ренесанса, за развитието на счетоводството способстват откритията направени от *Коперник, Дж. Бруно, Г. Галилей, Нютон, Кеплер и др.*, съчетавайки научното мислене с опита се утвърждават методите на индукцията и дедукцията. По този начин чрез методите на счетоводството (калкулиране, инвентаризиране, документиране) периодично се обобщават данните от счетоводното отчитане въз основа на определени показатели.

Принос за разглеждането на счетоводството като теоретично знание имат и *А. Смит, Д. Рикардо, Д. С. Мил и др.*, които също отдават необходимото значение на индуктивния и дедуктивния методи на изследване, с цел обектите на счетоводно отчитане да се описват и да се определя тяхната същност и закономерност в развитието им. Това е времето на първоначалното натрупване на капитала и разгръщането на фабричното производство, като се поставя началото на капиталовите дружества. Ето защо, пред счетоводството се поставя задачата да осигури информация за миналото и да я обобщи в определена форма (отчети на имущественото и финансовото състояние на дружеството), както и да се осъществи *контрол* върху дейността му.

През епохата на капиталистическите отношения назрява необходимостта от внасяне на по-добър порядък в процесите и техниките на счетоводно отчитане, като се внася по-голяма пълнота и яснота при интерпретиране на предмета на счетоводството по отношение на наблюдаването, отразяването и изучаването на стопанските процеси и явления, като по този начин се постига вертикално и хоризонтално разширяване на информацията, т.е. водене на синтетично и аналитично счетоводство. През този етап от историческото развитие на счетоводството започва широко да се прилага принципът на двойното записване, усъвършенства се техниката на счетоводно отчитане, както и на съществуващите форми.

Последвалите промени в социално-икономическите предпоставки за развитие на производителните сили в епохата на капитализма и факторите за развитие на счетоводната теория намират отражение в появата

и утвърждаването на различните счетоводни школи в еволюцията на счетоводната теория: италианска, френска, немска, американска и руска. Теоретичните постановки, които се поставят в тях разглеждат различни аспекти на стопанската дейност. Например, физиократите – търговия и износ, меркантилистите – земеделие и увеличаване на нетния продукт, класиците – развитие на производството чрез самостоятелност и самоинициатива, разделение на труда, разширяване на доходите и др.

През този период на разпространение на счетоводството, предмета му придобива икономически (материален) аспект, т.е. счетоводните записвания са плод на обективни закономерности, определящи тяхната логика и отчитащи движението на материалните ценности в процеса на обмяна (*Франческо Витка и Джириломо Кордано*). С цел постигане на максимални финансови резултати се обосновава необходимостта да се упражни строг контрол върху движението на материалните ценности, което намира израз в иконометричното направление на счетоводството (*Дж. Форни, Ф. Беста* и др.), разглеждано като математическо уравнение на равенството между капитала и имуществото. В резултат на това, *счетоводството придобива теоретико-познавателен характер и се превръща в система за отразяване и изучаване на действителността, въз основата на определени принципи и определен брой икономически показатели*.

В България двойното счетоводство е познато и се практикува от края на XVIII в. (счетоводни книги на българските търговци). За първи литературен източник в България, посветен на въпросите на отчетността, се приема книгата на братя *Стоян и Христо Караминкови „Диплография или как се държат търговските книги“*, отпечатана в Цариград през 1850 г. на български език (Нейков, 2007, с. 5). Съвременното начало на научното теоретично счетоводно третиране на икономическата действителност е поставено от проф. Димитър Добрев, чиято школа има много добро развитие до 90-те години на XX в. Сред по-известните му последователи са проф. Александър Георгиев, проф. Петко Бахчеванов, проф. Коста Пергелов, проф. Тотю Тотев, доц. Катерина Караиванова, проф. Бойчо Бойчев, проф. Марко Базлянков, проф. Димитър Спасов и др.

Претърпяло промени в еволюционното си развитие, преминавайки през ниската потребност от информация за имущественото състояние на отделния индивид (период на просто счетоводство) и през периода на паричното и кредитно стопанство, се стига до цялостно систематизирано обхващане и отразяване на стопанските процеси и последващия върху тях *контрол*. Това поставя акцента върху търсене на най-ефективните производства в предприятието чрез прилагането на *счетоводството на разходите, т.нар.*

разходно счетоводство или калкулативно счетоводство с цел осигуряване на информация за вътрешното финансово управление.

През XV-XVI в. в книговодството за манифактурното производство отчитането на приходите и разходите е добре организирано с цел подпомагане на ценообразуването. Тук могат да се открият частични форми на разходно счетоводство, намиращи израз в отчитането на разходите и приходите по видове, както и с цел вземане на определени решения в отчитането на разходите и приходите по видове, както и с цел вземане на определени решения и разширяване на възможностите за контрол върху дейността. Това е период на преминаване от книговодство към систематично счетоводство.

С развитието на фабричното производство през XVIII в. се усъвършенства изчисляването на пълните разходи по видове поръчки и по фази на преработка при непрекъснато производство. Целенасоченото отчитане на разходите възниква в периода на Индустриалната революция (около 1800 г.), което е и началото на разходното счетоводство (Павлова, 2010, с. 12-13). По-късно в средата на XX век чрез запазване на предмета на калкулативното счетоводство (отчитане и анализ на разходите и приходите с цел установяване на различни стойностни величини) и използването на нови методи и постижения в икономическата наука се появява *управленското счетоводство* (неокласически анализ).

В България управленското счетоводство минава през няколко етапа от възникването си до наши дни (Велева, 2016, с. 183):

- от 20-те до 50-те години на XX в. – калкулационно счетоводство;
- от 50-те до 80-те години на XX в. – счетоводство на разходите и пълната себестойност;
- от 90-те години до наши дни – управленското счетоводство.

Значими разработки по управленското счетоводство правят *Ф. Бемер, Д. Добрев, И. Пандов, В. Гериоловски, Г. Йонков, Г. Тошев и др.* Първите опити да бъде обяснена същността и значението на калкулирането са през 30-те години на XX в., когато българското счетоводно законодателство е било под влиянието на немските школи. Според проф. Д. Добрев *калкулацията е метод за изчисляване на костумети стойности* (Добрев, 1941). Като основна разлика между счетоводството и калкулацията е, че счетоводството отразява информацията за минало време, а калкулацията е насочена към бъдещи планови действия. Постепенно започват да се формулират основните функции на калкулативното счетоводство, а впоследствие и на управленското: *прогностична, аналитична, информац-*

онна и контролна функция. До края на XX в. в България водеше е финансовото счетоводство, след което се извършва преход към управленското счетоводство. За разясняване същността на управленското счетоводство и неговите функции, задачи и класифицирането на разходите, днес допринасят трудовете на *В. Ранков, Ал. Георгиев, Т. Трифионов, Б. Йонкова, М. Павлова и др.*

Наличието на директна връзка и взаимна зависимост между конкретната дейност и облика на прилаганото за нея счетоводство се потвърждават от проф. Д. Добрев ... *историческата истина е тази, че счетоводството се е създадо и оформило като система постепенно, еволюционно, по емпиричен път и в унисон с условията да бъдат улеснени и разширени основните конструктивни и функционални проблеми на единичното счетоводство* (Добрев, 1937, с. 10).

Възникнало като практическа дейност, счетоводството се развива като самостоятелно направление (обхващащо и систематизиращо стопанските процеси и явления) до определен етап от възникването и развитието си, като съчетава постиженията на теорията и практиката в икономическата наука. За това свидетелства влиянието на четирите икономически школи за стойността (Павлова, 2001, с. 9): *меркантилна* (в епохата на търговско-лихварския капитализъм, утвърдила появата на двуаспектното счетоводно записване на стопанските операции по счетоводните сметки), *класическа или трудова* (в епохата на свободния предприемачески капитализъм), *неокласическа или маржинална* (в епохата на индустриалния капитализъм – XIX в., която съизмерва приходите и разходите и поставя основите на разходното счетоводство) и *пазарна или икономикс* (през XX в., която е в основата на бъдещото икономическо и математическо моделиране и системния анализ, обусловено от теорията за оптималното планиране и управление, която оптимизира активите на земеделското стопанство и теорията за капиталовата структура, която оптимизира неговите пасиви). Посочените школи формират и предопределят връзката „счетоводство – икономикс“, или „счетоводство – финанси“, отчитайки историческия характер на счетоводната теория и практика и прилагайки теоретико-стойностния подход за нейното обосноваване. Прилагането на системния анализ позволява вековната счетоводна-аналитична дейност (Трифионов, 2004, с. 5) да заеме своето място при управлението на финансите в предприятията и да повиши ефективността на стопанската дейност.

Следователно, изградено върху богат теоретичен *фундамент* в основата на който са заложени редица постановки от общата теория на поз-

нанието, счетоводството се трансформира *в конкретна теория* в продължение на хилядолетия под влияние на различни течения до формирането на отделни школи, които отразяват особеностите в технологичния процес (търговско, стопанско, банково и др. счетоводство) или особеностите на отчетните обекти и осигуряването на информация за целите на управлението (финансово и управленско счетоводство).

Материалните условия на живот през различните икономически етапи от развитието на обществото са основа върху която се създават икономическите постановки, теории и доктрини в счетоводната наука. Методологическият инструментариум поставен от тях се стреми да достигне до същността на протичащите стопански процеси и явления. Историческата трайност и непреходност на счетоводството е обвързана и с историческото развитие на финансите, чиито предпоставки за възникването и развитието им са парите, банките и кредита. Постиженията на счетоводството от миналото трябва да се доразвият в бъдеще, като се осмисли счетоводната методология в светлината на постиженията в областта на финансите.

Заключение

В резултат на проследеното историческо развитие на счетоводството може да синтезираме следните резултати от изследването:

Първо: Доказано е историческото дълголетие на счетоводството, като продукт на един дълъг практико-приложен процес, намиращ се под влиянието на различни икономически, социални и културни фактори.

Второ: Превръщане на счетоводството в информационна система за задълбочено анализиране, оценяване и регулиране на финансовото състояние (ликвидност в краткосрочен период) и финансовите резултати на предприятията (рентабилност в дългосрочен план) чрез прилагане на прогностичната (футуристична) функция. Счетоводството е източник на данни за анализ и синтез и по този начин е и информационна система.

Трето: Усъвършенстване контролната функция на счетоводството с цел да се гарантира ритмично и ефективно функциониране на предприятията в границите на определени параметри, придобили количествени и качествени измерения.

Четвърто: Развитието на счетоводството, съчетаващо техниките на финансовото и управленското счетоводство, планирането, анализа и контрола на стопанската дейност и развиващо своя инструментариум в унисон с научно-теоретичен фундамент и практически принос, които го превръщат в информационна система за по-пълно и по-точно отразяване на обективната реалност в дейността на предприятията и перспективно планиране на разходите, приходите и финансовият им резултат.

Пемо: Засилване възпитателната функция в счетоводството, позволяваща субективният фактор да използва счетоводната информация, като източник на данни за анализ и синтез на стопанските обекти и по този начин да се оцени финансовото състояние и доходност на предприятието.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Бекярова, К., Б., Велев, И. Пипев. Икономически теории, Икономическата мисъл от Древността до наши дни, изд. къща Хермес, 2004.
2. Велева, М. Историческо развитие и перспективи на управленското счетоводство в България, сп. Социално-икономически анализ, кн.6/2016.
3. Добрев, Д. Учение за отделното стопанство, С., 1941.
4. Добрев, Д. Счетоводството в своя произход и научна основа. Реферат, С., 1937.
5. Любенова, А. Ликвидност и рентабилност на земеделските стопанства (на примера на област Русе и Търговище). Автореферат на дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. С., 2015.
6. Любенова, А. Счетоводството като източник на информация за финансовото управление на земеделските стопанства, С., 2017.
7. Нейков, М. Основи на счетоводството и финансите. С., 2007.
8. Павлова, М. Управленско счетоводство. С., ИК Ромина, 2001.
9. Павлова, М. Управленско счетоводство. Оценка и анализ на дейността. В. Търново, изд. ЛБМ Инвест, 2010.
10. Пергелов, К. Симбиозата Леонардо да Винчи – Лука Пачиоли и счетоводната отчетност, студия, общонародвана в сп. Счетоводство и контрол, кн. 3/1980.
11. Пергелов, К. Счетоводство и анализ на баланса. С., ИК Цанко Церковски, 1998.
12. Пергелов, К. Счетоводството – исторически продукт на богато емпирично и евристично знание. С., 2005.
13. Стоянов, С., К. Савова. Теории, системи и школи в счетоводството, изд. комплекс на Университет за национално и световно стопанство. С., 2015.
14. Тонев, Б., С. Стефанов, С. Стоянова. Счетоводство и контрол. Шумен, Унив. изд. Епископ Константин Преславски, 2006.
15. Трифонов, Тр. Счетоводен анализ на стойността в светлината на концепцията за стратегическо управление. сп. ИДЕС, 1/2004.
16. Юбилеен сборник, посветен на проф. Коста Пергелов. С., УНСС, 2002.
17. Lyubenova, A. Importance of accounting for the financial management of farms. Международной научно-практической конференции „Стратегии развития науки и образования“, Belgie, 2017.

РОЛЯТА НА УПРАВЛЕНСКОТО СЧЕТОВОДСТВО ЗА РАЗВИТИЕ НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНСТВА

г-р Анелия Любенова

Резюме: Целта е да се извиси ролята на управленското счетоводство при финансовото управление на земеделските стопанства. Управленското счетоводство е утвърдено, като организирана информационна, контролна, анализна, познавателна, футуристична и възпитателна система за ефективно функциониране на земеделските стопанства. Издигната е ролята на управленският счетоводител при създаване на релевантна информация и използване полезността на различните концепции за разходите, отчитайки специфичните особености на сектор Земеделие. Поради това той е генератор на идеи, съчетавайки прогностичната функция на счетоводството, транслятор е на умения, съчетавайки анализаторските си способности и регулатор на знания, като източник на разпространена информация за минало, настояще и бъдеще.

Ключови думи: управленско счетоводство, земеделско стопанство.

THE ROLE OF MANAGEMENT ACCOUNTING FOR THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL HOLDINGS

Anelia Lyubenova, PhD

Summary: The aim is to raise the role of management accounting in the financial management of agricultural holdings. Management accounting is established as an organized information, control, analysis, cognitive, futuristic and educational system for the efficient functioning of agricultural holdings. The role of the management accountant in creating relevant information and using the usefulness of different cost concepts has been raised, taking into account the specific features of the Agriculture sector. Therefore, he is a generator of ideas, combining the prognostic function of accounting, a translator of skills, combining his analytical skills and a regulator of knowledge, as a source of disseminated information about the past, present and future.

Keywords: management accounting, agriculture.

ВЪВЕДЕНИЕ

Ефективното развитие на земеделските стопанства налага дейността им непрекъснато да се наблюдава, отчита, анализира, планира и регулира. Всички тези дейности, образуващи съдържанието на управлението, се изграждат на основама на един информационен процес, насочен към запазване целостта на земеделското стопанство и поддържането му на

стабилно равнище. Достигането на това равнище може да стане при съблюдаването на принципите на научното управление (наблюдение, конкретност, обективност, обобщение и анализ) при наблюдаваните стопански процеси и явления, техните закономерности на развитие. Съобразно това се полагат основите на една динамична и научно обоснована система на управленско счетоводство в земеделските стопанства.

Управленското счетоводство е сравнително ново направление на счетоводната теория, осигуряващо информация за разходите, приходите и финансовия резултат на стопанствата, като използва данни от финансовото счетоводство. По своята същност то осигурява информация за целите на финансовото управление на земеделските стопанства, поради което не трябва да се подценява неговата роля върху развитието на финансовата и счетоводната теория и практика. Не трябва да се омаловажава и ролята на счетоводителят, който на база предоставена информация от финансовото счетоводство анализира и прогнозира приходите, разходите и финансовия резултат от дейността на стопанството, участва в съставянето на бюджети по видове дейности по култури и по видове животни.

Целта е да се извиси ролята на управленското счетоводство и мястото на управленския счетоводител при финансовото управление на земеделските стопанства. Във връзка с това е необходимо да се акцентира върху: интерпретиране функциите на управленското счетоводство при управление на земеделските стопанства и издигане на професионалната компетентност на счетоводителя при прилагане на някои управленски счетоводни модели в практиката на стопанствата.

Развитието на управленското счетоводство в България започва от средата на XX в. и последователно преминава през калкулационно счетоводство, разходно счетоводство и пълна себестойност, като след 1990 г. до наши дни се прилагат някои нови методи и постижения в икономическата наука. Като продукт на продължителен исторически процес с натрупан теоретичен фундамент, ползващ икономически, социологически, психологически и други теории, управленското счетоводство няма собствена теория, въпреки че се базира на позитивния и емпиричен подход в научното изследване. То е свързано с някои аналитични методи за осъществяване на базисния счетоводен принцип – съпоставяне на приходи и разходи през независимия отчетен период, сред които: счетоводен метод на изследване на разходите и калкулирането на себестойността по видове дейности и съставляващи ги операции в рамките на производствено-финансовата активност (*Activity Based Costing* – ABC), счетоводен метод на верижно-стойностния

анализ (*Value-chain analysis*) и счетоводно бюджетиране по дейности и операции (*Activity Based Budgeting – ABB*), разгледани подробно в повечето счетоводни литературни източници.

Разработените през първата половина на XX век методи, подходи и техники за класификацията на разходите, калкулирането, бюджетирането и контрола, както и някои модели в управленското счетоводство се оказват неадекватни спрямо съвременните потребности на управление на земеделските стопанства. Основната задача на управленското счетоводство при развитие на земеделското стопанство е да бъде намерен баланс между трите взаимосвързани цели ликвидност, рентабилност и финансова устойчивост в краткосрочен и дългосрочен план.

В изследванията по счетоводната проблематика до сега е установено, че счетоводството е научнообоснована система на икономическа информация за отчитане, анализиране, планиране и регулиране на протичащите стопански процеси и явления в земеделските стопанства. Следователно, то е не само информационна, но и контролна система, която поставя някои акценти в управленската счетоводна наука. Следствие на информационна и контролна функции се очертава *управленският аспект на счетоводството* при използването, анализирането и планирането на информацията, предоставена от финансовото счетоводство за разходите, приходите и финансовия резултат от дейността на земеделското стопанство.

Създаваната от управленското счетоводство информация е гъвкава, разнообразна и задоволява различни информационни потребности на управление на земеделското стопанство към конкретен времеви момент. Управленската счетоводна информация не е нормативно регламентирана, и не е само отчетна, а може и да е планова, нормативна и оперативна. Това ясно проличава при изследване и анализ на разходите, във функцията от определящите ги фактори, както и при *калкулиране себестойността на продукцията или услугата*. Този контрол може да се осъществява по работни процеси, по фази на производствения процес и в края на плановия период (ден, седмица, месец, тримесечие и година), когато се съпоставят отчетните данни с планираните. Тъй като себестойността се изчислява и за целите на финансовото счетоводство, и за целите на управленското счетоводство, се прилага различна методика за нейното отчитане (Lyubenova, 2017). Налице е и *анализ на база разходи – обем – печалба, в т.ч. анализ на критичната точка*.

Управленското счетоводство акцентира върху анализа на разходите *по разходни центрове, по центрове на отговорност и риск, видове пазари, продукцията*, като изборът на критерии за центрове зависи от дейностите организирани в стопанството. То следва да отразява *контрола*

*Върху разходите по отношение на счетоводната информация, на база съвременни разходни норми и технологични нормативи, контрол за спазване на технологиите, контрол по разходни центрове, контрол по дейности, по продукти и статии на калкулации, контрол за спазване на лимити за разходи по звена и гр. Необходимо е да се контролира паричния баланс в земеделското стопанство, за да се гарантира ликвидността му в кратък период, като за целта се разработват *бюджети за прогнозиране и оценка на финансовите нужди*.*

Сред управленско-счетоводните инструментите използвани при оценката на финансовото състояние и финансовия резултат от дейността на земеделското стопанство място намират: *техники за оценка на дългосрочни инвестиции* (прилагане на методите на капиталово бюджетирание); *показатели свързани с работния капитал* (среден период на събиране на вземанията, среден период на изплащане на задълженията, средно дневна наличност на паричните средства, обрачаемост на материалните запаси); *инструменти за вземане на краткосрочни решения*.

Връзката и зависимостта между информацията и контрола от една страна, и анализа и бюджета – от друга, се осъществяват чрез прогнозиране, анализ и познавателност (гносиологията) на бъдещото развитие на стопанската дейност на земеделското стопанство, т.е. налице е прогностична (футуристична) функция на управленското счетоводство, придобила значение в края на XIX в. при наложилата се неокласическа (маржинална) теория. Посоченото дава основание управленското счетоводство от информационна система за задълбочено анализиране, оценяване и регулиране на финансовия резултат от дейността на земеделското стопанство да се превърне във футуристична система, стъпвайки на разработени планове, прогнози и оперативни бюджети за различни производства. В земеделските стопанства могат да се прилагат различни управленски счетоводни модели предвид спецификите на отрасъла, сред които място намират: модели за калкулиране себестойността на продукцията, анализ „разходи – обем – печалба“, бюджетирание, анализ по центрове на отговорност и гр.

В резултат на посоченото, *управленското счетоводство се утвърждава като организирана информационна, контролна, анализна, познавателна, футуристична и възпитателна система, насочена към ефективно функциониране на земеделските стопанства. Именно творческото обсъждане на функциите на управленското счетоводство е средство за установяване на истината и за най-правилно поставяне на усъвършенстването им.*

През последните десетилетия все повече се акцентира върху необходимостта от приложение на управленските счетоводни модели в практиката на земеделското стопанство, като се засилва възпитателната функция на счетоводството. Преминавайки през различните етапи на развитие на счетоводство, се установява, че професионализмът на счетоводителя е на високо ниво, съчетан с повишена отговорност и в следствие от професионални и етични правила (почтеност, етика, социална отговорност).

Теорията и практиката на управленското счетоводство съвсем не са в началото на своето развитие, тъй като са обособени финансовото счетоводство и управленското счетоводство (т. нар. счетоводен дуализъм), поради което е налице разлика в ролите на счетоводителя в тези счетоводни системи. Ролята на счетоводителите при финансовото счетоводство е свързана с отразяване на информацията за протеклите стопански процеси, като рефлектира върху имуществото на предприятието в хронологичен порядък. От друга страна, управленските счетоводители са „навигатор“ или „консултант“ в процеса на вземане на решения, като използват разнородна информация. Очакванията са управленските счетоводители да изпълняват функцията и на „творци-новатори“ на идеи (Кръстева-Христова, 2011).

Счетоводителят не е само регистратор на счетоводна информация, а е партньор, познаващ вътрешната среда на земеделското стопанство, прилагащ стратегическо логическо мислене, притежаващ широки икономически и счетоводни познания, специфични лични умения, дигитални компетенции за целите на финансовото и управленското счетоводство, бизнес планирането, финансово-счетоводния анализ, финансите на предприятието, управлението на риска и вътрешния контрол. Налице е връзка между професията счетоводител, особеностите на отрасъла и финансовия модел на управление на земеделските стопанства.

Според Института на управленските счетоводители „управленското счетоводство се разглежда като професия, която включва партниране при вземането на управленски решения, планирането и свързаните с резултата от дейността управленски системи и която осигурява експертно мнение при финансовия контрол, за да подпомогне управлението при формулирането и изпълнението на стратегията на предприятието“.

Следователно, управленският счетоводител е „създател на стойност“ в земеделското стопанство. Той познава счетоводната нормативна уредба, съчетава функциите по отчитането, анализирането, планирането, координирането и контролирането на протичащите стопан-

ски процеси и явления чрез прилагане на съвременни управленски счетоводни технологии. Нуждата от ново разбиране за счетоводната професия, води до засилване професионалната подготовка на управленските счетоводители. Управленските счетоводители, с тяхното обучение за анализиране и интерпретиране както на финансова, така и на нефинансова информация, са в състояние да подложат на критична оценка информация, която изглежда подозрителна, и да запазят бдителност при проучване на веригата на доставките, както и при интерпретиране на местата, където вероятно съществува висок риск – независимо дали става въпрос за пазар, продуктова линия или доставчици (Барман, 2018).

Функциите и ролята на управленския счетоводител се свързват с отчитане на разходите за производство, калкулиране на себестойността, бюджетирането, анализа и контрола, като ясно се разграничават от одита (Кръстева-Христова, 2011). Променящата се роля на счетоводителя и спазването на професионална етика, пораждаат **нуждата от промяна в счетоводното образование в условията на една динамична обстановка**. Например, в световен план съществуват организации, обучаващи и сертифициращи управленските счетоводители – Институтът на управленските счетоводители основан през 1919 г. в Бъфало, щата Ню Йорк, с офиси в Цюрих, Дубай и Пекин; Институтът на дипломираните управленски експерт-счетоводители, обхващащи четири области: финансово планиране, анализ, контрол и подпомагане вземането на решения; Сертифицирания институт на управленските счетоводители на Великобритания; други организации на управленските счетоводители в Канада, Хонконг, Бермудите, Австралия, Индия, Германия и др. (Павлова, 2008). Трябва да отбележим, че професията „управленски счетоводител“ няма еднакво съгържание, характеристики и значение в Германия, Франция, Великобритания и България.

В резултат на посоченото по-горе, може да се установи, че ролята на управленския счетоводител ще помогне за създаването на по-релевантна информация и за използване ползността на различните концепции за разходите, отчитайки специфичните особености на сектор Земеделие. Поради това управленския счетоводител е уникален в счетоводното отчитане на стопанските процеси и явления, генератор е на идеи, съчетавайки прогностичната функция на счетоводството, транслатор е на умения, съчетавайки анализаторските си способности и регулатор на знания, като източник на разпространената информация за минало, настояще и бъдеще.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Първо: Управленското счетоводство е динамична система от принципи и теоретични постановки, която осигурява планова, нормативна и оперативна информация. Поради това управленското счетоводство се утвърждава като организирана информационна, контролна, анализна, познавателна, футуристична и възпитателна система, насочена към ефективно функциониране на земеделските стопанства.

Второ: Управленското счетоводство е мост между настоящото състояние на земеделското стопанство и степенята, в която то успява към дадения момент да покрие заплануваните си показатели и бъдещото ниво на успеваемост.

Трето: Подценяването на управленското счетоводство при развитието на земеделските стопанства у нас се отразява върху развитието на финансовата и счетоводна теория и практика.

Четвърто: Издиганата е ролята на управленският счетоводител при създаване на релевантна информация и използване ползността на различните концепции за разходите, отчитайки специфичните особености на сектор Земеделие. Поради това управленският счетоводител е генератор на идеи, съчетавайки прогностичната функция на счетоводството, транслятор е на умения, съчетавайки анализаторските си способности и регулатор на знания, като източник на разпространената информация за минало, настояще и бъдеще.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасова, А. Теории, направления, подходи, методи и инструменти на научно изследване в управленското счетоводство. сп. Икономически изследвания, кн. 2/2015.

2. Барман, Т. Мисловната нагласа на професионалния счетоводител и борбата с корупцията. сп. Одит, бр.3/2018.

3. Кръстева-Христова, Р. Професията на управленския счетоводител – европейски и национални аспекти. Международна юбилейна научна конференция „Икономиката и управлението в XXI век – решения за стабилност и растеж“. Свищов, 08 – 09.11.2011.

4. Павлова, М. Издигане ролята на професионалния счетоводител – възможности и перспективи. сп. Социално-икономически анализи. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, кн.1/2008.

5. Lyubanova, A. Importance of accounting for the financial management of farms, Международной научно-практической конференции. Belgie, 2017.

6. Георгиева, Д. Дигиталните компетенции на счетоводителите в контекста на четвъртата индустриална революция. <https://www2.unisvistov.bg/economics21>

ВОЗДЕЙСТВИЕ ПАНДЕМИЧЕСКИХ И ПОСТПАНДЕМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ

проф. д.и.к.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности), инж.

Венелин Терзиев

Военная академия им. Георгия Раковского (София, Болгария)
Руссенский университет им. Ангела Кънчева (Руссе, Болгария)
Университетская больница им. Канев (Руссе, Болгария)
Руска академия по естествознание – Москва, Русия

доц. к.э.н. Владимир Климук

Учреждение образования „Барановичский государственный университет“
Республика Беларусь

***Аннотация:** В работе проведен анализ факторов активизации инновационной деятельности в условиях пандемии и в постпандемический период социально-экономического развития национальных систем. Систематизированы факторы инновационного развития промышленных предприятий. Представлен компаративный анализ развития научно-исследовательской, инновационной деятельности стран на примере Республики Беларусь и ее основных партнеров: Российской Федерации и Китайской Народной Республики. Предложена система оценки научного, инновационного потенциала национальных систем, на основе которой произведены страновые расчеты. Разработан алгоритм генерирования, продвижения и внедрения в реальный сектор экономики научных и инновационных разработок с целью максимизации использования интеллектуальных ресурсов.*

***Ключевые слова:** факторы инновационного развития промышленности, пандемические и постпандемические факторы, инновации, научно-инновационная кооперация, интеллектуализация экономики.*

THE IMPACT OF PANDEMIC AND POST-PANDEMIC FACTORS ON INNOVATIVE DEVELOPMENT OF INDUSTRY

Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng.

Venelin Terziev

Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

Angel Kanchev Ruse University

G. S. Rakovski Military Academy – Sofia

Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia

Assoc. Prof. Vladimir Klimuk, PhD

Baranovichi State University, Baranovichi, Belarus

***Summary:** This study analyses the factors that stimulate innovation during a pandemic and post-pandemic period of socio-economic development of national systems. The author systematized factors of innovative development of industrial enterprises. The study presents a comparative analysis of the development of research and innovation activities of countries on the example of the Republic of Belarus and its main partners: the Russian Federation and the People's Republic of China. It proposes a system for assessing the scientific and innovative potential of national systems, on the basis of which countries are analysed. An algorithm has been developed for the development, promotion and implementation of scientific and innovative projects in the real sector of the economy in order to maximize the use of intellectual resources.*

***Keywords:** factors of innovative development of industry; pandemic and post-pandemic factors; innovations; cooperation in science and innovation; intellectual economics.*

Введение

Одним из важнейших факторов инновационного развития промышленных предприятий выступает научно-инновационная производственная кооперация, в т.ч. международная. Что создает возможности для получения дополнительных финансовых ресурсов, пользования развитой базой участников объединения, обмена опытом между партнерами.

Так, в Республике Беларусь Китайско-Белорусский индустриальный парк „Великий Камень“ (строительство начато в 2015 году), представляющий собой особую экономическую зону, образованную в рамках межправительственного соглашения между Китаем и Беларусью. Приоритетными направлениями работы Парка выступают машиностроение, тонкая химия, биотехнологии, новые материалы и ряд других высокотехнологичных отраслей. [1] С 2011 года успешно функционирует белорусско-китайс-

кое совместное предприятие по сборке легковых автомобилей СЗАО „Белджи“. С 2014 года в стране работает ЗАО „Штадлер Минск“ по производству электротранспорта.

Воздействие пандемических и постпандемических факторов инновационного развития в промышленности

Одним из первых этапов развития системы стимулирования инновационного развития выступает созданная законодательная инфраструктура. С целью стимулирования инновационного развития промышленного сектора страны, в том числе в пандемический период, подписан ряд документов:

- Указ Президента Республики Беларусь от 07.07.2020 №254 „Об инновационных проектах“ (направленный на реализацию комплекса проектов в высокотехнологичных отраслях за счет средств инновационных фондов);
- Указ Президента Республики Беларусь от 28.05.2020 №178 „О временных мерах государственной поддержки нанимателей и отдельных категорий граждан“ (в целях минимизации влияния на экономику страны мировой эпидемиологической ситуации и обеспечения социальной стабильности);
- Декрет Президента Республики Беларусь от 25.05.2020 №3 „Об иностранной безвозмездной помощи“;
- Указ Президента Республики Беларусь от 07.05.2020 №156 „О приоритетных направлениях научной, научно-технической и инновационной деятельности на 2021 – 2025 годы“;
- Указ Президента Республики Беларусь от 24.04.2020 №143 „О поддержке экономики“ (в целях минимизации влияния на экономику Республики Беларусь мировой эпидемиологической ситуации; касающиеся системы налогообложения, арендной платы, в т.ч. в виде отсрочки, рассрочки, уменьшения платежей);
- Указ Президента Республики Беларусь от 12.03.2020 №92 „О стимулировании использования электромобилей“ [2].

Важнейшим ресурсом в направлении активизации инновационной деятельности организации выступает интеллектуальный ресурс, особенно в пандемический, актуальный в современных условиях, период. С целью развития интеллектуального потенциала организаций, в т.ч. промышленных, важным инструментом выступают образовательные курсы (программы) в дистанционном формате. На основе анализа цифровых образовательных платформ, аккумулирующих как платные, так и бесплатные онлайн-курсы, видеоматериал, практические кейсы и другую полезную информацию, систематизировано 29 наиболее распространенных образовательных платформ (англоязычных и русскоязычных, для взрослых и молодежи) [3 – 4]. Данные платформы позволяют развить hard-skills и soft-skills,

необходимые для специалистов промышленных предприятий, обеспечивая получение новых, современных, актуальных знаний как в узкоспециализированных профессиональных сферах деятельности, так и для выполнения широкопрофильных функциональных задач.

Основой развития современного общества, наращивания конкурентных преимуществ на мировом рынке, увеличения позиций в рейтинге инвестиционной привлекательности являются инновации. Большинство стран на средне- и долгосрочную перспективу фундаментальной моделью развития национальной социально-экономической системы определяют инновационно ориентированную, основанную на интеллектуализации сфер практической деятельности. Инновации нацелены на создание уникальной продукции (кастомизация продукции), разработку гибкой модели развития страны в экономической и социальной сферах. Вопросы активизации процессов генерирования новых идей, их апробации и внедрения в реальный сектор экономики являются важнейшими с целью получения экономического и социального эффектов.

Учитывая особенности страны, специфические характеристики ее ресурсной базы, культурные особенности, комплекс механизмов инновационного развития должен быть уникальным, ориентируясь на положительный опыт реализации данных процессов в успешных странах и, безусловно, адаптируя их непосредственно к национальным условиям реализации.

Для разработки стратегии инновационного развития промышленности – одной из ведущих отраслей национальной экономической системы – важным этапом является определение факторов, воздействующих на динамику результативных показателей (рис. 1).

Следует отдельно выделить классификацию факторов на пандемические и постпандемические, что вызвано актуальностью дифференциации данных факторов в условиях современной эпидемиологической ситуации.

В кризисных условиях, в частности пандемии коронавируса, в качестве факторов инновационного развития промышленности следует выделить:

1. Выполнение совместных разработок на базе субъектов инновационной инфраструктуры в условиях научно-производственной кооперации.
2. Льготный режим налогообложения, расширение перечня кредитно-финансовых услуг.
3. Многообразие форматов осуществления производственно-хозяйственных операций.
4. Кастомизация продукции (индивидуализация производства по запросы заказчиков).
5. Диверсификация видов основной и вспомогательной деятельности.

6. Переквалификация работников организаций.

Рис. 1. Факторы инновационного развития промышленности

В постпандемический период в качестве факторов инновационного развития промышленности следует выделить следующие:

1. Реализация совместных крупномасштабных инновационных проектов, в первую очередь за счет иностранных инвестиций.
2. Гибкая система налогообложения, кредитно-финансовых услуг, в первую очередь для инновационно активных организаций.
3. Дебюрократизация процессов заключения договорных отношений и операций (анализ, закупка, эксплуатация, отчет и др.).
4. Новые средства продвижения продукции (работ, услуг) на рыночные сегменты.
5. Система развития дополнительных навыков у сотрудников организации, получение зарубежного опыта.
6. Использование высокопроизводительного, современного оборудования.

Система данных факторов определяет основные векторы инновационного развития в пандемический и постпандемический периоды – развитие интеллектуального потенциала, материально-технической базы и активизация научно-производственной кооперации, в т.ч. международной (рис. 2).

Учет представленных факторов позволяет выработать эффективную „Дорожную карту“ инновационного развития промышленного предприятия (региона, страны), обеспечивая реализацию ресурсного потенциала и предупреждая рискованные ситуации. Процедура выстраивания оптимальной стратегии функционирования и развития предприятия определяется пошаговым алгоритмом (рис. 3).

Каждый фактор имеет свою „степень влияния“ на динамику инновационного развития промышленности, что, в свою очередь, зависит также от ряда взаимосвязанных факторов. В условиях постоянства данных факторов можно представить ожидаемые результаты воздействия факторов на инновационную активность промышленных предприятий (рис. 4).

Республика Беларусь, не обладая богатыми природными ресурсами, имеет громадный интеллектуальный потенциал, подтверждаемый высокими позициями в рейтинге индекса образования, качества жизни населения. Используя собственные ресурсы и, самое главное – развивая их – страна создает свои, непосредственные преимущества, являющиеся уникальными, и получая возможность завоевания новых рыночных сегментов. Используя свой опыт, изучая и внедряя опыт результативной работы других стран, в т.ч. России, Китая, Республика Беларусь формирует национальную конкурентоспособную модель социально-экономической системы, способную надежно противостоять, гибко и оперативно адаптироваться к внешним и внутренним угрозам [5 – 7].

Рис. 2. Факторы инновационного развития промышленности в пандемический и постпандемический периоды

Рис. 3. Алгоритм построения стратегии инновационного развития промышленного предприятия

Рис. 4. Многофакторность динамики инновационного развития промышленных предприятий

В Республике Беларусь на ближайшую пятилетку определяется вектор инновационно ориентированной модели экономики с целью роста конкурентоспособности страны в мировом сообществе. Инновационные разработки, научные проекты создают условия для формирования „новой спирали“ экономического, следовательно, и социального, развития страны.

С целью трансформации национальной экономической модели Китая в настоящий период реализует модель „многоуровневого всестороннего открытия экономики“ (multilevelall-aroundopening), который начался в 2002 г., после вступления страны в ВТО. При этом открытость рынка товаров определяется как *отношение суммы экспорта и импорта к ВВП [8]*.

С целью развития белорусско-китайских отношений в 2015 году начато строительство крупнейшего индустриального парка в Европе, самого крупного проекта Китая за рубежом – Китайско-Белорусского индустриального парка „Великий Камень“.

Российская социально-экономическая модель определяет инновации как основу экономики знаний, обеспечивающей рост конкурентоспособности страны. Президент России В.В. Путин подписал распоряжение о проведении в 2020-м и 2021-м Годов российско-китайского научно-технического и инновационного сотрудничества с целью дальнейшего развития российско-китайских отношений и расширения двусторонних связей в научно-технической и инновационной областях [9].

Прогнозные значения динамики ВВП в 2020 году, согласно оценкам МВФ, составляют: –4,5% – Россия, –5% – Беларусь (данные отчета „Региональные экономические перспективы“ ЕБРР), +1,2% – Китай [10].

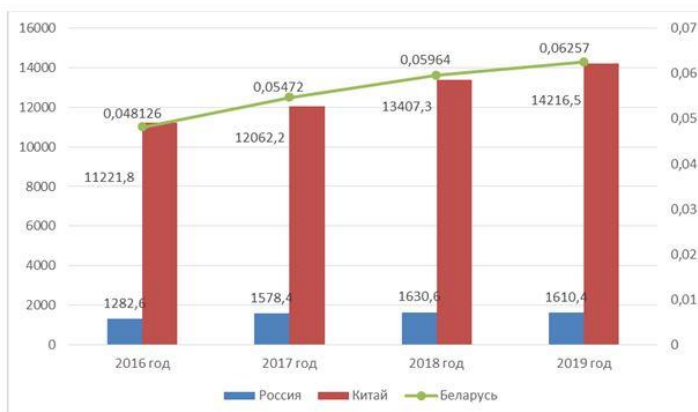

Рис. 5. Динамика ВВП Беларуси, Китая, России за 2016 – 2019 гг., трлн. дол. США [10]

Существенный рост отмечен во внешнеторговых операциях Беларуси, России и Китая. Так, за 2016 – 2019 годы среднегодовой темп прироста внешнеторгового оборота Беларуси и России составил 14%, Беларуси и Китая – 20%, России и Китая – 20%. При этом доля внешнеторговых операций Беларуси с Китаем в общем объеме внешнеторгового оборота страны составила 6,2% в 2019 году (против 5,1% в 2018 году), у России – 16,6% (против 15,7% в 2018 году). Данные статистические данные свидетельствуют о наращивании интереса в отношении взаимовыгодного сотрудничества с Китаем у Беларуси и России, что позволит

увеличить объемы иностранных инвестиционных поступлений, активизировать инновационную деятельность в отраслях-локомотивах национальных социально-экономических систем (рис. 6 – 7).

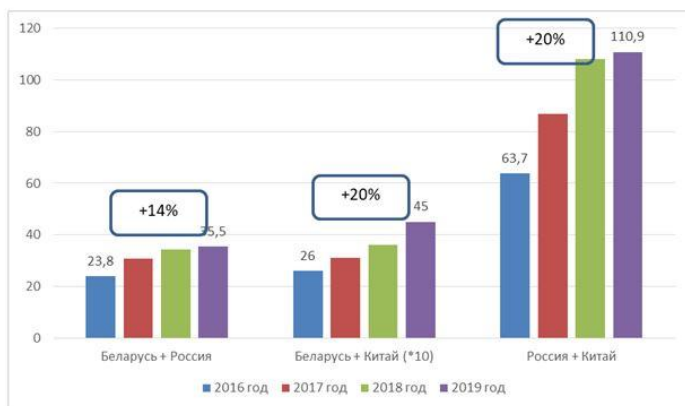

Рис. 6. Динамика внешнеторговой деятельности Республики Беларусь и Китайской Народной Республики за 2016 – 2019 гг., млрд. дол. США

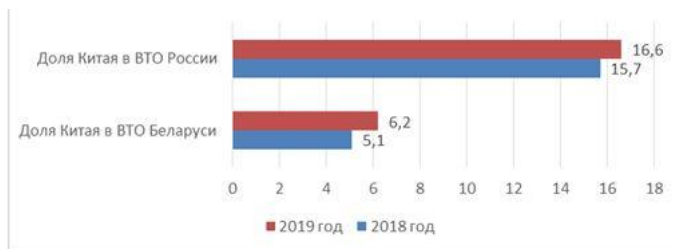

Рис. 7. Доля объема внешнеторговых операций Республики Беларусь и Российской Федерации с Китайской Народной Республикой, %

За январь – февраль 2020 года относительно аналогичного периода в 2018 году внешнеторговый оборот Беларуси и Китая составил 95,6%, что, безусловно, вызвано состоянием пандемии коронавируса. В целом объем внешней торговли товарами и услугами Республики Беларусь за январь – апрель 2020 года относительно прошлогоднего периода составил 82,7% [11 – 12]. Данные значения свидетельствуют о необходимости оперативного поиска возможных, альтернативных путей наращивания объемов внешней торговли. Основным ресурсом восстановления экономического взаимодействия в пандемический и постпандемический период

является инновационный потенциал. Первоначально необходимо оценить текущее состояние инновационного развития с целью выявления сильных и слабых сторон – „векторов воздействия“.

Для оценки уровня инновационного развития стран и определения векторов развития научной и инновационной деятельности предлагается комплекс показателей [13 – 15]:

1. Доля инновационной продукции в общем объеме отгруженной продукции (компонента „Производство“).

2. Доля затрат на инновационную, научную деятельность в ВВП страны (компонента „Инвестиции“).

3. Доля работников, занятых инновационной, научной деятельностью в общей численности населения страны (компонента „Интеллект“).

4. Доля экспорта наукоемкой и высокотехнологичной продукции в общем объеме экспорта страны (компонента „Экспорториентированность“).

5. Инвестиции в основной капитал по виду деятельности „Научные исследования и разработки“ (компонента „Инфраструктура“).

Произведем расчеты по предложенной системе оценки для Республики Беларусь и Китайской Народной Республики (рис. 8).

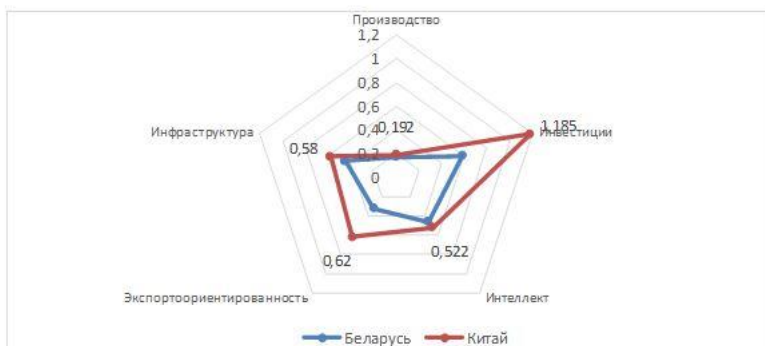

Рис. 8. Сравнительная оценка векторов научно-инновационного развития Беларуси и Китая в 2019 г. [21]

Выводы

Представленные расчеты свидетельствуют об имеющемся потенциале развития сотрудничества с Китаем. Положительная динамика изменений значений показателей по Беларуси определяется, в первую очередь, факторами интенсификации процесса научно-исследовательской, инновационной деятельности: развитие интеллектуальных ресурсов,

повышение уровня наукоемкости производства, увеличение объема высокотехнологичной продукции. Ежегодно отмечается рост денежных средств, аккумулируемых в страновом бюджете, на проведение научно-исследовательских работ, создание инновационных разработок. Однако, несмотря на положительную динамику, имеется отставание в долевого выражении относительно ВВП, в сравнении с развитыми экономиками. Имеется острая необходимость также и в изыскании резервов, но – в первую очередь – привлечению иностранных инвестиций на развитие материально-технической научно-исследовательской базы с целью внедрения модели инновационного развития экономики стран. Стратегической задачей стран-партнеров является формирование комплекса крупномасштабных инновационных проектов, в первую очередь в промышленной отрасли, создание инновационно-промышленных международных кластеров, развитие международной научно-инновационной инфраструктуры, развитие интеллектуального потенциала стран с целью обеспечения роста конкурентоспособности [16 – 21].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. <https://industrialpark.by/innovacionnij-centr/obshhee-opisanie.html>. (2020).
2. http://president.gov.by/ru/official_documents_ru. (2020).
3. <https://nsportal.ru/>. (2020).
4. <https://ru.studyqa.com/articles/30-educational-online-platforms>. (2020).
5. Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь. Стат. сб. – Минск, 2018. – 140 с.
6. Мамвеева, Л. Г., Чернова, О. А., Климук, В. В. Оценка эффективности политики импортозамещения в промышленности: методический инструментарий / Л. Г. Мамвеева, О. А. Чернова, В. В. Климук // Известия Дальневосточного федерального университета. Экономика и управление. – 2015. – № 3 (75). С. 3-14.
7. Subjects of the innovation infrastructure of the Republic of Belarus. Ed. A.G. Shumilina. Minsk: The State University "BelISA", 2018, p. 98.
8. Лон, Вей. О создании открытой экономики Китая. Режим доступа: <https://iq.hse.ru/news/177673005.html>. Дата доступа: 01.11.2019.
9. <https://tass.ru/ekonomika/7408841>. (2020).
10. <http://global-finances.ru/vvp-stran-mira-2020>. (2020).
11. <https://myfin.by/wiki/term/vneshnyaya-torgovlya-respubliki-belarus>. (2020).

12. http://www.bseu.by:8080/bitstream/edoc/76123/1/Lyu_Syaotszyuan_118_136.pdf (2020).
13. Шашко, А.А. Сравнительный анализ инновационного развития Беларуси и Китая в международных рейтингах. // *Новости науки и технологий*. – 2015. – № 1 (32). – С. 43-52.
14. Рейтинг экономик мира 2019. Режим доступа: <https://basetop.ru/rejting-ekonomik-mira-2019-tablitsa-vvp-stran-mira>. – Дата доступа: 01.11.2019.
15. Terziev, V., Georgiev, M. (2020j). The place of programming in the state's social policy. // *Review of Behavioral Aspect in Organizations and Society*, 2 (1), 2020, pp. 25-30. <https://doi.org/10.32770/rbaos.vol225-30>.
16. Склярова, Е. Е. Концептуальная модель инновационной экономики. // *Социально-экономические процессы и явления*. – 2012.
17. Нестерова, О. А. Интеллектуальный потенциал инновационной экономики. // *Вестник Томского государственного университета*. – 2009.
18. Терехова, С. В. Трансфер технологий как элемент инновационного развития экономики. // *Проблемы развития территории*. – 2010.
19. Хогоева, Т. В. Инновационная модель развития экономики региона. // *Проблемы современной экономики*. – 2011.
20. Маева, А. С., Зонова, О. В. Проблемы коммерциализации инноваций на пути построения инновационной экономики России. // *Экономический журнал*. – 2011.
21. Наука и инновационная деятельность Республики Беларусь. 2019. – Стат. сборник.

ЕВОЛЮЦИЯ НА ТЕРЕНИ, ПРЕДРАЗПОЛАГАЩИ ЗА ВЪЗНИКВАНЕ НА СПЕЦИФИЧНИ СВЛАЧИЩНИ ПРОЦЕСИ

проф. д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности), инж.

Венелин Терзиев

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
Университетска многопрофилна болница за активно лечение
„Канев“ АД – Русе, България
Руска академия по естествознание – Москва, Русия

проф. д.н. Весела Рагович

Белградски Университет, Сърбия

инж. Васил Йорданов

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България
Политехнически университет, Милано, Италия

***Резюме:** Свлачищните процеси са широко разпространени по земната повърхност и поради тази причина са добре проучени. Типовете свлачища и техните зависимости спрямо предразполагащи условия и терени са широко изследвани в научната литература. От друга страна, свлачища по лунната повърхност се изследват задълбочено сравнително отскоро, за това помагат развитието на технологиите и космическите агенции. Най-разпространената причина за възникване на свлачища на Луната са метеоритните удари (директно или индиректно), затова и най-често свлачища могат да бъдат наблюдавани по вътрешните стени на кратерите. Метеоритните кратери се различават по размер и структура, затова и в този труд са разглеждани техните разлики и определено тези от тип „обикновен“ като най-предразполагащи към свлачищни процеси, подобни на земните.*

***Ключови думи:** Луна, еволюция, свлачище, кратер.*

EVOLUTION ON TERRAINS, PREPOSSESSING TO ORIGINE OF SPECIFIC LANDSLIDE PROCESSES

Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng.

Venelin Terziev

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
Angel Kanchev Ruse University, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rouse, Bulgaria
Full member of RAE, Moscow, Russia

Prof. D.Sc. Vesela Radovich
University of Belgrade, Serbia

eng. Vasil Yordanov
Vasil Levski National Military University, Bulgaria
Polytechnic University of Milan, Italy

***Summary:** Mass wasting processes are widely spread on the earth surface and as such they are thoroughly studied. Different types of landslides and their triggering factors, as well as predisposing terrains are investigated in-depth. On the other hand, landslides on the lunar surface are less investigated and quite recent studies, for this now is aiding the development of the technologies and the space agencies. As most common cause of lunar landslides are the meteorite impacts, and for that reason, most of the landslides can be found on the inner walls of the impact craters. Impact craters vary by size and shape, and in the current work are investigated and discussed their differences, where the ones that are most predisposing to the landslides similar to the Earth ones are determined “simple” type of impact craters.*

***Keywords:** Moon, evolution, landslide, impact crater.*

Въведение

Един от най-често срещаните процеси, които влияят за повърхностната промяна на всички планети от тип „земна“, е вследствие на метеоритните сблъсъци с повърхността. Той не само влияе върху повърхността, но и докосва планетарната еволюция във всеки аспект.

Кратерите са първата забележителна характеристика, забелязана на Луната от Галилео Галилей през 1610 г. Той ги наричал „петна“; разпознал издигнатите пръстеновидни била и централните върхове, но никога не е изказал мнение за техния произход. До началото на XX век учените приемали, че кратерите са стари гигантски изчезнали вулкани. С постиженията на технологичното развитие и по-специално с програмата Аполло в началото на 70-те години на миналия век, предоставените изображения с висока разделителна способност и анализ на място опровергали теорията за вулканичния произход. Космическите програми стартират дистанционни проучвания на групи планети и кратери, а през 1965 г. космическият кораб „Маринър 4“ успешно открива метеоритни кратери на Марс. Лунните кратери са запазили своята форма поради липсата на атмосфера, докато на Земята наличието на вода и ерозионни процеси са оставили видима малка част от метеоритните кратери.

1. Свлачищни процеси

Движението на скали или почви поради действието на гравитацията е общата дефиниция, която може да се даде за свлачищата. По-подробно те могат да бъдат разглеждани като бавни или внезапни процеси. Някои свлачища могат да започнат много бавно, като пълзят и се развиват, за да се ускори внезапно разрушителната лавина от отломки. Масовите движения се класифицират според тяхната скорост, механизъм и морфология на наклона. Круден и Варнс [2] предлагат класификация, която е разработена по-късно в групи литературни материали [3].

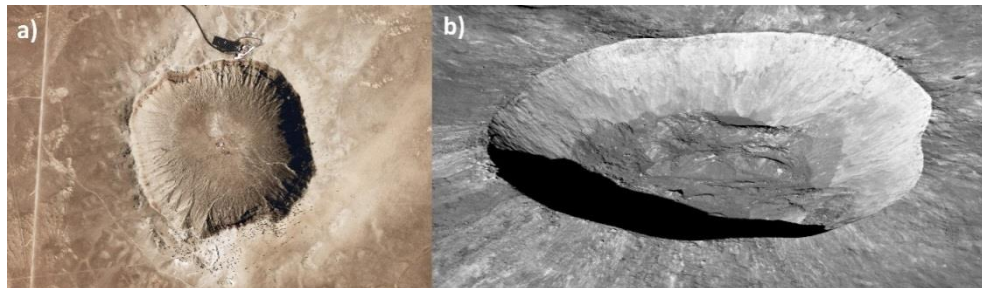
Предполагащите фактори са важни колкото и скалният/почвеният материал на възраденото тяло и видът на движението. Предразполагащи фактори за влошаване на склоновото състояние могат да бъдат свързани с геоложки, морфологични, физически и антропогенни причини. Важно е да се отбележи, че могат да бъдат идентифицирани няколко предразполагащи фактора, но обикновено един фактор е отговорен за колапса на склона. На Земята водата (силни валежи, промяна на нивото на водата, снеготопене), земетресенията или вулканичните изригвания са най-често срещаните за действащи фактори.

Повърхността на Луната е богата на повърхнинни особености, поради което процеси на свличане на земни маси могат да бъдат идентифицирани по различни локации на лунната повърхност, като например метеоритни кратери, вулканични куполи, тектонични склонове, тесни канали [14]. Независимо от разнообразието на повърхностните форми, доминиращи са кратерите от метеоритни удари и по-голямата част от свличанията се появяват именно по стените им. Още от мисиите Apollo насам са правени проучвания [1, 9, 11 – 13, 15], фокусирани върху изучаването на морфологичните характеристики на свлачищата и тяхната дистрибуция, както и на предразполагащите фактори и механизми за задействане. Независимо от отсъствието на вода, различни автори класифицират по тип свлачищата на Луната като подобни на земните. В резултат на това свлачищата на Луната могат да бъдат групирани като падания, слайдове и пълзящи, като се оценяват по тяхната морфология, възможни модели на движение и размери на свлечения материал [13].

2. Метеоритни кратери

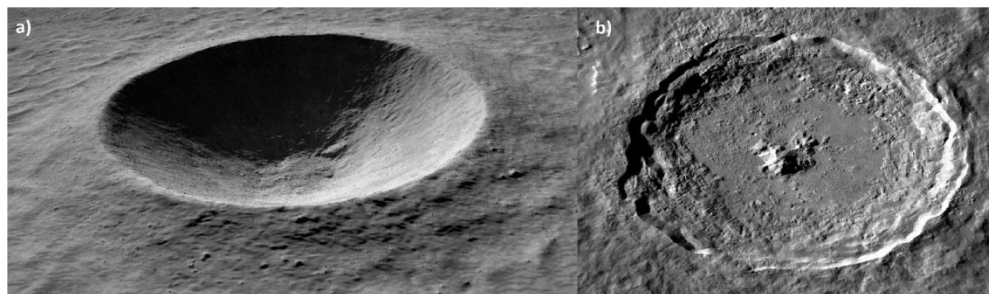
Макар че кратерите могат да бъдат дефинирани като кръгли вдлъбнатини, те могат до голяма степен да се различават един от друг и да се класифицират според размера, изхвърления материал, влиянието на ерозионните процеси върху тях и възрастта. Пръстеновидната форма на билото на кратера зависи от ъгъла на удара на метеорита. Въпреки това

повечето от тях са кръгли, защото ъгълът на удара трябва да е по-малък от 10° спрямо околния терен, така че да може да произведе кратер с елиптична форма.

Фиг. 1. а) Кратер Баринзтър на Земята; б) Кратер Джордано Бруно на Луната (Източници: USGS и NASA/Goddard/Arizona State University)

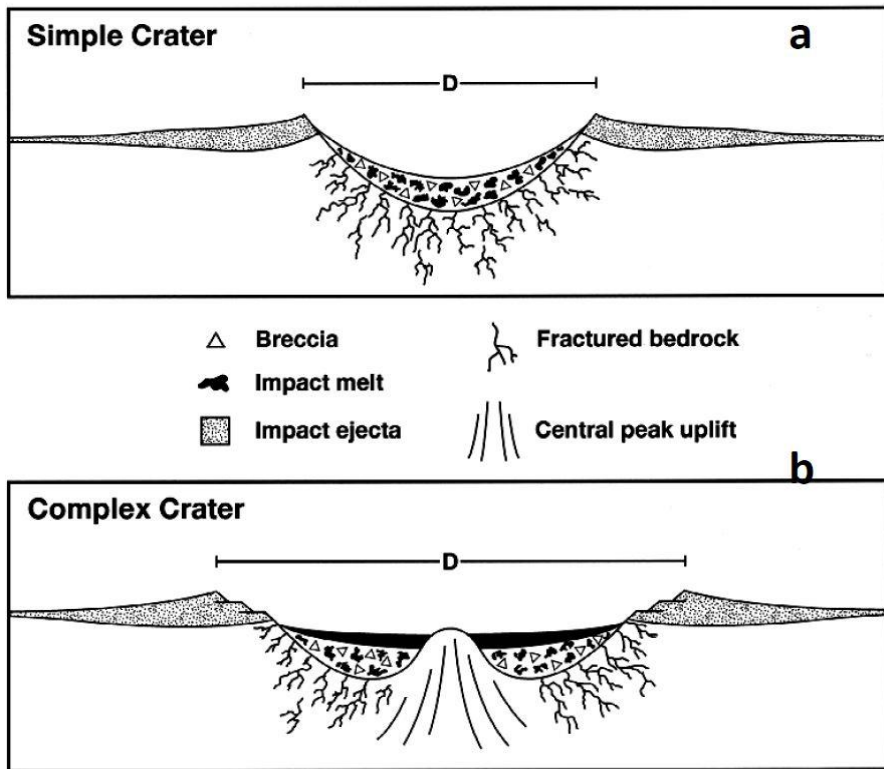
Основната форма на кратера е куполовидна депресия с издигнати била. Големината на кратерите според диаметъра им (измерено разстояние от ръб до ръб) варира в широки диапазони – от $0,1\mu\text{m}$ до над повече от 2500 km (най-голямото, най-старото и най-дълбокото поле от метеоритни кратери се намира на Южния полюс на отдалечената страна на Луната – полето Айткен) [7]. С увеличаването на диаметъра кратерите стават пропорционално по-плитки и по-сложни по форма; включително – появата на терасовидни стени и централни върхове. Проучванията показват, че на всички земни планети морфологичните промени са забележими [9, 10]. Освен това типовете кратери се класифицират в литературата според техните морфологични характеристики – обикновени, сложни (Фиг. 1 и 2) и много-рингови басейни [4 – 6].

Фиг. 2. а) Linne – обикновен кратер; б) Tycho – сложен кратер (Източници: NASA/Goddard/Arizona State University)

2.1. Кратери от тип „обикновен“

Както беше посочено по-горе, обикновените куполовидни кратери се отнасят към метеоритните кратери от тип „обикновени“. Освен това те имат малки, заоблени или в някои случаи – плоски подове с гладки стени (виж Фиг. 3а). Кратерите от този клас имат диаметър от било до било до 15 километра на Луната и от 3 до 6 километра на Земята. Островърхото било се издига на височина около 4% от диаметъра на кратера, над обкръжаващия терен, който обикновено представлява смесен слой от изхвърлени отломки, изпечени от предварително съществуваща повърхност. Съотношението между дълбочина и диаметър е 1/5, което е относително високо според [4]. Подът на обикновените кратери е покрит с пласт от счупена скала („бречя“), която се е спуснала веднага след удара. Дебелината на този пласт е около 1/2 до 1/3 от дълбочината на кратера (от върха на билото до пода).

Фиг. 3. Структура на а) обикновен и б) сложен кратер (Източник: NASA)

2.2. Кратери от тип „сложни“

При по-голям диаметър обикновените кратери преминават към сложни, което води до по-сложни форми, наличие на централни върхове или пръстени (Фиг. 3б), както и до появата на терасовидни стени. Този преход

се осъществява при диаметър на кратера от 15 до 20 км на Луната [8]. Диаметърът на преходните кратери се мащабира като g^{-1} , g е гравитационното ускорения на повърхността на планетата. В [4, 5] се предполага емпирично отношение, че диаметърът от било до било на сложния кратер е свързан с диаметъра на преходния кратер:

$$D = 1.117 \frac{D^{*1.13}}{D_s^{0.13}} \quad (1)$$

Сложните кратери се формират от срутването на стените и такъв преход може да увеличи диаметъра на кратера до 60%. Докато диаметърът се повишава, дълбочината на сложните кратери остава сравнително плитка. Дълбочината се увеличава от около 3 км до 6 км, като в същото време разстоянието между билата става от 20 км до 400 км. Разтопени и силно фрагментирани отломки покриват дъното на кратера, освен това могат да се наблюдават и централни върхове в пресни кратери, при диаметри между билата от 35 до 100 км. Диаметърът на върховете е приблизително 22% от окончателния диаметър на кратера.

2.3. Многорингови полета

При диаметри, по-големи от 100 км, започват да се формират множество вътрешни централни пръстени, които означават прехода от сложни кратери към многорингови полета (Фиг. 4). По принцип полетата са с диаметър по-голям от 400 км. Едно от най-известните полета на Луната е Ориентале с диаметър 930 километра и се състои от четири вътрешни пръстена, които представляват стърчащи навътре остри склонове.

Фиг. 4. Многорингово поле Ориентале (Получено чрез QuickMap™)

Заклучение

При направените изследвания и сравнения между свлачишните процеси, които наблюдаваме на Земята, и подобни – по лунната повърхност, могат да бъдат направени заключенията, че дори при различни атмосферни и предразполагащи условия, различните типове свлачища могат да бъдат директно сравнявани. Докато предразполагащите условия са различни, още по-голямо значение имат състоянията на иницииране на срутвания, като най-разпространени по лунната повърхност са свлачищата, причинени от метеоритни удари – от една страна, директно от генерираната енергия, от друга – в последващите модификационни процеси на кратерите. Големината на един кратер е в зависимост от големината на метеорита, който предизвиква сблъсъка. По същия начин типът кратер е зависим от големината, като в повечето случаи кратери с диаметър до 15 км имат обикновена куполовидна форма, докато по-сложни морфологични форми започват да се образуват при по-големи диаметри. Такива форми могат да бъдат централни върхове, терасирани стени и т.н. От друга страна, многоринговите полета са резултат на съвсем други по мащаб сблъсъци, при които се променя повърхността на стотици километри. Следователно, когато трябва да се изследват свлачища, сравними с тези, които се появяват на Земята, трябва да се наблюдават кратери от тип обикновени.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Brunetti, M. T., Xiao, Z., Komatsu, G., Peruccacci, S., & Guzzetti, F. (2015). Large rock slides in impact craters on the Moon and Mercury. *Icarus*. <https://doi.org/10.1016/j.icarus.2015.07.014>
2. Cruden, D. M., & Varnes, D. J. (1996). Landslide types and processes. Special Report – National Research Council, Transportation Research Board.
3. Hungr, O., Leroueil, S., & Picarelli, L. (2014). The Varnes classification of landslide types, an update. *Landslides*, 11(2), 167–194.
4. Melosh, H. J. (2011). Planetary Surface Processes. In *Planetary Surface Processes*. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511977848>
5. Melosh, H. J., & Melosh, H. J. (2012). Impact cratering. In *Planetary Surface Processes*. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511977848.007>
6. Melosh, J. (2013). Meteorite. In *Encyclopedia of Earth Sciences Series*. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4399-4_233
7. Petro, N. E., & Pieters, C. M. (2004). Surviving the heavy bombardment: Ancient material at the surface of South Pole-Aitken basin. *Journal of Geophysical Research E: Planets*. <https://doi.org/10.1029/2003JE002182>
8. Pike, R. J. (1976). Simple to complex impact craters: The transition on the

moon. Lunar and Planetary Science Conference, 7.

9. Pike, Richard J. (1970). Some preliminary interpretations of lunar mass-wasting processes from Apollo 10 photography. *NASSP*, 232, 14.

10. Pike, Richard J. (1980). Formation of complex impact craters: Evidence from Mars and other planets. *Icarus*, 43(1), 1–19.

11. Scaioni, M., Yordanov, V., Brunetti, M. T., Melis, M. T., Zinzi, A., Kang, Z., & Giommi, P. (2018). Recognition of landslides in lunar impact craters. In *European Journal of Remote Sensing*. <https://doi.org/10.1080/22797254.2017.1401908>

12. Senthil Kumar, P., Keerthi, V., Senthil Kumar, A., Mustard, J., Gopala Krishna, B., Amitabh, Ostrach, L. R., Kring, D. A., Kiran Kumar, A. S., & Goswami, J. N. (2013). Gullies and landslides on the Moon: Evidence for dry-granular flows. *Journal of Geophysical Research E: Planets*. <https://doi.org/10.1002/jgre.20043>

13. Xiao, Z., Komatsu, G. (2013). Impact craters with ejecta flows and central pits on Mercury. *Planetary and Space Science*. <https://doi.org/10.1016/j.pss.2013.03.015>

14. Xiao, Z., Zeng, Z., Ding, N., & Molaro, J. (2013). Mass wasting features on the Moon – how active is the lunar surface? *Earth and Planetary Science Letters*. <https://doi.org/10.1016/j.epsl.2013.06.015>

15. Yordanov, V., Scaioni, M., Brunetti, M. T., Melis, M. T., Zinzi, A. & Giommi, P. (2016). Mapping landslides in lunar impact craters using Chebyshev polynomials and DEM's. *International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences – ISPRS Archives*. <https://doi.org/10.5194/isprsarchives-XLI-B6-17-2016>

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И РАСТЕЖ – МОДЕЛИ, СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ И ИНСТРУМЕНТИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ

доц. д-р инж. Кирил Радев
Нов български университет

Резюме: В доклада е направена хронология на моделите за икономическо, организационно развитие и растеж. Посочени са съвременните предизвикателства пред развитието на световната икономика. Поставен е акцент върху използването на изчислителните технологии за моделиране на икономическите процеси и реализирането на икономическо развитие в условията на глобална икономика. Препоръчани са съвременни управленски инструменти за реализиране на целите за икономическо и организационно развитие.

Ключови думи: модели за икономическо развитие, организационно развитие, иновации, глобална икономика, стратегическо управление.

ECONOMIC DEVELOPMENT AND GROWTH – MODELS, MODERN TRENDS AND MANAGEMENT INSTRUMENTS

Assoc. Prof. Kiril Radev, PhD
New Bulgarian University

Summary: The report provides a chronology of models for economic, organizational development and growth. The challenges to the development of the global economy are outlined. Emphasis is placed on the use of computational technologies to model economic processes and realize economic development in a global economy. Contemporary management tools for achieving the goals of economic and organizational development are recommended.

Keywords: models for economic development, organizational development, innovation, global economy, strategic management.

ВЪВЕДЕНИЕ

Икономическото развитие се измерва чрез показатели за растеж, които със своите три основни функции: информационно-аргументираща, приложно-познавателна и социално-психологическа следва да осигурят данни и предпоставки за анализ, разработване и прилагане на мотивирани, целесъобразни и адекватни на средата и ситуацията модели за управление на общественно-икономическите процеси. Въпреки широкият спектър на параметрите, които се вземат предвид при тяхното изчисление, все още не може да се твърди, че използваните методи отразяват обективно и вярно състоянието на жизнения стандарт на обществата. Основните

аргументи за това са наличието на негативни практики и пороци в бизнеса, нормативната база и управлението на публичния сектор, с които се позволява наличието на сива икономика, картелиране, нормативен лобизъм, нарушаване на изконни човешки права и други, които оказват влияние върху верността на показалите за устойчиво развитие на обществата и националните икономики, а оттам и за реалното състояние и развитие на глобалната икономика.

КРАТЪК ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА МОДЕЛИТЕ ЗА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

В своя труд „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“ Адам Смит аргументирано обръща внимание на икономическия растеж, като посочва, че той следва да бъде разглеждан в колаборация с моделът на икономическия либерализъм. [16] Основното в този модел е разбирането, че с увеличаването на производството, основано на иновациите и разделението на труда (в т.ч. и негативите от прилагането му върху психиката на хората) ще се увеличават и пазарните възможности. За времето си, в условията на ограничено предлагане и все още неразвити технологии и транспортни възможности това твърдение и начин на мислене е вярно и е подкрепяно и от други видни икономисти, поради което е и основа за бъдещ стратегически прочит на теорията за икономическото развитие.

Според представителите на неокласическата икономическа школа моделът на икономически растеж прилаган в първата половина на XX в. трябва основно да взема предвид факторите: земя, капитал и работна ръка. По-късно (1957 г. – 2004 г.) излизат публикации, които разширяват значително обхвата на тези фактори. В хронологичен порядък се предлага да се включат компоненти, които отчитат темповете и резултатите от развитието на технологиите, степенята на образованост на населението, възможностите за кумулиране на физически и човешки капитал, развитието на международните търговски отношения, респ. движението на капитали, ролята на информацията и др. [3,18,19] На основата на това са създадени теории за ролята и влиянието на външните икономики върху растежа на националните икономики. В основата на моделирането на икономическото развитие вече се взимат предвид както темпа на развитие на индустрията, така също значението и ролята на предприемачеството. В рамките на тази среда националните икономики се ориентират към изключителните си предимства и създават специализирани бизнес организации и институции, с помощта на които да ги реализират.

В посочените хронологични виждания и действия не може да се твърди, че е налице единно експертно мнение по отношение на обхвата и

ролята на компонентите, участващи в моделите за определяне на темповете на развитие на икономиките. Изследването показва, че основните противоречия са в областта на възвръщаемостта на производствените фактори и съотношението между ръста на увеличаване на капитала и размера на печалбата.

Икономическата депресия от 1930 г. послужи за анализ на прилаганите икономическите модели и налагането на ново икономическо мислене. В тази връзка Кейнес [8] изразява несъгласието си със „закона за пазарите“ на Say и извежда твърдения, че в модела на икономическия капитализъм са заложените тенденции за дисбаланс и безработица. В разработения от него икономически модел за краткосрочен растеж като основен инструмент, подобно на вижданията на Йозеф Шумпетер [15], (според който иновациите и предприемачеството са в основата на икономическия растеж), са посочени инвестиционните инструменти, в колаборация с принципите на демократичната държава, позволяваща необходимата икономическа свобода за разгръщане на частната инициатива.

В исторически план са налице множество модели за икономическо развитие, основани на посочените разбирания, които са интерпретирани и защитавани в контекст с текущата визия за развитие на производствените отношения, в зависимост от динамиката на социалните, индустриалните, технологичните, икономическите и геополитическите фактори. В тази връзка разработените модели предлагат аргументирани с обстоятелствата на средата действия и оценки в краткосрочен или дългосрочен план. Моделите с дългосрочен, стратегически обхват, през XXI в. вече се разглеждат като комплексни инструменти за постигане на устойчивост на националните икономики и в допълнение като предпоставка за конкурентоспособност и прилагане на кохезионни и конвергентни политики. Един от първите модели в тази насока е моделът на Roy Harrod и Evsey Domar [6, 4]. В своята същност той е силно идеализиран, защото предполага постигането на устойчив растеж при създаване на условия за постигане на равенство между размера и динамиката на спестяванията на населението и инвестициите в националните икономики, което на практика е непостижима задача. Моделът е доразвиван от редица учени, които поставят акцент върху диференцирането на спестяванията между слоевете в обществото, но в крайна сметка не успяват да защитят и доразвият успешно визията на модела за използването му като инструмент за дългосрочно развитие. [11] Poragu това в Theory of Economic Dynamics: An essay on cyclical and long-run changes in capitalist economy, полският икономист

Michał Kalecki предлага т.нар. модел „Инвестиране“, с което реално подкрепя хипотезата на Кейнес за ролята на инвестициите за устойчивото дългосрочно развитие на икономиките. [7]

През 1956 г. Robert Solow [17] предлага математически модел за дългосрочно устойчиво икономическо развитие, основан на хипотезата за равенство между темпа на нарастване на доходите и темпа на прираст на населението. Той е доразвит от N. Gregory Mankiw, David Romer и David Weil [10] по отношение на ролята на човешкия капитал за постигането на целите на модела на Solow, в който по математически път доказва, че в случай на грастични разлики в равнището на човешкия капитал между отделните страни, инвестирането няма да доведе до положителни конвергентни резултати. Това становище е основата върху която Kenneth Arrow разработва своя модел „learning by doing“ (учене чрез работа), в който доказва необходимостта от инвестиции в човешкия капитал като необходимо условие за постигане на устойчив икономически растеж. В подкрепа на това твърдение Theodore W. Schultz в своя труд „Investment in Human Capital“ [14] посочва, че разходите за образование, здравеопазване и професионално развитие са задължителни инвестиции за развитието на човешкия капитал, в контекст с постигането на устойчив икономически растеж. Върху тези твърдения Robert Lucas разработва модел, в който обвързва човешкия капитал с факторът „физически капитал“. [9] В резултат извежда становището, че производителността е в права пропорционална зависимост от тази зависимост, разбира се, в полза на по-високата стойност на човешкия капитал, с което аргументира разликите в развитието на отделните държави и необходимостта от кохезионни политики относно развитието на човешкия капитал за тяхното намаляване и респ. осигуряване на възможности за регионален и световен икономически растеж.

Аналитичните резултати от модела на Lucas се потвърждават и в модела на Paul Romer [12], в който като допълнителен фактор за устойчивото развитие се разглежда ролята и значението на изследователската и развойната дейност за развитие на технологиите и респ. по-пълното задоволяване на потреблението чрез производство на по-нови и по-усъвършенствани продукти и услуги. За тази цел той обръща внимание на взаимовръзката: равнище на научните изследвания – развойна дейност – равнище на човешкия капитал, в колаборация с показателите и резултатите за устойчиво развитие на икономиките. В множеството последващи модели, основани на разглежданите до момента, перманентно се защитава водещата роля на човешкия капитал за устойчивото развитие на икономиките, като аргумен-

тите за целта се разширяват по отношение на взаимовръзките между равнището на човешкия капитал с благосъстоянието, демографските фактори и др. [1, 2, 13].

БВП КАТО ИНТЕГРАЛЕН ПОКАЗАТЕЛ В СЪВРЕМЕННИТЕ МОДЕЛИ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Брутният вътрешен продукт (БВП) след Втората световна война се използва като главен показател за състоянието на националните икономики, основан на световно установена интегрирана система от национални сметки и измерван с конвертируема парична маса, което дава възможност за оценка и сравнение на растежа на икономиките на отделните страни. Според Европейският икономически и социален комитет „БВП е добър показател за ритъма на икономиката, който показва скоростта, с която печелим пари, без да се отчита дали това води до създаване на полезни продукти и услуги или пък вреди на човека и на околната среда. Ние имаме нужда преди всичко от инструмент, показващ разстоянието, което все още ни разделя от една устойчива и солидарна икономика“. [5] В основата на тази формулировка стои изискването за усъвършенстване на използваните икономически модели, чрез промени в техния съдържателен обхват и следователно, в показателите им за оценка, за да се осигурят възможности за интегрална и/или диференцирана оценка на устойчивостта на икономиката и благосъстоянието на обществото. Намерението е и в контекст с приетите в Общността ценности относно колаборацията между стратегическата грижа за околната среда и качеството на живота. Общозвестно е, че използваните показатели в прилаганите в световната практика модели за икономическо развитие са предназначени да измерват крайните резултати, като не отчитат алтернативните разходи (условия на труд, екологично замърсяване, покупателна способност, здравен статус, демографски характеристики, регионално развитие и др.), които обществото прави за тях. В този смисъл е налице силно изкривяване по отношение на степента на благосъстоянието и оценката на хората за „щастие“ в съответната страна. В допълнение показателят „БВП на глава от населението“ за целите на колаборацията „устойчивост – благосъстояние“ не е в състояние и не трябва да се използва като оптимално определящ степента на развитие на дадена икономика, в т.ч. и чрез средната покупателна способност на населението. Примерите и анализите, които потвърждават това твърдение са многобройни. [21] Към тях трябва да добавим факта, че показателите, с които се измерва растежът в икономиките са осреднени, което е изначална предпоставка за изкривяване и прикриване на реалните състояния на структурните елементи в националните икономики, в т.ч. и на благосъстоянието. Изкривяването

допълнително ще се мултиплицира със степента на навлизане на инструментите на Индустрия 4.0 и машабната цифровизация в икономическите дейности. Предвид основната им цел, а именно постигане на възможности за по-висока производителност с оптимум от човешки ресурси се осигуряват възможности за реализиране на високи стойности на БВП, респ. на по-високи стойности на осреднения показател „БВП на глава от населението“, но реално в покупателната способност ще настъпни значителен дисбаланс, предвид увеличената безработица и намалените възможности за социално включване на голяма част от населението. На този социален проблем все още не е намерен еднозначен отговор, но липсват и сериозни дебати на институционално и браншово равнище, освен ако вземем предвид някои временни правителствени проекти с инструмента „Гарантиран доход“. Загълбоченият прочит и анализ на целите на цифровата икономика и Четвъртата индустриална революция показва, че ролята на човешкия капитал за целите на устойчивото развитие, изведен като главен фактор в разглежданите по-горе в текста икономически модели, запазва своята значимост, но е значително променен в обем и по отношение на показателите: квалификация, умения, професии и знания. Тези особености налагат бъдещите икономически модели за устойчиво развитие да включват и показатели за „машинна субституция на човешкия фактор“, с който да се измерва освен степента на автоматизация на общественоекономическия живот, така също и удовлетвореността от живота, мотивацията за образование и карьерно развитие, психологическите нагласи за екипна работа, както и интегралният показател – „благосъстояние“. Анализът показва, че вероятно в близкото бъдеще човекът ще се превърне в елемент на „интернет на нещата“, което е една от целите на ИТ индустрията чрез имплантирането на предварително програмирани чипове в човешкия мозък. Това е сигнал, че в бъдеще знанието ще бъде с приоритет пред уменията, които ще са приоритет за комуникацията с машините, а мисловната дейност ще бъде тази, която със своята точност и бързина ще трябва да осигурява бърза, точна и навременна информация с устройствата, за да се гарантира бързото и оптимално точно изпълнение на операциите. Най-вероятно за целта ще бъде необходимо да се въведе и допълнителен показател „intensity of bio internet device link“ за оценка на качеството и интензивитета на навлизането на човека в интернет на нещата, който ще бъде елемент и на индекса за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI). В тази връзка очакванията са, че петото поколение безжична комуникационна мрежа (5G) ще позволи реализацията на посочените, според мен и не само, не толкова хуманни цели. Следователно, предвид посоченото, необходимо е спешно разработване и

внедряване в практиката на съвременни, съобразени с целите на индустрията, технологичното развитие и устойчивото развитие модели за икономическо и обществено развитие.

РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ: МОДЕЛИРАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ

Република България е подходящ пример за онагледяване на положителните и отрицателните характеристики на разгледаните в настоящата публикация модели за икономическо развитие. Вниманието ще бъде насочено към периода на преход от централизирана към пазарна икономическа система и резултатите от извършените промени в политиките, респ. управленските и икономическите модели, както и визията за икономическо развитие до 2030 г.

Във времето от 1990 г. до 2020 г., с преминаването към пазарна икономика, Република България претърпя множество трансформации в социално-икономическото си устройство. Като цяло беше възприет поетапен подход към установяване на либерален модел на управление, с деклариранни ценности на демократичност и върховенство на закона.

Като визия за социално-икономическото развитие до 2030 г. в Националната програма за развитие [23], Правителството на Република България е посочило, че „През 2030 г. България е държава с висок жизнен стандарт и конкурентноспособна, нисковъглеродна икономика. Страната разработва и внедрява иновации във всеки сектор на икономиката, адаптирайки се към променящия се свят чрез своето високообразовано, креативно, солидарно и здраво общество. То представлява плодородна почва за идеи и притегателна сила за инвестиции и човешки капитал. Уникалните културни и природни дадености на българските региони се оползотворяват отговорно и устойчиво. Те са интегрирани помежду си и със света посредством високоскоростни пътни и оптични връзки, утвърждавайки мястото на страната като кръстопът на идеи и блага в Европа и отвъд. Българският гражданин играе активна роля в бъдещето на своята държава, има богати възможности за личностно и професионално развитие и живее в справедливо и толерантно общество, в което гласът му се чува“. Стратегическите цели на Програмата са заимствани от целите за устойчиво развитие, заложили в Програмата за устойчиво развитие 2030 на ООН (приета от Общото събрание на ООН на 25 септември 2015 г., съдържаща 17 цели и 169 броя показатели) [20], с адаптираните към нея цели от Многостранната платформа на Европейската комисията.

Като главен интегрален измерител на икономическото развитие в България за периода 2007 г. – 2020 г. е използван БВП. В документа „България 2020 – Част 1 – Анализ на социално-икономическото развитие на анализа за

икономическото развитие на страната след присъединяването ѝ към ЕС“ [22] се посочва, че за периода е налице перманентно нарастване на БВП, като през 2011 г. дефицитът по текущата сметка за първи път се превръща в излишък, а в периода 2016 – 2018 г. са регистрирани и фискални излишъци. В аналитичния документ, относно управлението на фискалната политика, се посочва, че „Провеждането на последователна и благоразумна фискална политика през годините довежда до относително нисък размер на държавния дълг. Въпреки значителното му нарастване през разглеждания период, главно поради развитията в банковата система през 2014 г., България остава една от държавите – членки на ЕС с най-нисък дълг на сектор „Държавно управление“. Стойността на показателя достига 22.6% от БВП през 2018 г., почти тройно по-ниска от критичната стойност по Маастрихтските критерии.

Стабилната и предвидима макроикономическа среда е едно от основните предимства на страната. Изследването Global Competitiveness Report 2017 – 2018 на Световния икономически форум поставя България на 25-то място в света и на 11-то място в ЕС по този показател. При това, през последните десет години страната успява да подобри представянето си с повече от 20 позиции в глобален план и с 4 позиции в рамките на ЕС“.

В рамките на същия анализ е направен и сравнителен анализ между постигнатите за анализирания период (2007 г. – 2020 г.) показатели в социално-икономическо развитие на РБългария и страните от ЕС. Според някои от тях:

- през 2017 г. в програмата „Учене през целия живот“ в РБългария са включени 2.3% от лицата на възраст 25 – 64 години, а средната стойност за ЕС е 10.9%;
- по обем на държавните разходи за образование РБългария е на предпоследно място сред страните от ЕС;
- делът на преждевременно напусналите образование и обучение, през 2017 г. в РБългария е 12.7% , спрямо 10.6% – средно за ЕС;
- според направените разходи за здравеопазване в РБългария тя е класирана на пред-предпоследно място в ЕС;
- РБългария е най-бедната държава в ЕС, т.е. с най-висок коефициент на бедност 32.5%;
- според изпълнението на критериите за достъп до ИКТ България е класирана на последно място в ЕС;
- за 2018 г. според Индексът за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI) РБългария е поставена на 26 място в ЕС.

- средната продължителност на живота в България е определена като най-ниската сред всички страни в ЕС;
- Северозападният икономически район на РБългария е определен за най-беден и най-ниско развит в класацията на районите в ЕС по показателя БВП на човек от населението (31% от средното равнище за ЕС);
- според Индекса на Съюза за иновации („Innovation Union Scoreboard“) на ЕК, РБългария заема предпоследно място в ЕС;
- посочено е, че през 2017 г. коефициентът на смъртност в РБългария е 15.5%, докато в ЕС средно е 10.3%, в резултат на което РБългария заема първото място по смъртност в Общността и гр.

Представените показатели представляват извадка от всички посочени показатели в Документа, с които се цели да се обосноват направените на основата на настоящото проучване заключения, посочени по-долу в реквизит „Заключение“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на направеното проучване може да се направи извода, че не съществуват универсални модели за икономическо развитие и растеж. Съвременните модели за икономическо развитие и растеж в оптимална цялост трябва да отразяват динамиката и съдържателните характеристики на стратегическите цели за устойчиво развитие и подходящо да бъдат адаптирани за целите на национални икономики, като при това се осигурят възможности за анализ, оценка и съпоставимост на показателите, комплексно и пофакторно. Като показател за икономически растеж БВП дава информация за динамиката на паричната маса, но не е в състояние да изпълни изискванията на интегрален показател за оценка на изпълнението на целите за устойчиво развитие, заложи в Програмата за устойчиво развитие 2030 на ООН, в т.ч. и по отношение на колаборацията „устойчивост – благосъстояние“. Това налага разработването на допълнителни показатели, с които да се осигури прозрачност и всеобхватност по отношение изпълнението на целите. Към критериите и показателите за оценка на целите на устойчиво развитие е целесъобразно в частта оценка на колаборацията „устойчивост – благосъстояние“ да се включи и показателят „машинна субституция на човешкия фактор“. С навлизането на невроимплантните устройства ще се осигурят възможности за разширяване обхвата на целите на цифровизацията и „Индустрия 4.0“ и ще се въведе измерител (показател) „intensity of bio internet device link“ за оценка на качеството и интензивността на навлизането на човека в интернет на нещата,

камо част и от Индекса за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI).

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Aghion P., Howitt P. (1992) A Model of Growth through Creative Destruction, *Econometrica*, 60 (2) [16]
2. Becker G. S., Murphy K. M., Tamura R. (1990) Human Capital, Fertility, and Economic Growth, *Journal of Political Economy*, 98 (5) [17]
3. D. Ricardo (2001) On the Principles of Political Economy and Taxation, London 1817 (third edition 1821), Batoche Books, Ontario [Online]. Available at: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/ricardo/Principles.pdf> (Accessed: 15.08.2020). [3]
4. Domar E.D. (1946) Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment, *Econometrica*, 14 [8]
5. Eurpoean Commission. (2020). *Sustainable Development Goals: Launch of the Commission's high level multi-stakeholder platform*, [Online]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_18_82 (Accessed: 15.08.2020). [19]
6. Harrod R. F. (1939) An Essay in Dynamic Theory, *Economic Journal*, 49 [7]
7. Kalecki M. (1956) *Theory of Economic Dynamics: An essay on cyclical and long-run changes in capitalist economy*, Routledge Library Editions [10]
8. Keynes J. M. (1946) *The General Theory of Employment, Interest and Money*: London [5]
9. Lucas R. E. Jr. (1988) On the Mechanics of Development Planning, *Journal of Monetary Economics*, 22 (1) [14]
10. Mankiw N. G., Romer D., Weil D.N. (1992) A Contribution to the Empirics of Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 107 (3) [12]
11. Pasinetti L. (1962) Rate of Profit and Income Distribution in Relation to the Rate of Economic Growth, *Review of Economic Studies*, 29 (4) [9]
12. Romer P.M. (1990) Endogenous Technological Change, *Journal of Political Economy*, 98 (5), part II [15]
13. Rosenzweig M. R. (1990) Population Growth and Human Capital Investments: Theory and Evidence, *Journal of Political Economy*, 98 (5) [18]
14. Schulz T. W. (1961) Investment in Human Capital, [Online]. Available at: <http://la.utexas.edu/users/hcleaver/330T/350kPEESchultzInvestmentHumanCapital.pdf> (Accessed: 15.08.2020). [13]
15. Schumpeter J. A. (1934) *The Theory of Economic Development*, Harvard Economic Studies 46: Harvard University Press [6]

16. Smith A. (2007) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, MetaLibri, [Online]. Available at: https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_WealthNations_p.pdf (Accessed: 15.08.2020). [1]
17. Solow R. M. (1956) A Contribution to the Theory of Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 70 (1) [11]
18. Solow R. M. (1957) Technical Change and the Aggregate Production Function, *Review of Economics and Statistics*, 39 (3) [2]
19. Steinbeck J. (1984), *The Grapes of Wrath*, Hardcover [4]
20. United Nations. (2018). *Sustainable Development Solutions Network (SDSN) and the Bertelsmann Stiftung*, Available at: <http://sdgindex.org/reports/2018/> (Accessed: 15.08.2020). [22]
21. Европейска комисия. (2020). Становище на Европейския икономически и социален комитет относно „Отвъд БВП — показатели за устойчиво развитие, (2009/С 100/09) [20]
22. Министерство на финансите на Република България. (2020). Анализ на социално-икономическото развитие на страната след присъединяването ѝ към Европейския съюз, Available at: , <https://www.minfin.bg/bg/news/10726> (Accessed: 15.08.2020). [23]
23. Министерство на финансите на Република България. (2020). Национална програма за развитие 2030, Available at: <https://www.minfin.bg/bg/1394> (Accessed: 15.08.2020). [21]

ИКОНОМИКА НА КУЛТУРАТА В БЕЗПРЕЦЕДЕНТНИ ИКОНОМИЧЕСКИ ОБСТОЯТЕЛСТВА

гл. ас. д-р Иво Велинов
Нов български университет

***Резюме:** Авторът на тази статия има за цел да проследи новостта в обективната реалност на културния икономически сектор. По този начин разглеждащите „безпрецедентни“ икономически обусловени взаимоотношения при новите форми в културата дават възможност за обобщаване на бъдещи изводи, че културата не е подвластна на времето, а времето е подвластно на културата.*

***Ключови думи:** индустрия, творчество, изкуство, икономически спагове.*

ECONOMY OF CULTURE IN UNPRECEDENTED ECONOMIC CIRCUMSTANCES

Chief Assist. Ivo Velinov, PhD
New Bulgarian University

***Summary:** The author of this article aims to trace the novelty in the objective reality of the cultural economic sector. Thus, the considered “unprecedented” economic relations in the new forms of culture allow to summarize future conclusions that culture is not submissive to time, but time is submissive to culture.*

***Keywords:** industry, creativity, art, economic slumps.*

Обществени и икономически кризи в културния сектор

Езиковият израз за „безпрецедентна ситуация“ съществува в културата на човека от дълго време, а неговата употреба намира широко приложение в икономическите и културни взаимоотношения в обществото. Почти във всяка книга за средновековна култура може да се открие т.нар. безпрецедентна ситуация, която придружава за период от време индивидите в дадено общество. Това се забелязва и през 2020 г., когато много експерти и анализатори в световната икономика откриват затруднения в своите прогнозни становища, насочени към търговците и тяхната основна роля да бъдат добри стопани във видовете индустрии. Основни примери за това могат да бъдат посочени в тенденциите за промяна на стилотовете на живот, ограничаване на пътувания и развлечения, анулиране на самолетни билети, анулиране на световни фестивали и културни мероприятия. Нещо повече, в европейски държави се появяват недоразумения от икономически характер, които в основата си отговарят за определен период от време кои

възрастни категории да бъдат спасявани от COVID-19 – богати възрастни между 70 – 85 години, които допринасят за икономическото благоденствие, или младежите, за които се предполага, че бъдещото благоденствие сред индивидите е в техни ръце.

В най-новата история на човечеството културата трудно преодолява икономическите удари в творческите индустрии и организирането на обществени културни мероприятия, а това е демонстрирано и от икономиката на Япония. Държавата на изгряващото слънце отмени Олимпиада 2020, като по този начин показва съпричастност в източноазиатски стил към общочовешката безопасност. Според думите на главния икономист от NLI Research Institute Ясухиде Яума това политическо решение има отражение върху японската икономика със загуби от 18 млрд. долара⁷. Общочовешката културна памет за олимпийските игри в Лондон през 1948 г. припомня, че в човешката история само събитие с величина за световна война може да преустанови тяхното провеждане. От друга страна, идеята за спортната и културна дейност на Олимпиадата е превърната с времето в политически управлявана стопанска идея, чиято индустриална дейност обслужва политически и икономически интереси. Според анализатори на Oxford Economics креативната индустрия на Великобритания е изправена пред културна катастрофа, която насочва британската икономика към сериозни финансови затруднения и загуба на работни места. При тази пандемична ситуация е налице два пъти по-голям икономически спад в културния сектор, който генерира финансови средства от редица творчески индустрии – музикална, филмова и театрална⁸.

В най-общи линии индустриите, които сътрудничат за културното образование в световен мащаб срещат безпрецедентен икономически шок. Тази финансова криза се отразява върху театралната индустрия, която има съществена ключова икономическа и социална роля. Сиеничните изкуства допринасят за културното разнообразие и национална идентичност. Нещо повече, те дообогатяват културно и финансово населените места, като създават привлекателни условия за живот. COVID-19 изправя театралната индустрия и нейните култивирани бизнес модели към сектора на изпълнителските изкуства в период на гълга криза. Като до-

---

⁷ Вж. Olympics Delay Deals Crushing Blow to Japan's Comeback Story <https://www.bloomberquint.com/onweb/delayed-tokyo-olympics-loses-japan-is-back-recovery-message> – б.а.

⁸ Вж. The Projected Economic Impact of Covid-19 on the UK Creative Industries report към Федерацията за креативна индустрия, национална организация за креативните индустрии на Великобритания и културното образование, <https://www.creativeindustriesfederation.com> – б.а.

пълнение, филмовата и телевизионна продукция имат голям принос за световната икономика. Тези творчески индустрии осигуряват международни инвестиции и работни места. Наред с възстановяването на икономическото доверие творческите продукции са жизненоважни за изграждането на културно потребление в нашия живот и нашето благополучие [1; 3; 4].

Но от тази нова безпрецедентна ситуация дискусиата очертава и обекта на обговаряне в настоящия доклад, чийто фокус е насочен към културния сектор с прилежащи стопански дейности, които са в постоянен адаптивен процес за безопасността на другите индивиди – културни творци и зрители. Този процес за безопасност е свързан с установена хиперконсумативност в сферата на културата и изкуството, като провокира тенденции за повишаване на дигитализираната комуникация и консумация на материални и нематериални активи. Несигурността в икономиките влияе върху системата на културата и създава предпоставки за тенденции към оцеляване на принципа на естествения подбор. Тенденциите в системата на културата водят до ускоряване на иновативното мислене [5; 7].

Безпрецедентна икономическа ситуация и спасяване на културата

Безопасността на хората и наложените мерки за сигурност от правителствата по света имат и двойствено икономическо и социално измерение, което води до нежелани отрицателни последици в културния сектор. Дори и правителствата да предприемат необходимите политики в културния сектор, оказаните спешни мерки в областта на културата, като подпомагане на културни дейци и организации, не са достатъчни за нормализиране на ситуацията и дългосрочното планиране на художествени и културни прояви. Временното преустановяване на филмови прожекции и театрални представления на живо, отлагането на международни фестивали и изложби, както и затварянето на културни центрове – от библиотеки до книжарници, всичко това поставя културната и творческа индустрия в безпрецедентна ситуация. Подобна ситуация припомня, че икономическата сигурност на обществото не е устойчиво понятие. Неочакваната от правителствата промяна в регулацията на безопасността на индивидите, като ограничаване на правото да живеят в преходното *нормално* положение, води до сериозни промени в дневния ред на цялата световна икономика. Липсата на безопасност на физиологично ниво у индивида предизвиква паника и безпокойство, а това поражда разнообразие от актуални въпроси, свързани с бъдещи прогнози в икономическото развитие на световното згравеопазване.

Сегашността е белязана от свръхзадоволеност на избора със специфично културно и икономическо въздействие върху хората. Много автори прогнозираат за настъпване на духовна криза, предизвикана от появата на глобална рецесия, която изисква от човека да направи преоценка на динамиката в оборота на ценностните категории в обществото. По думите на Ли Еделкоорт, ангажирана с прогнозиране на обществени нагласи, обществото застрашително навлиза в *карантина на консумацията*⁹, а това, от друга страна, е своеобразен удар по икономика на *културата* и *образованието*. Периодите на парализиране на големите градове разтърсват финансовото съществуване на хората и предизвикват тревожност. Обществото е загрижено за ежедневни неща от първата социална страта за мотивираното развитие на личността – храна и безопасност.

Глобализираният икономически и културен растеж отново ни напомня за латинския произход на споделената ни култура¹⁰. Етимологията на думата *култура* предполага, че участието на култивираните индивиди в общата икономическа криза на културната индустрия не протича едностранно. Нещо повече, кризата в културната индустрия придобива динамични образователни скокове, а обговарянето на термина за култура насочва допълнително вниманието към *диалектиката* за свобода и детерминизъм, за промяна на финансовата стабилност в икономиките, което изправя индивида пред дейността на непознати институции и несигурни ситуации за преосмисляне на даденото и създаденото в културна среда [3]. Затова и културата, с която се коментират ключови за обществото философски проблеми, има задачата отново да разгледа културологичното поле на образователните процеси за икономически растеж, защото културните ценности в обществото подпомагат индивида в неговия исторически преход при *сегашната* безпрецедентност.

Ако във Франкфуртската школа с понятието „културна индустрия“ са направени опити да се разграничи елитарното изкуство от масовата култура на хиперконсумизма, то с идеята за „творческа нация“¹¹ културната политика придобива и икономически измерения, свързани с авторско право върху творческо или културно съдържание. Разглеждането на културните блага като социално-икономически феномен е и процес на обвързване и защитаване на идейното творчество с авторско право. Така

---

⁹ Вж. Li Edelkoort, Coronavirus offers „a blank page for a new beginning“ <https://www.dezeen.com/2020/03/09/li-edelkoort-coronavirus-reset> – б.а.

¹⁰ От латински думата „култура“ е *colere*, която в нашата споделена сегашност може да се съотнесе до Всичко, от което сме заобиколени в исторически контекст: култивиране, заселване, боготворене, покровителстване – б.а.

¹¹ Терминологията за „творческа нация“ е въведена във Великобритания с политически цели за икономическо развитие през 1998 г. – б.а.

от първоначалното предложение за „творческа нация“ постепенно започва да се разпространява и актуалната концепция за творчески индустрии, които могат да се приемат и като съпътстваща, неразделна част от културната индустрия.

Затова ако приемем, че културната индустрия залага на възпроизводството и разпространението на т.нар. културен продукт в голям мащаб, то творческата индустрия спомага за неговото междинно потребление и предлагане на т.нар. *не-културни* продукти. Това до определена степен се открива и в идеята за запазване на икономическите основи на споделеното европейско бъдеще. Нещо повече, Европейската комисия предлага полезен инструментариум „Следващо поколение ЕС“ като спасителен план и актуален отговор относно незатихващата безпрецедентна криза. Като е отчетено изключителното значение на културата в аудиовизуалния сектор за европейския икономически растеж, така с нейна помощ се цели допълнително и съхраняването на човешкия капитал и творчеството, а на творците са предоставяни възможности за развитие в редица икономически области, свързани с популяризирането на културата като цяло [5]. По този начин и следващият логичен отговор за справяне с тази криза е и европейската рамкова програма „Творческа Европа“, която продължава да подпомага проекти за трансгранична мобилност и обмен на добри практики, разработени от културни и творчески индустрии [2].

Хипотези на основата на икономическа криза и култура в новия световен рег

Измежду всички социални науки икономическата наука е най-добре развита и в допълнение продължава да генерира актуални анализи в обществото, с които се обръща внимание на културните ценности в условия на преходност и разнообразие, когато обществото преживява новостта в кризата на вярата за спокоен живот. Нещо повече, с актуалната криза фокусът е насочен към значението на новите икономически проблеми, които дават база за търсене на алтернативни икономически принципи за сигурно регулиране на отношенията между държавни, обществени и частни институции [1; 6].

Сегашността на глобалната икономика в творческия сектор обяви война на културното привличане и съдържание. Динамичното пренасочване към днешността на културната сигурност рестартира преходността на съществуване в социума и произвежда хипотези за самосъхраняване на личността в трудни икономически моменти. Така културната сигурност очертава формите на прозорливост в новия процес за забавяне на ритъма на живот и позициониране на сегашното сигурно място на икономика на културата, което представлява своеобразна пресечна точка между науката за култура и икономическата наука. Днешността предлага

на индивида нови гранични състояния на видове сигурности при неговия избор за съществуване, предизвикани от нарушената еволюционна рамка за преходност. Разнообразието в творческия сектор, причинено от новопоявилата се световна финансова криза, извежда на преден план за анализиране заплахата от истинска депресия в обществото, която е придружена от динамиката при промяната на доверие, че социалните науки ще реализират дългоочакваната мечта за споделена сигурност и просперитет.

Революционната сила за изграждане на нов вид политическа архитектура в световен мащаб позиционира потребителя в сферата на изкуството в ситуация да бъде контролиран от геополитиката на културата и появяващи се нови културни обмени. Проблематичната сегашност на обществото, в обявена от икономистите рецесия, оказва влияние върху характера на образователната дейност и социалната сигурност. Несигурните социални условия водят до преосмисляне на организацията на обществото. Икономическата криза е свързана с културата, а социалната интеграция предизвиква нова социална криза, при която дебатите за т.нар. културно съдържание в обществото рамкират културната жизненост, творческа икономика, основана на знания, както и материалните и нематериални активи.

Световните препоръки за социално дистанциране и ограничителни мерки за посещение на музеи, театрални зали и кинозалони дават възможност за динамично развитие на дигитализираните комуникационни канали. Така процесът за автентично създаване и консумиране на културни събития изглежда спасен в рамките на неопределени срокове, но актуалните въпроси остават относно настоящата дигитализация и дали тя пресъздава емоционалното консумиране на потребността от диалог с изкуството „на живо“. Нещо повече, дигитализирането на книги, филми, музика, както и виртуално посещение на световни музеи оформят идеята, че културата може да достигне дигитализирано до всички. Но културата поощрява нова световна война, като навлиза динамично в дигиталната ера. Тази нова война на дигитализирани културни съдържания е виртуална битка за контролиране на образи, думи и мечти. Платформата youtube.com предлага онлайн творчески проекти с временен достъп. Водещи културни институции по целия свят използват своите електронни сайтове за безплатен достъп. Метрополитън опера в Ню Йорк, Большой театър в Москва, както и водещи театри от Великобритания, направиха добър стратегически ход в икономика на културата, като започнаха да

излъчват онлайн безплатно свои творчески проекти. Техните дигитализирани идеи¹² бяха последвани и от други културни институции. Всичко това показва, че дефиницията за изкуство е с динамизирани културни конотации.

Дори безпрецедентната криза да разтърсва системата на културата, то тя оформя хипотеза за това, че слабите стопански единици са принудени да променят бързо посоката на своята творческа дейност. От друга страна, стопанската дейност на силните културни институции предполага ускоряване на процеса с отпадане от културната символна арена на много други културни звена в несъстоятелност. Бързата адаптация към новата пазарна културна среда е предпоставка за успешно продаване на културни продукти и придобиване на материални и нематериални активи. Тенденциите за глобално либерализиране на икономическите връзки през последните десет години са засегнати двустранно от новата идея за безопасност, както и от обществено-политическото развитие и културно привличане. При познатия структурно-функционален икономически модел търсенето и предлагането на определени стоки намалява, докато при други се забелязва нехарактерното високо търсене. Така икономиката на културата прилага инструменти за манипулиране на културни съдържания за потребителско търсене с цел установяване на безопасност сред индивидите и активизира процеса за преоценяване на инвеститорските акции и облигации, което хипотетично води до по-ниски приходи, защото възпрепятства капацитета на производство на стоки и културни продукти. Този процес ясно се забелязва при отмяната за провеждане на световни кинофестивали.

В допълнение, ако приемем, че креативната индустрия може да бъде разгледана като своеобразно предприятие, то настоящите задачи за работа са рамкирани в управлението на конкретни културни функции [2]. Новите взаимодействия в глобалните културни общности определят нови форми и структури, организират културологични значения, които икономически проблематизират взаимоотношението на хората с времето, пространството и природата. За съществуването на иновативно мислене е необходимо постоянно обновяване и създаване на нов културен продукт, който е в тясно икономическо сътрудничество с технологичната иновация, здравеопазването, образователната сфера, както и с актуален принос към етническото многообразие и контракултурата. Това сътрудничество е обусловено от икономическите закони подобно на създаването на общ културен продукт за хиперконсумация, а културата и образованието

---

¹² Вж. The Metropolitan Opera, <https://www.metopera.org>; Большой meamp, <https://www.bolshoi.ru>; The Royal Opera House, <https://www.roh.org.uk> – б.а.

са съществена част от съвместното съществуване в социума. Така икономическата криза изправя културните и творческите индустрии пред нови предизвикателства.

Обсъждане и възможности за бъдещи изследвания

Видовете икономики са изправени пред нови изисквания в променена реалност. В условия на емоционална интелигентност и въздействие от разстояние стопанисването на понятието „икономика“ вече изисква нови усилия и умения в несигурна реалност. Дори и от водещи банкови институции не се ангажират с конкретен сценарий за стабилно развитие на обществения ред. Нещо повече, центърът за маркетингови иновации към BNP Paribas Personal Finance предлага възможни сценарии за икономически растеж¹³. Културният аспект на икономическата сигурност дава тласък на икономическия анализ да дефинира състоянието на индустриите, да определя основните действащи лица, да анализира тяхното поведение в конкурентната борба, като доведе до регулирано производство на макроикономическо равнище. По този начин икономиката на културата определя и бъдещи устойчиви равнища на сегашното икономизиране на образователната система, като проблематизира появата на нови ценности и модели за управление на културно производство и културна дистрибуция, съобразно с новостта при глобалната миграция.

Новите оптимистични стъпки през последните месеци на 2020 г. се откриват в определящото значение на дигиталната култура, която отвори и нови хоризонти. Трансформативните мениджърски подходи в динамичната реалност, заявени от културните и творчески индустрии, вече имат свои интердисциплинарни и устойчиви проявления сред всички нас. Основната поставена задача на мениджърите започна с идеална цел. Тя беше реализирана с „безплатното“ разпространение на култура. С този процес в културните и творчески индустрии се зароди и въздействието от разстояние върху повече потребители на култура и нейното хиперконсумиране. Но само бъдещето ще покаже аспектите на трайните културни трансформации у консуматорите, предизвикани от стратегията за икономизиране на масовата култура.

БИБЛИОГРАФИЯ

---

¹³ Вж. Observatoire 2020: 4 възможни сценария за развитие на света след корона кризата, <https://www.bnpparibas-pf.bg/novini/observatoire-2020-4-vazmozhni-stsenariya-za-razvitie-na-sveta-sled-korona-krizata-2157.html> – б.а.

1. Филипов, Д. Културата и развитието. Социално-естетическа и икономическа теория. – София: Стопанство, 2005.
2. Creative Europe Programme (2014 to 2020), <http://data.europa.eu/eli/reg/2013/1295/oj>, посетен на 18.08.2020.
3. Eagleton, T. The idea of culture. – Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
4. Harrison, L., Huntington, S. Culture matters. – New York: Basic Books, 2000.
5. Recovery plan for Europe, https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response/recovery-plan-europe_en, посетен на 18.08.2020.
6. Sokol, M. Economic Geographies of Globalisation. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2011.
7. Supporting cultural and creative sectors, Cultural and Creative Industries (CCIs) and related ecosystems, https://ec.europa.eu/culture/policy/cultural-creative-industries_en, посетен на 18.08.2020.

ПРОГРАМА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА ДО 2025 ГОДИНА – ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦИИ НА РАЗВИТИЕ

гл. ас. д-р Даниела Йорганова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: Предизвикателствата на демографските и социално-икономическите фактори, изменението на климата, дигитализацията и новите технологии, поставят все повече изисквания пред организациите. Целта на настоящият доклад е да се представят постиженията в управлението на риска. Фокусът се поставя върху развитието на програмата за управление на риска до 2025 г. Представят се рисковете с най-голямо демографско и социално-икономическо въздействие, методите за управление на риска и основните умения и технически компетенции за ръководителите по управление на риска днес и до 2025 г.

Ключови думи: програма за управление на риска, основни тенденции на развитието.

RISK MANAGEMENT PROGRAM UNTIL 2025 – MAIN DEVELOPMENT TRENDS

Chief Assist. Daniela Yordanova, PhD

St. St. Cyril and Methodius Veliko Tarnovo University

Summary: The challenges of demographic and socio-economic factors, climate change, digitalisation and new technologies are increasingly demanding for organizations. The purpose of this report is to present the achievements in risk management. The focus is on developing the risk management program by 2025. Risks with the greatest demographic and socio-economic impact, risk management methods and basic skills and technical competences for risk managers today and up to 2025 are presented.

Keywords: risk management program, major development trends.

Въведение

Днес организациите се сблъскват с предизвикателства пред своите бизнес дейности. От една страна, това е несигурния икономически растеж и скоростта на технологичния напредък, а от друга – рисковете от природни бедствия. Ръководителите осъзнават предизвикателствата, пред които са изправени. Предизвикателствата на демографските и социално-икономическите фактори, изменението на климата и новите технологии, поставят повече изисквания към организациите.

Проучване, извършено на международния пазар на финансови услуги от компанията Deloitte през 2017 г., показва, че прилагането на програми за управление на риска от организациите има тенденция да нараства. През 2006 г. само 35% от компаниите използват програми за управление на риска, докато през 2016 г. те достигат до 73%. През 2019 г. проучване на американската компания LogicGate показва, че за 88% от изпълнителните директори, програмата за управление на риска е изключително важна.[4]

Институтът на риск мениджърите (Institute of Risk Management – IRM) разглежда начините, по които глобалните и регионални рискови проблеми могат да засегнат стратегическите и оперативните цели до 2025 г. Посочат се рискове, свързани с: *трансформация на технологиите; изменение на климата; промени в управлението на риска, свързани с оперативни умения, познания за човешкото поведение и културата в организациите.*[7]

Трансформацията в технологиите и свързаните с тях рискове, се очаква да въздействат върху организациите до 2025 г. Предвижда се по-добра подготовка за управление на тези технологични рискове и постоянен ангажимент за осигуряване на ресурси за управление на риска в бъдеще.

Все по-голяма е несигурността от *изменение на климата*. Прекъсването на бизнес моделите, финансовата, икономическа и геополитическа нестабилност, се очаква да имат най-голямо влияние върху организациите до 2025 г. Тези рискови тенденции водят до адаптиране на нови или съществуващи рискови системи и процеси.

Налагат се *промени в управлението на риска, свързани с оперативните умения, познания за човешкото поведение и културата в организациите*. От значение са оперативните умения в областта на финансите, технологиите и ключовите оперативни функции, изпълнявани в рамките на организацията. Това поражда необходимостта специалистите по управление на риска да имат познания за човешкото поведение, за да се развива културата на организацията. „Корпоративната етика се превръща в основно предимство на компаниите в битката с фалшивите новини“. [2] Това може да повлияе върху стратегическите и оперативните цели до 2025 г. Основните умения за ръководителите на риска ще включват: стратегическо мислене, влияние и увереност. Петте най-големи риска, подредени по важност днес и до 2025 г., Таблица 1.[7]

Табл. 1

Рискове с най-голямо демографско и социално-икономическо въздействие
днес и до 2025 г.

Днес	2025 година
1. Икономическа/финансова нестабилност	Технологичен напредък
2. Геополитически предизвикателства	Икономическа/финансова нестабилност
3. Технологичен напредък	Изменение на климата и природните ресурси
4. Повишена конкуренция	Геополитически предизвикателства
5. Разрушителни бизнес модели	Разрушителни бизнес модели

„Организационните проблеми на компаниите и начините за тяхното решаване имат тенденцията да се променят в зависимост от увеличаване размера на организацията, и по-точно – от нарастването на обема на реализираните продукти и услуги и от увеличаването на броя на заетите“. [1] В тази връзка „изграждането на гъвкава система от аналитични показатели и рационална система за планиране на ресурси позволява моделиране на информацията, с цел разработване на управленски решения за различни нива на бизнес дейностите. Прилагането на принципа на интеграция тук дава възможност да се отрази взаимодействието между звена от различни нива на управление. Свързването на дейността на всички нива, позволява организацията да бъде обхваната като цяло“. [5]

Изследванията показват, че организациите използват различни методи за управление на риска днес и до 2025 г. Методите варират от анализирани на големи данни до по-традиционни подходи като: планиране на сценарии и сканиране на хоризонта, Таблица 2. [7]

Табл. 2

Най-добри методи за управление на риска днес и до 2025 г.

Днес	2025 година
1. Планиране на сценарии	Планиране на сценарии
2. Сътрудничество с други организации	Мониторинг на социалните медии
3. Хоризонтално сканиране – като гоставчици	Сътрудничество с други организации – като гоставчици
4. Мониторинг на социалните медии	Хоризонтално сканиране
5. Мониторинг на управлението на риска в реално време	Мониторинг на управлението на риска в реално време

Необходимо е развиване на нови умения за посрещане на бъдещи предизвикателства. Липсата на умения обаче не е единственият проблем, пред който е изправена индустрията.[6]

В Програмата за управление на риска до 2025 година са посочени основните умения и техническите компетенции за ръководителите по управление на риска, Таблица 3. [7]

Табл. 3

Основни умения и технически компетенции за ръководителите на риска днес и до 2025 г.

Днес	2025 година
1. Оценка, разработване и прилагане на риск стратегия и риск политика	Изграждане на култура на осведоменост за риска за управление на дейностите
2. Изграждане на култура на осведоменост за риска за управление на дейностите	Влияние върху вземането на управленски решения
3. Идентифицирането, анализ и оценката на рисковете	Оценка, разработване и прилагане на риск стратегия и риск политика
4. Оценка на организационния контекст и картографиране на външния и вътрешен риск	Оценка на организационния контекст и картографиране на външния и вътрешен риск
5. Оценка, разработване и прилагане на риск мениджмънт в процеси, процедури и протоколи	Създаване на ефективни канали за комуникация и консултации със заинтересованите страни
6. Вземането на управленски решения	Улесняване на идентифицирането, анализа и оценката на рисковете
7. Създаване на ефективни канали за комуникация и консултации със заинтересованите страни	Оценка, разработване и прилагане на риск мениджмънт в процеси, процедури и протоколи
8. Оценка, разработване и прилагане на управление на риска архитектура, включително индивидуални роли и отговорности	Оценка, разработване и прилагане на управление на риска архитектура, включително индивидуални роли и отговорности
9. Оценка на ефикасността и ефикасността на съществуващите контроли	Оценка на ефикасността и ефикасността на съществуващите контроли
10. Разработване и поддържане на риск регистър	Разработване и поддържане на риск регистър

Освен посочените основните умения и качества, които ръководителите на риска се очаква да придобият до 2025 г., се посочват и други специфични умения и технически компетенции като: по-меки умения, евристика, поведение, анализиране на данни, процеси и софтуер, прекъсване на бизнеса и управление на непрекъснатостта. Ключова област на развитие за мениджърите, е познаването и разбирането на психологическите фактори, влияещи на хората. Счита се, че уменията трябва да се разширят до културно осъзнаване на риска, разбиране на регулацията и разработване на стратегически подход към риска. Ръководителя трябва да отчита етичния професионализъм. Все по-често ролята на етиката във всички сектори е ключова за подобряване на личните и корпоративни стандарти на поведение.

Заклучение

Предизвикателствата на демографските и социално-икономическите фактори, дигитализацията и новите технологии, поставят все повече изисквания към организацията. Някои от основните фактори, които влияят върху интелигентните решения за поемане на риск, включват управление на таланти, обучение и образование, квалификация на персонала, лидерство и способност на организацията да взема решения, основани на риска.[3] Ефективното управление изисква интелигентно управление на риска – подход, който се стреми да въграждат подходящи процедури за управление на риска във всички звена на организацията. Това е възможно чрез оценка и цялостно проектиране и изпълнение на програма по управление на риска.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Йорданова, Д. Ефективно управление на организационните кризи – има ли универсален модел? Сборник с доклади от Международна научна конференция „Истини и лъжи за факти, новини и събития“, посветена на 130-годишнината от създаването на Библиотеката и Европейската година на културното наследство, 24-25 април 2018 г. Изд. Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, Т. 2, с. 113.

[2] Христова, Х. Фалшиви новини в корпоративните комуникации. Медии и комуникации на 21 век. Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, том 2, 2018, с.38.

[3] Creating a Risk Intelligent Organization;
<https://www.riskmanagementmonitor.com/creating-a-risk-intelligent-organization/>

[4] How enterprise risk management programs operate in organizations today, 2019;

<https://www.helpnetsecurity.com/2019/12/11/enterprise-risk-management-programs/>

[5] Petrova, R. Information technology in management accounting – contemporary aspects. Международный научный журнал „Научные Горизонты“, № 2 (30), Белгород, 2020, p.141.

[6] Risk Management 2025: What Will the Industry Look Like in Just a Few Short Years; <https://riskandinsurance.com/risk-management-2025-what-will-the-industry-look-like-in-just-a-few-short-years/>

[7] Setting the Risk Agenda. Exploring the future of the risk management profession, RiskAgenda2025, Institute of Risk Management,

<https://www.theirm.org/resources/find-a-resource/setting-the-risk-agenda-exploring-the-future-of-the-risk-management-profession/>

СЕКЦИЯ IV

ЕВОЛЮЦИЯ И РЕВОЛЮЦИЯ – ПОЛИТИЧЕСКИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ

ЗЛАТНОТО ПРАВИЛО И ОБЩЕСТВЕНИЯТ ДОГОВОР

доц. г-р Елица Куманова

Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: Същността на общественя договор се изследва в три аспекта – като политическа форма на общественя ред, като политическо средство за легитимиране на управлението и като коректив на политическото управление. Общественият договор като политическата форма на общественя ред се полага върху „златното правило“ – „отнасяй се с другите така, както искаш да се отнасят с тебе“.

Ключови думи: обществен договор, обществен ред, политическо управление.

THE GOLDEN RULE OF THE SOCIAL CONTRACT

Assoc. Prof. Elitsa Valcheva-Kumanova, PhD

Angel Kanchev Ruse University

Summary: The essence of the social contract is disserted in three different aspects – as a political form of public order, as a political tool for achieving legitimate governance and as a corrective implemented to political governance. The social contract as the political form of public order is based on the “golden rule“ – “treat the others as you want to be treated by them“.

Keywords: social contract, public order, political governance.

1. Същността и смисълът на общественя договор се изследват на три теоретични пласта – като политическа форма на общественя ред; като политическо средство за легитимиране на управлението (господството) и като политически механизъм за предотвратяване на злоупотреба с права от страна на владетеля, т.е като коректив на политическото управление.

2. Общественият договор като политическата форма на общественя ред се полага върху т. нар. „златно правило“ – не прави на другите това, което не искаш да правят на тебе; отнасяй се с другите така както искаш да се отнасят с тебе. Това правило изразява едновременно модел на

съобщност, на съотнасяне и на комуникация. Модалността на израза „не прави“ показва вътрешното ограничаване на собствената воля до предели, отвъд които би настъпило смущаване на диалога между разумни хора. От друга страна златното правило е гаранция за свободната изява на личността, за постигане на ценностите и стремежите като основен двигател на съзнателната човешка дейност. В различните религии то звучи така: според ведизма „към останалите трябва да се държиш по начин, приятен и на самия тебе“; според конфуцианството „не прави другиму това, което не би пожелал на себе си“; според юдаизма „не прави на ближния си това, което не се нрави и на теб“; според християнството „всичко, което искате да правят вам човеците, същото правете и вие тях“. [4; 96]

Предпоставките за възникването на обществения договор са обединени около противопоставянето на създаденото след неговото сключване политическо състояние в противовес на съществуващото до този момент естествено състояние. Общественият договор се явява като резултат от постигането на едно общо съгласие за уреждане на управлението и поемането на политически задължения. Основният акцент се поставя върху задълженията на владетеля спрямо членовете на обществото, които са гали съгласие да му се подчиняват и върху задълженията на членовете на обществото към владетеля, който се е задължил да управлява в съответствие с поетите задължения в обществения договор. Неизпълнението на тези задължения нарушава обществения договор и поставя на преден план дилемата дали поданиците следва да продължават да се подчиняват на владетел, който не се грижи за тяхното благополучие или имат моралното задължение да не се подчинят.

Съществуването на обществения договор поражда два основни въпроса – първо, неотменим ли е този договор, т.е. веднъж сключен може ли той да се ревизира и второ, ако владетелят, като страна по него, наруши своите задължения, следва ли и поданиците да постъпят по адекватен начин. Смисълът на обществения договор е да замени необвързаността на естественото състояние с политическо общество, което действа като едно „тяло“ в рамките на отделната държава съобразно установения ред. [7; 343] Обществото не може да се лиши от изначалното си право на самосъхранение, въплътено в правния порядък, което може да се осъществи чрез установена законодателна власт.

Общественият договор като форма на обединение на хората в политическо тяло е разгледан и от Хуго Гроций. Хората предават чрез тяхната съзнателна воля властта на едно-единствено лице, краля, за да образуват „постоянно и безсмъртно общество“ и повече не са свободни да променят волята си. Хуго Гроций прави аналогия с брака, който става неразтрогваем, макар в

него е встъпено чрез доброволно съглашение. [6; 145 – 146]

Първообраз на споразумение, гарантиращо реда в общността откриваме в един правен извор на ранното Средновековие – Салическата правда. Този извор представлява систематизация на обичайното право на салическите франки, а начинът на неговото създаване е сключване на споразумение между народа и неговите вождове – „с цел да се съхрани вътрешния мир и да се предотвратят ненавистните поводи за спорове и едноличното им решаване и за угода на населението се установява между него и вождовете му, че ще се спазва авторитета на закона и ще се търси съдебна защита.“ [9; 53]

Общественият договор се сключва под формата на клетва с поданиците, но този факт не им позволява да оказват неподчинение, защото кралят всъщност се задължава да изпълнява с достойнство дадената му от бог длъжност. Единственият, който може да прецени нарушаването на договора е бог, като безпристрастен съдия, защото нарушаването на договора от едната страна не означава, че другата може да престане да изпълнява задълженията си, особено ако такова задължение за подчинение има също божествен произход. Обратната хипотеза – при която едностранно поданикът отхвърля бремето на управлението, – не е разглеждана, защото явно се счита, че управляващият в този случай е длъжен да санкционира нарушението, за да запази божественото си достойнство. [9; 53]

3. Две са основните категории, които стоят в основата на обществения договор като политическо средство за легитимиране на политикоправния ред – власт и подчинение. Като идейна основа за оправдаването на реда приемаме концепцията на Джон Лок относно „истинския произход, обсег и цел на гражданското подчинение“. Съвременното разбиране смята управлението за проявление на държавна власт. Обществото е немислимо да съществува без власт, която е „възможност на човек или на хора да реализират своята собствена воля в обществено действие дори срещу съпротивата на другите“. [1; 30] Държавата осъществява два вида функции – естествени и организационни. Естествените функции са присъщи на обществото – стопанска и социална. Организационните функции се отнасят до съхраняването и развитието на обществото и налагат обособяването на дейности, които обслужват общи обществени интереси и чрез които се осъществяват публични функции на организацията – държава. [3; 7]

4. Тази втора теоретична линия на изучаване на обществения договор личи най-силно в концепцията на Жан-Жак Русо. Мислителят е мотивиран от изследването на парадокса, че „човек се ражда свободен, а навсякъде е в окови“. Според него в държавата господства не силата на правото, а правото на силата – „по-силният никога не е достатъчно силен, за да бъде ви-

наги господар, ако не превърне силата си в право и послушанието в задължение.“ [8; I – II] Всяко подчинение, основано на този принцип не следва някакъв морал, защото е акт на необходимост и благоразумие, не на свободна воля. Когато човек може да не се подчини безнаказано, той може да го стори законно и, тъй като по-силният винаги е прав, то основната задача е просто да бъдеш по-силният. Такова право обаче загива, щом престане силата. В такъв случай, ако човек се подчинява на сила, то не е необходимо да го прави по задължение, а щом не е принуден, той вече не е и длъжен да го прави.

Смисълът на обществения договор според Русо е във форма на съдружие, която да защитава и закриля с цялата обща сила личността и имота на всеки член на съдружието и чрез която всеки се обединява с всички, но слуша себе си и остава свободен, както преди. В него отделният индивид запазва свободата си, тъй като не се подчинява на друг човек, а едновременно на всички и на никого конкретно, т. е. на закона, в който е въплътено собственото му участие. Тогава човек се подчинява сам на себе си, защото, отдавайки на всеки друг член на съдружието същото право, което получава над него, той придобива всичко, от което се отказва, а в крайна сметка получава повече сила, за да опази това, което има. Според Русо формулата за подчинение при обществения договор се свежда до подчинение на общата воля, защото всеки влага в съдружието своята личност и цялата си мощ под върховното ръководство на общата воля и се превръща в невелика част от цялото. По този начин е създаден един различен механизъм за контрол над общността и държавата, според който обществото принуждава индивида да съблюдава обществения договор като бъде свободен, макар и против волята му. [8; VI] Същевременно народът може да иземе обратно делегираната власт и да създаде нов законодателен рег. [2; 72 – 81]

5. Концепцията на Русо е пряко свързана с третата идейна линия на изследване на обществения договор – като механизъм за предотвратяване на злоупотреба с права. Той е съглашение относно ограничаване на правата като проявление на претенции спрямо другите членове на обществото. Липсата на съгласие означава липса на социален диалог, а оттам и липса на политически дискурс. Това води до налагане отвън на правила за поведение, които не срещат съгласието на страните и са нелегитимни. Съгласието спомага за социализирането на индивидите, като им осигурява възможност за комуникации и общуване в процеса на опознаване и въздействие върху действителността. Приемаме, че обществения договор е израз на конвенцията и основа на правно регламентиран дискурс – всички членове на обществото считат, че другите са се съгласили да ограничават своите

претензии. В този смисъл общественият договор институционализира отмерването на правата на членовете на държавноорганизираното общество, а тяхната свобода е правомощието да не се покоряват на външни закони, освен на тези, за които са дали съгласието си. [5; 30 – 31] Равенството на индивидите е отношение, според което никой не може да наложи задължение, без същевременно да се подчини на закона, който изисква и той от своя страна да може да бъде задължен.

Според нас чрез обществения договор социалният дискурс се превръща в политико-правен; социалните позиции се обменят при отмерен порядък, който гарантира спазването на обществения ред като основно публично благо, за разлика от обмена на блага между частните субекти, който е в основата на задълженията. Последното в известна степен е неточно, доколкото обмена на блага също трябва да бъде подчинен на определени правила, за да протича в ред. Разликата при осигуряването на реда е, че задълженията представляват доброволно споразумение за ограничаване на субективната власт, а императивите са доброволно спазване на наложени правила. Затова да се твърди, че индивидите имат право да не изпълняват задължения, за които не са дали своето съгласие или да не се подчиняват на определен императив, с чието основание не са съгласни, означава да се отхвърля първоначалното съгласие за създаване на ред чрез правото. Правноинституционализираното съгласие има друга функция – да спомага за социализирането на индивидите, като им осигурява възможност за комуникации и общуване в процеса на опознаване и въздействие върху действителността.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Вебер, М. Социология на господството. Социология на религията. С., 1992.
2. Владикин, Л. Политико-философската и правна същност на парламента. В: Правна мисъл, 1992, бр. № 4.
3. Дачев, Л. Същност и съдържание на държавното управление. В: Научни трудове на РУ, 2008, том 47, сер. 7.
4. Йотов, Ст. Етика и мултикултурализъм. С., 2003.
5. Кант, Им. Към вечния мир. С., 1993.
6. Кели, Дж. М. Кратка история на западната теория на правото. С., 1998.
7. Лок, Дж. Два трактата за управлението. С., 1996.
8. Русо, Жан-Жак. Общественият договор. С., 1996.
9. Томсинов, В. А. История государства и права зарубежных стран. М., 2001.

АРГУМЕНТЪТ ЗА ПРАВНА СИГУРНОСТ В ПРАКТИКАТА НА КОНСТИТУЦИОННИЯ СЪД НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ОТ 2020 Г.

доц. г-р Зорница Йорданова
Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: В доклада са изследвани решенията на Конституционния съд на Република България от началото на настоящата 2020 г. до края на месец август, в които Съдът коментира въпроси, свързани с правната сигурност. Като приема КС, в материален смисъл правната държава е държава на справедливостта, а във формален смисъл – държава на правната сигурност. Авторът анализира решенията на Съда от 2020 г., в които КС изрично се позовава на изискването за правна сигурност, и прави съответните изводи относно приложението на този принцип и значимостта му за развитието на правната система.

Ключови думи: правна сигурност, правова държава, Конституционен съд.

THE ARGUMENT FOR LEGAL SECURITY IN THE PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF THE REPUBLIC OF BULGARIA FROM 2020

Assoc. Prof. Zornitsa Yordanova, PhD
Angel Kanchev Ruse University

Summary: In this paper the author examines the latest case-law of the Constitutional court of the Republic of Bulgaria (acts from the beginning of the year 2020 until August 2020) in which the Court commented issues related to the legal certainty. As the Constitutional court of Bulgaria has declared, the Law-governed State is in its material sense a State of justice, and in its formal sense – a State of legal certainty. The author analyzes this year's decisions of the Constitutional court which were grounded on the legal certainty requirements and makes some conclusions regarding the application of this principle and its importance for the development of the legal system.

Keywords: legal certainty, Rule of law, Constitutional court.

В мотивите на редица свои актове Конституционният съд (КС) на Република България (РБ) използва аргумента за защита на правната сигурност, разбирана като компонент на понятието „правова държава“ по смисъла на чл. 4, ал. 1 и Преамбюла на действащата Конституция на РБ от 1991 г. Макар „правна сигурност“ да не е конституционен термин, КС извежда аспекти на това понятие и анализира спазването на изискванията на правната сигурност при осъществяване на конституционен контрол,

а също и при тълкуване разпоредби на Конституцията. В доклада ще бъдат коментирани решенията на КС, постановени през настоящата 2020 г., в чиито мотиви Съдът се позовава на този принцип.

Както сочи проф. Е. Друмева¹⁴, а и самият Конституционен съд¹⁵, „правова държава“ означава упражняване на държавна власт на основата на конституция, в рамките на закони, които материално и формално съответстват на конституцията и са създадени за запазване на човешкото достойнство, за постигане на свобода, справедливост и правна сигурност. Разбирането в съвременна Европа за правовата държава съдържа както формални елементи (определени форми и процеси за прилагане на правните норми), така и материалноправни изисквания (съдържанието на правните норми да гарантира конституционно закрепените основни права). Правовата държава „във формален смисъл“, изтъква Е. Друмева, е държава на правната сигурност, където съдържанието на правния ред е ясно и недвусмислено определено, функционират механизми и институции, гарантиращи спазването на правните предписания. Класически компонент на правовата държава е принципът на законността: Всички носители на власт трябва да се подчиняват на действащото право (за да не се допуска произвол). Свързани със законността са изискването за предвидимост и разчетеност на държавните дейности (последвица от което е именно правната сигурност), а също и принципът за йерархията на правните норми¹⁶. Изискване на правовата държава е регулирането на определени категории обществени отношения да става само със закон. Изискването за определеност, яснота и недвусмисленост на правните норми е основно проявление на правовата държава. Към нея принадлежат и принципите за ефективна закрила на правата, стабилност на административните актове, правна сила на съдебните актове, публичност и прозрачност на държавните дейности. Правовата държава „в материален смисъл“ е държава на справедливостта¹⁷. Това разграничаване на „формални“ и „материални“ компоненти е условно, защото те са взаимно обвързани и всъщност „формалните“ компоненти на правовата държава са гаранции за осъществяването на материалното ѝ съдържание¹⁸.

---

¹⁴ Друмева, Е. Конституционно право. V изд., С.: Сиела, 2018, с.130 и сл.

¹⁵ Вж. Решение № 1 от 27.01.2005 г. по к.г. № 8/2004 г., съдия докладчик Е. Друмева.

¹⁶ Свързан от своя страна с изискването за конституционнообразност на законите и другите актове – Друмева, Е. Цит. съч., с.132.

¹⁷ Самата конституционна организация на държавната власт е обвързана с основните права; тяхната реализация е смисъл и цел на нейното упражняване – вж. пак там, 132–133.

¹⁸ Възможна е и конкуренция, дори конфликт между отделни компоненти, тъй като всеки от тях е снабден с гаранции за реализацията си. Най-често и най-ярко таква напрежение

В. Шуманов¹⁹ изтъква, че правната сигурност е тясно свързана с останалите компоненти на формалната правова държава, а именно последователността, предвидимостта и стабилността на законите разпоредби²⁰. В практиката на КС, изследвана от автора, Съдът е подчертавал многократно изискването правната уредба да е ясна, вътрешносвързана и безпротиворечива. Яснотата на законите норми значи те да са достъпни за адресата, да не оставят съмнения относно съдържанието на предоставяните права и свободи, както и на налаганите задължения. Законът трябва да бъде формулиран така, че правните субекти да са в състояние да разчетат предписания модел на поведение. Създаването на противоречиви, взаимноизключващи се и лишени от логика и смисъл законови норми е нарушение на принципа на правовата държава. Друг значим аспект на изискването за правна сигурност, последователност, предвидимост и стабилност на законодателните решения е забраната за обратно действие на правните норми. Според КС е недопустимо норми, които са основание за ограничаване на права и свободи, да не отговарят на „елементарните стандарти и изисквания за качество“ – „достъпност и предвидимост“. Важно проявление на изискването за правна сигурност, последователност, предвидимост и стабилност на законодателните решения е и задължението на законодателя да уреди висящите към датата на влизане в сила на нов закон правоотношения²¹.

През 2020 г. до настоящия момент (17.09.2020 г.) Конституционният съд е произнесъл 11 решения по образувани пред него конституционни дела, като в повечето от тях пряко, а в няколко – косвено си служи с аргументи, свързани с изискванията на правната сигурност. Предвид

се констатира между постулата за правна сигурност и изискването за справедливост – вж. пак там, с. 133.

¹⁹ Вж. Шуманов, В. Основни аспекти на принципа на правовата държава, относими към изискванията за съдържанието и действието на законите разпоредби, според юриспруденцията на Конституционния съд на Република България – <http://gramada.org/%d0%be%d1%81%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%bd%d0%b8-%d0%b0%d1%81%d0%bf%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8-%d0%bd%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%b8%d0%bd%d1%86%d0%b8%d0%bf%d0%b0-%d0%bd%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d0%b2/> (достъпен на 30.08.2020 г.)

²⁰ Авторът цитира позицията на КС, че „законосъобразността на държавното управление е конституционно изискване, което го прави предвидимо, а това е предпоставка за правната сигурност“. Правната сигурност и стабилност в практиката на Съда се приемат за характеристики на правовата държава, която изисква трайно и последователно законодателно регулиране на обществените отношения. Предвидимостта е изискване към формирането и осъществяването на законодателната политика. Според Съда „предвидимостта на правното регулиране е признак на правната сигурност, а оттук – и на самата правова държава“ – вж. пак там.

²¹ Същото се отнася и до хипотезата на изменение на действащ закон – вж. пак там.

обема на доклада, в него не могат да бъдат обхванати всички формални аспекти на правовата държава, коментирани в мотивите на тези 11 решения, съответно изложението ще се ограничи само до случаите на позоваване на аспекти на правната сигурност в актовете на Съда.

1. В Решение № 1 от 04.02.2020 г. по к.д. № 17/2018 г. КС анализира аргументите на вносителите на искането²², че оспорените изменения и допълнения „в 17 основополагащи, структуроопределящи или широкообхватни“ закона са направени с разпоредби на бюджетен закон, с който няма пряка връзка, в колизия с изискването за правна сигурност, стабилност и предвидимост. Тук КС не постига изискуемото мнозинство от 7 съдии за обявяване на противоконституционност. Шестима от съдиите приемат, че правова е държавата, в която всяка власт е подчинена на правото. За да бъдат конституционносъобразни, приеманите от Народното събрание (НС) актове, трябва да съответстват както на Конституцията, така и на останалите действащи закони – другото би противоречало пряко на чл. 4, ал. 1, изр. 2 от Конституцията. Контролът за съответствие със законите е задължителна част от контрола за конституционност, упражняван от КС. Според тази група съдии е конституционно допустимо приемането на законова норма, която противоречи на действаща друга законова норма, както и нарушаването (от самото НС) на действаща императивна законова норма, в случая относно законодателния процес. Според мен при оспорване на законови текстове, за приемането на които е използван посоченият законодателен похват, преценката за тежестта на нарушението следва да е винаги конкретна, да се установи в каква степен противоречието влиза в колизия с основните принципи и аспекти на правовата държава. Ако са нарушени правната сигурност и стабилност, устоите на правовата държава, КС би следвало да има възможността да обяви противоконституционност на закон и поради противоречие с други закони (Съдът се е произнасял в този смисъл по други дела, в това число през настоящата година)²³.

---

²² Искането е за обявяване противоконституционност на част от Преходните и заключителни разпоредби на Закона за бюджета на НЗОК за 2019 г. , като същите не са оспорени по съдържание, а само с оглед процедурата по подготовката и приемането им.

²³ Вж. посочените по-долу Решения № 5 и 9 от 2020 г. По к.д. № 16/2018 г. обаче съдиите не успяват да постигнат мнозинство по въпроса за наличието на такова нарушение. Според другата група от 6 съдии няма конституционно изискване при формиране или промяна на определена държавна политика синхронизацията в нормативната уредба да се постига винаги и само чрез приемане на отделни закони за изменение и допълнение на съответните закони. Абсолютизирането на този подход според тях би създавало предпоставки за съществуването на противоречива, неясна или взаимноизключваща се нормативна уредба. Тази група съдии припомня, че правовата държава във формален смисъл е държава на правната

2. Решение № 3 от 28 април 2020 г. по к.г. № 5/2019 г. е едно от значимите решения на КС на РБ от последните години. В него Съдът променя досегашната си практика по тълкуване на чл. 151, ал. 2, изречение трето от Конституцията и поставя нови параметри на баланса между правната сигурност и еволюцията на правото, а и на правните си виждания²⁴.

Първият въпрос, на който КС отговаря с посоченото тълкувателно решение, е относно правните последици на решенията на Съда, с които се обявява за противоконституционен ненормативен акт. Съгласно разпоредбата на чл. 151, ал. 2, изр. 3 КРБ актът, обявен за противоконституционен, не се прилага от деня на влизането на решението на Конституционния съд в сила. Това означава забрана за прилагане на акта занаяпред (ex tunc), той престава да регулира обществени отношения. Това действие обаче според КС може да се осъществи пълноценно само спрямо нормативни актове, които произвеждат нееднократно и продължаващо във времето правни последици. Обратно, правните последици от ненормативните правни актове се пораждаат веднъж в правния мир към момента, предшестваш влизането в сила на решението, обявяващо тяхната противоконституционност. При тях върховенството на Конституцията може да се гарантира само ако обявената противоконституционност има действие от момента на приемането или издаването на ненормативния акт. При нормативните актове действието ex tunc на решението на Съда е проекция на разбирането за правната сигурност (правова държава във формален смисъл), докато обратното действие (ex tunc) доближава по-плътено

сигурност, което предполага законите да са ясни, точни и непротиворечиви, да не се създават взаимно изключващи се правни положения. Законът за нормативните актове и Указ № 883 не поставят изискване изменението и допълнението на даден закон да се извършва винаги и само със закон за изменение и допълнение на същия, поради което безпротиворечивостта в нормативната уредба може да бъде постигната и чрез използвания при оспорените промени способ. Защищава се позицията, че няма задължително изискване ревизията в даден закон да се извършва със закон за изменение и допълнение на същия. Макар това виждане на шестимата съдии по принцип да е правилно, за съжаление все по-честа стана порочната практика НС да приема закони, с преходните и заключителни разпоредби на които се изменят и допълват други закони, нямащи пряка връзка по регулирана материя с приемания. В последната хипотеза гореизложените аргументи не издържат, тъй като ревизията на един закон с преходните и заключителни разпоредби на друг закон, уреждащ друг кръг обществени отношения, трудно може да се приеме за кореспондираща с изискванията на правната сигурност.

²⁴ В решението си КС сочи, че чл. 5, ал. 1 КРБ утвърждава върховенството на Конституцията като ядро на принципа на правовата държава и на конституционната демокрация. Многопластовото съдържание на правовата държава, формирано от съчетаването на двата елемента – формалния, включващ правната сигурност, и материалния, обхващащ материалната справедливост – е вътрешно присъща негова характеристика. Правовата държава не търпи законодателство, което противоречи на Конституцията. Върховенството на Конституцията у нас се брани чрез обезсилване на противоконституционните закони от специално създаден и властен за това орган, какъвто е КС.

правните последици на акта на КС до правната справедливост (правова гържава в материален смисъл). Тази „конкуренция между двете измерения на правовата гържава“ е разрешена в чл. 151, ал. 2, изр. 3 КРБ в полза на правната сигурност. Правилото за действие занапред на актовете на КС е смекчено в Закона за Конституционен съд (ЗКС), който изисква възникналите правни последици от противоконституционния акт да се уредят от органа, който го е постановил (чл. 22, ал. 4 ЗКС), с което е постигнат баланс между правна сигурност и правна справедливост. При обявена противоконституционност на ненормативни правни актове обаче няма опция за избор между „ex tunc“ или „ex nunc“ ефект на решението на КС – те са невалидни от момента на приемането или издаването им, а ако са приети преди КРБ от 1991 г., невалидността настъпва от момента на влизане в сила на Конституцията. Този ex tunc ефект поставя въпроса за съхраняване на правната сигурност като конституционнозначима ценност. Според Съда обаче решението му не би застрашило правната сигурност, защото има действие само по отношение на преките последици на обявения за противоконституционен ненормативен акт²⁵.

Друг въпрос, който КС изяснява в Решение № 3 от 2020 г., е относно действието на решенията на КС за противоконституционност на закон спрямо заварени правоотношения и висящи съдебни производства. КС приема, че и тук целта е да се гарантират едновременно правната сигурност и справедливостта в правото. Неприлагането на противоконституционния закон само занапред брани правната сигурност и доверяването на адресатите на закона, че той е бил съобразен с Конституцията. Затова действието на решението на КС не се разпростира върху вече приключилите правоотношения – техните правни последици се запазват, освен ако Народното събрание не постанови друго по реда на чл. 22, ал. 4 ЗКС. Същото важи и за нормативните закони с еднократно действие, което е изчерпано преди акта на Съда²⁶. За разлика от приключените правоотношения, при правоотношенията, които не са приключени към влизането в сила на решението на КС (заварени правоотношения), както и при висящите производства, въздействието на противоконституционния закон спрямо

---

²⁵ Разрешаването на евентуалните други въпроси е от компетентност на органа, постановил акта, а до уреждането им при правен спор тези въпроси се решават от съдилищата съобразно Конституцията, принципите и правилата на отрасъла.

²⁶ Чл. 151, ал. 2, изр. 3 КРБ дава превес на правната сигурност. Правните последици от акта, обявен за противоконституционен, следва да бъдат уредени от издателя му в съответствие с мотивите на КС, за да се гарантира върховенството на Конституцията, а също и правната справедливост. Според Съда в КРБ имплицитно се съдържа идеята, че правилото за действие „занапред“ се прилага, освен ако не води до крайна несправедливост.

тях се преустановява, защото неговото прилагане е забранено (под страх от противоречие с чл. 5, ал. 1 КРБ). Конституционният законодател според Съда е намерил балансирано решение между правна сигурност и справедливост, като в чл. 151, ал. 2 изр. 3 е въвел основното правило обявената за противоконституционна норма да не се прилага занапред, а за висящите производства има изключение от правилото. Справедливостта налага подобен подход, тъй като, както правилно отчита Съдът, тези, които са имали доверие в закона, в действителност са в позиция на правна несигурност. Както уместно подчертава Съдът, правната сигурност не трябва да се разбира като релативна стабилност на правния ред, основана на законност, а като сигурност, основана единствено на валиден закон.²⁷

Може би най-значимата еволюция в тазгодишната практика на КС е намерила отражение в т. 3 от решението, където Съдът променя виждането си относно „възстановителното“ действие на решенията за обявяване противоконституционност на закон, изменящ или отменящ друг закон²⁸. За разлика от първоначалната си юриспруденция, в актовете си от 2008 г. насам КС приема, че закон за изменение и допълнение на друг закон след влизането му в сила престава да бъде самостоятелен закон, а става част от корпуса на закона, който изменя и допълва. Поради това закон за изменение и допълнение на друг закон е годен самостоятелен предмет на контрол за конституционност от момента на обнародването до влизането му в сила. Ако в този период той бъде обявен за противоконституционен, съгласно Решение № 22/1995 г. по к. д. № 25/1995 г. би следвало да се възстанови действието на предишната редакция на закона. Всъщност обаче въпросът за „възстановяването“ не стои, защото законът все още не е влязъл в сила, т.е. разпоредбите все още не са изменени/допълнени. КС приема, че решението от 1995 г. е изгубило актуалност. В него Съдът се стремил към съхраняване на правната сигурност и е приел, че обявява-

---

²⁷ Т.е. само закони, съответстващи на принципите и разпоредбите на Конституцията, могат да генерират стабилност, сигурност и безпротиворечивост на правовия ред.

²⁸ Още в предварителните съображения по тази точка на решението Съдът приема, че чрез своите тълкувателни актове участва в изграждането на ясна, безпротиворечива и единна правна система, основана на върховенството на Конституцията. Макар да не може да отмени свое предходно решение, КС не е обвързан „завинаги“ от правните си разбирания. Развитието на правото е обективен процес, което позволява тълкуването да бъде „отворено“ и към други виждания, както и да държи сметка за осъществяваните междуременно промени в цялостния социален контекст. Аргументите за стабилност на съдебната практика и за еднакво произнасяне по сходни случаи нямат по-голяма тежест в сравнение със съображенията за правото като продукт на общественото развитие и еволюцията на правното мислене. При обществена необходимост и социална оправданост КС може да формира нови разбирания и нови правни категории, повлияни от еволютивното правно мислене и от оценката на променените обстоятелства.

нето на противоконституционност създава възможност за поява на законна празнота, което застрашава правната сигурност. Възстановителното действие на решенията на КС съответства на разбирането за правова държава във формален смисъл, която не търпи правен вакуум. Понятието „правова държава“ обаче, четем в Решение № 3 от 2020 г., е динамично, търпи еволюция, непрекъснато се обогатява с нови елементи и проявни форми. Днес в практиката на КС се споделя разбирането за правовата държава, което включва както принципа на правната сигурност (формалния елемент), така и принципа на материалната справедливост (материалния елемент)²⁹. Предвид това е възможно да възникне конфликт между възстановителното действие на решението за противоконституционност и други компоненти на правовата държава, а Съдът не разполага със средства да разреши този конфликт.³⁰ Затова Конституционният съд преодолява досегашната си практика и приема, че неговото решение за обявяване противоконституционност на закон, който изменя или отменя действащ закон, не произвежда възстановително действие.

3. Решение № 4 от 14.05.2020 г. по к.д. № 9/2019 г. доразвива изложението в Решение № 3 от 2020 г., но по повод оспорената от състав на Върховния административен съд (ВАС) ал. 1 на чл. 142 от Административнопроцесуалния кодекс (АПК), съгласно която съответствието на административния акт с материалния закон се преценява към момента на издаването му. Конституционният съд приема, че за да се гарантират правната сигурност и върховенството на Конституцията, като се намали възможността един оспорен закон да поражда правни последици до произнасянето на конституционната юрисдикция, чл. 150, ал. 2 КРБ задължава при контрола по конкретен повод, предизвикан от състав на ВКС или ВАС, преди да се внесе въпросът за конституционността на

---

²⁹ „Правова държава в материален смисъл“, напомня КС, е държава на справедливостта, където самата конституционна организация на държавната власт е обвързана с основните права като висша ценност; тяхната реализация е смисъл и цел на нейното упражняване. Под „правова държава във формален смисъл“ се разбира държава на правната сигурност, където съдържанието на правния ред е ясно, недвусмислено и безпротиворечиво определено; функционират механизми и институции, които гарантират спазването на правните предписания (Решение № 1/2005г.).

³⁰ Предходната редакция на разпоредбата може също да е противоконституционна и това да застрашава права и свободи на гражданите (материална правова държава) или пък да не се вписва безпротиворечиво в действащата правна система (формална правова държава). В компетентността на парламента е, ако прецени, да преодолее правния вакуум, който може да възникне от решението на КС, като държи сметка за баланса между отделните измерения на правовата държава.

приложимия закон в КС, да бъде спряно производството по делото³¹. След влизането в сила на решението на КС, производствата следва да бъдат възобновени, а спорът – да бъде решен съобразно постановеното от Съда. Ако бъде обявена противоконституционност на атакувана разпоредба, тя става неприложима, а съдът решава спора, позовавайки се пряко на Конституцията, когато това е възможно, както и чрез аналогия. КС трайно поддържа, че изключително важен аспект на правовата държава и в частност на изискването за правна сигурност, предвидимост и стабилност е забраната за обратно действие на правните норми. Принципът, че съответствието на индивидуалния или общ административен акт с материалния закон се преценява към момента на издаването му, възплъщава правната сигурност и предвидимост в административното право. Поради това атакуваната разпоредба на АПК не е противоконституционна. Тя гарантира правната сигурност, равенството на гражданите пред закона и защитава оправданите правни очаквания, възплъщава в себе си предвидимост и забрана за обратно действие на закона. Правилно Съдът приема, че чл.142, ал.1 АПК не е в противоречие с чл. 151, ал.2 КРБ, а следва да се прилага във връзка с нея в смисъла и съгласно Решение № 3/2020 г.³².

4. В Решение № 5 от 02.06.2020 г. по к.г. № 3/2019 г. по повод претендирано противоречие между разпоредби от един и същ закон³³ КС се поддържа към трайната си практика, че „дори да има противоречия между разпоредби в законодателството, те биха могли да бъдат основание за противоконституционност, само ако по характер и степен са конституционно нетърпими, защото накърняват конституционни ценности и норми“⁴. Съдът поддържа, че при напрежение между принципите на уреждане на правоотношенията в дадена сфера, шом е постигнат обществено

---

³¹ Т.е. върховен съд, който счита, че приложима по всякъто пред него дело законова норма не съответства на Конституцията, не може да извърши никакви действия, докато КС не реши въпроса за конституционността ѝ. Спирането на съдебните и административни производства при допуснато от КС искане за обявяване на противоконституционност цели обезпечаване върховенството на Конституцията, недопускане до произнасянето на Съда да бъде приложена разпоредба, която би могла да бъде обявена за противоконституционна.

³² Вж. по-подробно правното ми мнение по конст.дело № 9/2019 г. на страницата на КС: <http://constcourt.bg/bg/Cases/Details/564>.

³³ Според вносителя има противоречие с принципа на правовата държава, който поставя пред законодателя изискването законовите разпоредби да се съгласуват и да не се създават взаимно изключващи се правни положения. КС обаче приема, че отделните оспорени разпоредби (на Закона за регулиране на ВиК услуги) не трябва да бъдат тълкувани извън цялостната законодателна уредба на обсъжданата материя и противопоставени една на друга, защото са части от единен нормен комплекс. В тази връзка виж разсъжденията ми по-горе относно Решение № 1 от 2020 г.

потребен и оправдан баланс между тях и това е намерило отражение в законовата уредба, няма конфликт с изискванията на правовата държава.

5. В Решение № 6 от 16.06.2020 г. по к.г. № 10/2019 г. КС правилно приема, че задължението на Народното събрание да осъществява законодателната власт прави невъзможно то да делегира на други държавни органи правомощия да уреждат по същество въпроси, които се отнасят до закона, съответно да избягва пълното уреждане на такива въпроси, като възлага уреждането им в подзаконов акт. Това създава условия за нестабилност на правната уредба, възможност правилата да се променят по съображения от оперативен характер и извън дебата в НС, а това противоречи на принципа на правовата държава. Така КС утвърждава отново идеята, че делегираното законодателство противоречи на правната сигурност.

6. В Решение № 7 от 30.06.2020 г. по к.г. № 11/2019 г. за тълкуване³⁴ на чл. 121, ал. 4 КРБ Съдът правилно приема, че мотивирането на съдебните актове е предназначено да обезпечи общественото доверие към съда чрез внушаване на убедителност и доверие в неговите актове. Ако процесуален закон предвиди, че немотивиран съдебен акт е нищожен (т.е. невалиден), формално той никога не би могъл да влезе в сила и безсрочно би могъл да бъде атакуван с жалба. Това би накърнило правната сигурност и правото на разглеждане на делото в разумен срок. Нищожното решение не е „правно нищо“, то създава опасна привидност, че е налице валиден съдебен акт, което застрашава правната сигурност³⁵. Следователно и в сферата на мотивирането на съдените актове трябва да се търси баланс между компонентите на правовата държава.

7. В Решение № 8 от 30.06.2020 г. по к.г. № 14/2019 г. КС припомня трайната си практика, че правовата държава във формален смисъл е държава на правната сигурност, което предполага законите да са ясни, точни и непротиворечиви, законовите разпоредби да са съгласувани и да не се създават взаимноизключващи се правни положения³⁶.

---

³⁴ Съдът припомня, че тълкуването на разпоредбите на КРБ неизбежно е свързано с изследване и установяване на действителната воля на техния създател, тъй като по този начин се гарантира правната стабилност и върховенството на Конституцията, както и закрепените в нея идеи и ценности.

³⁵ Правовата държава изисква последната и решаващата дума относно спазването на правата и законните интереси на гражданите и ЮЛ и разрешаването на правни спорове да принадлежи на съда.

³⁶ Оспорваната разпоредба (на Закона за ДДС) според КС не противоречи на останалите разпоредби на закона и не създава взаимноизключващ се правен режим, а и не се откриват претендираните нарушения на законодателния процес. Решението обаче е подписано с особено мнение от двама от съдиите – <http://constcourt.bg/bg/Acts/GetHtmlContent/f604a0db-4c1f-40ee-8fc1-6adcd4106dd>.

8. В мотивите на Решение № 9 от 14.07.2020 г. по к.г. № 3/2020 г. Съдът подчертава, че формулирането на правните норми е изцяло в правомощията на законодателя, но той е ограничен от изискването законите да бъдат ясни, точни и безпротиворечиви, за да могат правните субекти да установят обхвата на своите права и задължения, а правоприлагащите органи – да разтълкуват и приложат законовите разпоредби. Закон, който съдържа толкова сериозни несъвършенства, до степен да не е годен да регулира съответните обществени отношения, нарушава принципа на чл. 4, ал. 1 КРБ и не може да съществува в правния мир³⁷. КС се придържа към трайната си практика, че е оправомощен да преценява съответствието на законите с Конституцията, а възможна несъгласуваност между нови норми може да бъде основание за противоконституционност само когато води до нарушаване на конституционни принципи и норми. Съдът отново подчертава, че за да бъде спазен принципът на правовата държава, не само се налага отношенията, чието естество го изисква, да се регулират със закон, но и материята, която не се нуждае от законодателна уредба, да се урежда с подзаконов акт.

9. С особено актуалното Решение № 10 от 23.07.2020 г. по к.г. № 7/2020 г. КС отхвърли искането за установяване противоконституционност на новите разпоредби от Закона за здравето относно извънредната епидемична обстановка. Според КС законодателят не е уредил формално (както претендира президентът³⁸) критериите за обосноваване на „непосредствена опасност за живота и здравето на гражданите“, а чрез формулирането им в закона е спазил изискването за предвидимост при упражняване правомощията на органите на изпълнителната власт³⁹. По ясен и недвусмислен начин в закона са уредени предпоставките, при които

---

³⁷ КС констатира, че ал. 3 на чл. 87 от оспорения Закон за социалните услуги е формулирана твърде общо, предполага преценка по пътя на изключването и не създава яснота за прилагащите я лица и институции. Поради свързаността на всички алинеи, Съдът обявява противоконституционност на целия чл. 87 ЗСУ. Друга оспорена разпоредба е очевидно неясна и би могла да разшири дейността на доставчиците на социални услуги до степен на недопустимо навлизане в личното пространство на ползвателя, поради което също е обявена за противоконституционна

³⁸ Разпоредбата на чл. 63, ал. 3 ЗЗ според президента предвижда необосновано широко поле за ограничаване на основните права, с което противоречи на чл. 4 КРБ. В искането се твърди, че използваният законодателен подход презюмира необоримо непосредствена опасност за живота и здравето на гражданите в конкретно изброени случаи, които не следват от експертно становище, а от предварително зададени в закона констатации, и не предоставя възможност за преценка за съразмерност на ограниченията на правата вследствие на извънредната епидемична обстановка.

³⁹ Съдебният контрол гарантира извършването на стриктна оценка за пропорционалност, т.е. правомощията на изпълнителната власт няма да се упражняват неограничено и безконтролно.

е възможно и допустимо ограничаване упражняването на правата на гражданите, с което според КС е постигнато съответствие с принципа на правовата държава⁴⁰. Съдът приема, че в случая няма конфликт с изискването за правна сигурност и забраната за произвол.

10. В Решение № 11 от 23.07.2020 г. по к.г. № 15/2019 г.⁴¹ Съдът отново подчертава, че понятието за „правова държава“ включва „правила за упражняването на властта“ и „изискването за ясно и точно определяне на органите, техните функции и взаимоотношения“. Многопластовото съдържание на принципа на правовата държава обхваща и изискването, че тези, които ще следят за спазване на законността, сами трябва да я спазват при упражняване на правомощията си. Затова и надзорът за законност и методическите указания на главния прокурор следва да са в пълно съответствие с Конституцията и действащите закони, да не накърняват конституционни принципи и права. Правилото „никой не може да бъде съдия сам на себе си“ според Съда е елемент от принципа на правовата държава.

11. Последното, а и особено актуално, решение на КС на РБ за 2020 г. до момента е Решение № 12 от 30.07.2020 г. по к.г. № 1/2020 г. (за задължително тълкуване на чл. 103 от Конституцията). Конституцията, сочи Съдът, е единен цялостен завършен правен инструмент – комплекс от норми, никоя от които не може да бъде тълкувана без връзка и съотнасяне с останалите, извън контекста на принципите и ценностите, закрепени в нея, и като цяло – извън духа и разума ѝ, а всяка дума в Конституцията има присъща на нея сила и смисъл. Всяка конституционна правова държава посочва в своя основен закон границите на неотговорността на държавния глава, същото е сторено и в КРБ. По отношение тълкуването на конституционното понятие „нарушение на Конституцията“, дефинирането му

---

⁴⁰ Конституцията определя интересите, чието спазване или защита може да изисква налагане на ограничаването – други конституционни права и ценности, които приоритетно трябва да бъдат защитени – националната сигурност, народното здраве, обществения ред и моралът. Упражняването на основните права на гражданите може да бъде ограничавано само в случаите, когато е налице легитимна цел (да бъдат съхранени висши конституционни ценности или да се предотврати засягането на други общественозначими интереси), основанието е установено със закон, в рамките на предвиденото в Конституцията и при спазване на принципа за пропорционалност (съразмерност).

⁴¹ В диспозитива на решението си КС приема, че надзорът за законност и методическото ръководство върху дейността на всички прокурори, осъществявани от главния прокурор по смисъла на чл. 126, ал. 2 от Конституцията, не включват случите, когато прокурор извършва проверки, разследвания и други процесуални действия срещу главния прокурор.

от Съда чрез очертаване на конкретни хипотези би било в несъответствие с върховенството на правото⁴².

В заключение, в повечето си решения от 2020 г. Конституционният съд обвързва своето произнасяне с конкретни проявления на принципа на правовата държава, установен в чл. 4, ал. 1 и Преамбюла на Конституцията, като често коментира въпроси на правната сигурност като основен компонент на правовата държава във формален смисъл. Правната сигурност, предвидимостта и яснотата на правните предписания са фундаментални юридически изисквания, които обвързват както законодателя, така и всички органи, приемащи или издаващи нормативни актове. КС нееднократно е посочвал в свои решения, че принципът на правова държава не трябва да бъде прекомерно натоварван и всяка несъгласуваност или противоречие между нормативните актове да бъдат приети като нарушения на чл. 4, ал. 1 КРБ, водещи до противоконституционност⁴³. Независимо от това, в качеството си на пазител на Конституцията, Съдът изследва всяка оспорена пред него разпоредба през призмата на изискванията на съвременното демократично общество, в което върховенството на правото и най-вече на Конституцията са с фундаментално значение за съществуването на социума и за функциите на носителите на публична власт.

БИБЛИОГРАФИЯ

[1] Друмева, Е. Конституционно право. 5. изд. – С.: Сиела, 2018.

[2] Шуманов, В. Основни аспекти на принципа на правовата държава, относими към изискванията за съдържанието и действието на законите разпоредби, според юриспруденцията на Конституционния съд на Република България –

<http://gramada.org/%d0%be%d1%81%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%bd%0%b8-%d0%b0%d1%81%d0%bf%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8-%d0%bd%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%b8%d0%bd%d1%86%d0%b8%d0%bf%d0%b0->

---

⁴² Народното събрание разполага със свобода на преценката за наличие на основание за повдигане на обвинение срещу президента и неговата квалификация във всеки конкретен случай (т.е. то разполага с възможността да запълни израз с конкретно съдържание), но тази преценка трябва да бъде в контекста на функцията на президента и основополагащите принципи на конституционния ред.

⁴³ Съгласно Решение № 1 от 27.01.2005 г. по к.г. 8 от 2004 г. не е необходимо да бъдат изброени всички елементи и проявни форми на правовата държава, в съвременните конституции няма и позитивноправна дефиниция. Същевременно не бива да се допуска принципът за правовата държава да бъде неприсъщо натоварван, при което всякакво правно нарушение да бъде квалифицирано като противоречашо на правовата държава, а оттук – ясното съдържание и приложимост на принципа да бъдат накърнени.

%d0%bd%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d0%b2/ (достъ-
пен на 30.08.2020 г.)

[3] www.constcourt.bg – официална страница на Конституционния съд.

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА ПОНЯТИЕТО „ЮРИДИЧЕСКА АРГУМЕНТАЦИЯ“. МОДЕЛИ НА РАЗВИТИЕ

гл. ас. д-р Доротея Димова-Северинова

Русенски университет „Ангел Кънчев“, Юридически факултет

Резюме: *В съвременността юридическата аргументация е част от всяко производство по прилагане на правото. Днес юридическата аргументация е условие за правилност и обосноваване на актовете на властническите органи. В исторически план тя неизменно е съпровождала съдебните процеси, но разбирането за същността на обосноваването не е еднакво в различните етапи от развитието на обществото.*

Настоящият доклад има две цели: да анализира развитието на основните идеи и разбирането за същността на юридическата аргументация; да изведе и характеризира различните модели в исторически план и да дефинира съвременното разбиране за понятието „юридическа аргументация“.

Ключови думи: *понятие за юридическа аргументация, реторика, красноречие, логика.*

HISTORICAL OVERVIEW OF THE CONCEPT OF "LEGAL ARGUMENTATION". MODELS OF DEVELOPMENT

Assist. Prof. Doroteya Dimova-Severinova, PhD

Angel Kanchev University of Ruse, Law Faculty

Summary: *Nowadays, legal argumentation is part of every law enforcement proceedings. Today, legal argumentation is a condition for correctness and justification of the acts of the law enforcement authorities. Historically, it has always accompanied lawsuits, but the understanding of the nature of justification is not the same at different stages of the development of the society.*

This report has two objectives: to analyze the development of the main ideas and understanding of the nature of legal argumentation; to derive and characterize the different models in historical terms and to define the modern understanding of the concept of "legal argumentation".

Keywords: *concept of legal argumentation, rhetoric, eloquence, logic.*

Понятието „аргументация“ е родово. Терминът „аргументация“[4], както и свързаните с него понятия – „аргументирам“, „аргумент“, не са юридически по произход и не са легално дефинирани в юридическия език. Тяхната употреба е характерна и за други сфери на социалния живот в обществото, от където са възприети със специфичен смисъл в съвременната правна теория. Преди юридическата аргументацията да бъде трайно

обвързана с процеса на прилагане на правото, понятието „аргументация“ се свързва исторически с красноречието, реториката и логиката. Историческото „движение“ на разбирането за аргументация носи своята специфика, обусловена от редица предпоставки.

За да изведем семантиката на понятието „юридическа аргументация“, следва да изясним какво представляват понятията. „Понятията нямат дефиниции“[9], пише Х. Тодоров, като подчертава, че „всеки езиков израз има значения, които хората му дават чрез своите употреби и изясняват чрез своите обяснения.“

Понятията са отражения на предмета чрез неговите съществени признаци. „Лексикологията разглежда думата като единица от лексикално-семантично равнище, в която непосредствено се проявява знаковият характер на езика.“[1] Всяка дума се характеризира с исторически установена връзка между звучене и значение. Основната функция на думите е номинативна. Тази теория разработва Людвиг Витгенщайн.[3] Пълнозначните думи придават определено предметно-логическо съдържание, което замества предмет или явление от действителността. [3] Думата има и диференцираща и обобщаваща функция. Чрез думата, като лексема, се представят понятия и категории от света и действителността. Езиковото изражение е функция на обективния свят. Лексикалното значение винаги е индивидуално и свързано с предмета или явлението. Взаимната връзка на думата с предмета и общоприетите знания за тях създават еднакво разбиране при общуването. Лексикалното значение се формира от връзката на думата с определено понятие. На основата на значението се формира понятието.

Понятията са форми на обобщение. Те отразяват всички свойства и качества на предметите и явленията, които изразяват. За разлика от тях, лексикалното значение на определена дума отразява само минимума от признаци, които са най-характерни за обозначавания обект. В този смисъл Хегел определя, че „чистото понятие е определението на всеобщността.“[11] Все(общото) понятие е определено чрез своето съдържание и обем. То съдържа „в себе си мерило, чрез което тази форма на неговото тъждество за себе си е всъщност определяне и различаване“ от останалите понятия. Всеобщото понятие „пронизва и обхваща“ всички моменти – всеобщност, особеност и единичност, и „едновременно с това определя себе си като общо понятие в различни моменти на проявление.“[11] Общото понятие носи в себе си характерна „определеност“ на конкретното понятие като нещо уникално, различно в сравнение с други сходни понятия, но и определя предел на неговата идентичност. Къде е границата в

признаците, когато конкретното понятие ще изгуби същностната си, съгържателната определеност? Мярата, като необходимото „колко“.

Исторически се формират два основни етапа в разбирането на понятието и същността на аргументацията в правото. Първоначално възниква т.нар. несъщинско разбиране за аргументацията, свързано най-вече с красноречието, реториката, психологията и псевдологиката. В съвременността юридическата аргументация се свързва с производствата по прилагане на правото и се извежда като самостоятелно явление. Юридическата аргументация има самостоятелно значение, специфична същност, характерни признаци, които я отличават от всички останали правни институти и дейности, както и от тези, които не са свързани с правото.

Откъслени сведения за произнасяне на съдебни речи съществуват още от XIX в. пр.н.е. в Шумер. Клинописът е първото писмено доказателство за наличието на произнасяне на съдебни речи по повод на съдебни процеси. Информация за това се съдържа в откритата в Ниневия библиотека на асирийския цар Ашурбанипал. В текстовете са поместени „съдебни сборници“, където се съдържат данни за речи, произнасяни в защита или обвинение на хора, извършили престъпление. Вавилонският цар Хамурапи създава сборник със закони, наречен „Законникът на Хамурапи“. В неговите текстове се съдържат правила за „доказване“, „показание“, „обвинение“ и съответната отговорност, в случай на неуспех на обвинителната/защитната реч.

В Древна Индия късноведическите диспути (VIII – VI в. пр.н.е.) на брахманите и събранието на арбитражите за „началото на света“ са първите проявени форми на аргументация. Тя се свързва с реториката и уменията да обосновават едно или друго положение. Диспутите между философските школи и религиозни учения са постоянно явление, а информация за тях се съдържа в епоса „Махабхарата“. Първите данни за диалектика, логика и аргументацията се свързват с школата „Няя“. За първи път правила за провеждането на съдебен процес и за съдебна аргументация се съдържат в Артшастрата. Целта на трактата е да обезпечи и подпомогне управлението на гържавата, изцяло в полза на императора. В трактата се откриват правила на юридическата логика, която се градира чрез аргументи. Очертани са ръководни начала при обосноваването.[8]

Понятие „право“, като позитивно, писано право с нормативен характер, в Древна Индия остава непознато. Правилата за поведение на хората се регулират от етични, религиозни и морални правила, наречени „дхарма шастри“. Най-широка популярност добиват дхарма шастрите на Ману, наречени „Законите на Ману“. От установените там правила за съдебния процес може да се направи изводът, че страните навеждат свидетелски

показания и се опитват да обвържат аргументите си логически, с тезите си в спора. Друг е въпросът, че кастовото разделение е с приоритет пред всички правила в „Законите на Ману“, което обрича всяка форма на аргументация на неуспех.

Културата на Древен Китай значително се различава от тази на другите общества. Първи сведения за писмени закони датират от времето на династията Западен Джоу (1027 г. пр.н.е. – 771 г. пр.н.е.). Търсенето на аргументите в спора е предшествано от „убеждението“, като в началото то имало форма на поучения и назидателни речи – да се спазват етичните норми, традициите и ритуалите. През V в. пр.н.е. се създава първият законодателен кодекс – „Фажзин“. През същия период възниква институтът на спора, в резултат на породилия се конфликт между „личността“ и „традицията“. Следва развитие на писмените речи, прилагане на аргументативни техники и поява на първите трактати по излагане/оспорване на позиции по определени актуални обществени въпроси. Аргументацията вече се възприема като специфична форма на мислене и обосноваване на позиция и получава все по-голямо разпространение. В израз на интелектуално противоборство се появяват различни доктрини и теоретични школи.

С появата на конфуцианството се налага виждането, че няма необходимост нито от закони, нито от съдебна защита. Идеалът за поведение, създаден от конфуцианството, е достатъчен за хармонията и равновесието в света. Нов тласък в развитието на аргументацията дава школата на моистите (V – III в. пр.н.е.). Самият основател на школата Мо Дзъ е отличен оратор, владеещ формалната логика и умението да аргументира позициите си в диалога. Основно място при моистките идеи заема знанието, постигнато по пътя на мисленето.

В Танския кодекс от 624 г., в глава „Спор и жалба“, са регламентирани правилата за иницирането и провеждането на съдебния спор. Регламентацията получава и процедурата „Осъждане и заключение“. От анализа ѝ може да се заключи, че юридическа аргументация се реализира, както от страните в съдебния спор, така и от съда чрез съдебното решение.

Юридическата аргументация като понятие със семантика, близка на съвременното понятие, се „ражда“ в Древна Гърция и Древен Рим.[5] Древногръцките ретори поставят акцент върху законите на формалната логика, правилата за истинност на съжденията и доказателствата. Проблемите на аргументацията като способ на разсъждение и развитието на способността да убеждаваш се разглеждат в античните школи по реторика. С появата на софистите около V в. пр.н.е. започва обучението на ученици в реторично майсторство. Софистите получават огромна популярност и се

ползват с голям авторитет. Устремени към успех в спора на всяка цена, постепенно игнорират стремежа към обективната истина и за да постигат „победата“, започват да използват различни способности в „нарушение на правилата на формалната логика, психологически уловки, недопустими от гледна точка на нравствените правила за водене на спор.“[7] За софистите всяка теза в спора може да бъде защитена еднакво успешно, а акцентът е върху умелото, емоционално и изцяло боравене със средствата на езика. Философите Сократ, Платон и Аристотел гръзко критикуват софистите и техните похвати. Следва да се отбележи, че в това време аргументацията е силно преплетена с философските концепции.[6]

Сократ разработва „диалектичен метод“ в аргументацията. Неговата същина е в достигането на истинното познание в спора чрез загаждането на въпроси между опонентите. Платон продължава и доразвива идеите на Сократ. Той успява да разгърне идеите на своя учител по отношение на методологията за водене на спор, изграждането на аргументите, защитата им, анализа на доводите на опонентите, разграничава съществени от несъществени твърдения и предлага модели за оборване на противниковите твърдения. Отличителен белег в идеите на философа е целта да се достигне и разкрие истината в спора.

Най-значима следа в зараждането на аргументативната реторика в Древна Гърция остава Аристотел. Той дефинира философската реторика като наука за законите на мнението, а логиката като наука за законите на мисленето. Според него философската реторика обединява философския стремеж към истината и практическата насоченост на ораторското изкуство. Според Аристотел диалектиката е метод за философско изследване на материалния и духовния свят. Нейна цел е разкриването на истината и обективните принципи, върху които се гради и развива светът. За първи път Аристотел въвежда понятието „диалектически силогизъм“ в труда си „Реторика“. Чрез него се „откриват“ логическите доказателства за различните явления в света. Основите на диалектическия силогизъм са именно общовалидните и общоизвестните принципи. Посредством „ентимема“-та – това са друг вид аргументи в спора – се постига въздействие и убеждение в слушателите. Този вид аргументи следва да се отнасят само към реториката и не следва да намират приложение в правото. Авторът обръща особено внимание на първия вид аргументи и посочва тяхната особена цел – изграждането на логическото съждение, което ще доведе до достигането на вярно познание. Аристотел застъпва тезата, че доводът в конкретен спор може да бъде убедителен само ако е включен в конкретна логическа структура и ако се извежда чрез строго регламентиран логически начин на разсъждение, основан на обективната истина.

Реторите в Древен Рим развиват идеите на Аристотел в областта на логиката. Те намират израз в правилата за изготвяне на договори, в част от правилата за протичането на съдебен процес, анализа на доказателствата и пр.

Началото на съдебното ораторство в Древен Рим се свързва с III в. пр.н.е. Появата на законодателство и „непознатият“ език на писаните текстове на законите, диспутите в съдилища, народното събрание и сената, способстват за бързото развитие на аргументацията. Върх съдебното ораторство бележи през последния век на републиката. В реторическите школи много ученици се обучават в правилата за съставяне, произнасяне и защита на ораторската реч. Особено място се отделя на способите за извличането на аргументите и логическите им връзки с тезите в спора. Редица добри оратори разработват отделни аспекти на ораторското майсторство и ги описват в трактати. Сред тях са Марк Тулий Цицерон, Марк Фабий Квинтилиан, Марк Порций Катон Стари, Марк Антоний, Квинт Хортензий Хортал и пр.

От анализа на сведенията за тази историческа епоха следва, че основен акцент е поставен върху красноречието и реториката. Красноречието се свързва с ораторския талант, въздействието, което оказва върху слушателя и убедителното и красиво боравене със средствата на езика. Реториката, която бележи бурно развитие в резултат на социалните и културни особености на обществото, е теоретико-приложна наука. Нейна цел е разработването и усвояването от ораторите на различни техники, с които да постигат словесно въздействие.

Юридическа аргументация в периода на ранното средновековие липсва. Правната наука се ориентира към казуистиката. В отделен текст е разработен решаващ единичен случай и неговият правен отговор и на тази база се осъществява логическият процес на аргументация.[12] За юридическата наука в този период основно значение имат Юстиниановата кодификация и Грациановият декрет. По това време образованието по право приключва с провеждането на дискусия. Ролята на аргументи играят отделни текстове от Юстиниановия кодекс и Грациановия декрет.

През втория период от Средновековието правоприлагането следва стриктно църковните канони. Лекциите и споровете в университетите са изпълнени с формализъм и абстрактна теоретична сухота. Обща характеристика на мисленето като методика и като психическа и логическа нагласа на съзнанието е схоластиката.[2] Мислещата идея се признава не в нейната свобода, а обременена с формата на нещо външно или предпоставка, налагана от християнската религия, от нейните свещени догми. [10]

В периода на Късното Средновековие много открития стават факт, а човекът започва да открива отговори на въпроси, които от векове търси. В този период за проблемите, относими към понятието аргументация, пишат Томас Хобс, Монтескьо, Имануил Кант, Хегел, Фихте и др. Според Хобс има два вида знание, относимо към аргументацията „знание за факти“ и „знание за последователната зависимост на едно твърдение от друго“. Концепцията на Хобс е, че логическото познание произтича от природата, а обективната действителност може да се разкрие чрез знанието за фактите. Основният принос на Монтескьо за теорията на аргументацията се състои в способа на „обобщенията“. Философът „нагрупува“ определени факти, проследява поредността и условията им за проявление, изследва причините за тях и извежда чрез дедукция и синтез резултатите. Според Кант всички теоретични науки, основани на разума, съдържат априорни, синтетични съждения като принципи. В синтетичните съждения не трябва да се търси тъждество между предиката и субекта. Основният извод на Кант е, че разумът диктува законите на природата. Под „природа“ Кант разбира връзката между съществуването на явленията по определени закони. След Кант Хегел развива идеята за диалектичната логика. За Хегел логиката е „наука за чистата идея“, за преодоляване на абстрактния характер на разсъжденията.

Социологическата правна школа има значителен принос за развитието на правото и в частност на аргументацията. Налага се изводът, че законите не могат да бъдат прилагани машинално само на базата на съществуването им като регулатор. Необходимо се оказва използването на правна логика и аргументация, позволяваща да се изгради връзката между конкретни частни случаи и предписаните в нормативните актове норми на поведение. Изграждат се дедуктивните и индуктивните конструкции при аргументирането, без които е невъзможно обосноваването.

Модерното време разкрива нови предизвикателства за смисъла на понятието „аргументация“. Хаим Перелман самостоятелно и съвместно с Луси Олбрехт-Титека изследват въпросите, относими към проблемите на аргументацията. Те обвързват своята теория за аргументацията с реториката. Перелман сочи, че юридическата логика е най-близко до реториката и разглежда умозаключението на съда като „реторично доказателство“. По този начин отхвърля и прилагането логика и измества фокуса на разбирането на юридическата аргументация в друго поле.

Стивън Тулмин задълбочено изследва юридическата аргументация. Негов принос е откритието, че за да бъде вярно едно юридическо заключение, то аргументите в негова подкрепа трябва да следват логическите връзки и сами по себе си да са пълни и непротиворечиви.

Франс Емерен и Роб Гротендорст откриват свой модел за практическа аргументация, основан на критически спор. Те разработват свой прагматико-диалектически подход, като съчетават логическия и реторическия подходи.

През XX в. Ереванската школа по теория на аргументацията също усилено разработва схеми по практическа реализация на аргументацията и се опитва да даде отговори на множество въпроси, относими към проблематиката.

През осемдесетте години на XX в. Дъглас Уолтън също работи върху диалектически подход към аргументацията, като отново вижда като цел на аргументацията разрешаването на спора в съчетание с постигането на убеждение.

В българската правна доктрина проблемите на юридическата аргументация като видово понятие, различно от това на другите области – политика, религия, култура и пр., изследват малцина – Жана Шаранкова, Вихрен Бузов и Генчо Колев с шесттомното си научно изследване „Теория на правораздавателната дейност“.

Днес разбирането за понятието „юридическа аргументация“ се е откъснало от оковите на реториката и формалната логика и е придобило свой уникален смисъл. Предпоставките за неговата неповторимост се коренят в силната специфичност, която му налагат нормативните актове, регулиращи процеса по прилагане в правото, както и уникалната цел, която преследва обосноваването в правото.

Юридическата аргументация е вид логическа дейност по юридически анализ на фактите за извеждане на аргументи (доводи) относно тяхното съответствие с признаците на правното понятие, чрез които се обосновава решението за прилагане на съответната правна норма.

Процесът по прилагане на правото изисква решаващият орган да достигне до умозаклучение за съответствие на прилаганата правна норма с конкретния му казус. Това умозаклучение се постига под формата на силогизъм. То е резултат от съпоставката между установяването на фактите от казуса и тяхното конкретно правно значение за казуса и предвидените от законодателя нормативни факти в определена правна норма. Практически, решаващият субект „изгражда“ силогизма като логическо основание на прилагането. Без това основание той не следва да прилага правната норма, в противен случай неговото умозаклучение, обективизирано в акт, ще бъде опорочено. Веднъж извършил интерпретация на фактическото и интерпретация на нормативното, решаващият субект следва да съпостави двете предпоставки, за да изведе заключение, че спрямо конкретния казус, който той разглежда, следва да се приложи

точно тази правна норма. Аргументите в правото са изводи за съответствие на проявения в действителността факт с нормативния факт, от хипотезата на правна норма.

Съжденията в правото се основават на логическите закони. В процеса по прилагане на правото това са съждения за същностните признаци на релевантни факти за казуса, но и за същностните признаци на правните положения, положени в правната норма като абстрахирани модели. Дейността по извличане на смисъла на правните предписания се означава като тълкуване на правото. Формулирането на правните предписания е дейност по абстрахиране на явленията от действителността и тяхното отразяване чрез езика. Това прави задачата на прилагащия орган нелека.

Юридическата аргументация е институт с особена значимост в юридическата практика. Вигно от историческия анализ, понятието „юридическа аргументация“ е имало различна смислена натовареност, обвързана с красноречието, с реториката, с логиката. Тази синкретичност, с която се характеризира „движението“ му във времето, произлиза от историческите особености, степенята на развитие на обществото, появата на държавата като образувание, на позитивното право, развитието на съдебния процес, социалните и културни промени.

Юридическата аргументация съчетава елементи на реторическото и логическото доказване, доближава се до тях, но има специфика на отделно, самостоятелно явление. За разлика от формалната логика, юридическата логика няма за цел да изведе истинни съждения, а има за цел да анализира и изведе признаците на едно правно явление, за да му се даде юридическа оценка. Тезата и в реториката, и в юридическата аргументация, се изразява чрез съждение. В реториката това съждение не е необходимо да е истинно. Самият аргумент в реториката представлява довод за убеждение и въпросът за неговата истинност не стои. Аргументът в логиката е доказателство за истинността на една теза, изразена като съждение. В това се състои сходството между логиката и юридическата аргументация – аргументите обосновават съждения за истинност. За разлика от реториката и логиката, тезата в юридическата аргументация е нормативно предопределена от правната норма. Тя е твърдение не за факт, а за необходими и достатъчни признаци на факт – твърдение за съответствие на правното значение на осъществените обстоятелства с абстрактно определените нормативни факти в хипотезата на приложимата правна норма.

Понятията и категориите в правото са израз на развиващото се познание. Уеднаквяването на разбирането за понятието „юридическа ар-

гументация“ способна за извеждането, в теоретичен план, на характеристиките на правното явление като самостоятелно и уникално по своя характер. От друга страна усвояването на методологията за правилно прилагане на юридическа аргументация безспорно ще доведе до намаляване на пропуските в актовете по прилагане на правото. Исторически формулите се модели за същността на понятието „юридическа аргументация“ показват използването на похвати и методи, чието място не е в полето на правото. Тяхната употреба е обусловена от историческото време и развитието на обществото, но днес те са неприложими и неприемливи в юридическата практика.

Животът в глобално общество днес особено силно се нуждае от правна сигурност, предвидимост, гаранции за справедливост, законосъобразност и правилност на актовете на властническите органи. Отслабеното доверие в институциите се дължи до голяма степен на допускането на необосновани, неправилни и незаконосъобразни актове както на органите на изпълнителната власт, така и на органите на съдебната власт. Ако в миналото са били достатъчни похватите на реториката, умелото, изцяло изразяване за „обосноваване“ на дадено умозаключение или решение, днес в правото това е крайно неприемливо и недопустимо. Това се потвърждава от въздигането от законодателя на необосноваността на съдебните актове като порок, представляващ касационно основание за отмяната им.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Бояджиев, Т. Българска лексикология. С., 2007.
2. Василев, К. Красноречието. С., 1989.
3. Витгенщайн, Л. Философски изследвания. Избрани съчинения. С., 1988.
4. Данчов, Н. Г., Данчов, И. Г. Българска енциклопедия. С., 1936.
5. Димова, Д. Зараждане на юридическата аргументация. Р., 2016.
6. Динев, В. Аргументацията във философските спорове. Сп. Философия, бр. 2-1995, г. IV.
7. Рузавин, Г. И. Логика и основы аргументации. М., 2003.
8. Руменчев, В. Съдебна реторика. С., 1997.
9. Тодоров, Х. Работа върху понятията. С., 2011.
10. Хегел, Г. В. Ф. История на философията, Том 3, С., 1966.
11. Хегел, Г. В. Ф. Науката Логика. Том I, С., 2001.
12. Шаранкова, Ж. Юридическото мислене. С., 2013.

ЕВОЛЮЦИЯ В МЕЖДУНАРОДНОПРАВНАТА ЗАЩИТА НА СОЦИАЛНИТЕ ПРАВА – ОТГОВОР И ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ЧЕТВЪРТАТА ИНДУСТРИАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ

гл. ас. г-р Паунита Петрова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: *Международното право трябва да отчете всички предизвикателства на Четвъртата индустриална революция и да реагира адекватно на тях. То трябва развие и засили защитата на социалните права в противовес на засиления натиск върху човешкия ресурс. Трябва да се създадат нови задължения за държавите, които в съвкупност да обхващат защитата на всички социални права и да включват както адаптация на образователните системи към новите изисквания на икономиките, така и осигуряването на сносен живот за хората и техните семейства, които са готови да престират труд на пазара на труда.*

В теоретичен аспект международното право би реагирало на промените и предизвикателствата на Четвъртата индустриална революция само ако разглежда всички социални права в една единна система: правото на труд, правото на социална сигурност, правото на образование и правото на здраве. Само чрез единната им правна уредба международното право може да реагира адекватно и за защити тези права от предизвикателствата на дигитализацията, така че да се постигне достойно човешко съществуване в новата ера. Това ще бъде и прехода от второто поколение социални права, към права от т. нар. третото поколение, каквото е правото на достоен жизнен минимум в условията на новата индустриална революция.

Ключови думи: *Социални права; Международно право; Международноправна защита.*

EVOLUTION IN INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF SOCIAL RIGHTS – RESPONSE AND COUNTERACTION TO THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION

Chief Assist. Paunita Petrova, PhD
St. Kliment Ohridski Sofia University

Summary: *International law must take into account all the challenges of the Fourth Industrial Revolution and respond adequately to them. It must develop and strengthen the protection of social rights as opposed to the increased pressure on human resources. New obligations need to be created for countries that all encompass the protection of all social rights and include both adaptation of education systems to the new demands of economies and to secure a decent life for people and their families who are ready to conceive labour market.*

From a theoretical point of view, international law would react to the changes and challenges of the Fourth Industrial Revolution only if it considers all social rights in a single system: labour law, social security law, the right of education and the right of health. Only through their unified legal framework, international law could respond adequately and protect these rights from the challenges of digitization so as to achieve a dignified human existence in the new era. This will also be the transition from the second generation of social rights to rights from the so-called third generation, which is the right to a decent living minimum under the conditions of the new industrial revolution.

Keywords: Social Rights; International law; International legal protection.

Социалните права се характеризират като т. нар. второ поколение права, които започват да се признават и защитават по-късно от гражданските и политическите права. Идеята за тяхната защита се оформя най-напред на национално ниво в резултат на наслоените към средата на 19 век социални противоречия и конфликти и обществените промени в буржоазното общество и впоследствие преминава на международноправно ниво. Тежките условия на труд и липсата на социална защита на работниците налага държавата да предприеме мерки за защита на трудещите се, социално слабите и бедните. В отделни държави се наблюдават опити за подобряване условията на труд. [2] Те са свързани с формиране на теорията за социалната държава.

Международноправното регулиране на това второ поколение права започва през 1919 г. Като част от международноправната закрила на правата на човека наченки на такова регулиране се наблюдават в Споразумението за Обществото на народите (ОН) от цитираната година, в което е включен текст, който гласи, че страните предприемат мерки за предпазването и създаването на добри трудови условия и честно отношение към народите, било то от колониите или от страните членки, като възлага на Съвета задачата да приема споразумения, касаещи се до разпространение на наркотици, предпазване от трафик на деца и на жени (чл. 23).

Развитието на международното сътрудничество в сферата на защитата на социалните права се свързва и със създадената към Обществото на народите през 1921 г. Международна комисия за интелектуално сътрудничество, както и със Здравната организация към ОН.

Като цяло обаче до средата на двадесети век нормотворческата дейност на международните организации в областта на човешките права може да бъде оценена като значително по-ограничена по обхват. Тя засяга отделни права, вкл. отделни социални права на определени категории индивиди. Важното през този първи етап е, че обществените отношения в областта на закрилата правата на човека, вкл. в областта на закрилата

на социалните права вече излизат от пределите на вътрешната компетентност на държавата и се превръщат в международни отношения, регулирани от нормите на международното право и в този смисъл – международноправни отношения. Този процес започва на по-късен етап за социалните права и това повлиява по-нататъшното развитие на тяхната защита като второ поколение права.

Развитието на защитата на правата на човека и гражданина в позитивноправен аспект навлиза в нов етап, който е най-значимия, след Втората световна война. В период, когато световната общност, изпитала потреса от войната, издига човешката личност в най-висша ценност и когато цялото международно публично право като самостоятелна и сложна правна система продължава да се развива, специализира и обхваща все повече области на сътрудничество между държавите, тласък в развитието си получава и международноправната закрила на правата на човека. Още в Преамбюла на Устава на ООН се изтъква, че членовете на Организацията са изпълнени с решимост отново да утвърдят вярата в основните права на човека, в достойнството и ценността на човешката личност. Без да бъде установена като принцип [1], защитата на правата на човека се превръща в един от приоритетите на междудържавното сътрудничество. Защитата на социалните права се развива в рамките на защитата на правата на човека, но обособявайки се и разграничавайки се от защитата на гражданските и политическите права. Такова обособяване се наблюдава още в Устава на ООН. То е заложено в неговите Преамбюл и Глава I и се доразвива и разгръща в Глава IX, която изцяло е посветена на международното икономическо и социално сътрудничество.

През следващите години в рамките на ООН и на други международни организации [3] са разработени и приети множество международноправни актове, посветени на правата на човека. Най-важните от тях съставят Международната харта за правата на човека [7]. Двама международни пакта от 1966г. – единият за гражданските и политическите права, а другият за икономическите, социалните и културните права, които са съставна част на Хартата, вече отчетливо показват обособяването и разграничаването на международноправната защита на граждански и политически права, от една страна, и на международноправната защита на икономическите, социални и културни права, от друга страна, в позитивноправен аспект. Независимо от това, че в каталога на защитените права от Международния пакт за граждански и политически права (МПГПП) също откриваме такива със социален характер и значимост, като например забраната на принудителния или задължителен труд и др., закрилата на социалните права е отделена в самостоятелен международноправен

акт – Международен пакт за икономически, социални и културни права (МПИСКП), който има характера на международен договор и следователно – на източник на социални права.

В регионален европейски план международноправната защита на социалните права се развива отделно от развитието, което има в универсален план, но в никакъв случай не независимо от него. Регионалното европейско развитие на международноправната защита на социалните права също протича по-интензивно едва след Втората световна война. Формират се самостоятелни европейски източници на социални права, които времето изпреварват създаването на двата пакта за правата на човека от ООН. Дори може да се каже, че развитието на европейската система за защита на социалните права дава тласък на развитието на универсалната система. Най-напред регионалната европейска защита на социалните права е създадена с актовете на Съвета на Европа – четири норми от Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи (ЕКЗПЧОС) и специалната Европейска социална харта (ЕСХ).

Предмет на уредба от ЕКЗПЧОС са преди всичко граждански и политически права, които държавите-членки, са задължени да спазват. Каталогът на гарантираните от Конвенцията права и свободи непрекъснато се разширява чрез прибавянето на нови протоколи към нея. В този каталог влизат и четири права със социален характер и значимост. Това са: забраната на принудителния или задължителен труд (чл. 4 на ЕКЗПЧОС); правото на всяко лице да образува и членува в професионални съюзи за защита на своите интереси като част от правото на сдружаване (чл. 11 на ЕКЗПЧОС); забраната на дискриминация, основана на социален произход, при упражняване на правата, установени от Конвенцията (чл. 14 на ЕКЗПЧОС); правото на образование (чл. 2 от Допълнителен протокол № 1 на ЕКЗПЧОС).

Макар и ограничени на брой – само четири, правата със социален характер и значимост, които са включени в ЕКЗПЧОС, са най-добре гарантирани, поради ефективността на създадения към нея съдебен механизъм за контрол и правото на индивидуални жалби на лицата срещу държавите пред международна съдебна юрисдикция.

През 1961 г. в рамките на Съвета на Европа е разработена и специалната Европейската социална харта, която влиза в сила през 1965 г. Създаването на Европейската социална харта се базира на идеята на регионално европейско равнище да се изгради система, състояща се от две подсистеми – защита на гражданските и политическите права и защита на социалните права, каквато система за защита на човешките права се изгражда впослед-

ствие и на универсално ниво в рамките на ООН чрез създаването и приемането на двата пакта – МППП и МПИСКП през 1966 г. Съветът на Европа най-напред разработва ЕКЗПЧОС, която съдържа основно граждански и политически права и само четири права със социален характер и значимост. Основният каталог от социални права са изпълнени именно в ЕСХ. Хартата съдържа 19 права, които са допълнени с още четири с Първия допълнителен протокол към нея от 1988г.

На сесията на Парламентарната асамблея на Съвета на Европа през 1996 г. в Страсбург се взема решение за приемане на Ревизираната Европейска социална харта (ЕСХ (рев.)), която по същество представлява нов документ спрямо Социалната харта от 1961 г. Тя влиза в сила през 1999 г. след набирането на определен брой ратификации.

ЕСХ (рев.) съдържа правата, признати в ЕСХ от 1961 г., правата в Допълнителния протокол от 1988 г. и нови права в социалната сфера. Създаването на ЕСХ (р) е показателно за разширяване обхвата на международната защита на социалните права в регионален европейски план и за нейната задълбочаваща се специализация в резултат на обогатяване на специалния източник на социални права в Съвета на Европа.

Независимо от създадената и добре развита международноправна система за защита на социалните права те са поставени пред предизвикателствата на някои обективно протичащи процеси и нови явления от нашето съвремие, каквото е Четвъртата индустриална революция. [5]

Както е отбелязано в изследванията на това ново явление: „в рамките на Четвъртата индустриална революция цифровата свързаност, която стана възможна чрез софтуерните технологии, фундаментално променя обществото. Машабът на въздействието и скоростта на промените, които протичат, правят промяната много различна от всяка друга индустриална революция в човешката история“. [8]

Четвъртата индустриална революция в условията на глобализиращия се свят протича много по-бързо от предходните три такива. [6] Тя се изразява най-общо в цифровизация на традиционните индустрии, която неминуемо ще засегне всички отрасли на икономиката. Освен икономическите ѝ ефекти, изразяващи се в технологичния напредък и растеж, тя ще има значими социални последици. [4]

На първо място Четвъртата индустриална революция оказва и ще окаже значимо въздействие върху пазара на труда и работните места по цял свят. [11] Увеличава се риска от трайно намаляване на търсенето на работна ръка. Нови поколения компютри и роботи ще заместват все повече човешкия ресурс. Компютъризацията застрашава отделни профе-

сии, най-вече нискоквалифицираните, от изчезване. В същото време заетостта ще се концентрира основно в сектора на информационните технологии и информационните услуги.

Класическите форми на полагане на труд най-вероятно ще се променят. Вече се появяват нетипични форми на трудова заетост, специфични трудови договори, нестандартно работно време, нова организация на почивките, отпуските. Тенденцията е все повече трудът да не се обвързва с място на изпълнение на работата и работно време. Предлагат се услуги двадесет и четири часа в денонощието, седем дни в седмицата и триста шестдесет и пет дни в годината. Тези услуги могат да се предлагат и от възрастни посредством информационните технологии.

Изследователите говорят за нов тип икономика „на поискване“, където доставчиците на труд вече не са работници в традиционния смисъл на думата, а по-скоро независими наемници, които изпълняват специфични задачи. Тази „икономика на поискване“ фундаментално променя отношенията ни с труда и социалната структура, в която той е вграден. [9] Комбинацията от технологии и глобализация ще имат дълбоко влияние върху начина, по който работим в бъдеще. [10]

Поради всичко това все по-трудно могат да се гарантират правата, установени от международното трудово право – разумно ограничаване на работното време, правото на почивка, на периодичен платен отпуск, на здравословни и безопасни условия на труд, на справедливо и задоволително възнаграждение и т.н. Правото на труд, във вида, в който е гарантирано от международното трудово право и целящо постигане на достойно човешко съществуване, ще бъде поставено на сериозно изпитание.

На второ място, невъзможността държавите да осигурят заетост на всеки, който желае да престои труд, поставя въпроса как ще се осигури правото на социална сигурност. Гарантиране правото на социална сигурност е застрашено наред с гарантиране правото на труд от въздействието на Четвъртата индустриална революция.

На трето място, променените изисквания по отношение на труда и неговата интензификация водят до социална изолация на работниците, осъществяващи дейност от дома си, увеличава риска за здравето им и има своите психологически аспекти. Следователно, не само гаранциите за правото на труд са застрашени, но и гаранциите за правото на здраве. Гаранциите за това човешко право, осигурени от международното право, също ще бъдат подложени на натиска и предизвикателствата на Четвъртата индустриална революция.

На четвърто място, за да се отговори на новите изисквания на пазара на труда, е необходимо също да се адаптират образователните системи към неговите променени потребности. От социална гледна точка трябва да се действа изпреварващо, да се обучават работниците, да се изграждат у тях нови знания и умения, за да се удовлетворят изискванията за качество на труда. Необходимо е да се създадат по-силни гаранции за правото на обучение през целия живот, за квалификация и преквалификация. Правото на образование, гарантирано от международното право, също ще търпи въздействието на цифровизацията на индустрията.

Четвъртата индустриална революция е на път да създаде нов социален модел. В този модел образованието и човешкото здраве са детерминанти на съвременния труд. Обучението през целия живот е необходимо за престацията на висококвалифициран труд, както се изисква в епохата на цифровизацията, а стресът от интензификацията на труда и изолацията при нагомната работа ще влияят негативно върху здравето, а оттам върху компетентността и работоспособността. Тоест, в този социален модел всичките социални права се намират в системна зависимост. Тези права ще претърпят развитие и модификация. Действащата международноправна уредба и защита може да се окаже недостатъчно ефективна и неактуална.

Ето защо международното право трябва да отчете всички предизвикателства на Четвъртата индустриална революция и да реагира адекватно на тях. То трябва да развие и засили защитата на всички социални права, така че да осигури достойно човешко съществуване в новите икономически и технологични условия. Необходимо е да се създадат нови задължения за държавите, които да гарантират социалните права в тяхното единство, включвайки: адаптация на образователните системи към новите изисквания на икономиките, закрила правото на труд при новите форми на заетост и осигуряване правото на социална сигурност в условията на ново разпределение на общия обем работни часове между предлагания труд, както и гарантиране на човешкото здраве в условията на интензификация на труда.

Международноправната доктрина, от своя страна, следва също да отрази тези процеси, да бъде адекватна на тях, да ги припознае. Теоретичното обособяване на отрасъл международноправна защита на социалните права (МЗСП) и кодификация на международноправните норми в социалната област на сътрудничество между държавите ще допринесе за целенасоченото и ефективно нормативно въздействие на съществуващите глобални проблеми и предизвикателства на Четвъртата индустриална

революция, свързани с осигуряването на достоен труд, укрепването на социалните права и постигането на социална справедливост в глобалната икономика. Самостоятелното теоретично развитие на отрасъл МЗСП би допринесло и за нормативното му развитие. Изследването на всички социални права в една единна система напълно отговаря на формиращият се нов социален модел, в който всички социални права не са изолирани едно от друго, а се намират в много тясна зависимост помежду си в новата епоха на цифровизацията. Това ще бъде и прехода от международноправна закрила на второто поколение социални права, към международноправна закрила на права от т. нар. трето поколение, каквото е правото на достоен жизнен минимум в условията на новата индустриална революция.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. В чл. 2 на Устава на ООН защитата на правата на човека не е посочена изрично като принцип на международното право. В този смисъл и Константинов, Е. ООН и основните принципи на международното право. В: Миланов, М., Каменова, Цв., Наумова, Ст., Белова, Г., Илиева, И. и колектив (ред.). ООН: исторически традиции и съвременно право, ИДП при БАН и ЮЗУ „Неофит Рилски”. Благоевград. УИ „Неофит Рилски“. 2015, с. 208-217. Обратено: Стоилов, Я. Категорията „общи принципи“ – на и в международното право. В: Маринова, Д., Койчева, Р., Даскалов, В., Дунавски, Д., Недев, Д. и Радев, С. (ред.). Сборник с доклади от международна научна конференция на тема: „Ролята и значението на международното и наднационалното право в съвременния свят. София. Издателски комплекс – УНСС. 2018г., с. 98, според който каталогът на общите принципи не се изчерпва с тези, записани в началните текстове от Устава на ООН и включва също принципът на зачитане на правата на човека и основните свободи както от държавата, така и в международните отношения, както и други общи принципи. Независимо, че в чл. 2 на Устава на ООН защитата на правата на човека не е включена като принцип, в чл. 55 на Устава се казва, че с цел да се създадат условия за стабилност и благоденствие, необходими за мирните и приятелски отношения между народите, основани на зачитане принципа на равноправие и самоопределение на народите, Организацията на Обединените нации съдейства за всеобщо зачитане и спазване правата на човека и основните свободи за всички без разлика на раса, пол, език или вероизповедание. Това дава основание на някои автори да стигнат до заключението, че Уставът на ООН създава права за отделни лица, вж. Jessup, P. C. A Modern Law of Nations – An Introduction. New York. 1948, p. 41; Според други автори Уставът на ООН узаконява правосубектността на

личността в международното право, вж. Тункин, Г. И. Теория международного права. М. 1970, 510 с.; Отново според Тункин Уставът на ООН, установявайки принципа на уважение на правата на човека в международното право, налага на държавите съответни задължения, вж. Тункин, Г. И. Цит. съч.

2. Ваймарската конституция например предвижда социални функции на държавата и трудови права на гражданите.

3. За международноправната защита на социалните права значение имат създадените съответно през 1945г. организация в областта на образованието и науката (и културата) ЮНЕСКО и през 1948г. в областта на здравеопазването – Световната здравна организация.

4. Пак там, стр. 125-127.

5. Първата индустриална революция се характеризира с изобретяването на парната машина, която замества човешкия труд и животинската тяга. Втората индустриална революция се отличава с масовизиране на производството чрез въвеждане на поточните линии, като паралелно с това се появява електричеството. Третата пък е изобретяването на компютъра като основа на изкуствения интелект.

6. Първата индустриална революция протича от 1760 г. до 1840 г. и е свързана със строителството на железопътните линии, изобретяването на парната машина и началото на механичното производство. Втората индустриална революция започва в края на XIX и началото на XX в. и е свързана с появата на електричеството, изобретяване на поточната линия и масовизиране на производството. Третата индустриална революция започва през 60-те години на XX в. и е свързана с изобретяването на компютъра, Пак там, стр. 20.

7. Това са: Всеобщата декларация за правата на човека (1948 г.), Международният пакт за икономическите, социалните и културните права (1966 г.), Международният пакт за гражданските и политическите права (1966 г.) и двата факултативни протокола към него.

8. Шваб, К. Четвъртата индустриална революция, Издателска къща „Хермес“, П., 2016г., стр. 159.

9. Шваб К., Цит. съч., стр. 70.

10. Gratton, L. The Future of Work. In: Business Strategy Review Q3-2010, p. 19.

11. Frey, C. B., Osborne M. The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation? Oxford Martin School, Programme on the Impacts of Future Technology, University of Oxford, 17 September 2013,

www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf.

СЪЩНОСТ НА ПРАВОМЕРНИЯ ОТКАЗ КАТО ПРАВНО ЯВЛЕНИЕ

Йордан Йорданов, докторант

Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: Проявленията на правомерния отказ в правния мир се осъществява чрез реализирането на определено поведение, чрез следване на точно определен модел на поведение, юридизиран като самозащита. Основанията за отказ имат своята ценностна оправданост. Неподчинението трябва да е етично, да се легитимира от нормите на друга социална регулативна система, които влизат в противоречие с правните норми.

Ключови думи: правомерен отказ, защита, неподчинение.

ESSENCE OF LEGAL REFUSAL AS A LEGAL PHENOMENON

Yordan Yordanov, PhD student

Angel Kanchev Ruse University

Summary: The manifestations of the lawful refusal in the legal relations are realized through the achievements of a certain models of behavior, precisely defined and legalized as self-defense. The grounds for refusal have their value justification. Disobedience must be ethical, legitimized by the norms of another social regulatory system, which are in conflict with legal norms.

Keywords: legal refusal, protection, disobedience.

От цивилизационна гледна точка първите правила, които регулират съзнателната дейност на хората чрез изработване на определени модели на поведение по повод разпределение и обмяна на блага, се отнасят до създаване на подходящи механизми, чрез които да се гарантира стабилността на тези модели. Човешката дейност винаги протича по предварително определен ред с цел да се постигне оптимално получаване на резултатите, към които хората се стремят и желаят, за да се задоволят по най-добър начин потребностите и интересите. Тези правила неминуемо се отнасят до начина на първоначално придобиване на блага. Впоследствие се създават различни способности, целящи да оптимизират процеса на размяната на благата и равнопоставеността на правните субекти при получаването на желаните облаги.

Човешкото съществуване е възможно само в определена група и при определени взаимоотношения. Възмездността е външният израз на очакванията и нагласите за влизане в процес на разпределение и обмяна на блага.

Благата могат да се дефинират като емпирични гадености, по отношение на които правните субекти организират дейността си за задоволяване на своите потребности и интереси. В индивидуален план благомото е нещо добро за отделния индивид, чрез което той отговаря на своите нужди, потребности и интереси. Всеки човек има нужди, потребности и различни интереси, които се задоволяват чрез различни блага. В този смисъл не може да има изчерпателен списък на съществуващите блага, на тяхното количество и качество, но може да се посочи как се контролират и гарантират достъпът и ползването на благата – чрез нормите на различните нормативни регулативни социални системи – религия, традиция, нравственост, право. [1; 12]

Възможността да се въздейства със собствени съзнателни активни действия върху реда, по който се развиват съответните възмездни правоотношения, е обвързана със специфична цел – възстановяване на първоначалното нарушение и отстраняване на вредите или създаване на по-добър ред на обмен на блага. Редът е най-важното и основополагащо благо за нормалното протичане на взаимоотношенията между правните субекти. Възможно е при неправомерното осъществяване на правоотношенията да възникне непосредствена опасност за живота и здравето на правните субекти или да бъдат застрашени непосредствено техни права и интереси. В този случай е невъзможно да се поиска съдействие за предотвратяване на вредите и реализирането на съзнателни активни действия за отблъскване на нападението и избягване на щетите се проявява като неизбежна отбрана. На последно място при определени обстоятелства е възможно осъществяването на бъдещите действия да причинят вреди на субекта, който следва да ги реализира. Неговата защита се изразява в отказ да изпълни съответната забрана или заповед, т.е. в отказ да се следва предважително зададения модел на поведение.

Правомерният отказ от следване на правно значими модели на съзнателно и волево поведение като правно явление може да се определи като позитивно ценностно обусловено отклонение от държавноправния политически ред, което се изразява в отказ от изпълнение на държавновластнически императиви с цел да се защитят общопризнати обществени ценности. Основанията за отказ от реализиране на модели на правомерно поведение имат своята ценностна оправданост. Неподчинението трябва да е етично, да се легитимира от нормите на друг социален регулатор, които влизат в противоречие с правните норми. Отказът от действие се обуславя не само от съзнанието, но и от емоционалния спектър на правните субекти. Потвърждение на този извод намираме най-вече в частноправните отношения, свързани с процеса на взаимния възмезден обмен на блага.

Възмездността е външният израз на очакванията и нагласите за влизане в процес на разпределение и обмяна на блага. Те са свързани с два основни момента – изискванията към правните субекти и изискванията към техните действия и в частност към мотивите им. [3]

В този ред на мисли можем да разграничим няколко проявления на правомерен отказ. Това са отказът да се изпълни правомерна заповед; отказът да не се изпълни неправомерна заповед; отказът от свидетелстване и даване на показания.

Според чл. 283 от Кодекса на труда работникът или служителят има правото да откаже да започне изпълнението или да преустанови изпълнението на трудовете си задължения, когато възникне сериозна и непосредствена опасност за неговия живот или неговото здраве, като незабавно уведоми прекия ръководител. В тези случаи продължаването на работата се допуска само след отстраняване на опасността, по нареждане на работодателя или непосредствения ръководител. Това право на работника и служителя се основава на прогласения в Конституцията принцип на осигуряване на безопасни и здравословни условия на труд и задължението на работодателя да осигури на работника или служителя условия за изпълнение на работата му съгласно Кодекса на труда.

Това право може да се упражнява единствено от правни субекти, които имат качеството на работници и служители по Кодекса на труда независимо от основанието за възникване на индивидуалното трудово правоотношение. Лица, които не притежават качеството на наети по трудово правоотношение (със свободна професия или извършват търговска дейност) не могат да ползват този способ за самопомощ. В съдържанието на това субективно трудово право се открояват два елемента: отказ за изпълнение на трудовете задължения и фактическото преустановяване на тяхното изпълнение. Отказът на работника се изразява в едностранно изявление от негова страна до непосредствения му ръководител, че няма да продължи да изпълнява работата, която му е възложена с трудов договор. Преустановяването на работата е фактическото реално неизпълнение на определените му задачи. Тези два елемента се преплитат, защото винаги отказът за изпълнение на дейности, които могат да доведат до сериозна и непосредствена опасност, предшества и обосновава прекратяването на изпълнението на възложената работа.

Правото по чл. 283 от Кодекса на труда се упражнява при наличието на изчерпателно изброени предпоставки. [7; 268] Това е така, поради факта, че по този начин се дава възможност на работника или служителя да откаже да изпълнява своите задължения, без от това да възникнат санкции за него. Тези предпоставки са възникване на опасност, която е сериозна и

непосредствена и връзка между нея и живота и здравето на работника или служителя. Опасността е сериозна, когато има висока вероятност от настъпването на отрицателни последици и непосредствена, когато има вероятност от предстоящото ѝ настъпване. Тези два белега на опасността трябва да съществуват кумулативно, защото само тогава могат да обусловят отказа за изпълнение на трудовите задължения като самопомощ и да не позволят неговото произволно упражняване, за да не се разстрои дейността на предприятието. Опасността трябва да е явна и да съществува реално и може да се изрази или в първоначално неосигуряване на безопасни и здравословни условия на труд от страна на работодателя, или на последващо възникване поради повреда на съоръженията. Тази опасност трябва да засяга или да влияе върху живота и здравето на работника. Само тези две ценности са определени като обекти на правна защита. Наличието на опасност от увреждане на всяка от тези ценности и най-висши блага за личността на работника поотделно е достатъчно основание за упражняването на правото на отказ по чл. 283 от Кодекса на труда. Отказът на работника или служителя да изпълнява възложената му работа е правомерен при наличието на тези законови предпоставки и има две правни последици – спиране на действието на трудовото правоотношение и право на обезщетение за времето на преустановяване на задължението. [7; 269-272] Същността на правото на отказ по чл. 283 от Кодекса на труда се изразява в индивидуалната самозащита и самопомощ при неосигуряване на безопасни и здравословни условия на труд.

Индивидуалното неподчинение произтича от поставянето на правния субект в позицията на несвобода. Независимо дали тази несвобода е в резултат на доброволно самоограничение на волята, или на наложено от правото ограничение, неподчинението означава неизпълнение. [2; 42]

По принцип неизпълнението поражда юридическа отговорност, но са възможни хипотези, при които то е оправдано. В законодателството това е правната фигура на неправомерната заповед. Една заповед може да бъде законосъобразна по форма, но противоправна по съдържание, т.е. едновременно законна по форма и незаконна по съдържание. От значение с оглед на проблема за съдържанието или волеизявлението на правния субект, защото неговата неправомерност влече след себе си неправомерност на заповедта.

Неизпълнението на противоправна заповед представлява основание за изключване на вината. По същество такава изпълнение е вид самопомощ. Самопомощта се изразява в отказ от изпълнението на неправомерно действие, което би довело до причиняване на вреди и до засягане на инте-

реси. Интересното е, че законодателят е институционализиран тази самопомощ като основание за липса на престъпно деяние. Това се дължи на няколко обстоятелства. На първо място на утвърденото разбиране за правонарушението и в по-тесен смисъл за престъплението като деяние. На второ място само по себе си извършването на неправомерна постъпка е правонарушение. Противоправността е един от признаците на правонарушението. Неизвършването на противоправна заповед е начин да се запазят собствените интереси, като не се допусне увреждане на чужди такива. От което пък следва, че само правомерните заповеди трябва да бъдат изпълнявани, а тяхното неизпълнение би представлявало нарушение на правния ред.

В този ред на мисли е важно да се изясни какво представлява неизпълнението на неправомерна заповед. На практика отказът да се изпълни представлява волеизявление, но може да се реализира чрез конклюдентни действия, които представляват или извършване на действия, когато заповедта визира извършването на бездействия, или обратното – извършване на бездействия, когато заповедта предписва извършването на определени действия.

Компетентността на държавните органи обхваща материалния кръг от въпроси, по които те могат да вземат решение от властнически характер, с което да определят права и задължения. [4; 9-15] Същевременно тя се характеризира като нормативно призната способност за издаване на административен акт, която произтича пряко от правните норми, от възложените правомощия или чрез делегиране. [5; 96] Ако орган от определено ведомство с определена функция издаде акт, който спада към функциите на друго ведомство; ако административен орган издаде акт вместо законодателен или съдебен орган; ако административен орган действа извън пределите на своята компетентност, за правните субекти не възниква задължение да спазват неговите разпоредби и да съобразяват своето поведение с административния акт.

Законодателят е поставил още едно условие – заповедта не трябва да налага очевидно за извършителя престъпление. Очевидността указва, че трябва да се извърши определено действие, което е правомерно. Тъй като съществува елемент на преценка от страна на правния субект относно правомерността на изискваното от него поведение, е видно, че съдържанието на заповедта трябва да съдържа общоприет начин на действие. [8; 126, 6; 76-83]

Отказът от изпълнение на неправомерна заповед от лица на държавна служба е институционализиран в чл. 24 от ЗДСл. По принцип ли-

цата, които са държавни служители, трябва да изпълняват законосъобразните актове и заповеди на по-горестоящите органи и държавни служители. Това задължение произтича непосредствено от разпоредбата на чл.24 ал.1. Същевременно е предвидена една специална хипотеза, при която държавните служители не са длъжни да изпълнят неправомерна заповед, издадена по установения ред, когато тя съдържа очевидно правонарушение. Когато формата на заповедта е писмена, неправомерността на деянието може да се установи и съответният служител да не се санкционира за неизпълнение. Подобно доказване при издаването на устна заповед е трудно или невъзможно и в този случай законът дава право на държавния служител да поиска писмено потвърждаване на служебния акт, когато в отправената до него устна заповед се съдържа очевидно за него правонарушение. Волеизявлението, с което се изисква промяна на формата на заповедта, е форма на самопомощ. Тази специална хипотеза, която се отнася до точно определен правен субект с точно определено правно качество – държавния служител – дава по-голяма възможност за защита на правата на държавните служители, създава правна сигурност и премахва възможността за злоупотреба с права. Това на свой ред още веднъж доказва значението на отказа от изпълнение на неправомерна заповед.

Проблемът за доказателствените средства е осветлен в достатъчна степен в отрасловите правни науки. За нашите цели ще разгледаме само един от доказателствените способности – гласните доказателствени средства, които се използват в наказателния процес, в гражданския процес, в производството по издаване на данъчни актове.

Разпитът на свидетел е един от нормативно установените способности за събиране и проверка на доказателствата в наказателния процес. Свидетелските показания са гласни доказателствени средства, чрез които могат да се установяват всички факти, допринасящи за изясняване на обстоятелствата по делото, които свидетелят е възприел лично. Възможно е разпитваното лице да не е възприело непосредствено обстоятелствата на извършеното престъпление, но да е получило информация за тях от други лица или от съдържанието на документи. Предмет на свидетелски показания могат да бъдат и обстоятелства, представляващи държавна, служебна или друга защитена от закона тайна.

Социалната същност на правото се проявява във възможността определени правни субекти да не участват при събирането на доказателства за налагане на съответната мярка на отговорност. Родствените връзки и отношенията между близки роднини са основание да се освободят от императива за даване на показания. Например отказ от свидетелски показания в данъчното производство се реализира като отказ от даване

на писмени обяснения. Съгласно чл. 58 ал. 1 т.1 ДОПК никої няма право да отказва да даде писмени обяснения в производството по издаване на данъчни актове, освен роднините на данъчния субект – физическо лице по права линия, съпругът, съпругата, братята и сестрите, лицата във фактическо съпружеско съжителство и роднините по сватовство от първа степен.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Вълчева-Куманова Е. Правов ред и пазарен ред. Научни трудове на РУ, Русе, 2008, т.47.
2. Дворкин Р. Моделът на нормите I. Да се отнасяме към правата си сериозно. С., 2004, с. 42.
3. Куманова Е. Защита на субективните права в българското трудово законодателство. Правото и бизнесът в съвременното общество. В., 2019.
4. Зиновиева Д. Компетентност на административните органи. С., 2000.
5. Лазаров К. Административно право. С., 2001.
6. Марков Р. Изключващи вината обстоятелства. С., 2016.
7. Мръчков В. Трудово право. Специална част. С., 1997.
8. Ненов И. Наказателно право на Република България. Обща част. Книга втора. С., 1992.

НЕНАСИЛИЕТО (АХИМСА) – ИЗКОННА ДОБРОДЕТЕЛ НА ИНДИЙСКАТА МЪДРОСТ

Таня Илиева, докторант

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме: Статията разглежда начините за достигане на духовна еволюция по пътя на ненасилието. Целите на изследването са свързани с откриване на добродетелите в хиндуизма и будизма, както и запознаване с делото на Махатма Ганди, който успява да освободи Индия по мирен и еволюционен път. Методиката на работа доведе до създаването на няколко нови образователни модула, разширяващи обучението на студентите по психология в ПУ „Паисий Хилендарски“. Въведе се нова тема за изследване, която получи необичайно висок интерес от страна на обучаемите: анализ на свещените книги на хиндуизма и будизма, свързани с изследваните добродетели, с цел откриване на традиционните добродетели. Резултатите от въведените модули показаха значително по-висока активност на обучаемите, създадени бяха нови канали за обратна връзка преподавател – студент, откриха се възможности за публикация на научни съобщения от страна на студентите.

Ключови думи: ненасилие, добродетели, хиндуизъм, будизъм, Ганди, обучение

NONVIOLENCE (AHIMSA) – PRIMARY VIRTUE OF INDIAN WISDOM

Tanya Ilieva, PhD student

Paisiy Hilendarski Plovdiv University

Summary: The article discusses ways to achieve spiritual evolution through nonviolence. The aims of the study are to discover the virtues of Hinduism and Buddhism, as well as to learn about the work of Mahatma Gandhi, who managed to liberate India peacefully. The methodology of work led to the creation of several new educational modules, expanding the education of psychology students at the University of Plovdiv "Paisiy Hilendarski". A new research topic was introduced, which received an unusually high level of interest from the students: an analysis of the sacred books of Hinduism and Buddhism related to the studied virtues, in order to discover the traditional virtues. The results of the introduced modules showed significantly higher activity of the students, new channels for teacher-student feedback were created, opportunities for publication of scientific reports by the students were opened.

Keywords: nonviolence, virtues, Hinduism, Buddhism, Gandhi, teaching

Думата $\square\square\square\square\square$ – „ахимса“ произлиза от санскрит и се превежда като ненасилие. Да живееш живота си по пътя на ненасилието означава да достигнеш онази човешка еволюция, която ти позволява да не използваш насилие спрямо другите в думите и действията си. Ахимса е етичната основа на философските учения хиндуизъм и будизъм.

Хиндуизмът е възникнал преди около 3500 години и е определен като най-старата действаща религия в света. Тя е третата най-разпространена религия след християнството и исляма. Свещените книги на хиндуизма са четирите Веди – Риг Веда, Сама Веда, Яджур Веда и Атхарва Веда. Те се считат за основни писмени паметници на хиндуизма. В основата на Ведите е именно учението за ахимса (ненасилието). Четирите свещени книги съдържат гревни познания, посредством които хората се възпитават как да постигнат духовна еволюция по пътя на ненасилието, което да ги доведе до освобождение от нови прераждания или т. нар. „мокша“ ($\square\square\square\square\square$). Състоянието мокша настъпва едва тогава, когато човек постигне изцяло духовна еволюция чрез ненасилие и когато осъзнае, че всяко едно насилствено действие се обръща срещу него. Ако живееш по пътя на насието това е все едно да пиеш отрова и да вярваш, че с нея ще отровиш друг човек. Принципът на ненасилие се разглежда много сериозно и в будизма. Тъй като хиндуизмът и будизмът произхождат пряко от Ведите, те се считат за една и съща базисна литература и за хиндуистите и за будистите.

Хинду моралът се основава на първо място на $\square\square\square\square$ „дхарма“. Дхарма в буквален превод означава „това, което поддържа, подкрепя и съдържа регулиращия ред на природата“ или „Учение за Ред и Естествения ред“. Учението е в основата на всичко в живота. То помага на хората да разберат пътя на ненасилието като единствено правилния ред; пътя на еволюцията като естествения ред и да го прилагат в живота си.

Книгата „История на мира в Индия“ е значимо издание, за това как се е зародила идеята за мира, тъй като в Индия за първи път в световната история се говори за мира ($\square\square\square\square\square$) „шанти“ на санскрит като средство за предотвратяване на войната. В свещения епос на хиндуизма „Махабхарата“ $\square\square\square\square\square\square\square$ авторът Вяса многократно споменава думата „мир“. Идеята се прогължава Ашока Маурия или Мория (273-232 пр. Хр.), който въвежда будизма в своята държава. Той обединява всички тогавашни индийски държави, които са били повече от 40, чрез военни действия. След като разбירה безсмислието на войната, става ревностен поддръжник на мира.

На корицата на книгата „История на мира в Индия“ е изобразено колело. На санскрит думата за колело е चक्र „чакра“, а на български все още казваме чекрък. Колелото неслучайно е избрано за символ на мира. Принципът на чакрата илюстрира простата истина, че всички можем да живеем в мир, както са в мир сплиците в колелото – нито една не иска да задмине, нито да удари другата. „История на мира в Индия“ разглежда еволюцията на мира от Ашока Маурия до Махатма Ганди. Това са 2200 години, през които Индия се бори за мир. Шанти има свое проявление в काम „кама“ – желанието или любовта на санскрит. Любовта води до ахимса – ненасилие, а ахимса води до шанти – мир. Това са трите стъпала, по които всеки човек и народ трябва да се изкачи.

В работата си със студентите от Пловдивския университет „Павел Хилендарски“ по дисциплината „Методи за изследване в позитивната психология“ проведохме анализ на други две свещени книги на хиндуизма „Панчатантра“ и „Рамаяна“. Задачата на студентите беше да извадят цитати от книгите, свързани с изконните хиндуистки добродетели и да направят опит да ги сравнят със съвременните добродетели, основа на позитивната психология. Цитатите трябваше да се структурират в таблица на добродетелите, на които ни учат свещените книги.

Будизмът е друга религиозно-философска система за духовно пробуждане, която също беше предмет на изследване от студентите. Будизмът е създаден от Сидхарта Готама, наричан Буда (563-483 пр. Хр.). Първата свещена книга на будизма, която студентите изследваха е „Дхаммапада“, чийто автор е самият Буда. В книгата са записани словата на Буда, в които той обяснява последствията от постъпките на човека. Добродетелите са структурирани бинарно, в двойни стихове – ако правиш добро – ще имаш добър изход, ако твориш зло – ще имаш лош изход. Буда твърди, че *1 – Всичко това, което сме ние, е резултат от нашите помисли. То е основано на нашите мисли. То е създадено от нашите мисли. Страданието следва човека, който говори или действа с порочна мисъл така, както колелото следва крака на вола, който тегли колата. 2 – Всичко това, което сме ние, е резултат от нашите помисли. То е основано на нашите мисли. То е създадено от нашите мисли. Щастие следва човека, който говори или действа с чиста мисъл така, както сянката никога не го напуска.* [Буда, 2011, стр. 12.]

От будизма студентите изследваха и „Самипаттана сутта“ Тази книга на Буда е изцяло посветена на медитацията като миротворчески процес, основан на еволюцията на ума. Студентите имаха за цел да открият добродетелите, залегнали в свещените

писания на будизма и да определят как те помагат на хората в живота. *Ако някой навреди на невинен, чист и кротък човек, злото ще засипе обратно глупеца, който го е сторил, подобно на прах, хвърлен срещу вятъра.* [Буда, 2011, стр. 25.]

Особен акцент в анализа бяха десетте будистки заповеди за възпитанието на щедрост, морал, отказ, мъдрост, енергия, търпение, правдивост, решителност, милост, спокойствие, като под думата заповед се разбират нешо, което човек е добре да заповяда сам на себе си. Тези будистки добродетели са основа на еволюционното учение на Буда, който се счита за по-висока степен на хиндуизма. И днес хиндуистите считат Буда за просветлен човек, който е дал безценно учение и считат, че будизма е неразделна част от хиндуизма. Въпреки откровения атеизъм на Буда, който казва, че: *Боговете се създават от хората, и хората вярват в тях ако желаят.* [Буда, 2011, стр. 64], хиндуизмът приема безрезервно етичния кодекс на будизма, тъй като изцяло е основан на ахимса, ненасилието.

Думата „Бог“ □□□, означава на староарийски (михи) и на санскрит „това, което искам да достигна; онова, с което мога да се гордея“. За щастие Буда опростява сложната философска доктрина на ведическата религия и създава учение, известно като Магхя марга (□□□□ □□□□□) или „Среден път“, който ти помага да постигаш добър живот без да изпадаш в крайности – само с материален или само със духовен стремеж. *Първо трябва да постигнеш мир в себе си и от там нататък да търсиш всичко останало.* [Буда, 2011, стр.98]

По време на семестъра студентите продължиха своята работа в изследване на добродетелите и в „Панчатантра“ – свещена книга за Хиндуизма.

В „Панчатантра“, наречена още „Петокнижие“ се ползват 10 недобродетели, или 10 порока, които се осмиват под формата на приказки.

Използвахме тази книга в работата си със студентите, защото това е най-близкият до тяхната възраст каноничен текст от Хиндуизма, лесно разбираем за деца, юноши и младежи.

Според „Панчатантра“ 10-те порока са структуриране в три категории:

- Ум: слаба воля, грешен възглед, алчност;
- Думи: лъжи, клюки, груба реч, клевети;
- Тяло: убийство, кражба, сексуално посегателство

Мъдростта на Ведите и „Махабхарата“ на Вяса (ок. 1200 пр. Хр.) са вплетени в Панчатантра във вид на истории, прилични на басни и детски приказки. Тя е пригодена за всички възрасти, тъй като част от хората

нямат тази духовна сила, за да разберат философските принципи на хиндуизма. „Панчатантра“ или „петте принципа, петте свързвания или петте изтъкани нишки“, ни показва какво трябва да избягваме по един достъпен, картинен, приказен и различен начин.

Счита се, че Вишнушарман (ок. 300-200 г. пр. Хр.) е автор на „Панчатантра“. В книгата има множество маргинални илюстрации, помагачи на читателите да разберат и картинно добродетелите, които могат да постигнат, ако избегнат негативните помисли и действия. Добродетелите, заложили в „Панчатантра“ са:

1. Щедрост; 2. Отказ; 3. Морал; 4. Усилие; 5. Силна решителност; 6. Мъдрост; 7. Честност; 8. Толерантност; 9. Чиста безкористна любов; 10. Равенство.

Най-известните исторически личности от близкото минало, привърженици на принципа на ненасилието в европейския свят са Лев Николаевич Толстой, а от Изтока – Махатма Ганди. В днешно време, човекът-символ на ахимса и ненасилието е Негово Светейшество Далай Лама XIV – духовният водач на тибетския народ.

Мохангас (Махатма) Ганди (1869 – 1848) е роден в щата Гуджарат, Индия. Той е потомък на една от най-нисшите касты, но решава да помогне на индийския народ. Ганди счита, че това което вижда по улиците и което се случва в Индия – външни хора да доминират над местните жители – не е правилно, не е човешко. Младият Мохангас заминава за Лондон да учи за адвокат и бива изхвърлен от неговата каста, което означава, че нищо не може да го върне обратно в Индия, освен някакво чудо. И чудото се случва, когато той успешно защитава индийците в Южна Африка, спечелва триумфално всички свои дела, и ги печели само като говори истината. Неговият принцип „Път към истината“ е в простото правило – да защитава истината там, където я има, а където я няма – да се оттегли. Това означава, че той ненасилствено се опитва да докаже истината. Ганди не иска да взема меч в ръката и да воюва, а просто със силата и правото на закона, който са приели всички – да помогне на истината да възтържествува. Ганди използва на първо място закона, даден от Ведите; законите, описани в „Махабхарата“ и „Панчатантра“; моралните заповеди на будизма, вече станали част от хиндуизма. Не на последно място той използва Конституцията на Великобритания, тъй като по това време Индия е нейна колония. С този закон Ганди действа. Съществено влияние върху формирането на мирогледа на Ганди оказват индийските свещени книги, особено много от „Бхагавад Гита“ („Песента на Бога“ на санскрит) – санскритска епическа поема, част от епоса „Махабхарата“, както

и контактите му с Лев Толстой, негов съвременник и привърженик на ненасилието, през погледа на християнството.

От „Бхагавад Гита“ Ганди черпи голяма част идеите си за политическа борба. *Ако сте се сблъскали с враг, победете го с любов.* [Gandhi, 1983, p.187]

Въоръжен с такива убеждения, през 1919 г. се включва активно в борбата за независимост на Индия. Ганди счита, че всяко едно действие трябва да бъде изключително законно. Благодарение на своето дело – „революция по мирен път чрез ненасилие“ или „еволуция на истината“, усилията на Ганди се увенчават с успех. По времето на управлението на вицекраля на Индия Лорд Маунтбатън през 1947 г. бива подписана независимостта на Индия. Този исторически момент на еволюционна победа на индийския народ е предаден особено силно със средствата на киноизкуството във филма „Домът на вицекраля“ [Viceroy's House, 2017].

Делото на Ганди е символ на неговата идея *Революция чрез еволюция с мирни цели* [Gandhi, 1983, p.19]. В своите книги Ганди описва алгоритъма на еволюционната си теория. Той използва като символ често колелото за предене, чекръкът, като символ на това, че всички граждани на многоетническа Индия могат да живеят заедно. Ганди събира огромни маси от хора на своите митинги. Тъй като индийците са най-много в Индия, той създава партия Индийски национален конгрес, която спечелва безапелационно изборите. Именно тя гласува независимостта на Индия.

Има множество изследвания върху това по какъв начин Ганди го е постигнал. Това, което той нарича „Пътят на Индия“ е уникален, различен, еволюционен път. Ганди счита, че друга държава не може да го направи в този момент. Нарича го □□□□□□ „Сварадж“. Сварадж означава – личният път, или начинът по който всички да те приемат. *Използвай своите изконни добродетели, добродетелите на своята държава, на своя народ, на своята земя, на своята история, на своята религия* [Gandhi, 1983, p. 64]. Затова всякакви хора са се стичали около него, независимо от тяхната етническа и религиозна принадлежност.

Алгоритъмът на Ганди гласи, че първо човек трябва да погледне дълбоко в себе си, да открие силите, заложили в самия него. Ганди казва: *Бъди промяната, която искаш да видиш в света.* [Ганди, 2012, стр. 11].

Тези сили обаче не трябва да застрашават никой друг. Не е нужно да демонстрираш силата си, а да проявиш силата си, без да накарняваш когото и да било. Следващият еволюционен урок на Ганди е да накараш хората да вярват в това. По този начин те ще постигнат човешко единение, национално единство. Те ще докажат с ненасилие своята правда. Както

казва Ганди *Първо те игнорират, после ти се присмиват, после се борят срещу теб и после ти побеждаваш.* [Gandhi, 1983, p.108.]

Това е човешка, национална, философска и религиозна мъдрост, която той проповядва, практикува и излъчва като личност.

Хиндуистките и будистките добродетели са събрани в две понятия. Едното е кармата (□□□□) – законът за причината и следствието, който гласи, че каквото направиш – след това същото се връща към теб в пълна мяра. Вторият закон е част от „Законите на Ману“ и „Йога сутра“ на Патанджали. Законът гласи, че за да излезеш от цикъла на преражданията, трябва да следваш „петте яма“ □□□□ □□ и „петте нияма“ □□□□ □□□□, основа на хиндуистката дхарма. Изброени само накратко, те са:

Яма: Ахимса – Ненасилие, Сатя – Правдивост, Астея – Не-крадене, Брахмачария – Целомъдрие, Апариграха – Без притежания;

Нияма: Шауча – Чистота, Сантоша – Удовлетвореност, Тапас – Аскетизъм, Свадхяя – Обучение на самия себе си, Ишвара Пранидхана – Преганост към Бог.

Накрая трябва да разбереш, че всичко трябва да бъде съчетание между милосърдие и ненасилие. Казва се още: недеяние в деянието, т.е. твоего деяние да бъде недеяние за другите.

В нашата съвременност Мартин Селигман определя принципите „ПЕРМА“ на Позитивната психология. В тях той структурира 24 добродетели, които трябва да бъдат възпитавани в хората, разположени в пет категории.

- Позитивни емоции
- Ангажираност
- Взаимоотношения
- Значимост
- Постижения

Работата на студентите по психология премина от изследване и анализ на свещените книги, които учат хората на ненасилие и добродетели до съвременните интерпретации на позитивната психология. Студентите откриха безспорните съответствия на тези 24 силни страни в свещените книги на хиндуизма и будизма, разкриха значението и приложението на тези силни страни и добродетели в живота им.

И двете течения – древното и съвременното – противопоставят еволюционния подход, основан на Ахимса, ненасилието, на революционния метод за насилствено доказателство на правотата. Първият път е естествен, постъпателен, истинен; вторият път е налаган против во-

лята на другите, грастичен, от позиция на силата и много често заобикалящ истината. Класическото определение за революция, като ситуация, в която мнозинството не може да живее по старому, а малцинството не желае да живее по новому само описва напрежението на един исторически момент. Решението на революционерите е качествена промяна със скок, с насилие, с налагане на волята на мнозинството над малцинството. В едно от последните издания на революционната теория, този акт се наричаше „диктатура на пролетариата“. Провъзгласяван по-късно като „безкръвен преход“, „нежна революция“ или „избухване на демокрацията“, актът на насилие си остава факт. В такива моменти на исторически преходи все по-силно звучи идеята на Ганди за правов, законов, диалогичен и истинен подход към промяната, която налагат обстоятелствата и времето. Затова идеята за Ахимса бива доразвита от приятелите и съратниците на Ганди. Николай Ръорих (1874 – 1947) създава Пакт Ръорих или Знаме на мира. Тази световна организация прераства през 1945 г. след опустошителната Втора световна война в Организацията на обединените нации (ООН). Пак по идея на Ръорих през същата година е създаден и ЮНЕСКО, световна организация, насърчаваща сътрудничеството между нациите в областта на образованието, науката, културата и комуникациите. Година по-късно се създава световна организация за защита на децата УНИЦЕФ, вдъхновена от съмишленика на Ганди – Алберт Швайцер (1875 – 1965). Заедно с Червения кръст, създаден от Анри Дюнан (1828 – 1919) още през 1863 г., тези глобални структури дават тона на новата еволюционна епоха в развитието на човечеството. Основани на Ахимса или древния принцип на ненасилието, през последните 160 години възникват милиони асоциации, отстояващи човешките права – гаранция за свят без груба експлоатация, ескалация на насилието, граждански кръвопролития, локални и глобални войни. Все повече хора по света разбират урока на Буда, даден преди повече от 25 века: *Ако отговаряш на злото със зло, само го умножаваш. Плодът на злото е страдание.* [Буда, 2011, стр. 81].

БИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА

1. Бхагавад Гита, 2019, Захарий Стоянов.
2. Буда, Дхаммападга, Словата на Буда, 2011, Шамбала.
3. Буда, Самипаттхана сутта, 1996, Шамбала.
4. Ману-самхита. Законы човечества, 2017, Философская книга.
5. Мартин Селигман, Благогенствие, 2017, Хермес.
6. Махабхарата, 2017, Вима Рама ООД.

7. Махабхарата. Рамаяна, 1972, Световна класика.
8. Махатма Ганди, Моят път към истината, 2012, Захарий-Стоянов.
9. Панчатантра, 2008, Захарий Стоянов.
10. Charles Johnston, Yoga Sutras of Patanjali, 2019, Ixia Press.
11. Klaus Schliechtmann, A Peace History of India, 2016, VIJ Books (India) Pty Ltd.
12. Mohandas K. Gandhi, Autobiography: The Story of My Experiments with Truth Paperback, 1983, Doover Book and Print.

РЕВОЛЮЦИИ СРЕЩУ СВОБОДА

доц. д-р Ася Атанасова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

***Резюме:** Революциите идват, когато всички други методи за промяна в едно общество са изчерпани, когато границата на търпение и примиряване с действителността е преминала. Революцията е признак на отчаяние, но и на надежда, надежда за по-добро управление, оттам и за живот. Една революция може да е кратка, може и да е продължителна, може да е мирна, но може и да е кървава, всичко зависи от историческите и културни наслагвания в дадено общество. Има революции, които носят свобода и движение напред, но и ма и такива, които водят до обратното.*

***Ключови думи:** революция, свобода, несвобода, демокрация.*

REVOLUTION AGAINST FREEDOM

Assoc. Prof. Asya Atanasova, PhD

Bishop Konstantin Preslavski Shumen University

***Summary:** Revolutions come when all other methods for change in the society prove not working; when the limits for patience and reconciliation with the reality are exceeded. A revolution is a sign of despair but also hope for a better management and respectively a better life. A revolution could be short or long, could be peaceful or bloody and it all depends on the historical and cultural layers in the society. There are revolutions that bring peace and progress but also some that lead the way backwards.*

***Keywords:** revolution, freedom, not freedom, democracy.*

В обществото има два основни пътя за развитие и движение в историческото пространство: еволюционен и революционен. Разбира се, за предпочитане е първият път, той не предизвиква катаклизми, смъртта на невинни хора, разрухата на държави и милиони човешки съдби. Но той е характерен за нашето време, може би и за определени географски ширини, където обществата са минали през не една революция, за да са това, което са днес.

Трябва да отбележим, че еволюционният път е по-бавен и често не е гаранция за успех. Пример за това твърдение са повечето развити страни, най-вече в Европа и САЩ. Всяка една от тях преживява революционни периоди, които я разтърсват из основи, те са дълги, опустошителни, кървави. Но след тях следват промени, започва изграждането на

либерално-демократичната гържава, с устойчиво гражданско общество, с политически и икономически свободи и привилегии, разбира се, и със своите загължения. Паралелно с това вървят и индустриални, и културни, и религиозни революции, които дават облика на днешна Европа, Северна Америка и т.н.

Всички тези революции и сътресения се случват бавно, с години, минават цели епохи за да се пожънат резултатите от тях. Много често ползотворният ефект се усеща от следващите поколения, които са узрели и готови за промяна, необременени от проблемите и предразсъдъците на родителите си.

Но, разбира се, има и изключения. Това, че минаваш през кървава и прогължителна революция не е гарант, че нещата ще се оправят и гържавата ще поеме по по-добър път на развитие. Пример за това е Русия.

Империята дълго време е в хватката на абсолютната монархия. Народът е смачкан, гържан в страх и подчинение, последен от Европа е освободен от крепостното право, което на ниво образование и икономическо развитие го гържи в средните векове. Ако до началните години на ХХ в. Европа бързо се развива във всяка една сфера на обществения живот, то Русия все още е застинала във времето: няма частна собственост (не в истинския смисъл на това понятие); няма политически живот, партии, свободна преса, избори; капитализмът тепърва прохожда и то под зоркия поглед на гържавата; от това следва, че буржоазията е с манталитета на помещиците, а работниците, в по-голямата си част, с този на селяните. Затова и руският либерализъм е господарски.

Цялата тази обръканост няма как да не се отрази на по-нататъшното развитие на страната. Императорът, който се възприема и като божи наместник на земята, а Русия е отгъждествена с божието царство на небето и с неговото управление [1], трудно би допуснал алтернатива на властта си. Това идва от цезаропанизма, от Византия и приемането от нея на православие.

Така руският цар има „двойствена природа на властта си“ (по думите на Дмитрий Мережковский), той е и „цар“, и „духовник“, а това обрива самогържавието на застои. Ако на Запад императорът би допуснал наличието на конституция и парламент, които се явяват действителен контрапункт на властта му, то руският цар не би си позволил подобно нещо. Това обстоятелство позволява на Запад монархията да се запази като форма на управление и до ден днешен, разбира се, под формата на конституционни/парламентарни монархии, с почти представителни функции, обвързани повече с традицията и престижа на гържавата, а не с властта. Докато пред източните

монархии, каквато е и Русия, подобна алтернатива липсва. Монархията или трябва да е абсолютна, или трябва да изчезне.

Руската империя се строи по образец на византийската, не означава ли това, че тя „изначално е поразена от вируса на „застоя““.

Оттук и основната грижа на всеки един руски император – да не допусне избухването на революция в страната си. Реформите идват отгоре, прекрасна илюстрация на това твърдение е терминът „революция отгоре“, въведен от Натан Ейделман за реформите на Александър II. По този начин и самите реформи придобиват двойствен характер, те хем са реформи, хем не. От една страна, успокояват населението и го карат да прогължава да вярва сляпо в добрия цар „бащица“, от друга – абсолютната монархия остава непоклатима. А и по интересен начин в поредицата на императорите се сменят реформатор с консерватор, който с лека ръка премахва направените реформи преди него.

Раздвоение има и в руската буржоазия. Много често това са помещици, взели всичко наготово, несвикнали да работят и инвестират, а да чакат на милостта на царя и труда на селяните. Като прослойка, която идва с капитализма, буржоазията би трябвало да е тази сила, която носи със себе си така чаканите промени в Русия. Да застане начело на революциите, да иска свобода на словото, печата, изборите, гражданските права, честната конкуренция, реално участие в политиката и т.н. Но, както беше споменато, гържавният капитализъм няма как да създаде жива буржоазия. Той създава една прослойка, зависима и обвързана със самодържавието, и при тази ситуация тя няма как да се обърне срещу него. Пробуждането на буржоазията започва с Първата руска революция (1905 – 1907), когато активно се правят стъпки към консолидация и търсене на своите права. „Под влияние на революцията руската буржоазия прави скок в класовото си самоопределение, търсене на позиция в политическата арена... Тогава се ражда идеята и за създаването на общоруска партия на промишлеността и търговията“ [2].

Но всичко това става много бавно и тепърва прохожда, нужни са години буржоазията да придобие и изгради истинските си характеристики. През 1905 г. тя все още е инертна и обвързана с царизма. Затова и, ако кажем, че Първата руска революция е буржоазна, такава, за каквато се приема от всички, няма да е много точно и ще трябва да се уточни.

Един от най-изявените водачи на меншевиките Павел Акселрод казва, че „буржоазната революция в Русия ще се води от социалдемократията“ [3]. Ако това звучи обърквато и абсурдно за един западен политик, то за руснаците е нещо закономерно и отговарящо на тяхната политическа действителност.

В началото на XX в. буржоазията все още не е намерила самата себе си, не се е разделила с миналото си и ролята си на един от стълбовете на монархията. Изключително важно е да кажем, че тя няма и либерално минало, няма на какво да стъпи. Народът не я разбира, тя остава чужда за него. Затова по време на буржоазната революция в Русия, той застава зад социалдемократите, същото се получава и през 1917 г. Две са основните грешки, които допуска буржоазията и които водят до политическия ѝ край. И двете са свързани с нейния генезис: до февруари 1917 г. тя остава вярна на царизма, а след това така и не проумява истината, че да има бъдеще, трябва да направи компромис с работниците. Нещо, което западната буржоазия прави и избягва катаклизмите на социалистическата революция.

През 1825 г. декабристите вдигат въстание, искайки да премахнат недъзите в империята, които облагодетелстват точно тях. Те тръгват да се борят за идеали, които не са присъщи на най-привилегированото съсловие в страната – висшето офицерство, по пътя на логиката то трябва да пази това статукво, а не да го променя. Тоест, не е работа на декабристите да променят самодържавието, а на буржоазията, но тя липсва.

Тази обърканост на буржоазията между това, което трябва да е и това, което е тя в руската реалност, е свързана и с объркването на социалдемократията – един от основните играчи в руските революции. Самите политически партии в Русия се създават много късно, в 1905 г. легално и няколко години по-рано нелегално. Затова първо се създават тези със социалистическа насоченост, а либералните и консервативните след тях. На Запад е обратното. Друга особеност е, че в Русия партиите не се изграждат на базата на съответстващите ѝ социални слоеве, чиито интереси да поддържа и защитава. Те се формират на основата на някоя идеология и то приета като догма, а не като научна теория, която може да се променя и критикува. Многопартийната политическа система се формира по време на революция, това радикализира повечето партии, програмите им се характеризират с крайности: или неограничена царска власт, или даване на всички демократични свободи. Умерените партии не се налагат като политически модел на управление, или по-точно, не успяват да се задържат на власт и да проведат реформи.

Но най-голямата особеност на руските партии е, че те се създават от интелигенцията, за която ще стане въпрос.

Социалдемократията се разделя на две: умерени – меншевики и крайни – болшевики. Няма да се спирам на многото и съществени различия между тях, а ще спомена, кое е интересното при тях от гледна точка на избра-

ната тема. В революциите меншевиките действат като буржоазна/либерална партия, а большевиките като професионални революционери. Проблемите на работниците остават назад, не в програмите им, а в действията им. Тоест нито едните действат като социалдемократи, нито другите.

Меншевиките може би подсъзнателно, искат да свършат работата на буржоазията, осъзнавайки, че без страната да мине по пътя на капитализма, не може да има социалистическа революция и социалистическо правителство. Точно по Маркс – капитализмът ще създаде класата, която ще го унищожи. Но в началото на XX в. в Русия няма чист капитализъм, няма осъзната буржоазия, няма оформена работническа класа. Социалистическата интелигенция (меншевици) иска да ги формира, да подготви почвата за тяхната реализация, за да може да вземе властта по Маркс, а не да създаде социализъм без капитализъм (по большевици). Получава се една абсурдна ситуация – социалдемократите (меншевици) помагат на либералите да вземат властта, за да осъществят капитализма и буржоазните реформи. Това според тях ще спомогне за формирането на силна и подготвена работническа класа, която да ги свали от власт и да прокара пътя на социалистите към нея. Теза, антитеза, синтез. Но в Русия тази хегелова проекция на историята не се получава.

Цялата тази обърканост в обществото, повърхностното възприемане на западните теории, избързването и надпреварата с времето, няма как да не обърка и самите революции и техните резултати.

Затова през цялото време на своето съществуване те са за съюз с буржоазията⁴⁴, за което са остро критикувани от Ленин, който ги обвинява в „либерализъм“. Това е и причината умерените социалдемократи да вземат участие в „двувластието“, а след това и във Временното правителство. По този начин те изпадат в едно голямо противоречие със своите разбирания за революцията, участието във властта и т.н. Това лутане между програмата им, действителността и действията им коства както властта, така и отдръпването на хората от тях, а всичко това е в полза на большевиките.

Последните, които действат като социалдемократи, са большевиките. Те се доближават повече до народническите традиции в Русия, отколкото до западния марксизъм. Социалдемократията е параван, маска, терминология, зад която большевиките скриват своя радикализъм. Те не

---

⁴⁴ Всички меншевишки лидери са за обща борба на социалдемократията с либералите против самодържавието: Юлий Мартов, Александър Потресов, Павел Акселрод, Георги Плеханов. За повече виж: Атанасова, А. Меншевизмът 1917 година: пропуснатите възможности. УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2017.

са объркани и раздвоени, знаят много добре, какво искат, те успяват да объркат много хора в Русия, които сляпо застават зад тях през 1917 г. и след това.

Интелигенцията в Русия е тази, която тласка страната по пътя на революциите и катаклизмите. Може би тя носи най-голяма вина за начина, по който се провеждат те, а и за цялостното развитие след тях. Интелигенцията е тази прослойка, която остава от себе си най-много и в революциите, и в обществото. Интелигенцията в Русия не е това, което е интелигенцията на Запад. Тя не се занимава с умствен труд, не е общност на хора с еднакви интереси, професии, хора, които се занимават с наука, писане, преподаване. В средата на XIX и началото на XX в. интелигент в Руската империя е този, който е против статуквото, против царизма.

Николай Бердяев прави хубава дисекция на интелигенцията и то от религиозна гледна точка. Но точно тя е правилната, в Русия всичко се приема като религия, свързва се с месианството. Така социалдемократическата интелигенция възприема марксизма като религия, а не като политическа теория, която може да се променя и критикува. „Интелигенцията по-скоро напомня монашески орден или религиозна секта с особености си морал, крайно нетърпим, със задължителния си светоглед, с особените си нрави и обичаи и дори със своеобразния си физически облик, по който интелигента винаги може да бъде разпознат и отличен от другите социални групи. Интелигенцията у нас винаги е идеологическа, а не професионална... това е различната интелигенция...“ [4]

Философът участва и в написването на емблематичния сборник „Веци“ от 1909 г. В него авторите ясно показват грешките, страховете и характера на руската интелигенция. Но остават неразбрани. През 1974 г. Александър Солженицин казва, че написаното във „Веци“ е „изпратено от бъдещето“, но не успява да предпази Русия от гибелните последици [5]. И авторите много добре са съзнавали това, те не са очаквали да повлияят на събитията, идващи в империята. Повечето от тях са убедени, че страната ще преживее това, към което я води съдбата ѝ.

Има автори, които стоварват цялата вина за изхода от революциите на интелигенцията и то точно на социалдемократическата интелигенция. Един от тях е Всеволод Думний, който отчита и посочва съвкупността от фактори, които довеждат Русия до трагичната ѝ съдба: войната; действията на останалите Велики сили спрямо нея; действията на Николай II; несъвършенствата на руските „силови структури“; отслабването на Руската православна църква; ниската образованост на народа и неговата политическа и социално-психологическа инфантилност, която се изразява в бързи и радикални промени на масовото настроение: преход

от смирение към озлобление, бунтарство; слабостта на средните и гребни градски предприемачи и селяните собственици; прозападната ориентация на либералите и масонските организации, които организации имат за цел унищожаване на монархията и църквата. [6]

Но, според Думний, един от решаващите фактори за катастрофата, сполетяла Русия е „идеологията и дейността на лявата радикална интелигенция... Без нейната почти вековна „подготвителна работа“, „руският бунт“ можеше и да не се състои“. За последното твърдение едва ли някой може да бъде напълно сигурен. Но повечето изброени фактори, които водят до „руския бунт“ са плод на монархията и на нейното управление. Тя моделира и народа, и църквата, и предприемачите, и интелигенцията в Русия. 1917 г. е плод на абсолютната монархия и отказа ѝ от желание за дори минимална еволюция. Затова и крайният резултат от революциите не е никак удовлетворяващ и даващ на страната по-добро развитие.

Другото обръкване в революциите е скоростта, с която те преминават през Русия. От 1905 г. до 1917 г. имаме цели три революции. За тези 12 години тя преминава през буржоазна революция, парламентарна монархия, сваляне на монархията, Временно правителство, опит за военен преврат, обявена е за република, социалистическа революция... Всички тези събития са съпътствани от особеностите на руското политическо развитие, тоест имаме буржоазна революция, но не точно, имаме парламентарна монархия, но не точно и т.н.

От първата до третата революция Русия минава през процеси, които в Европа продължават векове, там са цели епохи. Тези процеси са бавни, но формират една подготвеност и на хората, и на управляващите за тях. Може би затова те водят след себе си еволюция и прогрес. И формират един устойчив тип, който не позволява изпадането в крайности и изпробването на различни социални експерименти. Самото общество не позволява това. Русия не минава през подобна „школа“... [7].

Когато обществото само се бори и защитава правата си, държавата започва да работи за него, не обратното. Промените често са инициирани отдолу, а не са налагани отгоре, както често става в Русия. Държавата се изгражда отгоре и се разрушава отвътре, поради вътрешните противоречия на властта. Така е още от Киевска Рус до Съветския съюз, народът следва това, което му задава управляващата класа.

Днешната политическа система следва същия принцип. В Руската федерация има „суверенна демокрация“, термин въведен от Владислав Сурков. Тази демокрация се различава от Западната най-вече по това, че тя не е извоювана от народа, а е спусната отгоре, системата обслужва властта, пригодена е за нея.

Всяка една революция носи в себе си историческите и културни натрупвания на съответната държава. „Всеки народ има свой революционен стил... Всеки народ прави революцията с онзи духовен багаж, който е натрупал в миналото, и внася в революцията своите грехове и пороци, но също и своята способност за саможертва и ентузиазъм. Руската революция е антинационална по своя характер, тя превърна Русия в безжизнен труп...“ [8].

Руските революции не носят свобода и напредък, те водят до още една несвобода, до нов режим – тоталитаризма.

Тази обърканост в тях води и до трудности в тяхното определяне. Какво точно са те: селски, войнишки или работнически бунтове; двориови преврати; разрушаване на самодържавието отвътре или държавни преврати, или революции? Можем да помислим и върху друг въпрос: колко са революциите? Една, две, три, или имаме цикъл от революции, поток от революции, които се събират през Октомври? А Октомври революция ли е или преврат?

Революциите задълбочават още един много стар въпрос за Русия – тя Изток ли е или Запад, Азия или Европа? Русия може да е и двете, може и да е нещо съвсем различно. Русия е Евразия, двуглав орел, стъпил между два свята, гледайки и на Изток, и на Запад. Но това пак води до обърканост. До разделянето на западници и славянофили, до Петър I и след него, до Евразийството, което е „новото славянофилство“, то отново затваря и противопоставя Русия на Запада. За него Н. Бердяев казва: „Това е преди всичко направление емоционално, не интелектуално... Те не разбират руската идея от XIX в., Русия не трябва да се затваря, напротив, тя трябва да се отвори... Тази им статичност е татаро-азиатска, руснаците са европейци, потомци на елинизма, на Платон, не на Чингис хан...“ [9]

Самата интелигенция в Русия през XIX и началото на XX в. продължава да си задава въпроса – Изток или Запад, Азия или Европа? Накъде я водят революциите? За много нейни представители Февруари доближава страната до свободата, до развитите западни държави, докато Октомври отново я връща в Азия.

Пьотр Бицили приема Февруарската революция, но не и Октомврийската. Сравнява Февруари с Френската революция, но докато Френската съдейства за създаването на нация, то Февруарската не успява. Ако се вгледаме в нея, тя прави точно обратното – задълбочава антагонизма между отделните съсловия до степен на нетърпимост.

Социалдемократическата интелигенция (най-вече меньшевиките) също търси връзките Изток/Запад в революциите. За тях Февруари доближава Русия до Запада, Октомври я отдалечава от там. Самите те се

Възприемат като фракция, която стои по-близо до западната социалдемократия, а большевиките повече свързват с руските революционни традиции в лицето на народниците, Пьотр Ткачов, Нечаев. Давид Левин-Далин смята, че една от големите разлики между двете течения е формирана точно от посоката, в която гледат и мислят: меншевиките гледат на Запад, затова и те са много по-малко, большевиките – на Изток, вярвайки в руската самобитност, самостоятелност, което виждане има добра почва в Русия [10]. В тази негова статия има цитиране на един от водачите (многого) на меншевизма – Ной Жордания, който казва следното: „Запад или Изток, това е въпросът пред нас, и тук колебания са невъзможни... Нашият път води в Европа, пътят на Русия, на Ленин – в Азия. Враговете ще кажат, че сме на страната на империалистите. Тук решително ще заявя: предпочитам империалистите на Запада пред фанатиците на Изтока!“.

Юлий Мартов също вижда в Октомври най-лошите черти на народа, азиатската изостаналост, за същото говорят и Павел Акселрод, Александър Потресов и още много други. Разбира се, не си поставям за цел да издигна на пиедестал меншевизма, но искам да покажа, че большевиките през 1917 г. са имали алтернатива и то в собствената си партия. Но те, както и руските либерали, допускат много грешки и не успяват да задържат властта. Може би една от най-големите е, че губят реална представа за ситуацията, за действителността, с което губят и подкрепата на народа.

Политологът С. Кара-Мурза разглежда Февруари и Октомври като две противоположни проекции за бъдещето на Русия. Прави анализ на хората, които извършват и едната революция, и другата. Това са различни поколения, начин на мислене и действие, оттук и различните цели, които преследват те. Според него една от основните причини за провала на Февруари е, че болшинството от населението остава далеч от вижданията на либералите и умерените социалисти за буржоазно-либерални преобразования, за опитите им да наложат в стопанството на страната капитализъм от западен тип. Това става във време, когато цялото население на Русия е обзето от един стереотип – ненавист към буржоазията и богатите. Временното правителство още повече засилва тази ненавист, програмата му е неадекватна на жизнените потребности на обществото. Октомврийската революция предлага друг проект, който ще поправи стореното от Февруари и ще върне Русия на историческия път на нейното развитие, в нови, но понятни форми. „Цялата власт на Съветите!“ – това е самодържавие, но не на царя, а на избраните депутати. Държавата – баща на народа, общината ще даде работа на трудещите се, капитализмът ще се размине на Русия. [11]

Октомври действително връща Русия на *историческия път на нейното развитие*, този самобитен път, за който говорят и славянофилите, и народниците. Сякаш реформите на Петър I, декабристите, Февруари, Временното правителство нарушават това нейно спокойствие, изкарват я извън пътя ѝ. Трябва да си зададем и въпроса нужна ли е на Русия демокрация като тази в Европа или тя има нужда от друг тип демокрация, който да отговаря на историческия, културен, ментален път на нейното развитие?

Разбира се, влизането отново в този път на развитие е добре дошло за тези, които вярват в нейната самобитност, за тези, които не искат Русия сляпо да върви след Западна Европа. За останалите Октомври е проклятие, край на Русия такава, каквото е.

Февруари и Октомври 1917 г. са много различни. Допирната точка между повечето политически формации (без консерваторите) е пагането на царизма, тогава и много либерали, които преди това искат конституционна монархия, бързо сменят възгледите си. Февруари е повече „вътрешна“ революция за Русия, ако се опрем и използваме определението на Уинстън Чърчил за Английската и Американската революции. За него Френската революция излиза извън границите на страната, за да стане европейска. „Всяко голямо народно и национално движение – до болшевиките, които придадоха нов обрат на събитията от 1917 г. – щяло да се обръща към принципите, провъзгласени във Версай през 1789 г.“ [12].

Ако Първата революция от 1905 г. и Февруарската от 1917 г. са повече вътрешни революции, то Октомври вече можем да кажем, че е със световно значение. Има истории, които виждат началото на Студената война в Октомври. Един от тях с подобно интересно твърдение, което не е лишено от логика, е Ернст Нолте. Той пише, че тя често безобидно е наричана „конфликт между Изтока и Запада“ [13].

С Вечното Вглеждане дали Русия е Изток или Запад, в крайна сметка тя не е реализирала нито едното, нито другото. Тя се лута между двете и съвсем не е единствената гържава в подобно неясно състояние. В едни области от живота си тя е Европа (културата, религията), в други е – Изток (начина на управление), но това не е самобитен път, а раздвоеност.

Според Самюъл Хънтингтън още Петър I я тласка по този път на развитие и я „заразява с културна шизофрения“ [14]. Революциите, особено Октомври, още повече задълбочават това раздвоение.

Февруарската революция не решава проблемите на Русия, тя е едно от събитията, които има възможността да наложи демократичен режим в страната, но не успява. Главният редактор на списание „Отечественная история“ има оригинални виждания за нея, както и за Октомври. За него тя е „първата масова демократична революция през XX век“ [15].

Февруарската революция се проваля, проваля се и Временното правителство, те не успяват да решат нито един проблем на Русия. Напротив, водят след себе си още, водят Октомври. Според А. Боханов „Френската революция успява да създаде и утвърди собствеността, класата на масовия собственик, докато Февруарската не успява да направи това. Руската общественост не знае, какво е „либерте“, лишена е от гържавническо съзнание, от гържавническо светоусещане, от национално-гържавнически инстинкт“. [16]

Това важи и за новите управници на страната – Временното правителство. Нито либералите, нито умерените социалисти се проявяват като истински гържавници. Това твърди и самият цар през 1906 г. и то точно за Г. Лвов и А. Гучков, опитвайки се да ги привлече за министри, но остава разочарован от тях, заявявайки: „Те не са хора на действието, тоест за гържавно управление, особено Лвов“.

Временното правителство се опитва с приёмите на самогържавието да управлява нещо съвсем различно, закъснява с всички реформи и не премахва временните органи на управление, които започват да пречат, например Съветите. Не свиква Учредително събрание, не приема конституция, то е в пълна безтегловност. Имперските рамки пречат за въвеждането на демокрация.

След неуспеха на интелигенцията през 1905 г. и неуспеха на работниците (войници и селяни) през Февруари 1917 г. в Русия има предпоставки за преминаването на демокрацията (доколкото я има) в охлокрация. Умерените либерали и социалдемократи се провалят и дават път на крайните, радикални формации, каквито са большевиките.

С тях Русия отново тръгва по познат път на развитие. Силна, централизирана власт, която контролира не само политиката и икономиката на страната, но и живота на хората, които пак са поставени назад, след идеята за могъща гържава, гържавата отново поглъща хората. Всичко това е подплатено с много терор и издевателства над инакомислещите. Ако националсоциализмът е насочил омразата си основно към външни сили, то в Съветите е обратно – избива се собствения народ. За тази характеристика на източните режими пише Александър Солженицин: „Една от особеностите на руската история е, че в нея винаги, и до ден днешен, се поддържа следната ориентация на злодеянията: в масов вид и главно ги причиняваме не навън, а навътре, не към другите, а към нашите, към нас самите. От нашите беди най-много пострадаха руснаци, украинци и белоруси“ [17].

Болшевиките прогължават и други имперски традиции. Всичко се дава за могъществото и имиджа на държавата. Тя изглежда силна, подредена, но това е само външната ѝ обвивка, отвътре същността е съвсем друга.

„Дългата телеграма“ на Джон Кенан улавя добре нагласата на управляващите в Русия. Според американския дипломат, „марксистката доктрина, която половин век тлее без особен успех в Западна Европа, дава смокиновия лист, с който болшевиките прикриват морала и интелектуалната си непочтеност. Без нея те биха останали в историята само като последните от дългата редица жестоки и разточителни руски владетели, безмилостно тласкали страната към нови върхове на военната слава, за да осигурят външна сигурност на вътрешно слабите си режими“ [18].

Те осъществяват мечтата на славянофилите, да вкарат Русия в свой собствен път на развитие, като я капсулират и изолират от останалия свят, най-вече от Европа. Тук има и малко ирония, имайки предвид, че това става на основата на една западноевропейска идеология, каквато е марксизма. Колкото и да е преиначен, пренесен на руска почва, той си остава връзка между Русия и Запада.

Западна Европа, със своята „пагубна и развращаваща“, демокрация се превръща във враг номер едно. Разпадането на СССР не променя този подход (като изключим управлението на Елцин и първите години на Путин) той дори се засилва.

Така Октомврийският преврат (за мен това събитие не може да е революция, но безспорно има революционни последици) пак не дава дългоочакваната свобода на Русия.

Руските революции не водят до желаните резултати, само Октомври удовлетворява своите водачи. Има много и исторически, и културни, и икономически наслагвания за това, има много анализатори и наблюдатели на обществените движения в страната, които виждат загадващата се катастрофа и са сигурни, че тя не може да се избегне. В началото на ХХ в. Русия с бързи темпове тръгва към осъществяването на своята съдба, подготвяна от векове.

Русия все още не е осъществила революцията си за свобода.

БИБЛИОГРАФИЯ

[1] Ware, Timothy. The Orthodox Church (revised edition). New York: Penguin Books, 1980, p. 50.

[2] Петров, Ю. Консолидация и политизация российской буржуазии. – В: Первая революция в России: взгляд через столетие. М., 2004, 572–574.

[3] „Искра“, № 55, 15 декември 1903.

- [4] Бердяев, Н. Извори и смисъл на руския комунизъм. С., 1994, 19–20.
- [5] <http://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/10.html>
- [6] Думный, Вс. Люди бугушего или люди без бугушего? Социал-гемократическая интеллигенция России на рубеже XIX – XX столетий. М., 2003, 360–362.
- [7] Булдаков, В. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – Отечественная история, № 5, 2007, с. 22.
- [8] Бердяев, Н. Самопознание. Духовете на руската революция. Т. 6. София, 2007, с. 7.
- [9] Бердяев, Н. Евразийцы.
http://www.vehi.net/berdyaev/evrazis.html#_ftn1 (към 18. 08. 20 г.)
- [10] Далин, Д. Меньшевизм в период советской власти. – В: Menshevik. Venson, 1988, с. 147.
- [11] Кара-Мурза, С. Февраль – Октябрь. Две революции – два проекта. М., 2017, 199–202.
- [12] Чърчил, У. Епоха на революции. Т. 3. С., с. 276.
- [13] Нолте, Е. Еврпейската гражданска война. С., 2011, с. 440.
- [14] Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизацияте. С., 2002, с. 2019.
- [15] Медушевский, А. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – Отечественная история, № 5, 2007, с. 5.
- [16] Боханов, А. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – Отечественная история, № 5, 2007, 6–7.
- [17] Солженицын, Ал. Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни. <http://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/05.html> – (27.08.2020).
- [18] Кенан, Дж. „Дългата телеграма“. <http://desebg.com/2011-01-12-14-11-34/2667-2016-03-02-08-28-35> (28.08.20).

ДА ПРЕОСМИСЛИМ ЕС СЛЕД ВРЕХИТ: КАКВО Е БЪДЕЩЕТО НА ЕВРОПЕЙСКАТА ИДЕЯ В БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПА

гл. ас. д-р Иван Начев
Нов български университет

Резюме: Статията анализира последиците от Brexit върху развитието на европейската интеграция в ЕС. Анализира последиците за икономическата, политическата и националната сигурност и четирите свободи на движение на общия европейски пазар. Как Brexit ще повлияе на настроението на гражданите? Какво е влиянието на Brexit върху политическата, икономическата и социалната сигурност на българското общество. Иде ли краят на еврооптимизма? Какво е бъдещето на европейската идея?

Ключови думи: Брекзит, социална сигурност, икономическа сигурност, европейска интеграция.

TO RETHINK EU AFTER BREXIT: WHAT IS THE FUTURE OF THE EUROPEAN IDEA IN BULGARIA AND EUROPE

Chief Assist. Ivan Nachev, PhD
New Bulgarian University

Summary: The article analyses the implications of Brexit on the development of European integration in the EU. Analysed the economic, political and national security implications and the four freedoms of movement in the common European market. How will Brexit affect the mood of citizens? What is the influence of Brexit on the political, economic and social security of Bulgarian society. Is the end of Euro-optimism? What is the future of the European idea?

Keywords: Brexit, social security, economical security, european integration.

Въведение

България стана част от Европейския съюз на 1 януари 2007 г. Процесът на интеграция е дълъг. Започна веднага след краха на комунистическия режим през 1989 г. с подписването на Европейското споразумение за асоцииране през 1993 г. и неговото ратифициране през 1995 г. Следва 10-годишен преходен период, с цел да се осигурят подходящи рамки за политическия диалог между страните, което да позволи развитието на тесни политически отношения, и постепенно развитие и прилагане на демократични стандарти в българското общество и държава, както и постепенно да бъде създадена зона за свободна търговия между общността и България,

която да обхваща по същество цялата търговия между тях и по този начин да се стимулира динамичното икономическо развитие и благоденствието в България. Споразумението трябва да подкрепи усилията на България за развитие на икономиката ѝ и за завършване прехода към пазарна икономика.

Между страните е установен редовен политически диалог, който съпътства и затвърждава сближаването между Европейския съюз и България, подкрепя политическите и икономическите промени, които протичат в нашата страна, и допринася за установяването на нови отношения на солидарност и нови форми на сътрудничество.

Този политически диалог и сътрудничеството, основани на общи ценности и стремежи, цели да улесни пълното интегриране на България в общността на демократичните нации и прогресивното сближаване с общността.

Припомням тези факти, защото крайната цел на Европейското споразумение за асоцииране не беше само пълноправното членство на България в ЕС, но и установяването на икономически, социални, политически и правови стандарти, които са разпространени в Западна Европа по това време, и които бяха и продължават да бъдат стремеж и мечта за всеки български гражданин. Установяването на демократичен правов ред, където всички граждани са равни пред закона, е част от тези стандарти.

Десетгодишният преходен период цели и постепенното опознаване на възможностите за участие в процеса на вземане на решения на Европейския съюз, за да могат правителствата на България да защитават интересите на българските граждани. Бавно и последователно за целия този период политическият елит на страната ни трябва да придобие знания и умения за ползите от пълноправното членство за страната и за обществото.

Естествен резултат от придобиването на тези знания и умения е постепенното повишаване на демократичните и политически стандарти на българското общество, установяване на законност и ред, ограничаване на корупцията, и не на последно място – повишаване на стандарта на живот със средноевропейските стандарти по това време.

Макар България да е вече 13 години държава членка, все още голяма част от политиците и гражданите на страната не разбират напълно възможностите на европейската интеграция. Част от гражданите виждат позитивите от пълноправното членство, но голяма част от обществото остава скептична по отношение на възможностите, които осигурява ЕС на държавите членки. Тази част не живее добре, често на границата на бедността, и за нея добрия стандарт на живот на западните държави все още е неосъществена мечта.

Икономическата ситуация в България се подобри след влизането ѝ в ЕС, но икономиката на страната и стандарта на живот продължават да се развиват с най-ниски темпове. България продължава да е най-бедната страна членка. Има сближаване, но ниският потенциален растеж е възможно да стопира ускоряването на сближаването между страната ни и останалите държави членки. БВП на глава от населението, който през 2017 г. се е равнявал на 50% от средния за ЕС, от 2011 г. насам нараства само малко по-бързо, отколкото средното за ЕС.

България има най-ниско ниво на доходите в ЕС. Сближаването на България по доходи с останалите страни членки не напредва за тринадесет години членство в ЕС. България си остава на същата относителна позиция спрямо останалите. Нещо повече, не се вижда светлина в края на тунела. Според доклади на Европейската комисия, България има нисък потенциал за растеж, което ограничава перспективата за сближаване по доходи. В допълнение към това се отчита и бързо нарастване на неравенството на доходите, което в момента е „на много високи нива“. Големият дял от бедни хора или хора, живеещи на границата на бедността, или хора изложени на риск от бедност и социално изключване остава едно от големите икономически и социални предизвикателства. Системата за социална закрила е недостатъчна за справяне със значителните социални проблеми.

Лошите новини за България са дългосрочни.

Поредица правителства на България не изпълняват конкретните препоръки на Европейската комисия, което на практика означава, че сближаването на икономиките се отлага за неопределен период от време, а това от своя страна се отразява не само на икономическите, но и на политическите процеси в страната, влияе върху настроенята на гражданите спрямо Съюза и в средносрочен и дългосрочен план има неподвижни последици. Навлизането на икономиката в рецесия в резултат от разпространението на COVID19 допълнително ще усложни последиците от непосредователната политика на редица български правителства.

В тази ситуация излизането от ЕС на държава, която става членка при първото разширяване през 1973 г. изправя пред нови предизвикателства всички, които преподават или анализират Европейския съюз, както и пред икономическата, социалната и политическа сигурност на страната.

Как да анализираме ЕС в тази ситуация? И доколко опасна за България е тя?

Теоретична рамка.

Настоящото изложение почива на използването на два теоретични подхода: от една страна, разбирането за сигурността като област на соци-

алните отношения и от друга, като „индивидуална“ и „идентичностна сигурност“⁴⁵. Този подход се основава на разбирането на автора на този текст, политически изследовател по образование и призвание, че сигурността е не само обществен феномен, нещо повече, политическите отношения, икономическите, правните и организационните отношения правят разтегливи границите на предмета на сигурността, което води до увеличаване на условията, актьорите и факторите за нейното развитие⁴⁶.

Ако вътрешната сигурност се свързва с политическото управление на държавата, то несъмнено е пряко свързана и с естеството на политическата система на държавата, със зрелостта на обществото и с ефективността на политическите институции при справяне с основните предизвикателства пред политическата, социалната и икономическата сигурност на една държава.

Индивидуалната сигурност, сигурността на индивида, все повече излиза на преден план, защото е свързана пряко не просто с правото на живот, а с правото на по-добро качество на живот, както и с другите основни човешки права и задължения, свободи и отговорности.

От друга страна, идентичността е последното, което общността и обществото ще са склонни да предадат – те могат да понесат размиването на държавата и държавността, размиването на социалното и икономическото, но няма да се съгласят да допуснат размиване на националното и културното (история, памет, религия, етнос, емос). Или поне по това ще могат да се отличат живите и жизнените общества от обречените и изчезващите – на първите им „пука“ за идентичността, а на вторите им е безразлично какво се случва с нея.

Сигурността на държавата е свързана с много по-консервативни категории⁴⁷ и приоритети като суверенитет, независимост, граници, териториална цялост, заинтересовани групи, политически партии и формации, правителството и неговите министерства и ведомства, медиите и др.

Сигурността на обществото е базирана на далеч по-субективни, относителни, променливи, по-гъвкави понятия като ценности, идентичност, безопасност, жизнен стандарт, просперитет, но и мислители,

---

⁴⁵ Слатински, Н. Четири етюда за сигурността. Етюд 2: Елементи от еволюцията на сигурността. Достъпно на: https://nslatinski.org/?q=bg/node/371&fbclid=IwAR0RjAPE5Nj9uMdshdyhdUH3GbnU8LEQq_YIU Pf9Ub06zGZ-zVP20v9pEYY

⁴⁶ Рачев, В. и Бахчеванов, Г. Предмет на теорията и политиката на сигурност. В: Национална и международна сигурност. София, 2005.

⁴⁷ Слатински, Н. Петте нива на сигурността – подходи и аспекти (част 5). Достъпно на: https://nslatinski.org/?q=bg/node/227&fbclid=IwAR0OINVadMpwT0gfyerCdXep_jdu41bEAAAS7 PmKOkJ9KV7R97qmjVBHnI

учени, народни водачи, трибуни и гласоподаватели, които определят хода, акцентите и силата на политиката на сигурност.

След Втората световна война нашето общество е с висока степен на несигурност⁴⁸, което се използва не само от тоталитарните политици, но и от редица демократически политици и политици с чисто авторитарно поведение и уклон в управлението.

В условията на пълноправно членство в ЕС за държавата и за политическото управление е важно съхраняването на суверенитета, а за обществото съхраняването на идентичността. А Европейският съюз има 27 държави членки, с множество малки общности и идентичности.

Именно съхраняването на идентичността се отнася до способността на обществото да запази своите същностни характеристики при променящите се условия и възможни или актуални заплахи⁴⁹. Не само пълноправното членство е такава заплаха. Свободното движение на хора, правото на установяване и не на последно място социалната сигурност, която има много повече икономически измерения, превръщат всяко сътресение в „системата“ в голямо предизвикателство за осмислянето на обществото като такова.

Присъединяването на България към ЕС е несъмнен успех за държавата ни, но след 13 години пълноправно членство виждаме, че значението на нашите заслуги не само не бива да се преувеличава, а мястото и ролята на България в ЕС трябва да се анализира и през показаната способност или неспособност на държавата да се справи с основни предизвикателства в процеса на пълноправно членство, в това число и с икономическата и социалната сигурност на страната ни в ситуацията на пост-Брекзит и коронавируса.

Брекзит и последиците за България.

Обединеното кралство напусна ЕС на 31 януари тази година. Предстои кратък преходен период, който ще продължи до 31 декември на настоящата 2020 г.

Първоначално идеята на преговарящите от Лондон и Брюксел беше преходът след датата на Брекзит (29 март 2019 г.) да продължи 21 месеца. Излизането на Великобритания от ЕС обаче беше отложено няколко пъти заради разногласия по споразумението за напускане. Крайната дата на преходния период остана същата. Тази дата не е случайна – настоящата многогодишна финансова рамка на ЕС е с продължителност от 2014 до края на

---

⁴⁸ Рачев, В. и Бахчеванов, Г. Теории и методи. В: Национална и международна сигурност. София, 2005.

⁴⁹ Слатински, Н. Петте нива на сигурността – подходи и аспекти (част 5). Достъпно на: https://nslatinski.org/?q=node/227&fbclid=IwAR00iNVadMpwTTOgfyerCdXep_jdu41bEAAAS7PmKOkJ9KV7R97qiejBHnI

2020 г. На 1 януари 2021 г. Съюзът влиза в нов седемгодишен бюджетен цикъл.

В споразумението за Брекзит е записано, че еднократно угължаване на преходния период за една или две години може да бъде предприето само при съгласие между двете страни и само до 1 юли 2020 г. Консерваторите във Великобритания приеха законови текстове, които забраняват това, но при нужда те могат да бъдат променени.

Какво ще се промени в средносрочен план?

За гражданите почти нищо. Европейските граждани във Великобритания ще имат същите права както до този момент. Те ще могат да кандидатстват за статут по т.нар. схема за уседналост за граждани на ЕС преди 30 юни 2021 г. Одобрените кандидати ще получават уседнал или предварителен статут.

Хората от страните членки на Европейската икономическа общност (страните от ЕС, Исландия, Лихтенщайн и Норвегия) и Швейцария, ще могат да влизат във Великобритания само с лична карта и няма да имат нужда от визи за краткотраен престой. Обединеното кралство ще продължи да бъде част от единния пазар на ЕС и от митническия съюз и ще продължава да прилага законите на ЕС.

Обединеното кралство обаче няма да бъде включено в процеса на вземане на решения в ЕС. Британските евродепутати вече напуснаха Европейския парламент, членовете на правителството няма да присъстват на заседанията на Съвета на ЕС, нито премиерът Борис Джонсън ще присъства на Европейски съвет. Обединеното кралство отказа да номинира представител в Европейската комисия, но ако беше, щеше да се наложи той също да напусне Комисията.

Великобритания обаче ще има възможност да сключва търговски сделки с трети страни, каквото право няма като страна член на ЕС.

Основната задача на преговорните екипи от Лондон и Брюксел през този преходен период ще бъде да договорят търговско споразумение, по което да се регулират отношенията между Великобритания и блока.

Какво ще стане с отношенията между Великобритания и Европейския съюз след края на преходния период, зависи от това какво ще се разберат преговарящите от Лондон и Брюксел по време на този период. Ако не се договорят за нищо, Великобритания ще трябва да търгува с ЕС при условията, договорени през 1995 г. от членовете на Световната търговска организация. Изключение ще бъде Северна Ирландия, която по силата на споразумението за Брекзит ще търгува с ЕС без квоти и мита върху стоките, ако няма търговска сделка между Лондон и Брюксел.

За Великобритания правилата на Световната търговска организация са много по-неизгодни, защото определят мита за стоките.

По всяка вероятност Великобритания ще избере да се превърне в трета страна, да напусне единния пазар и митническия съюз, да остави назад европейските регулации и общи правила, общото наблюдение и общия съд. Тя избира да създаде две регулационни пространства. Това прави безпроблемната търговия невъзможна. Прави митническите проверки неизменни.

За България отговорът на този въпрос какво ще стане с отношенията между Великобритания и Европейския съюз не е еднозначен, тъй като Обединеното кралство е сред по-важните търговски партньори на страната. То е на 10-мо място в нашия износ за периода и на 15-то място в нашия внос, с други думи, ролята на Обединеното кралство във външната търговия на страната е сравнима с тази на Холандия или Полша⁵⁰. През последните години обемът на търговията между двете страни нарастна почти два пъти в сравнение с началото на десетилетието, така че на този етап трудно можем да забележим каквото и да било влияние на несигурността и неразбориите около Брекзит върху нея.

По-интересни за нас обаче са групите стоки⁵¹, на които се крепи вноса и износа, тъй като те дават по-ясна представа кои части от икономиките на двете страни са най-застрашени, в случай че ЕС и Обединеното кралство не постигнат споразумение, което да запазва безмитен режим, лесни процедури и отворени граници.

Най-важната група стоки, която България изнася⁵² за Обединеното кралство, са мебелите, следвани от лекарствените продукти, машините, грехите и ядките. Вносът на България от Обединеното кралство се състои основно от машини, лекарства и леки автомобили. Това са секторите, които биха понесли най-голям удар, в случай, че не бъде постигнато споразумение за преференциални търговски условия или липса на мита като цяло.

Великобритания е сред най-важните инвеститори⁵³ в българската икономика. Според данни на БНБ кралството е на пето място по нетни

---

⁵⁰ Николов, А. Колко важен икономически партньор за България е Великобритания? Достъпно на: <https://money.bg/economics/kolko-vazhen-ikonomicheski-partnyor-za-balgariya-e-velikobritaniya.html> 05.04.2019

⁵¹ Икономически отношения между Република България и Великобритания. Достъпно на: <https://mi.government.bg/bg/themes/the-united-kingdom-of-great-britain-and-northern-ireland-238-333.html>

⁵² Търговско-икономически отношения между България и Великобритания. Достъпно на: <https://export.government.bg/ianmsp/chujdi-pazari-spisak/great-britan>

⁵³ Поток на преки инвестиции на Великобритания в България (в млн. евро) по години. Достъпно на: <https://mi.government.bg/bg/themes/the-united-kingdom-of-great-britain-and-northern-ireland-238-333.html>

инвестиции в страната след Австрия, Германия и Италия. Изглежда малко вероятно неяснотите и обсъжданията около Брекзит да окажат някакво значително влияние върху инвестициите като се има предвид по-дълготрайния характер на повечето от тях. Възможно е обаче, инвестициите от Обединеното кралство към България да намалеят, ако в резултат от условията на бъдещата сделка пред британските инвеститори бъдат поставени нови ограничения и изисквания за инвестиции на територията на ЕС. Разбира се, България може да успее да привлече нови британски инвеститори, които да искат да останат на Общия пазар и, които да се възползват от ниските разходи за труд и данъци в България. Анализът на ситуацията към момента не подкрепя категорично нито една от двете горепосочени тези.

Едно от най-големите притеснения за България и за много европейски държави, където туристическата дейност е важен отрасъл в икономиката, е бъдещият режим за пътуванията на британски туристи – необходимите документи, визовият режим, стандартите за туристически услуги и дори опаските по летищата и граничните пунктове. Според данните на НСИ в България има ръст на посещенията на британци, което определя на Обединеното кралство 10 място по брой посещения в страната⁵⁴, с дял от 3,43% от всички посещения на чужденци в България. За съжаление, през годините този дял се колебае доста, но тенденцията му е към спад. От общия обем посещения на британци в България повече от половината са били с цел почивка и екскурзия, малка част са били служебни пътувания.

Британските туристи проявяват интерес към българските балнеоложки центрове, морски и планински почивки, ски-туризъм, обиколни и комбинирани опознавателни турове⁵⁵.

Същевременно към Обединеното кралство пътуват повече от 179 хиляди български граждани от общо 6,7 милиона посещения в чужбина. Повече от половината от тях попадат в категорията „други“, вероятно защото българите най-често посещават семейство и приятели, които живеят на Острова. Част от сезонните работници или търсещите временна работа българи също попадат в тази категория.

Ако Великобритания напусне Европейския съюз без сделка, България може да загуби до 17 890 работни места.

Очевидно британците не са най-важната и определяща група за българския туризъм, но въвеждането на някаква форма на визов режим и

---

⁵⁴ България губи 18 000 работни места при Брекзит без сделка. Достъпно на: <https://trafficnews.bg/politika/balgariia-gubi-18-000-rabotni-mesta-pri-brekzit-bez-sdelka-151176/>

⁵⁵ Британски туристи в България. Достъпно на: <https://mi.government.bg/bg/themes/the-united-kingdom-of-great-britain-and-northern-ireland-238-333.html>

затрудняването на посещенията им в бъдеще определено би се отразил на българския туризъм. Това, разбира се, зависи изцяло от бъдещата сделка и евентуалните ограничения за пътуване на британците на континента, които тя ще въведе.

По какъв начин гражданите на страните от ЕС ще могат да влизат във Великобритания след преходния период също не е уточнено. Засега на сайта на британското правителство е посочено, че през 2021 г. граничните власти ще спрат да приемат за влизане в страната лични карти на граждани на Европейската икономическа общност. Вместо това ще се изисква валиден заграничен паспорт. Датата, след която това ще стане, ще бъде обявена по-късно.

Европейските граждани, които живеят в Обединеното кралство от преди края на преходния период и имат статут по схемата за уседналост ще могат да използват личните си карти за влизане във Великобритания поне до края на 2025 г. Тези, които нямат такъв статут и не са подали документи до края на юни 2021 г. ще трябва да напуснат страната.

Неясен е и статутът на европейските емигранти във Обединеното кралство и британските емигранти на територията на Европейския съюз. Точният брой българи, които живеят в Обединеното кралство трудно може да се посочи, поради липсата на задължителни режими на регистрация на емиграцията в рамките на ЕС. Предполага се, че след Брекзит във Великобритания ще останат да живеят около 150 000 българи.

Същевременно броят на британските имигранти в България е много нисък – приблизително около осем хиляди души.

Тази оценка обаче често не обхваща сезонни работници, временно пребиваващи или студенти, които не са променяли постоянния си адрес. По последни данни само българските студенти в Обединеното кралство са средно 6 – 7 хиляди. Режимът на пребиваване на имигрантите във Великобритания неминуемо ще засегне приблизително поне 100 хиляди българи, част от които, в зависимост от условията на Брекзит, могат да вземат решение да се върнат или да се насочат към друга страна членка на ЕС.

Предизвикателствата пред сигурността.

На първо място трябва да разделим анализа на три отделни категории: икономическите аспекти на Брекзит и влиянието им върху Европейския съюз и българските национални интереси в частност; политическите аспекти и развитието на политическите институции на ЕС след Брекзит; и не на последно място влиянието върху правата и свободите на гражданите на ЕС и в частност на българските граждани.

Икономическата сигурност.

Икономическата сигурност стои в основата на общата сигурност.

Гарантирането на икономическата и социалната сигурност е една от най-важните задачи на държавата⁵⁶ не само в нейното историческо развитие, но и в съвременния ни свят. Днес целият обществен живот се поставя на икономическа основа и добива икономически измерения, което изправя икономическата и социалната сигурност пред нови предизвикателства, свързани с живота на гражданина, неговия стандарт и не на последно с икономическия растеж в страната.

За да има икономически растеж, не е нужно само да има работеща икономика. Трябва да има и добре подготвени кадри за нея. Образователната система се намира в криза. На практика тя е неспособна да осигури на учениците адекватни на нуждите на икономиката умения. Неравнопоставен е и достъпът до качествено образование. По данни на Европейската комисия делът на децата в България, които се справят зле по четене, математика и науки, според констатациите на програмата PISA, е най-високият в ЕС. Децата от малките населени места, от по-ниските социални слоеве и особено ромите нямат равни образователни възможности, както останалите, включително и в ранно детство. Това ще има дългосрочни последици за социалното им включване и заетостта им.

От друга страна, висшето образование е изключително достъпно, тъй като броят на завършващите средно образование години наред е по-нисък от броя на местата в университетите в страната. За малка страна като България висшите учебни заведения са много и липсата на реална конкуренция при кандидат-студентите, както и липсата на подбор влияе пряко върху качеството на студентите и върху качеството на целия образователен процес.

Няма напредък и в борбата със сивата икономика, която си остава с относително висок дял. Административната и данъчната тежест също са високи. Ограничени са мерките за подобряване на работата на данъчната администрация. В България продължава да е проблем задлъжнялостта в частния сектор. Много често има междуфирмена задлъжнялост. Голяма част от бизнеса се развива и разчита преди всичко на държавни поръчки или на обществени поръчки по линия на европейските фондове. От една страна, фондовете и програмите на ЕС допринасят за преодоляване на

---

⁵⁶ Мичев, Ст. и Велкова, Л. Социално-икономически аспекти на сигурността. В: Национална и международна сигурност. София, 2005.

структурните предизвикателства и за насърчаване на растежа и конкурентоспособността в България, а от друга страна, забавянето на плащания и съмненията за политическа корупция по високите етажи на властта засилват междуфирмената задлъжнялост. Малкият и среден бизнес не е достатъчно конкурентоспособен. Високият корпоративен дълг може да се отрази отрицателно на средносрочните перспективи за растеж. Този проблем не може да се реши, докато не бъдат приети необходимите законодателни мерки за обявяване на несъстоятелност.

Страната ни е в групата на държавите, които изпитват прекомерни икономически дисбаланси и са поставени под специално наблюдение. Развитието на икономиката е един от основните компоненти на икономическата сигурност, защото рязко се ограничават възможностите за нейното оцеляване в условията на конкуренция в Европейския съюз и извън него. Сближаването на икономиката на страната с икономиките на останалите държави членки, управлението на европейските фондове, правилното им усвояване и устояването на предизвикателствата на външната среда, са важни атрибути на икономическата сигурност, тъй като чрез тях икономическата система може да се променя в съответствие с промените във външната среда – Брекзит, коронавирус, преструктуриране на производства и пазари и по този начин да отговори на редица нови предизвикателства.

Стабилността на икономическото развитие е един от най-важните фактори, които влияят върху политическата сигурност. Бедните демокрации са много крехки, а несигурността за икономическото развитие на страната след Брекзит и в условията на коронавирус може да засили предпоставките за загълбочаване на икономическата криза в страната, за висока инфлация, повишаване на цените на стоките, увеличаване на дела на сивата икономика и увеличаване на чувството за несигурност в страната.

Политическата сигурност.

Политическата стабилност е една от основните характеристики на политическата система и главно измерение на политическата сигурност⁵⁷. Но политическа стабилност не означава неизменно състояние на политическия режим. Всеки отворен за промени и гъвкав режим може да се окаже стабилен. Ако правителството и управляващите партии са способни да възприемат и асимилират всички импулси за промяна и да използват конфликтите за да усъвършенстват стабилността на режима, то

---

⁵⁷ Милина, В. Политически основи на сигурността. В: Национална и международна сигурност. София, 2005.

постепенно ще се установи своеобразна авторитарна система на упражняване на властта, където не се отчита принципа на разделение на властите, а един център или една личност започва да смесва властите в своя или на партията си полза.

Нарушаването на принципа на разделение на властите може да доведе до засилване на склонността на правителството да си мисли, че притежава абсолютния суверенитет и да узурпира правомощията не само на институциите на държавната власт, но и на частния бизнес и на неправителствения сектор с претенцията, че представлява общественото мнение. Ако не съществуват алтернативни центрове на власт като независими съдилища, политически партии, независими университети и университетски преподаватели или средства за масово осведомяване претенцията на политическия режим може да доведе до рязко отдалечаване и дезинтересирване на обществото от политическите процеси, липса на интерес и осведоменост по основни проблеми на политическото управление, както и до засилване на националистическите, в този смисъл и на антиевропейските или евроскептични настроения в обществото.

Правителствата обясняват позитивите от интеграцията като позитиви на собственото си управление, а негативите на управлението като негативи или последствия от интеграцията.

Неразбирането на интеграционните процеси, непознаването на начините на вземане на решения и противопоставянето на националната и европейската ценностните системи ще попречи за по-бързата интеграция на обществото в Европейския съюз и постигането на политически консенсус за единството на приоритетите на национално и европейско равнище.

За съжаление, както вече не веднъж подчертахме, след 13 години пълноправно членство, българските граждани в голямата си част не знаят как се вземат решенията в Съюза и коя институция какви възможности има. Често позитивите от интеграцията се прехвърлят като позитив от управлението на едно или друго правителство, а негативите от всяко едно управление се прехвърлят на Европейската комисия в Брюксел.

Политиците все още не познават добре механизмите за вземане на решения в ЕС, нито начините за лобиране и представителство на интересите на различни групи на обществото в различните институции. Министрите често са подозирани, че следват частни или лобистки интереси при защитата на собствените си позиции в Съвета на ЕС. Малцина българи знаят, че Съветът е мястото, където трябва да бъдат представени и защитени националните интереси, и че именно Съвета разполага с най-големи законодателни правомощия. Затова и българските политици често

се оправдават с Брюксел, а не със собствената си некомпетентност и слабост при вземане на решения на равнище министри на държави членки на ЕС.

Конституцията на страната не дава отговор на въпроса как и пред кого се отчитат министрите и представителите на България в европейските институции за своите действия при участието си в процеса на управление на Европейския съюз.

Два от основните принципа на демокрацията – прозрачност и отчетност, не са любимите принципи на българските политически елити. Борбата с корупцията продължава да бъде основно предизвикателство и пречка пред интеграцията и пълноправното членство в ЕС. България продължава да показва слаби резултати по отношение на фаворизирането, неправомерните плащания и подкупите, както и по отношение на отклоняването на публични средства. В индекса за възприемане на корупцията на „Трансперънси интернешънъл“ за 2017 г.⁵⁸ България се нарежда на последно място в ЕС с резултат 43 от общо 100 (при среден резултат за ЕС: 65). А и в българското общество трайно се налага разбирането, че корупцията е пропила всички етажи на властта.

Представителите на българските граждани в Европейския парламент рядко се отчитат за извършената работа, поради което и българските граждани трудно могат да разберат какви възможности открива участието в ЕП за различните групи в обществото.

Европейският парламент е една от основните институции на Европейския съюз. Неговите членове се избират пряко, поради което той е най-демократичната от всички институции на Съюза. С годишен бюджет средно от 1,9 милиарда евро, 751 депутати⁵⁹ и хиляди служители институцията е една от най-мошните в ЕС. Лисабонският договор почти я изравни по сила със Съвета, като я направи съзакондател в много сфери, включително в определянето на бюджета на ЕС. Парламентът контролира Европейската комисия и избира нейния председател. Комисията и Съветът са длъжни да се консултират с ЕП по ключови въпроси от дневния ред на Съюза. Такава политическа власт предполага, че ЕП и неговите членове трябва да са достатъчно добре подготвени за задачата да контролират останалите европейски институции за взиманите от тях решения.

Още по-малко се знае за работата на Икономическия и социален комитет и за Комитета на регионите. Това кара гражданите да си мислят,

---

⁵⁸ Corruption perceptions index 2017, Достъпно на:

https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017

⁵⁹ В момента заради напускането на британските депутати Европейският парламент се състои от 705 членове, избрани в 27-те държави членки.

че в тези европейски институции се назначават или избират хора, които са удобни и близки на властта.

Макар българското общество да е сравнително позитивно по отношение на ЕС, то все пак трайно в него се е установил евроскептицизмът и недоверието към ЕС. Българските евроскептични и националистически партии имат трайно присъствие в Европейския парламент с 2 от общо 17 български евродепутати.

Разбира се, не е за пренебрегване и процеса на европеизация на българската администрация, като национална администрация, но и като част от общото европейско административно пространство.

Дефицитът на демокрация, на информираност на практика води до дефицит на социални позиции и ресурси, което от своя страна може да доведе в условията на пост-Брекзит до мобилизиране на определени групи в политическото пространство посредством специфични политически технологии и да доведе до сериозен политически конфликт, който да отдалечи страната ни от европейските ценности и политически практики и не на последно място от възможностите, които предоставя интеграцията. Поведението на такива групи може да доведе до засилване на политическата несигурност и до политически конфликт, който да се отрази не само на влизането на България в Евроразоната, но и до цялостното ѝ оставане в Европейския съюз.

В този смисъл проблемът с политическата сигурност и политическия конфликт е също толкова важен, колкото и проблемът за консенсуса в обществото. Конфликтите са сигнали за разногласия в обществото и стимулират и изкушават управляващите да поставят ситуацията под контрол.

Съзнателното пренебрегване на противоречия или последователното неизпълнение на препоръки на Европейската комисия може да доведе или до дестабилизиране на политическата власт и установяване на авторитарен режим в условията на демокрация, или до дезинтегриране на обществото и отдалечаване от политическия консенсус и компромис.

Какво се случва в обществото?

В съвременното ни общество сигурността във всичките и измерения се превръща както в главен проблем за всеки човек, така и в предизвикателство пред нас като анализатори и университетски преподаватели. От една страна съвременният човек все повече осъзнава собствената си необходимост от сигурност и поради това все повече претенциите на хората към управляващите ги нарастват, тъй като вътрешната и външната политики, независимо какви цели преследват, в края на краищата се

оценяват по това, дали в крайна сметка сигурността на държавата, обществото и хората нараства или поне не намалява.

В последните три десетилетия нашето общество плати и продължава да плаща висока социална цена и мина през редица предизвикателства по пътя си към пълноправното членство в Европейския съюз. Непосредствените реформи във всички сфери на обществения живот, обществени, икономически или политически, включително и в сектора на сигурност имат сериозни социални последици.

Ако се обърнем към класификацията на сигурността на Бари Бузан⁶⁰ в пет области – военна, политическа, икономическа, екологична и социетална, то в тази понятийна рамка може да разгледаме социеталната сигурност във връзка с различни по мащаб процеси, които биха могли да дестабилизируют държавата.

Сериозните проблеми с безработицата, с миграцията и раждаемостта, със структурните дефицити на българската икономика, от една страна, и икономическата несигурност, от друга, с несполучливите опити за реформи в образованието и здравеопазването допълнително засилват недоверието в способността на държавата и управляващите да се посрещнат рисковете и заплахите в социалната сфера. Тези проблеми са и най-сериозните рискове пред социалната и националната сигурност.

Укрепването на социалната сигурност се отнася до пътищата, които активират ситуации на несигурност или слабост по отношение на социалната кохезия или идентичност. Всеки политически елит трябва да има самочувствието, че от него зависят нещата, че той осигурява така необходимия за едно общество консенсус, но и да има съзнанието, че носи отговорност за случващото се. Задачата на всяко едно управление е да се грижи за интересите и благосъстоянието на управляваните, т.е. на нас гражданите.

Днес в Европейския съюз се увеличават териториите, върху които се наблюдава значително нарастване на ролята на социалните и политическите движения, действащи независимо, които действат преимуществено в рамките на обществата, отколкото в границите на държавите. Ето защо, социеталната сигурност е един от важните елементи на сигурността и на нея следва да се обърне по-специално внимание.

Както е известно понятието за социетална сигурност е въведено от „Копенхагенската школа“ в областта на сигурността и по-специално

---

⁶⁰ Ole Waever, Barry Buzan, Morten Kelstrup and Pierre Lemaitre. (1993) Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe, London, Pinter Publishers Ltd.

от Оле Уийвър. Тя характеризира „ситуации, които обществата възприемат като заплаха в термините на идентичността“⁶¹. Социеталната сигурност характеризира взаимоотношенията на социални групи, процеси и институции, които оперират заедно и поотделно с определен набор от индивидуални и колективни идентичности.

В съвременното ни общество съществуват три основни и взаимосвързани тенденции, които обуславят социалните процеси и влияят на социеталната сигурност днес – икономиката, която става все по-отворена в условията на пълноправно членство и глобална в контекста на изграждането на ЕС като глобален икономически изграч; държавните институции, които попадат под влиянието на общоевропейските институции и общи политики и контексти и на трето място – политическата култура, която придобива свой потенциал, сблъскващ се с редица нови предизвикателства и развития, в контекста на мястото, ролята на съдбата на малките и средните култури в обединена Европа

Както вече отбелязахме по-горе всички тези направления, заедно и поотделно могат да бъдат източник на несигурност, дестабилизация или заплаха за социеталната сигурност на обществото.

В заключение.

България е сред онези европейски държави, които са най-малко изложени на шетите от Брекзит – икономиките на страни като Германия и Холандия са много по-свързани с тази на Обединеното кралство и съответно ще пострадат доста по-значително, особено ако Брекзит настъпи без благоприятна и за двете страни сделка. Въпреки това, връзките между двете страни далеч не са незначителни, особено от гледна точка на България, и по тази причина е от значение запазването на възможно най-добрите отношения, дори и след „развода“ без сделка, който днес изглежда почти неизбежен.

В същото време ако разгледаме влиянието на тези процеси върху страната ни може да противопоставим две визии за Европейския съюз в пост-Брекзит периода: едната, че Брекзит задейства процеса на европейско разпадане, което може да повлече и България, а другата, че излизането на най-евроскептичния и неудобен за ЕС партньор, ще проправи пътя за развитието на по-интегрирана Европа⁶², от което може да се възползва и България.

---

⁶¹ Wæver, Ole at al. Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe. London: Routledge, 1993, p. 23.

⁶² George, S. An Awkward Partner: Britain and the European Community. Oxford: Oxford University Press, 1998.

Безпрецедентният вот на Обединеното кралство да напусне ЕС през юни 2016 г. доведе до необходимостта много европейски учени политолози и европеисти да обърнат внимание на понятието дезинтеграция и на връзката му с понятието сигурност. Почти не съществува литература по въпросите за европейската дезинтеграция, най-вече поради липсата на емпирични доказателства преди Брекзит. В есе, озаглавено „Последното десетилетие на Европа“, Райт прогнозира, че икономическата стагнация в ЕС ще увеличи риска от излизане на Великобритания от ЕС, което би могло да доведе до период на разпад в други страни. Излизането на Великобритания би могло да доведе до обрат в процеса на интеграция, затова и последиците от вота за Брекзит могат да се анализират по тези два коренно противоположни начина.

Разбира се, това може да бъде възможност за задълбочаване на процеса на Европейска интеграция. Вместо да се фокусира върху разпадането, ЕС може да се фокусира върху възможността да се е „отървал“ от една от своите най-неохотни страни членки и да развие ускорена интеграция. Така Обединеното кралство ще загуби много повече като напусне ЕС, отколкото ЕС.

До известна степен дълбочината на дискусията относно въздействието на Брекзит и неговите последиствия за бъдещето на европейската интеграция, за бъдещето на европейската идея и за бъдещето на държавите членки отразява обективните оценки, очаквания и настроения в тези държави, което може да доведе до кратък период на несигурност.

Статуквото вече не е вариант за ЕС и всяка държава сама трябва да прецени какъв път иска да поеме и каква е нейната отговорност спрямо този път, и спрямо обществото, общественото и икономическото ѝ развитие, и не на последно място спрямо преосмислянето на политическата, социалната и икономическата сигурност.

Нашето изследователско предизвикателство е свързано с теоретизирането в средносрочен период и с необходимостта от преосмисляне на традиционни за политическата наука и европейските изследвания понятия.

Има ли бъдеще Европейската идея в Европа и България?

Първият сценарий е „разпад“⁶³. Той се основава на разбирането, че ЕС ще се разпадне в този вид поради трайното нежелание или неспособността на държавите членки да се справят с кризите. Само дотолкова,

---

⁶³ Gänzle, St., Leruth, B. and Trondal, J.(2019) Differentiation, Differentiated Integration and Disintegration in a 'post-Brexit-era'. (London: Routledge).

доколкото страните членки възприемат интеграцията или сътрудничеството в техен интерес, ще търсят общи решения. Следователно може да се очаква кризите да продължат да подкопават и фрагментират проекта на ЕС. Доколкото желанието на държавите членки да се споразумеят по отношение на общите действия пред общите заплахы избледнява, политиките на ЕС ще бъдат все по-често ориентирани към укрепване на общите интереси на държавите членки. Но дали политическото късогледство на лидерите на тези държави няма да доведе до засилване на несигурността в посочените вече сфери е въпрос с много неизвестни. При този сценарий политическата, икономическата и социалната сигурност на България ще бъдат най-застрашени.

Вторият сценарий е „заглушаване“. Той се основава на организационно-институционалните подходи в политическата наука и политическото управление. Така ЕС ще „заблуди“ държавите членки, че съществуващата институционална архитектура ще заглуши ефекта от кризите, и те вместо да разрушат ще засилят добре познатите организационни и управленски решения и умения и по този начин ще имат по-малък ефект върху интеграционните процеси и управлението в Европейския съюз. Институционалните подходи предполагат, че системите за управление и практиките на управление в условията на криза, могат да засилят съществуващата институционална организация, традиции, практики и формати в управлението на ЕС. Така съществуващите институции могат да послужат като важен източник на стабилност. България трудно би се справила при този сценарий, като се има предвид осведомеността на българското общество по въпросите на управлението на ЕС. Всеки един политически авантюрист може да се възползва от тази възможност, за да дойде на власт или да остане на власт прекалено дълго за едно демократично общество.

Третият сценарий е „насочване напред“. Този сценарий се основава на Бялата книга за бъдещето на Европа и предполага, че кризи като Брекзит може да отключат и да предизвикат потенциала за дълбока промяна. В тази ситуация по-дълбоката интеграция може да доведе до ефективни решения за справяне с нови предизвикателства, водещи до делегиране на нови правомощия на европейските институции в различни области на политическото развитие. Кризите могат да генерират възможности за повече интеграция и по този начин могат да стимулират появата на изцяло нови институционални договорености, основаващи се включително на нов договор. Съвременните европейски примери включват нарастване на новите финансови средства на ЕС, идеите за създаване на отделен бюджет за държавите от Еврозоната, създаване на агенции за наблюдение, структуриране на новия банков съюз на ЕС и нововъзникващия европейски енергиен

съюз. Този сценарий е най-благоприятен за България, като се има предвид нейното място в класациите за качество на демокрацията, свобода на словото или даже ниво на икономическо развитие и благосъстояние на гражданите ѝ.

Въпреки че този последен сценарий предполага, че кризите могат да доведат до по-нататъшна интеграция, трудно можем да уточним какво би могло да означава това по отношение на конкретните институционални проекти. Това е въпрос, който трябва да се анализира по-подробно, не само в контекста на преосмислянето на социалната и икономическата сигурност в Европа и България.

Така или иначе „Европа или ще се обедини или ще познае упадъка...“⁶⁴

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Британски туристи в България. Достъпно на: <https://mi.government.bg/bg/themes/the-united-kingdom-of-great-britain-and-northern-ireland-238-333.html>
2. България губи 18 000 работни места при Брекзит без сделка. Достъпно на: <https://trafficnews.bg/politika/balgariia-gubi-18-000-rabotni-mesta-pri-breksit-bez-sdelka-151176/>
3. Бяла книга за бъдещето на Европа, Брюксел, 2017. Достъпно на: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/bjala_kniga_za_bdeshteto_na_evropa_bg.pdf
4. Икономически отношения между Република България и Великобритания. Достъпно на: <https://mi.government.bg/bg/themes/the-united-kingdom-of-great-britain-and-northern-ireland-238-333.html>
5. Конституция на Република България, 1991 г. Достъпно на: <http://www.parliament.bg/bg/const>
6. Милина, В. (2005) Политически основи на сигурността. В: Национална и международна сигурност. София.
7. Мичев, Ст. и Велкова, Л. (2005) Социално-икономически аспекти на сигурността. В: Национална и международна сигурност. София.
8. Начев, И. (2018) Какво забранява Европейската комисия? Митове и реалности!? В: Истини и лъжи за факти, новини и събития. Т.2. Русе.

---

⁶⁴ Още през 1948 г., по повод одобряването на Брюкселския пакт от белгийския сенат, Пол Анри Спаак отбелязва: „Дилемата е проста и ясна: Европа или ще се обедини, или ще познае упадъка. Но ако ние превъзмогнем всички тези трудности и пречки, които са ни разделяли векове и векове, ако успеем да осъществим това европейско единство, тогава ние ще създадем в политическата и икономическата сфера един нов фактор с толкова важно значение, че историята на света ще се промени. Не мислете, че това е литература или лиризм: това е действителността“.

9. Начев, И. (2019) Езиците и културите на малките и средните общности в Европейския съюз. В: Европейските ценности: новата констелация, съставител Георги Фотев, София.

10. Николов, А. Колко важен икономически партньор за България е Великобритания? Достъпно на: <https://money.bg/economics/kolko-vazhen-ikonomicheski-partnyor-za-balgariya-e-velikobritaniya.html> 05.04.2019

11. Поток на преки инвестиции на Великобритания в България (в млн. евро) по години: Достъпно на: <https://mi.government.bg/bg/themes/the-united-kingdom-of-great-britain-and-northern-ireland-238-333.html>

12. Работен документ на службите на комисията. Доклад за България за 2017 г., включващ задълбочен преглед относно предотвратяването и коригирането на макроикономическите дисбаланси. Достъпно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/txt/?uri=celex%3a52017sc0068>

13. Работен документ на службите на комисията. Доклад за България за 2019 г., включващ задълбочен преглед относно предотвратяването и коригирането на макроикономическите дисбаланси. Достъпно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/txt/?qid=1584623433622&uri=celex:52019sc1001>

14. Рачев, В. и Бахчеванов, Г. (2005) Предмет на теорията и политиката на сигурност. В: Национална и международна сигурност. София.

15. Рачев, В. и Бахчеванов, Г. (2005) Теории и методи. В: Национална и международна сигурност. София.

16. Слатински, Н. Четири етюда за сигурността. Етюд 2: Елементи от еволюцията на сигурността. Достъпно на: https://nslatinski.org/?q=bg/node/371&fbclid=iwar0rjape5nj9umdshdyhduh3gbnu8leqq_yiupf9ub06zgz-zvp20v9peuy

17. Слатински, Н. Пемте нива на сигурността – подходи и аспекти (част 5), Достъпно на: https://nslatinski.org/?q=bg/node/227&fbclid=iwar0olnvaadmpwttogfyercdхер_jdu41beaas7pmkokj9kv7r97qiejbhni

18. Търговско-икономически отношения между България и Великобритания. Достъпно на: <https://export.government.bg/ianmsp/chujdi-pazarispisak/great-britan>

19. Узунова, Е. (2017) Липсата на отчетност на институциите на ЕС – заплаха за политическото представителство в България. В: Сборник от доклади България и ЕС десет години по-късно – какво (не) постигнахме? София.

20. Узунова, Е. (2017) Демократичната отчетност в ЕС – свободата да избираш, свободата да бъдеш избран, свободата да понесеш отговорността. В: Свободата Вчера, свободата днес, свободата утре – на върха на коието ли е? Русе.
21. Узунова, Е. (2017) Прозрачност и отчетност на институциите в ЕС: предизвикателства пред националната сигурност на България. В: Сборник от научни трудове от международна конференция „Европа: Глобални заплахи и интегрирана сигурност“. София, НБУ.
22. Узунова, Е. (2017) Дефицит на демокрация в Европейския съюз – съществува ли наистина? В: Политически анализи, № 3.
23. Фомев, Г. (2018) Има ли криза на европейските ценности? 26 мезиса. Достъпно на: <http://kultura.bg/web/има-ли-криза-на-европейските-ценности/>
24. Фомев, Г. (2018) Ценностите свързват и разделят. Достъпно на: <https://news.nbu.bg/bg/news/zavyrshi-oficialnoto-predstavqne-na-rezultatite-ot-petata-vylna-na-european-values-study!27671>
25. Хабермас, Ю. (2004) Постнационалната констелация. София: Критика и хуманизъм.
26. Adler-Nissen, R. (2014) *Opting Out of the European Union: Diplomacy, Sovereignty and European Integration* (Cambridge: Cambridge University Press).
27. Börzel, T.A. (2018) Researching the EU (Studies) into Demise? *Journal of European Public Policy*, Vol. 25, No. 3: 475-485.
28. Corruption perceptions index 2017. Достъпно на: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017
29. Dhingra, S., & Sampson, T. (2016). Life after BREXIT: What are the UK's options outside the European Union? Retrieved from <http://cep.lse.ac.uk/pubs/download/brexit01.pdf>
30. Egeberg, M. and Trondal, J. (2018) *An Organizational Approach to Public Governance*. Oxford: Oxford University Press.
31. European Commission (2017) *White Paper on the Future of Europe* (Brussels: European Commission).
32. Favell, A. (2008) *Eurostars and Eurocities: Free movement and mobility in an integrating Europe*. Blackwell Publishing, Oxford.
33. Five models for post-Brexit UK trade. (2016). Retrieved from <http://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36639261>
34. Gänzle, St., Leruth B. and Trondal, J.(2019) *Differentiation, Differentiated Integration and Disintegration in a 'post-Brexit-era'*. (London: Routledge).
35. George, S. (1998) *An Awkward Partner: Britain and the European Community*. Oxford: Oxford University Press.

36. Green, D. A. (2016). Brexit and the challenges of reality. Retrieved from: <http://blogs.ft.com/david-allen-green/2016/08/01/brexit-and-thechallenges-of-reality/>
37. H eritier, A. and Rhodes, M. (eds) (2011) *New Modes of Governance in the EU* (Houndmills: Palgrave Macmillan).
38. Hix, S. (2018) Brexit: Where is the EU-UK relationship heading?, *Journal of Common Market Studies*, DOI: 10.1111/jcms.12766.
39. Hope, C. (2017). Commonwealth citizens should have UK visas fast-tracked after Brexit, MPs argue. Retrieved from: <http://www.telegraph.co.uk/news/2017/02/11/commonwealth-citizens-should-haveuk-visas-fast-tracked-brexit/>
40. Hunt, A., & Wheeler, B. (2016). Brexit: All you need to know about the UK leaving the EU. Retrieved from: <http://www.bbc.com/news/ukpolitics-32810887>
41. Knill, C. (2001) *The Europeanization of National Administrations* (Cambridge: Cambridge University Press).
42. Kohler-Koch, B. and Larat, F. (eds) (2009) *European Multi-Level Governance* (Cheltenham: Edward Elgar).
43. Leruth, B., Startin, N. and Usherwood, S. (2018) *The Routledge Handbook of Euroscepticism* (London: Routledge).
44. Ole W aver, Barry Buzan, Morten Kelstrup and Pierre Lemaitre. (1993) *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*, London, Pinter Publishers Ltd.
45. Oliver, T. (2016) European and international views of Brexit, *Journal of European Public Policy*, Vol. 23, No. 9, pp. 1321-1328.
46. Rittberger, B. and Blauberger, M. (2018) Introducing the debate section: “The EU in crisis: EU studies in crisis?”, *Journal of European Public Policy*, Vol. 25, No. 3, pp. 436-439.
47. Rosamond, B. (2016) Brexit and the Problem of European Disintegration, *Journal of Contemporary European Research*, Vol. 12, No. 4, pp. 865-871.
48. Vollaard, H. (2018) *European Disintegration. A Search for Explanations* (Houndmills: Palgrave Macmillan).
49. W aver, Ole at al. (1993) *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*. London: Routledge.
50. Wright, T. (2013) *Europe’s Lost Decade, Survival*, Vol. 55, No. 6, pp. 7-28.
51. Z urn, M. (2018) *A Theory of Global Governance* (Oxford: Oxford University Press).

ПОЛИТИКА БЕЗ ПОЛИТИЧЕСКИ ВРАГ ПЕРИОДЪТ НА ИЗВЪНРЕДНО ПОЛОЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ 2020 Г.

Станислав Тодоров, докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: В статията е представен политическият пейзаж в България в условията на пандемия и извънредно положение. Изложена е тезата, че позитивните и негативните отношения разделящи политическите субекти на приятели и врагове е заменено от страхът от новопоявилите се враг (вирусът). Политиката в периода на извънредно положение в България през 2020г. е политика без политически врагове.

Ключови думи: политически враг, разделението приятел/враг, дисциплинираща власт.

POLITICS WITHOUT A POLITICAL ENEMY THE PERIOD OF EMERGENCY SITUATION IN BULGARIA 2020

Stanislav Todorov, PhD student
St. Kliment Ohridski Sofia University

Summary: The article presents the political landscape in Bulgaria in the conditions of pandemic and emergency situation. Here the thesis is expressed that positive and negative relations, separating the political subjects to friends and enemies, is replaced by the fear of the emerging enemy (the virus). The policy in the period of emergency situation in Bulgaria in 2020 is politics without political enemies.

Keywords: political enemy, division friend/enemies, authority that disciplines/pits things under control.

Уводни гуми

В периода на извънредно положение поради вирусната пандемия, общественият поглед беше насочен към новият враг в лицето на вируса, а добре познатите политически противопоставяния по оста приятел/враг бяха с притъпен интензитет в сравнение с интензитета им на присъствие в нормалния политически пейзаж. Медийното пространство в условията на глобална пандемия беше до голяма степен запълнено с информация за новопоявилите се вирус. Диалогът между политическите опоненти, представящи пред широката аудитория ползите и вредите от политичес-

ките „приятели“ и „врагове“, е заменен от друг диалог – как да бъде победен новият враг (вирусът)? В публичния дискурс присъстваше почти само новият враг и мненията на медицинските експерти.

Политическият враг преди пандемията (извънредното положение)

Теорията на Уотър Липман за опростяването на света с помощта на стереотипите обяснява как функционират образите. [1] Присъствието на образите на приятеля и врага в политика е необходимо условие за Карл Шмит, за да съществува политиката. Според Карл Шмит „специфично политическо различаване, до което могат да се сведат политическите действия и мотиви, различаването на приятел и враг [...] дори може би изглежда изгодно да имаш с него (врага) работа [...] и един свят, в който възможността за такава борба е отстранена и изчезнала [...] би бил един свят без политика“. [2] Това помага, според Умберто Еко, не само за дефинирането на нашата идентичност, но също и да се сдобием с препятствие, спрямо което да измерваме нашата ценностна система, и да покажем като се изправяме срещу него колко струваме. Когато няма враг, трябва да го сътворим. [3] Фридрих Хайек забелязва колко по-лесно е да мотивираш хората с отрицателни основания за участие: „изглежда е по-лесно да накараш хората да подкрепят една отрицателна програма – да събудиш омраза към врага или завист към по-заможния – отколкото да ги мотивираш, за каквато и да е положителна задача [...] контрастът между „ние“ и „те“ се използва от водачи, търсещи прегазност от големите маси“. [4]

Ако се върнем малко по-назад във времето, когато едва ли обществото е предполагало риска от идването на глобалната пандемия, ще видим, че семплиите разделения по оста приятел/враг в българската политика присъстват и в разяснителните кампании за националните референдуми. Когато ситуацията е нормална, призивите в полза на прякото участие не спираха, въпреки този дефект, при който се случваха референдумите. Чрез инструмента за пряко участие обществото искаше да накаже политическите си врагове като започне да решава вместо тях. Пример за това е референдумът през 2016 г. по инициатива на „Шоуто на Слави“. На страницата на сайта на шоуто са публикувани отправените послания от инициаторите на референдума, като всичките са със сходно съдържание – народът в противовес на политическата класа. Примери за такива послания са: „Волята на 572 650 българи срещу тази на 240 депутати“ [5] и „Уважаеми зрители, след като 700 000 българи пожелаха да има референдум, чрез който да променим политическата система, цялата политическа класа се изправи срещу този референдум. Цялата политическа класа – всички депутати, всички министри и един президент заявиха, че ще се-

зират Конституционния съд за някои от въпросите, поставени от хората. Така, че бях прав по-рано, когато казах, че политиките се изправят срещу референдума, защото те се изправят срещу българския народ“. [6]

В другите два национални референдума картината не се променя с уговорката, че при тях враговете имаха по-малки размери и бяха конкретни политически субекти, а не цялата политическа класа. Такъв пример за референдума през 2013 г. е отправеното послание от „ПП ДСБ“ в периода на кампанията: „Не вярвайте на БСП, те са като телефонните измамници“. [7] В конкретното послание политическият опонент е пренесен в образа на телефонните измамници. През последните години не малко хора станаха жертва на телефонни измами. За референдума през 2015 г. „ПП БДФ“ отправя посланието: „Електронният вот плаши защитниците на статуквото“. [8] Повечето извънпарламентарни партии се противопоставиха в кампанията на този референдум на парламентарно представените партии, като ги дефинираха по различни начини – в конкретния пример статуквото е негативно.

Във всички изложени примери от трите национални референдума е налично разделението приятел/враг. Карл Шмит не греша, че политиката се случва по тази ос. Но какво се случи с обичайното разделение в условията на вирусна пандемия?

Врагът в условията на пандемия (началото на извънредното положение)

Джорджо Агамбем [9] публикува есе на тема: „Какво е обществото, което няма друга ценност освен оцеляването?“ В условията на пандемия според него никой не вярва в друго, освен в голия живот, а голият живот не е нещо, което обединява, а обратното – разделя. Всеки от нас се разглежда от останалите като носител или не на врага (вируса), който може да е дълбоко скрит у всеки. Тази ситуация се различава от нормалния политически дискурс, в който политическите опоненти си изграждат образи на приятели и врагове. Сега врагът е навсякъде, той е невидим, а старите врагове остават на заден план. А вярата в голия живот не предполага обединение срещу политическите врагове, невидимият враг е много опасен от познатия видим. Когато дете види вълк, вероятно ще се изплаши и скрие от него, но вирусът може да е скрит дори и в най-близките ни, така невидимият враг усилва чувствителността към него и я притъпява към обичайните врагове.

Според Мишел Фуко появата на биополитиката е резултат от това, че властта започва да осъществява захватите върху живота в хода на цялостното му развитие. Някогашното могъщество на смъртта е

грижливо припокрито от администрирането на тялото и от пресметнатото управление на живота. Политическите практики на наблюдение на раждаемостта, миграцията, общественото здраве и др. имат за цел с помощта на многообразни техники да подчинят телата и да контролират населението. [10] Приоритет на всяко управление е животът. За да се управлява, трябва да има кого.

Властовите центрове не се ограничават до формите на негативната власт на политическите институции, а се разпростират и върху институциите за дисциплина. Мишел Фуко отбелязва също, че „медицинските експерти се превръщат в централна фигура в изкуството на управлението“. [11] Функциите на медицинските специалисти се разширяват от индивидуалната грижа за пациента, към грижата за здравето на цялата нация.

Медииното пространство беше излъчнено с медицински специалисти, които даваха напътствия и предписания как да преборим новия враг. Медицинските специалисти в условията на пандемията упражняваха дисциплиниращата власт над нацията. „Пропагандата, която замества сопата в демократичната държава“ [12], беше техен прерогатив. За Едуард Бернайс пропагандата е добра или лоша в зависимост от целта, която преследва. [13]

За осъществяването на борбата с коронавируса бе създаден национален кризисен щаб, предимно от медицински експерти. В началото на пандемията, в първия период на извънредното положение, щабът даваше брифинги по два пъти на ден. Посланията, отправени от щаба, излъчваха тревога и стимулираха страх в аудиторията. Ноам Чомски смята, че за да контролираш обществото по-лесно, трябва да го изплашиш [14]. Страхът бе оръжие, което кризисният щаб използваше, за да дисциплинира обществото да спазва епидемиологичните мерки. В посланията, отправени от щаба, присъстваха изреченията: „Хората трябва да изпълняват всички мерки на карантината, иначе ще стане страшно“ [15]; „Да не се лигавим с мерките, трупове не могат да се скрият“ [16]; „По-добре опашки на КПП-тата, отколкото камиони с трупове“ [17].

В романа „Приумиците на смъртта“ Жозе Сарاماго [18] разказва за една незнайна страна, в която хората внезапно престават да умират, а смъртта загубва централната си роля в човешкия живот. В началото настъпва еуфория, впоследствие заменена от странности, нахлуващи в живота, в който няма смърт. Държавата е изправена пред непосилната задача да изплаща вечните пенсии. Семействата с възрастни роднини стигат до извода, че само смъртта може спре вечното им обгрижване. Мафиотски кланове започват да пренасят възрастни и болни хора зад граница в съседните страни. В романа се стига до извода, че ако смъртта не спре почивката, ще останем без бъдеще. Събуденият страх към смъртта от

новия враг е различен страх. Иван Кръстев казва, че не става въпрос просто за смърт, а за безсмислена смърт, на която няма как да се придже смисъл, за разлика от смъртта във войните и революциите, чрез която може да реализира героична победа [19] Подобно на смъртта в катастрофа, това е смърт без причина, непредизвикана от преследването на голяма цел.

Страхът от безсмислената смърт постави в центъра на събитията новия невидим враг – вируса. Политическите образи на „приятеля“ и „врага“ отстъпиха пред образа на медицинския експерт. В медийното пространство в условията на пандемия действаше дисциплиниращата власт на медицинския експерт, а политическата власт се концентрира основно върху законодателните си функции (негативната власт). Политическите субекти се заеха да изградят законодателство, което да подпомогне налаганата дисциплина от медицинските експерти. Казано с други думи, медицинските експерти дисциплинираха чрез пропагандата, а „приятелите и враговете“ през инструмента на закона сътвориха санкциите. Страхът от недостойната смърт изгради нов политически дискурс в медийното пространство, политическите съперници се мобилизираха да действат срещу новия враг, вместо един срещу друг.

Пандемията предизвика обединение срещу новия враг. Непознатата опасност почти винаги реструктурира обществените настроения така, че те често пренебрегват в периода на нова опасност старите си врагове. Реализираната политика през периода на извънредното положение е политика без обичайните политически врагове. Опасността образът на определен политически субект да бъде трансформиран пред широката аудитория от приятел във враг от политическите му опоненти почти не съществуваше. Рискът, изразен в загубата на популярност на политическите субекти, е заменен от новопоявил се епидемиологичен риск. За това и монополистите на легитимното насилие по-скоро предпочитат такава ситуация, защото новият враг ги поставя в благоприятната роля, в която не са врагове. Д. Агамбен ни предупреждава, че извънредното положение може да бъде превърнато в „доминираща парадигма на управление в съвременната политика“ [20].

Прозрението на Жозе Сарамаго, че смъртта е събитие, което в определен момент съпътства живота, се отнася за условията в нормална ситуация. В ситуацията на заплахата от нов враг, страхът от смъртта придобива други размери. Веднъж е страхът от новото непознатото и още веднъж е налаганият страх от пропагандата (тировете трупове). Размерът на щетите, които нанасят враговете, определя посоката на обществените настроения. Политическите съперници трудно в ситуация на страх от такъв размер могат да предложат алтернатива на враг с по-

големи размери. Т.е. и тук Карл Шмит не греши за разделението приятел/враг в политиката. Не е задължително врагът да бъде политически, но дори и когато не е такъв, той е отново е в основата на политиката.

Изводи

Предоставената информация в периода на разяснителните кампании за трите национални референдума предполага участие в противовес на разпознатия политически враг. В нормалната политическа ситуация главноподавателите могат да избират „приятелите“ си и „враговете“ от политическата сцена. В условията на пандемия (извънредно положение) обаче те нямат тази възможност и врагът е един за цялата общност. Страхът от новия враг в лицето на вируса минимизира демократичния плурализъм в полето на политическите субекти. Плурализмът даваше възможност за избор между становищата и мненията на различните експерти в областта на медицината.

ЦИТАТИ И БЕЛЕЖКИ

- [1] Липман, У. (2001). Общественото мнение. София. ЛИК.
- [2] Шмит, К. (2008) Понятие за политическото. Изг. СУ „Св. Климент Охридски“. София, с. 21-30.
- [3] Умберто, Е. (2013) Да сътворим врага и груги писания по случайни поводи. Изг. Барг. София, с. 9.
- [4] Хайек, Ф. (2004) Пътя към робството. Изг. Мак. София, с.56
- [5] Шоуто на Слави в Раздел Референдум:
<https://www.slavishow.com/category/%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BE/%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B8/%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D1%83%D0%BC-%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8/>
- [6] Пак там.
- [7] News.bg 14.01.2013 г.: „Не вярвайте на БСП, те са като телефонните измамници“:
<https://news.bg/politics/ne-vyarvayte-na-bsp-te-sa-kato-telefonnite-izmamnitsi-prizovaha-ot-dsb.html>
- [8] Bdforum.bg 23.10.2015 г.: „Електронният вот плаши защитниците на статуквото“:
<http://www.bdforum.bg/%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2-%D0%B1%D0%B4%D1%84%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%B2%D0%BE%D1%82-%D0%BF/>

- [9] Agamben, G. The enemy is not outside, it is within us, 17.03.2020 г.: <https://bookhaven.stanford.edu/2020/03/giorgio-agamben-on-coronavirus-the-enemy-is-not-outside-it-is-within-us/>
- [10] Фуко, М. (2019) Волята за знание (История на сексуалността 1) Критика и хуманизъм. София, с.189-229.
- [11] Foucault, M. (2007) *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*, trans. Graham Burchell. Basingstoke, Palgrave Macmillan, p. 284.
- [12] Чомски, Н. (1994). Медиите под контрол (Забележителни постижения на пропагандата). София: Агата-А, с. 12.
- [13] Бернайс, Е. (2019) Пропаганда. Изд. Изток-запад. София, с.96.
- [14] Чомски, Н. (1994). Медиите под контрол (Забележителни постижения на пропагандата). София: Агата-А, с. 21.
- [15] Actualno.com 26.03.2020 г.: „Хората трябва да изпълняват всички мерки на карантината, иначе ще стане страшно“:
https://www.actualno.com/cite/horata-trjabva-da-izplynjavat-vsichki-merki-na-karantinata-zashtoto-inache-shte-stane-strashno-news_1446640.html
- [16] Dariknews.bg 07.04.2020 г.: „Да не се лигавим с мерките, труповете не могат да се скрият“:
<https://dariknews.bg/novini/bylgariia/mutafchiyski-da-ne-se-ligavim-s-merkite-trupovete-ne-mozhe-da-se-skriiat-2220630>
- [17] Mediapool.bg 26.03.2020 г.: „По-добре опашки на КПП-тата, отколкото камиони с трупове“:
<https://www.mediapool.bg/mutafchiyski-po-dobre-opashki-na-kpp-tata-otkolkoto-kervani-voenni-kamioni-s-trupove-news305269.html>
- [18] Сармаго, Ж. (2013) Приумиците на смъртта. Изд.Колибри. София.
- [19] Кръстев, И. (2019) Утре ли е вече? Изд. Обсидиан. София, с. 16-17.
- [20] Агамбен, Дж. (2019). Номо Sacre II. Изд.Критика и хуманизъм. София, с. 16.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агамбен, Дж. (2019). Номо Sacre II. София, Критика и хуманизъм.
2. Бернайс, Е. (2019) Пропаганда. София, Изток-Запад.
3. Кръстев, И. (2019) Утре ли е вече? София, Обсидиан.
4. Липман, У. (2001). Обществено мнение. София, ЛИК.
5. Сармаго, Ж. (2013) Приумиците на смъртта. София, Колибри.
6. Умберто, Е. (2013) Да сътворим врага и други писания по случайни поводи. София, Бард.

7. Фуко, М. (2019) Волята за знание (История на сексуалността 1) София: Критика и хуманизъм, с. 189-229.
8. Хайек, Ф. (2004) Пътят към робството. София, Мак.
9. Чомски, Н. (1994). Медиите под контрол (Забележителни постижения на пропагандата). София: Агата-А.
10. Шмит, К. (2008) Понятие за политическото, София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
11. Agamben, G. The enemy is not outside, it is within us, 17.03.2020г. <https://bookhaven.stanford.edu/2020/03/giorgio-agamben-on-coronavirus-the-enemy-is-not-outside-it-is-within-us/>
12. Foucault, M. (2007) *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977 – 1978*, trans. Graham Burchell. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

ИДЕИТЕ ЗА ЕВОЛЮЦИОННО РАЗВИТИЕ В РЕЧИТЕ НА ДЕМОСТЕН И ЦИЦЕРОН

Миглена Дамянова-Радойска, докторант

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: В доклада се разглеждат идеите за еволюционно развитие в речите на Демостен и Марк Тулий Цицерон. Акцентът в разработката е влиянието на политическото и съдебното красноречие на двамата ретори върху държавно организираното общество. Посочени са значимите позитиви от прилагането на реторическите дискурси, както и моралните аспекти на образа на оратора.

Ключови думи: Демостен, Марк Тулий Цицерон, политическо и съдебно красноречие, еволюционно развитие.

THE IDEAS FOR EVOLUTIONARY DEVELOPMENT IN THE SPEECHES OF DEMOSTEN AND CICERON

Miglena Damyanova-Radoyska, PhD student

The University of Veliko Turnovo

Summary: This paper will discuss the ideas of the evolutionary development in the speeches of Demosthenes and Marcus Tullius Cicero. In this paper, the emphasis is placed on the impact of the political and legal speeches of the two rhetoricians on the political order of the state and society. It highlights the significant positives of the application of the rhetorical discourse as well as the moral aspects of the orator's image.

Keywords: Demosthenes, Marcus Tullius Cicero, political and legal speeches, evolutionary development.

Класическият смисъл на понятието държава включва: политическа структура, заемаща територия; притежаваща суверенитет и същевременно е форма на съществуване на народ. Управленските функции на държавата определят и останалите ѝ правомощия. Словото като погход към народа, като реч в Народното събрание, като решение на съда или като политическо красноречие, отговаря най-пълно на историческите потребности в Древна Гърция и Древен Рим. Силата на красноречието според Цицерон е причина хората да се обединяват в държава, в организирано общество. Както и Демостен твърди, успехите на държавата зависят от спазване на задължения, а законите не би следвало да са против интересите на трудовете хора.

Превес в антропологичния поглед на древногръцките и древноримските философи е развитието и значението на красноречието, възприемано като естествена дарба, носещо на оратора призвание, морално удовлетворение, военни почести или политическо влияние. Стремещът към стабилност и еволюционно развитие кореспондират с фундаментални детерминистични схващания. Калокагатийната същност на оратора се допълва от висока интелигентност и умение да се убеждава публиката. Демостен и Цицерон използват ефективно актьорската игра и дават съвети ораторите да се учат от писатели, историци, политици. Идеите за причинно-следствената характеристика на обществото и неговата културно-историческа рамка срещаме в речите на Демостен и Цицерон.

Демостен започва пътя на ораторството подтикнат от лични подбуди. Лишен от наследство, той решава да търси справедливост и сам да защити изискуемото си по закон право. Учи в школата на съдебния оратор Исей и успява да върне част от бащиното наследство, като след исковия процес си спечелва име на добър оратор. Независимо от говорните ефекти и липсата на опит в публичните речи, Демостен постига всичко с много търпение, постоянство и не на последно място използва актьорските умения на известни за онова време театralи (първият оратор, използвал театрална декламация). Човекът, притежател на мисълта, която е иманентна на самата себе си. Речите му са пропити с емоционална наситеност, силно въздействие и разнолика приложимост – политически, съдебно-политически и съдебни.

Пълният еволюционен подем на политическата реторика през IV в. пр.н.е. откриваме в трите Олинтийски речи и трите Филипика, които се явяват и безспорна критика срещу нападателната политика на Филип Македонски (389 – 336). Не само силни като реторическо изпълнение, но те са ценни и като исторически източници.

Речите на Демостен се различават от словата на софистите (за софистите реториката е наука за убеждаване, без да се съобразява с истината). Изказванията му са израз на свободен дух и родинолюбие. Прагматичните му наставления към атинската войска подтикват ретора да подскаже необходимостта от духовна сила повече от физическа такава.

Метаморфоза търпи речта му и в търсене на истината. „Ако речта е приятна, но не отговаря на истината, тя всъщност причинява вреда. Позорно е да лъжем себе си и като отлагаме изпълнението на трудни задачи, да закъсняваме във всички наши действия“ [2]. В старанието си да убеди атиняните, че речта му е полезна за тях стига да я тълкуват правилно, Демостен призовава хората да се обединят срещу завоевателните войни на Филип Македонски. Използва назидателен тон, говорейки за

личността на владетеля. Презрително споменава за предателството на видни атински общественици. Не спира да поучава гражданите да бъдат по-работливи, изпълнявайки гражданския си дълг, защото парите ще са необходими за доброто въоръжаване на войската. Безценните му съвети са пропити с патриотизъм, а дипломатическите умения му помагат да се обърне към своите съграждани с думите: „Ако действително имаме възможност да живеем в мир, нека с това да започна и ако зависи от нас, заявявам, че трябва да спазваме мирния договор“ [3]. Опитва се да присъедини и други съседни народи – траки, пеони, елини към каузата. Продължава да говори за мир, продължава да „гали душата“ на атинския народ, припомняйки славното историческо минало и изграденото от тях национално съзнание на доблестни граждани.

Не е възможно да има държавя без закони. Правовият ред предполага и свобода на словото. Нормите цитирани от добър оратор са силно оръжие за „спасяването на държавата“. Властта на народа не бива да се игнорира. Демостен брани демокрацията, но е наясно, че трудно се съчетават власт и свобода. Юридическият словоред акцентира върху правата на гражданите, недопускайки видове привилегии.

В структурираната си реч, Демостен използва повторения на думи и изрази в началото на изреченията, задава риторични въпроси, свързани с етичните категории дълг, чест и „компрометиращ“ с антитези. Спазва и петчастен строеж, но не забравя индивидуалния подход към всеки отделен казус. Привлича аудиторията с въпросно-отговорни форми на изложението, въвежда действащо лице, за да напобори граматичен диалог. Тази пестрота и разнообразие от прийоми придава неповторимост на Демостеновите речи още приживе. Квинтилиан нарича Демостен „законодател на ораторското изкуство, в чиято реч нито липсва нещо, нито има нещо излишно.“ [4]

Отпечатък на Демостеновите речи намираме и в България. Последователите на Магнаурската школа в Константинопол – Кирил и Методий, Йоан Екзарх били добре запознати с беседите на древногръцкия философ. Още в ранна детска възраст цар Симеон (864 – 927) изучава детайлно дискурсите на Демостен и Аристотел. Приписват му качества като рационалност, благородство и справедливост, благодарение на изучаваните от него словесни изрази на мисълта на двамата антични философи.

Само човек несъгласен с тежобите на времето, търси най-доброто за себеподобните. Словесният дар и вкоренената му слабост към истината подтикват философа да създаде речи, полезни за демократичната уредба на една държавя, а съдебната му реторика намира приложение само тогава, ако народът я одобри. „Все пак аз виждам, че красноречието на оратора се преценява от слушателите. Ако вие изслушате оратора и сте съгласни с

него, значи според вас той разсъждава правилно.“ [5] Демократичната природа на Демостен, съчетана с парламентарния му опит, превръщат всяка идея в начало, а началото в развитие.

Като пример за красноречие, Квинтилиан сочи Марк Тулий Цицерон (106 – 43 пр.н.е.). Той издига на пиедестал неговите речи, маниера на говорене, одобрява гържавната и обществена дейност, с която Цицерон се занимава, защото влияе положително върху гържавните дела. Възхитен е от защитната реч на ретора срещу Милон. Аргументът на Цицерон в защитната реч е, че убийството на Клодий било извършено в полза на гържавата. Политическият оратор вдъхновява и убеждава аудиторията. Цицерон разделя аргументацията на две части: доказване чрез примери и умозаклучения. Различават се логическа, психологическа, етична аргументация. Защищава всички морални ценности и общочовешки идеи.

Цицерон приема реториката като част от гражданската наука. „За оратора“ (55 г. пр.н.е) е трактат, посветен на ораторското изкуство, в който Цицерон изяснява естеството на реториката, структурата на речта на ретора и не на последно място моралните и философски аспекти на образа на оратора. Трактатът разработва детайлно въпросите на съдебното красноречие, видовете речи, езика и стила на речта, методиката за подготовка на устното публично изказване и неговото произнасяне. Самият труд е разделен на три книги. В първата – образът на идеалния оратор (качествата му), а във втора и трета книга обект на разглеждане е изкуството да се убеждава (чрез добре подредени и правилно избрани реторически материали). Изкуството на спора и аргументацията, Цицерон учи при философа Пилон Лариски. Упражнява се в изнасяне на съдебни речи, които приема да защитава безвъзмездно.

Наред с кариерата в съда и политиката, Цицерон създава редица теоретични произведения, в които разработва проблемите на историята и теорията на реториката. Качествата на оратора са основния двигател на добрата реч. Той сравнява оратора с пълководец и поставя високи изисквания към него. Освен моралните качества, трябва да притежава високо образование, да познава юриспруденцията и историята. Той напътства, че трябва да се сочат точно историческите факти, мястото на действие, а това което се излага трябва да е спокойно и непринудено, думите да се леят плавно, да учат и да предпазват [7]. Разработва техника на конструиране и произнасяне на речта; за родовете и видовете ораторско изкуство; за качествата на оратора.

Според Цицерон красноречието идва от основателите на градове и на законодателите, на които им е била нужна сила. Както и Аристотел

твърди, държавата е общество, което се ползва с човешки разум и общото благо надделява над личния интерес.

Кое е справедливо и кое е несправедливо? Отношението между право и справедливост е предмет на социална регулация в обществото. Правото като форма на обществено съзнание създава, контролира и поддържа реда в държавата. Като загрижен държавник за качеството на конкретните закони, Цицерон защитава тезата, че законите на държавата трябва да бъдат ориентирани към всеобщите природни закони, към добродетелите и към връзките с боговете, а ако следват само чистата полза, изобщо няма да има справедливост. С тези разсъждения, Цицерон подкрепя древногръцките философи, които отделят реториката от справедливото. Пример за неговата реторична мисъл са беседите на Сократ, диалозите на Платон и речите на Демостен. За него и философията, и реториката са „благородни изкуства“, но рядко се срещат добри оратори „истински и съвършен оратор е този, който умее да говори по всички въпроси богато и разнообразно“ [8]. Каузалната предопределеност на красноречив оратор и авторитетна реч е философското познание. Съприкосновението му с политика, право, природни науки дава концептуален смисъл на процесите, свързани с положително развитие.

Неоспоримо е еволюционното значение и на Демостеновите речи, и на политическото и съдебно красноречие на Цицерон. Дълбочината на историческите факти и културните събития придават особен завършек на словата им. Превес има демократичното управление, моралният образ на ретора и неговата ерудираност. Важни за тях са държавно организираното общество и значимите последствия от прилагането на реторическите дискурси.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Аристотел. Реторика. – София: Захари Стоянов, 2013.
2. Демостен. Филипика. – София: Рата, 2006, с. 24.
3. Демостен. Филипика. – София: Рата, 2006, с. 57.
4. Демостен. Филипика. – София: Рата, 2006, с. 86.
5. Демостен. Филипика. – София: Рата, 2006, с. 76.
6. Квинтилиан. Обучението на оратора. – София: Софи-Р, 1999.
7. Цицерон, М. Т. За оратора. – София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 63-64.
8. Цицерон, М. Т. За оратора. – София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 34.

НАУЧНИТЕ КОНФЕРЕНЦИИ – ЕВОЛЮЦИЯ В ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА „ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ“ В РУСЕ

Юлий Йорданов

Дружество „Будители“ – област Монтана

Резюме: *Интересен поглед върху мястото и ролята на научните конференции с международно участие в катадневното битие на Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ в Русе отправя в доклада си литературният критик Юлий Йорданов – член на Съюза на българските писатели. На базата на солидните проучвания върху тяхното организиране и провеждане, както и собствените си наблюдения, защото лично той е участник в пет от тях, докладчикът осветлява възлови моменти от иновативната работа на библиотеката, дала еволюционното си отражение.*

Несъмнено докладът се явява с оценъчен характер и постига целта на конференцията: интерпретира различни гледни точки за еволюционните процеси в обществото и моделите на развитие в науката, културата, социума; интерпретира различните теории, учения, доктрини, които имат важна обществено значима стойност и последствия в миналото и днес.

Ключови думи: *научни конференции, еволюция, библиотека, участник*

THE SCIENTIFIC CONFERENCES – EVOLUTION IN THE ACTIVITY OF LYUBEN KARAVELOV REGIONAL LIBRARY IN RUSE

Yuliy Yordaniv

Buditeli Association – Montana, Bulgaria

Summary: *An interesting glance towards the place and role of science conferences with international participation in the everyday life of the Regional library “Lyuben Karavelov” in Ruse casts in his report the literary critic Yuliy Yordanov- member of the union of the Bulgarian writers.*

On the basis of thorough research on their organization and carrying out, as well as his own observations, because he himself has taken part in five of them, the reporter enlightens on basic moments of the innovative work of the library, which has given its evolutionary reflection.

Undoubtedly, the report has evaluative character and achieves the objective of the conference: it interprets different points of view on the evolution processes in the society and the models of development in science, culture and community; it interprets different theories, studies, doctrines which have important communally significant value and consequences in the past and today.

Keewords: *science conferences, evolution, library, participant*

Хранилница на писмена – такъв символ в съзнанието ми се появява, щом се отвори дума за термина библиотека. Или иначе казано – богата съкровищница за черпене на знания. И това никак не е случайно, защото българските библиотеки винаги са били и си остават огнищата на духовността още от времето на тяхната поява. А светлината и жаравата, която излъчват, препускат през времето, за да стигнат до нас, благодарение на апостолското дело на техните труженици.

Сигурен съм – без капчица съмнение – това определение с най-голяма сила важи за Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ в Русе, защото дунавската столица на България е широко отворената врата на Отечеството ни към европейските ценности. Доказателство за това е обстоятелството, че точно тук свое поле за заложите си са извявявали кажиречи всички възрожденци, просветители, будители на рогната ни духовност и свят.

Не бива да се изненадваме, че само десетилетие след създаването на Националната библиотека „Свети свети Кирил и Методий“ в София се полагат основите на Русенската библиотека. А извършените след Освобождението от османските завоеватели дълбоки обществено-политически и икономически промени пораждаат условията за културен подем на града. Така сред по-просветените среди от русенското общество постепенно назрява необходимостта от широко обществено ползване на книгата и желание за създаване на градска библиотека – една от най-ранните в Отечеството ни.

Разлиствайки пожълтелите страници на историческата летопис, виждаме как през 1888 г. културни дейци с материалната подкрепа на Градската община полагат нейните темели. Те са членове на просветното дружество „Дунав“, основано в Русе през септември година по-рано. Към 12 септември 1889 г. действителните му членове са 78, между които граждани от съсловие то на най-висшите чиновници в града. В чл.1 на Устава на дружеството специална точка казва: „2) да тури основа на една градска библиотека“. Вестник „Славянин“ в брой 16 от 16 септември документа, че председателят на дружеството Иванчо П. Чорачиев изтъква приоритетната задача за създаване на библиотека и дава отчет за двегодишната дейност в тази насока: „В салона на Дружеството се намира една читалня, в която се получават не само няколко немски вестници..., но още и следващите на български, френски и руски език вестници и издания: „Свобода“, „Пловдив“, „Македония“, „Народни права“, „Напред“, „Славянин“, „Исток“, „Искра“, „Зорница“, „Юридическо списание“, „Труд“, „Библиотека Св. Климент“, „Държавен вестник“, „Independence Belge“, „Stamboul“, „La Liberte Roumaine“, „La Revue de l’Orient“, „L’Illustration“, „L’Economiste“, „Всемирная

илюстрация“, „Русская мысль“, „Вестник Европы“. Библиотеката на Дружеството съдържа в настояще време: 151 тома съчинения на французки, руски и български езици, а също и излезлите до сега 7 гол. тома на „La grande Encyclopedie“. При това тези дни се очакват поръчките в странство нови книги за стойност около 400 лева.“

Проследим ли хода на дейността, виждаме как от месец юли се води статистика на посещенията в читалнята на Дружеството, които са средно 15 души на ден. Просветното дружество „Дунав“ заема няколко стаи в новопостроената къща на ул. „Княжеска“ № 1 – собственост на големия русенски възрожденец Йосиф Дайнелов – съратник на Г. С. Раковски, за които е плащало 1 200 лв. годишен наем.

На заседанието на Общинския съвет на 11 февруари 1888 г. кметът Петър Винаров (1851 – 1926) внася доклад за създаване на градска библиотека. Явно е човек с определен афинитет към културата и просветата и е негова голямата заслуга за обсъждане и вземане решението за откриване на библиотеката. Наредено е на дружество „Дунав“ с гласуването от Общинската управа още през 1887 г. 1 500 лв. (по тогавашния курс), отпуснати съобразно Закона за общините от 19 юли 1886 г., да закупи книги, след като общинарите одобрят заглавията, и да им се сложи печат „Русенска градска общинска библиотека“. Така 30 000-ят тогава Русе се сдобива с обществена библиотека.

През следващата 1889 г. са гласувани 1000 лв. за закупуване на чужда литература. На 18 април 1890 г. в Русе идва на посещение министърът на просвещението Георги Живков и обещава на кмета ежегодна министерска субсидия за библиотеката в размер на 7000 – 8000 лв., но при условие, че се осигури подходящо самостоятелно помещение, до което да имат достъп всички русенски граждани. По-късно е отпусната еднократна сума. Дружество „Дунав“ предава помещенията си за нуждите на библиотеката, както и целия си инвентар и книжното си богатство, набавено с общински и дружествени средства. Всъщност Русенската градска библиотека тръгва самостоятелно като подведомствен институт на Русенската градска община. Между февруари и май 1891 г. е назначен за библиотекар учителят по музика Атанас Паунов, и един прислужник. Общината гласува 5 000 лв. за официално откриване на библиотеката и за издръжката ѝ през текущата година. В „Русенец“ в брой 11 от 22 септември 1893 г. пише остро за необходимостта от кредит поне 15 000 лв., за да се открият библиотечни филиали в крайните квартали, да се премахне въведеният залог, внасян от читателите и библиотеката да стане безплатна. Тези прогресивни и смели за тогава препоръки се осъществяват десетилетия по-късно.

За официалното откриване на библиотеката е създадена комисия, сред чийто състав забелязваме директора на Мъжката гимназия – ломчанина с непоклатим възрожденски дух Димитър Маринов, учителя по литература Никола Бобчев, председателя на Окръжния съд Иван Божков, адвокатата Тодор Тодоров и търговеца Христо Кръстев. Тя изработва Правилник за вътрешния ред и извършва подбор на закупуваната литература.

Новооткритата Русенска библиотека получава най-гълзотрайна и ценна помощ от Библиотечния комитет, а комисията по откриването прераства в постоянно действащ орган, изпълняващ обществени функции за съдействие и контрол на библиотеката. Съставът на комитета и действащият правилник се утвърждават от общинската управа. Председател е кметът на Русе, а секретар – завеждащият библиотеката. За членове на комитета се предпочитат хора с научна подготовка и специални интереси към институцията. Библиотечният комитет просъществува до 1926 г. Така през 1888 г. успешно заработва един от първите културни институти в град Русе. В пълноводния талвег на историята, от първия устрем на българина към просвета и образование, през праговете на времето, и днес продължават да са живи потребността и желанието на русенци да имат своя образцова градска библиотека.

В наши дни Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ има съвсем нови послания и дейности. Те са посветени на модерния прочит на историята, на технологичното бъдеще и на познанието ни за света в дифузията от култури и битност, в динамиката на общоевропейските процеси и потребностите на човека от 21-вото столетие. Сега мисията е да създава и поддържа условия за устойчиво културно развитие и духовно консолидиране на общността; да предоставя качествени информационни, образователни и културни услуги; да осигурява равни възможности за достъп до образование и активно участие в обществения живот на жителите на Русе и региона; да подкрепя ученето през целия живот като интегрален елемент на обществото на знанието; да предлага иновативни услуги и решения в полза на местната общност с оглед нейните потребности, тъй като потребителите не са просто клиенти, а са „виновници“ за съществуването на библиотеката.

Осъществявайки тази си мисия, екипът на библиотеката от 2014 г. полага темела на нова дейност – научните конференции с международно участие. „Идеята се роди някак от самосебе си – сподели с мен директорката на библиотеката Теодора Евтимова. – През 2014 г. трябваше да отбележим няколко годишнини: 125 на нашата библиотека, 180 от рождението и 135 от смъртта на патрона Любен Каравелов, 145 от издаването на неговия вестник „Свобода“ и 145 от създаването на БРЦК в Букурещ. Тези

годишнини по своя характер са респектираши и ние доста умувахме как да ги честваме. Не пожелахме само по библиотекарски да ги почетем. Затова искахме да включим и други хора – историци, научни дейци, творци и решихме да направим научна конференция. Съдействие получихме от председателя на фондация „Васил Левски“ проф. дин Иван Стоянов, който прие да стане научен ръководител на конференцията. Поканихме доста хора – специалисти и проявата надмина очакванията ни. Проф. Стоянов предложи и издадохме докладите в специален сборник, който всъщност е годишник на фондацията. Ентузиазирани от случилия се успех, си поставихме задачата тези конференции да станат ежегодни, традиционни, като специално обмисляхме темите им. И... така е и днес.“

Началото е поставено с 30 доклада и научни съобщения. Сред тях се открояват: „Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ в Русе празнува юбилейни 125 години“ на директорката Теодора Евтимова, както и тези, свързани с патрона, изнесени от: проф. д.и.н. Иван Стоянов, проф. д.и.н. Виктор Иванович Косик, проф. д.и.н. Николай Червенков, Стоян Комитски, засл. доц. Живогар Душков, гл.ас. Никола Бенин, Йордан Палежев, доц. д-р Руси Русев и други.

По повод 110-годишнината на видния русенец, големия български писател – страдалец Змей Горянин през 2015 г. конференцията бе на тема „Змей Горянин – Непознатият“. За нейното реализиране заслуга имат 25 докладчици, сред които се открояват със своята фундаменталност разработките на доц. д-р инж. Атанас Колев, засл. доц. Живогар Душков, гл.ас. Никола Бенин, Катя Зографова, Крум Гергицов и още мнозина други. За тази конференция получих покана за участие и направих в Русе моя дебют с доклада „Змей Горянин – потъналото злато“.

„Незагасващият интерес към творчеството на Светослав Димитров, по-известен с литературния си псевдоним Змей Горянин, се подклажда неусетно от всяко докосване до която и да е творба на писателя, защото дори и да е в архаичната форма на стария правопис, тя вълнува съвременния читател със заложените в нея хуманизъм, любов, признание и преклонение към родния край и към България.“ – отбелязва в доклада си доц. Колев. С тази си оценка фактически той направи лаконична характеристика на този творец – мъченик в епохата от тоталитарния период в развитие на родната ни литература.

Изкачвайки се на следващото стъпало към върха на своята дейност, се явява научната конференция, белязала 2016 г. Тя е с оригиналната по замисъла си тема „Виното – история и вдъхновение“. Директорката Теодора Евтимова дава точната мотивировка на форума в своето въстъпле-

ние: „Виното е било и ще бъде траен културно-исторически, естетически, философски и консуматорски белег на всяко следващо съвремие.“ А в поздравителния си адрес еврокомисарят Мария Габриел оценява конференцията: „Бих желала специално да приветствам организаторите и участниците за ентузиазма и стремежа да представят един нестандартен поглед на културните, естетическите и икономическите практики в съвременното общество, пречупени през темата за виното като стопанска, културна и битова модернизация през ХХІ в.“

Несъмнено този поглед е осторожен, защото е направен от сериозен брой – 37 – доклади и научни съобщения на специалисти с научни и практически успехи. Научен ръководител бе проф. д-р Иван Маразов. А библиотеката-домакин продължава да е културна институция с нова визия и атрактивна социална територия за култура и изкуство в културно-икономическия и туристическия календар на Община Русе и Дунавския регион, като част от голямото европейско и световно пространство за обмен на култури, битност и взаимно обогатяване. Доказателство за това е международното участие в конференцията и високото равнище на дебатите в трите секции. В моя доклад „Лозето и виното в традициите на северозападняка“ на базата на солидни проучвания върху народното творчество от западната част на Северняшката фолклорна област, изследванията на учени като акад. Михаил Арнаудов, проф. Христо Вакарелски, етнографа Димитър Маринов, писателя Цани Гинчев и собствени наблюдения осветлих възлови моменти от поминъка и производството на напитката в празнично-обредната система на населението.

Свежо, иновативно и в същото време загълбочено тълкуване на вековечния феномен СВОБОДАТА се е опитал да направи екипът на библиотеката с научната конференция през 2017 г. на тема „Свободата вчера, свободата днес, свободата утре – на върха на копието ли е?“. Трудно ще ми е да посоча колко хора с различни интереси са работили по казуса свобода, а още по-непосилно ще ми е да посоча колко листи са изписани по този повод. А като гледах колко докладчици се явиха на четвъртата научна конференция на русенските ентузиазирани библиотекари – 54 – се радвам за тяхното намерение, жънещо от година на година успех след успех. От свой специфичен ъгъл тълкува темата научният ръководител чл.-кор. проф. д.и.н. Иван Илчев в пленарния си доклад: „Дали пък терзанията ни, съмненията ни не са резултат от вкорененото неудоволствие, че не НИЕ се освободихме, а НАС ни освободиха?“ Въпросът е кардинален и поражда планина от дискуссионни анализи. И те се състояха в четирите секции на форума. Моят доклад „Свободата в творческия „яз“ на Яна Язова“ привлече

Вниманието на аудиторията в три аспекта на трактовката за свободата: в лиричността, белетристичността и личностното поведение на известната с трагична си слава популярна след 1987 г. българска писателка – страдалец Яна Язова.

Набрали солидна инерция и сериозен организационен и творчески опит, библиотечните дейци се хвърлиха с още по-голяма жар да подготвят петата си конференция. Този път избраха една изключително шекотлива и дискуссионна тема „Истини и лъжи за факти, новини и събития“. Сигурен съм, че на пръв поглед всеки от нас би погледнал лековато и веднага би изложил немалко аргументи и... ще се изложи. Защото казусът е лесно достъпен, но я се заемете да пресееете истината от неистината! И 69-имата докладчици в това число и тези от чужбина, темелно се бяха заели да осветлят тезите, които буквално разнишваха в разработките си.

С изключително атрактивен доклад се явих на конференцията – „Маскарлъците и истината за строежа на сегашната сграда на Националната библиотека „Свети свети Кирил и Методий“. На базата на моите неимоверно солидни проучвания върху казуса, отношението на обществеността, действията и по-точно бездействието на държавните институции към него и най-вече свидетелстването на информатора проф. Тодор Боров, който в годините 1944 – 1949 е директор на библиотеката, и строежът на сградата става негово кауза, както и собствени наблюдения на базата на документите, хвърлих обилна светлина върху възлови моменти от превратната съдба на библиотечната сграда и съпроводените маскарлъци. Ето с този доклад доказах твърдението на големия философ и писател – наш съвременник Умберто Еко, че библиотеката съдържа едновременно свидетелства за истини и свидетелства за лъжи.

Шестата научна конференция премина при още по-висок рейтинг и при най-голям брой докладчици – 90. Обяснявам си това обстоятелство, може би с предизвикателната тема „Идеи, идеали – възход и крушение“. Както сподели директорката Теодора Евтимова „Темата събира различни гледни точки, които са променяли същността и корените на човешката цивилизация, за да формират нови общности и да предизвикат обединения от народи и култури. Мащабна и амбициозна, на пръв поглед дори непосилна задача – да съберем много и различни виждания, становища и тези по една толкова разнопосочна тема. Но богатата и разнолика палитра от имена на учени и изследователи, включили се в конференцията, за сетен път доказват, че невъзможни цели няма.“ Това настина го доказва състоялият се форум.

Ръкавицата хвърли научният ръководител проф. д.и.н. Вера Бонева, която с пленарния си доклад „Тая знаменита къща“: домът на Любен и

Петко Каравелови в Копривщица“ даде тон за високо вдигната летва на изследователските разработки. Той се пасна с духа на конференцията, посветена на 185-годишнината от рождението и 140-годишнината от кончината на патрона на библиотеката Любен Каравелов. Умело тя представи родината къща на Любен Каравелов като духовен топос и начало на едно значимо човешко дело, като художествена реализация в творчеството на писателя, като туристическа дестинация; проследи процеса на музеефицирането на обекта, състоянието и развитието на експозицията, превърнала се в „портал към съкровени ценности и традиции“.

С не по-малка сила на звучение бяха и докладите на проф. д-р Димитрина Изнатова-Цонева, проф. д-р Добромир Добрев, проф. д-р Юлиан Куюмджиев, проф. д-р Надежда Маринчевска, проф. д-р Симеон Недков, засл. доц. Живоदार Душков, Боян Ботйов, Стоян Комитски и още, и още.

Моето всъщност пето участие в русенските форуми бе с доклада „Романът „Левски“ – възходът на Яна Язова и крушението на нейните екзекутори“. За всеки непредубеден читател става ясно какъв е температурният градус на тази криминална драма, завършила с жертва – самата Яна Язова. Може да се каже, че общо взето, вървейки по нейните стъпки, вече всичко е ясно. И тук най-ярко изкрystalизира възходът на авторката. Но на позорния стълб се изправят нейните екзекутори! Ама дали наистина е така? Да! Несъмнено, защото като отворя томове с произведенията на Язова все откривам по нещо ново. Това ме кара да смятам поне две неща: или тя по характера на творчеството си е оставила възможност изследователите да се взират още по-задълбочено, или пък са все още не докрай разорана целина, която те примамва да забиеш по-дълбоко плуга на своето изследване. И да усетиш антиподите: яниното величие и крушението на нейните похитители.

Днес провеждаме седмото издание на научните конференции под надслов „Еволюция срещу революция или за моделите на развитие“. И както сами се досещате отново се изправяме пред солидна философско-социологическа дилема. Сам за себе си избрах тема на доклада „Научните конференции – еволюция в дейността на Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ в Русе“. Защо? Защото в него се опитвам да докажа – според скромните ми сили, че тази нова форма на работа, предприета от библиотечните пчелички е дело, което едва ли не е еволюция в традиционната им дейност. Нали еволюцията най-общо казано означава процес на растеж, промяна или развитие. Ето така библиотеката – институцията с идеологически функции, еволюирайки, продължава да е истинското място за досег на русенци с необозримото духовно богатство на един от най-евро-

пейските и модерните градове в България. Именно чрез библиотеката градът успява да опази харизматичното си излъчване на оригинален и неподражаемо артистичен град, много по-пъстър и по-различен от сивотата и еднообразието на праволинейната доктрина за хармонично развития човек.

И още нещо: то е свързано с притчата за възпитанието през първите седем години от живота на човека. Библиотеката е жив организъм и със своите действия възпитава и самата тя се възпитава. Първите седем години на научните конференции на библиотека „Любен Каравелов“ вече минаха. И мисля, че наред с конкретната библиотечна дейност с тези конференции вие, уважаеми библиотечни дейци, реализирате в жива практика казаното от вашия патрон: „Действие и противодействие — в това се състои сичката история на човеческото. Напред се хвъргат хората за това, за да се върнат утре или в други ден назад; а измъкват са назад само защото, за да са съберат със силите си и да прескокат голямо пространство напред...“.

Благопожелавам ви рекорден скок напред!

БИБЛИОГРАФИЯ

Българско Възраждане – идеи, личности, събития – годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“, том 15, София 2014.

Теодора Евтимова Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ в Русе празнува юбилейни 125 години, Българско Възраждане – идеи, личности, събития – годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“, том 15, София 2014.

Змей Горянин – непознатият – сборник, Русе 2015.

Виното – история и вдъхновение – сборник, Русе 2016.

Свободата вчера, свободата днес, свободата утре – на върха на копчето ли е? – сборник, Русе 2017.

Истини и лъжи за факти, новини и събития – сборник, Русе 2018.

Валерия Йорданова 130 години Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, Истини и лъжи за факти, новини и събития – сборник, Русе 2018, том 1.

Юлий Йорданов Романът „Левски“ – възходът на Яна Язова и крушението на нейните екзекутори – Идеи, идеали – възход и крушение, сборник, Русе 2019.

ЕВОЛЮЦИЯ НА БИБЛИОТЕКАТА ЧРЕЗ БЕНЧМАРКИНГ И СЪТРУДНИЧЕСТВО

Вилма Йованова
Зоран Костовски

Национална установа университетска библиотека „Гоце Делчев“, Штип
Република Северна Македония

Резюме: Библиотеките свързват хора, общности и нации, иницирайки идеи и събития, поради което предлагат своите човешки и технически ресурси за взаимно сътрудничество и съжителство чрез различни форми на работа в мрежа на всички свои целеви групи потребители. Услугите за публична библиотека трябва да бъдат въведени и подобрени по примера на опита на библиотеките от всички континенти по света, адаптиране към автентичната среда и ситуации, действащи между различните мултикултурни общности.

Националната институция – Университетска библиотека „Гоце Делчев“ Штип, започвайки от 2008 г. нататък, е провела съвместни събития с Градската библиотека Загар, Хърватия, с Регионална библиотека „Димитър Талев“ – Благоевград, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе и Градска библиотека Ягодина, Сърбия, с което потвърди обещанието за прилагане на бенчмаркинг в международното сътрудничество на библиотеките, включително общините Кюстендил и Стражица. Проектите за сътрудничество, които допълнително потвърждават тези действия, включват сътрудничество с македонското посолство в Париж, библиотеката в Истанбул, Турция и всички други международни проекти, които Министерството на културата е признало за важни и свързани с финансовата подкрепа.

Библиотеките в Русе и Штип имаха възможността да разширят сътрудничеството си в съвместни дейности чрез изграждане на мрежи с други институции и организации, като INELI Balkans (Международна мрежа от развиващи се библиотечни иноватори на Балканите). Друга организация е EIFL – PLIP (Електронна информация за библиотеки – Програма за иновации на публичните библиотеки), чиито проекти възпроизвеждат успешни истории в библиотеките по света. Еволюцията на библиотеките чрез международно сътрудничество и сравнителен анализ отваря много врати за нациите, които се обединяват и стартират партньорства за бъдещи европейски проекти на много нива, включително партньорства с други съответни институции.

Ключови думи: библиотеки, общности, международно сътрудничество, партньорства, бенчмаркинг, работа в мрежа, еволюция.

LIBRARY EVOLUTION THROUGH BENCHMARKING AND INTERNATIONAL COLLABORATION

Vilma Jovanova

Zoran Kostovski

National Institution University Library “Goce Delcev”, Shtip
Republic of North Macedonia

Summary: *Libraries connect people, communities, and nations, initiating ideas and events, therefore offering their human and technical resources for mutual cooperation and coexistence, through various forms of networking of all its target groups of users. Versatile public library services should be introduced and upgraded following the example of the libraries’ experience from all continents in the world, customized for the authentic environments and situations, acting between the various multicultural communities.*

National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip, beginning from 2008 onwards, has implemented joint events with the City Library Zadar, Croatia with the Regional Library “Dimitar Talev” Blagoevgrad, the Regional Library “Ljuben Karavelov” Ruse, and the City Library Jagodina, Serbia, with whom it has affirmed the pledge to implement benchmarking in the libraries’ international cooperation, including the municipalities of Kjustendil and Strazica. The cooperation projects that further confirm these actions include cooperation with the Macedonian Embassy in Paris, the library in Istanbul, Turkey and all other international projects which the Ministry of Culture has recognized to be important and relevant to financially support.

The libraries in Ruse and Shtip had the opportunity to extend their cooperation in joint activities through networking with other institutions and organizations, such as INELI Balkans (International Network of Emerging Library Innovators / Balkan region). Another organization is the EIFL – PLIP (Electronic Information for Libraries – Public Library Innovation Program) whose projects replicated successful stories in the libraries in the world. The evolution of libraries through international cooperation and benchmarking opens many doors for nations coming together and putting in motion partnerships for future European projects on many levels, including partnerships with other relevant institutions.

Keywords: *libraries, communities, international collaboration, partnerships, benchmarking, networking, evolution.*

The mosaic of services offered by the public libraries can be seen through the evolution of the libraries and their transformation, following experiences of the libraries from all continents in the world, acting between the various multicultural communities and customized for the authentic environments and situations. The mission of the public libraries is to create a possibility for all the citizens to read, acknowledge, and get informed in order to strengthen their personal, cultural, spiritual, and democratic potential. It is also to help them get to know and use the benefits of the new information and communication technologies which help them

to spend their free time in a creative and quality manner. On that matter, the library connects the people by offering them space and lending them a hand for interpersonal cooperation and living together.

On the other hand, the libraries through its services should inspire acquiring a general knowledge, professional and research work, connecting the wider population, and initiating different forms of networking of their target users.

The customer focused method in their work is key for successfully connecting the mosaic of services. The institutions depend on their users, so in that case, the libraries should understand the ongoing and future necessities of their user base, to answer their requests, and to be ready to surpass their expectations.

The diverse services offered by the public libraries, requested by the communities, should be implemented and upgraded by following the experiences of the public libraries throughout the world but adjusted to local conditions. There are numerous projects, ideas, and implemented activities on the world stage that should be researched and discussed in order to be implemented in local libraries and communities, which actually represents the process of benchmarking in the libraries. These experiences are a good base for initiating new and innovative services or even upgrading the current services provided by the public libraries.

Coming from those ideas, the National Institution- University Library “Goce Delchev” Shtip, beginning from 2008 onwards has organized several events and has opened many opportunities for international cooperation. First of all, in Zadar in Croatia, a meeting was organized for representatives from our Library and the City Library Zadar where a Treaty for Cooperation was signed. By signing the Treaty, both the libraries have committed themselves to cooperate and exchange professional knowledge, practical experiences and work on international projects. The libraries signed this Treaty with the goal of setting an example for other institutions in their respective countries with common historical ties and European future. It inspired a cooperation on cultural level in the municipalities and in the Zadar County. The National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip has hosted guests from Croatia several times, especially for the annual event organized by the municipality “Shtip Cultural Summer”, as well as visiting other Macedonian cities through the project “Hot Cultural Wave”. The Croatian culture was promoted through an art exhibition and literary exhibition of renown artists and writers from Zadar, followed by years of amazing collaboration. The Zadar library’s director, Ivan Pehar, MA alongside Professor Tatjana Aparac Jelusic, PhD visited Macedonia. The National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip together with National University Library “St. Climent of Ohrid” from Skopje, organized a lecture in Shtip presented by the two eminent professors from Croatia.

There are many ideas for connecting the communities and nations and all it takes is to take care for the friendships and the good joint experiences, so that’s way,

representatives from the National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip visited the City Library Zadar to “Present the authors from Shtip.” This collaboration continued in April, 2018, through presenting and holding lectures about the edition “135 Volumes of Macedonian Literature” with an emphasis on the period of the Macedonian literature between the IX and XVIII centuries, as well as presenting the rich, publishing activity of the library from Shtip.

As our neighboring country, Bulgaria is quite similar in terms of library development. Library professionals from Bulgaria payed us a visit during the cultural events part of the “Shtip Cultural Summer”, which further confirmed our international collaboration. In Blagoevgrad, a meeting took place between the library from Shtip and the library “Dimitar Talev” from Blagoevgrad, when we signed an Agreement for cooperation between the libraries to popularize the joint cultural activities. The Agreement was an intro to the joining of the two institutions for future projects and programs. A research project followed, named “Research in libraries and archives in Blagoevgrad, Bulgaria”. Currently, we are collaborating with the library from Blagoevgrad in terms of research and activities connected to the libraries’ cultural treasure, written about Blagoevgrad, that we have in our Library.

Another example of international cooperation in related activities is the event “Night with Andersen” through which children from Macedonia and Bulgaria, this time from the Regional Library in Ruse, had a Skype video conference to promote their activities related to Hans C. Andersen, or the Day of Children’s Literature. The project was implemented thanks to the collaboration with Silva Vasileva, a librarian and innovator always ready to cooperate on library projects.

The collaboration continued by including the municipalities and the libraries through joint activities with the Municipality of Strazica in 2016 and Kjustendil in 2017.

In Strazica, our library promoted the “130 Volumes of Macedonian Literature”, the project funded by the Ministry of Culture, which brought around hundred classic Macedonian literature works to the readers at a decent price. Otherwise, the municipalities of Shtip and Strazica had a signed memorandum from more than ten years ago and renew the same one with enriched activities and opportunities for collaboration on the field of culture, education, and preparing international projects. Strazica awarded the municipality award “Angel Karalichev” to the National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip.

In 2017, a delegation from the library in Shtip visited the cultural institutions in Kjustendil, Bulgaria where a Memorandum for collaboration and understanding was signed between our library the the Library “Bratstvo” from Kjustendil. The libraries’ representatives met with the director and the librarians from the Regional Library “Emanuel Pop Dimitrov” in Kjustendil and also visited the librarite

“Probuda”. The Memorandum was a base for preparing and implementing joint projects in the field of culture.

In 2016, the National Institution – University Library “Goce Delchev” Shtip received the opportunity to organize an international project named “Joint experiences from related projects open the door to European projects” with the City Library “Radislav Nikchevic” from Jagodina, Serbia. Through the project, there was a study visit to the rural libraries in the villages of Glogovac and Bagrdan, a discussion and experience exchange from similar projects, as well as organizing a literary evening for promoting the “135 Volumes of Macedonian Literature” in front of Jagodina’s public. The stay in Jagodina was used to pay an official visit to the city’s mayor, Mr. Ratko Stevanovic, in order to discuss a collaboration and initiating talks for establishing sister cities.

The meetings with the librarians and the director were actually presenting the “lessons learnt” connected to library work in terms of applying innovative, new, and diverse services to the users. The experience exchange helped to establish future activities for the farmers as target users to both the libraries.

All of these started with a single information which grew to become an idea to commence the successful project “Agrolib.Ja” from Jagodina, or in Macedonia named as “Library on wheel” or Infobus –library for the farmers, funded by the EIFL – PLIP program from the grant for replicated projects. The library of Jagodina’s project was successfully replicated from our library, thanks to the challenges and experiences that the director of Jagodina’s library, Mrs. Vesna Crnkovic has shared. This mobile library provided support to the farmers of Shtip and Karbinci municipalities in their effort to acquire knowledge according to their will. It delivered information in the field of agriculture and offered application of ICT skills. Through established Agricultural Corner within the mobile library –I NFOBUS, a bus equipped with laptops, high speed internet access and literature from different areas of agriculture it served the needs of the farmers.

The cooperation intensified when both the libraries from Shtip and Jagodina, participated at BIBLIONET 2016 in Kragujevac, at the professional-scientific gathering organized by the Community of local libraries of Serbia, related to legacies and library units. The library from Shtip participated with presenting the local authors Aco Shopov and Mihail Rendzov.

The life and work of the Shtip author Aco Shopov was presented at the gathering by Milena Ristova-Mihajlovska, MA.

During BIBLIONET 2016, we visited the City library, as well as the children library “Vuk Karadzic”, the American Corner in Kragujevac, the Eparchy’s library, the library in Topola, and the Museum and Mausoleum of the Serbian royal family Karadzordzevic. This gathering with more than 100 librarians from Serbia opened new

doors and bore many new ideas for a future joint collaboration whose preparation started even before BIBLIONET 2016 had finished.

Later on, two relevant literature collections from the Shtip library were presented in libraries in Istanbul, Turkey. These books were written in old Slavic language and Ottoman language and were for the first time presented outside of our borders. A catalogue of books was created alongside with a translation in English and Turkish language. During the study visit, representatives from our library met with their peers in Turkey and established a contact that would serve to preserve, conserve, and digitize these collections.

In the framework of the project “We learn French, we read Macedonian – connecting and developing culture”, in 2017 and 2019 different activities were implemented. The first year, an exhibition of art works was presented in Paris from the artist and journalist Dragan Ristov from Shtip, as well as a piano concert from Prof. Angele Mihajlovski, PhD, in collaboration with the Macedonian Embassy in France. Additionally, in Paris we presented the newest published editions of our library. Presenting the Macedonian culture in Paris in 2017 was coordinated and managed from Milena Ristova – Mihajlovska, PhD. In the framework of the same project, the reading public from Shtip had the opportunity to follow through the library free courses for French, educational workshops for writing essays in French, etc. During this project, in 2019 a delegation from Shtip organized a lecture and presentation of the Macedonian literature in Paris. In coordination with the teaching staff of the National university for languages in Paris, INALKO, and according to the needs of the students, a lecture was held on themes from literature, language, and library activity by Zoran Kostovski, acting director of the Shtip library and Milena Ristova – Mihajlovska, PhD, a representative from the Faculty of Philology at the Goce Delcev University in Shtip. In INALKO we presented an exhibition of facsimiles of old and rare books which are preserved in the collection of the Shtip library. During the study visit in Paris, the representatives from Shtip were welcomed at the reception organized by the Ambassador of Republic of North Macedonia to Paris.

Talking about benchmarking, international collaboration and the evolution model, I would like to emphasize the INELI Balkans – International Network of Emerging Library Innovators in the Balkan region. Future Libraries NGO gave the chance to librarians from 12 countries from the Balkan to be trained together within INELI Balkans and made a big library evolution related to leadership and new services. The INELI Balkans two years training program was the unique model for public library employees to develop and sustain a network of public libraries in the Balkan region that encouraged knowledge-sharing, benchmarking and collaboration. Trainees were provided with the additional exposure and personal development necessary to progress rapidly within their libraries, to introduce and run new library

services, to gain the leadership and practical skills in order to form and sustain high-performance national and international partnerships and to engage actively in INELI Balkans. It included extensive online training about further developing the ability of emerging library Innovators to share knowledge, provide strategic planning, collaborate and develop Project Plans for new library services, through the e-learning courses, discussion in the e-forum, webinars, and practical exercises through interaction and twinning activities. There were also networking events including three annual conventions, which provided live training workshops, study visits, mentorship by library field experts and time for socializing. At the end it was an INELI family of librarians and experts that were always ready for international collaboration and experience exchange.

CONCLUSION

The libraries in the 21st century have to evolve and transform quickly enough in order to keep their relevance in the modern societies of lifelong learning, democracy and personal freedom. The libraries in these global, civic societies have to provide an easy access to information and communication, actively responding to the needs of the users to connect in their communities and nationally. The new trends in the world had led to an evolution and transformation of the library into multicultural centers (societal, informative, and cultural), making the library a center for exchanging information and establishing communication with different visions. In larger framework, with an international exchange of experiences, the level of the cultural institutions is upgraded which allows the improvement of librarianship and promoting, accepting and respecting differences.

International cooperation connects the libraries into joint and related activities, presenting its rich experience and heritage while teaching that the library is a friend, with the aim to offer the users more interesting, relevant and diverse services, content and information, following the road of its mission.

The networking and the signing of the Memorandum for cooperation, from one hand opens an opportunity for joint participation of the libraries in the civic events with an opportunity to apply to European and world projects from the field of the culture, as well as connecting the municipalities through libraries as bridges for cooperation that initiate a process of making sister-cities from the other hand.

The best proof that the friendship between the libraries doesn't end and continues through collaboration of the librarians, is this specific paper presented at your Conference, VII International Scientific Conference – Evolution vs. Revolution or for Development Models, initiated from Silva Vasileva, and implemented from friends-librarians from our library in Shtip.

БИБЛИОТЕКИТЕ - ВЪЗОбНОВЯЕМИ ЕКОСИСТЕМИ НА ЗНАНИЕТО

Йоана Корнелия Кристина Крихана, докторант

Национална асоциация на публичните библиотекари и библиотеки,
Букурещ, Румъния

Университетска политехника в Букурещ

***Резюме:** На фона на технологичното надмощие във всички сфери на живота, което определя новото поведение на потребителите, тази статия се застъпва за увеличаване на ролята на библиотеките като спусък за реална трансформация на общностите, чрез продължаващата симбиоза между нуждите на потребителите и съвременните библиотечни услуги, базирана на бином на библиотека-потребители и принципите на възобновяемите знания.*

***Ключови думи:** възобновяеми знания, наука за услугите, екосистема на услугите, трансформиращо обучение, вдъхновяващи библиотеки.*

LIBRARIES – RENEWABLE KNOWLEDGE ECOSYSTEMS

Ioana Cornelia Cristina Crihană, PhD Student

The National Association of Public Librarians and Libraries, Bucharest, Romania
University Politehnica of Bucharest

***Summary:** Amid of technology supremacy in all life fields that determines new consumer behaviors, this paper advocates for increasing the libraries role as a trigger for real transformation of communities, through the ongoing symbiosis between user needs and modern library services, based on the library-users binomial and the renewable knowledge principles.*

***Keywords:** renewable knowledge, service science, service ecosystem, transformative learning, inspiring libraries.*

Introduction

The increasingly obvious supremacy of technology in all areas of life has determined that current generations of library services users will develop new consumer behaviors. Today's users work according to the algorithms of computational thinking, have reaction patterns inspired by modern devices, most often reason by applying logical shortcuts and intuiting technique functionalities beyond the basic use of the computer. Practically pioneering the co-creation of virtual patents for objects of the future, current users of library services carry within them the embryos of the fundamental reform of knowledge, in all its forms. This paradigm shift entails the acute need to innovate both in the field of library services, and in particular to propose improved frameworks for interaction between the

various stakeholders involved in co-creating value with which libraries and users operate. The National Association of Librarians and Public Libraries – ANBPR, as a representative association of the Romanian public libraries, took over the leadership to become a visionary aggregator of the library reconfiguration proposals as an innovative service infrastructure for users, thus contributing to the crystallization of an ecosystem of co-created services, with the participation of users, which maintains the dynamic exchange of knowledge between the library and users, as part of the process of knowledge transformation.

Objectives

Our goal is to stimulate Library Information System – LIS specialists and users to perceive libraries as innovative service ecosystems, and the Association, as a whole, to become part of the reform process, being more aware of multi-directional knowledge flows in library spaces. Therefore, we want to advocate for the growing role of libraries as a trigger for change, through the ongoing symbiosis between user needs and modern library services. We also intend to propose a public debate on the importance of the library-users binomial from the perspective of transformative learning to help all public actors to evolve.

Why libraries as knowledge ecosystems?

Libraries include broad knowledge bases, skills, networks, resources, etc. and allow users to explore new territories of knowledge, in a participatory and stimulating manner. Also, libraries give users the legitimacy to propose their own value propositions linked to their current profile and to the increasingly refined exploratory needs of today.

Methodology

The role and importance of libraries as territories of renewable knowledge are presented and analyzed in a synthetic way. The basic particularities of renewable knowledge are taken into account, with what tools we operate in the analysis and evaluation of this typology of knowledge, how do the current flows of knowledge in libraries influence the conservation and action of renewable knowledge, etc.

Findings – A preliminary approach is offered regarding the study of libraries as certified and safe recipients of renewable knowledge and as storage of the perennial values of evolving humanity, and the premises for a deeper analysis of the intrinsic value of libraries as vectors of sustainability and resilience are outlined. of the communities of the future.

Research Limitations / Implications – This paper provides a conceptual overview of early-stage research, so there is not yet sufficient evidence that this conceptual model works.

Practical implications – This proposal, if continued by future research, will be beneficial from the perspective of both libraries, library service users and decision-makers in the field of information and documentation sciences and complementary.

Libraries, as public institutions of general interest, are not always able to put together sufficient knowledge to justify the inclusion of libraries on the public agenda and to recommend measures for strategic planning and reception of libraries by the heterogeneous public as territories of renewable knowledge.

Benefiting from complex resource bases, libraries offer a unique differentiator in the context of the current market for information and documentation services, namely institutional neutrality, which is an indisputable added value in terms of the importance and relevance of information and documentation services from public sources, especially in the context of digital expansion and web-based information.

Originality/value – This paper proposes to change the perception of libraries in the sense of receiving them as ecosystems of renewable knowledge, through a sound knowledge management, digital libraries, Internet access, other modern library services, with the support of technology.

We propose to start with a small group of 5 libraries to help them define, through modern modeling techniques, their empowered offer of innovative services. Then, through the partnership brokering method, we want to put these libraries in the equation of multilayered collaboration and propose a conceptual model of service ecosystem at national level.

Expected results

Once the conceptual modeling of library services is complete, we will create a community of practice, whose members will be ready to teach others how to extend the ecosystem of innovative services to the macro scale. ANBPR will develop an advocacy policy on the role of libraries in transformative knowledge and will propose a set of principles for validating the model of interaction between library-users in order to transform libraries into collective territories for creating value, in a dynamic, collaborative and user-centered manner.

In the context of the digital age, marked by the polarization of institutions empowered to operate with knowledge and democratization of access to information from anywhere, libraries are forced to innovate in order to preserve their relevance, usefulness and place in the consciousness of service users. Information, once accessible only in library spaces, has now become freely available on the web, with many users no longer finding a need to visit library spaces for information.

In the present days, the use of common goods and the knowledge sharing in communicating systems, totally or partially accessible, represents a critical dilemma. On the one hand, libraries operate with common knowledge, meaning "publicly known" knowledge, and, on the other hand, with distributed knowledge, representing accessible only based on not belonging to a certain privileged groups. The current major challenge nowadays is to find an optimal balance between common knowledge and knowledge shared in a distributed system, in order to keep the knowledge valuable,

by democratic access to it, but also by encouraging the ownership rights correct applying.

Knowledge management, data exchange, sharing information and common data are important pillars drivers in creating sustainable and resilient societies. Storing, reusing data and constantly updating knowledge can save costs, time and resources and can play a decisive role in rewriting the future of civilization. By mediating technological innovations, such as making big data analytics and AI applications available, it is possible to maximize the real value of data, whether it comes from academia, the private sector, or the public sector.

A large proportion of the data generated in the public sector already benefits from the democratization of access for general audiences, with re-use rights, a sustained approach and the Public Sector Information Directive. The situation of the liberalization of privately held data is, however, much more restrictive, as they cannot always be made accessible, but continue to provide valuable clues about the behavioral patterns of data consumption of citizens and institutions at all levels of society. On the other hand, data processed and manipulated in accordance with relevant legal regulations, with due regard for anonymisation, data protection and correct applying of intellectual property rights may also be published as open data. Therefore, we are witnessing the exponential growth of the benefits of universal data sharing, with quantifiable benefits for the sustainable and resilient development of societies.

Information based on data collection and inventory (in terms of semantics, content and usage) is critical to encourage public entities to understand, assess, anticipate and combat crises more effectively in areas such as urban planning, traffic safety, combating crime, environmental protection and public health care. Good data governance can lead to faster, more logical and more resolute responses in scenarios such as the financial crisis, pandemic, climate disasters, etc.

One of the essential objectives of any society that supports the fundamental emancipation of the human being is to empower all its citizens through access and use of information and knowledge: "Freedom to seek, receive and distribute information and ideas through any media and regardless of borders" and "participation in scientific progress and its benefits" are the human rights declared by the United Nations. The Charter of Fundamental Rights of the European Union also emphasizes that "everyone has the right to [...] receive and provide information and ideas without interference from public authority and regardless of frontiers".

Taking into account that people are the ones who emphasize the data value and create the premises for it to be understood and monetized, new ways of involving and empowering communities that do not master the language of data are needed. Considered as a renewable knowledge fund, common data can help monitor and assess citizens' impact and response to decisions and actions, and can help improve citizens' participation in the use of data with benefits for transparency, responsible

civic response and, last but not least, to a better return on investment of long-term effort and resources.

Stimulating and empowering people to understand, act and evolve through data exchange requires a change of cultural paradigm and important acquisitions in the field of training. Digital skills are needed to enable more citizens to become "information smart" to the point where they understand the basic principles of data and their meanings, basic logic and algorithms, their provenance, accuracy, coherence and complexity.

Data can be shared in several ways, using new technologies, most often through download or application programming interfaces (APIs) that allow the premises for live data access or allow the user to access those parts of the big data sets they have really need. Information security ensures authorization, authentication and access control. Blockchain technology has the potential to provide solutions for controlling information and access, as well as data security and confidentiality, and by its decentralized nature has the ability to make processes more democratic, transparent and efficient.

Starting with the appearance and expansion of digital technologies, people have gained more efficient access to their information space, finding in the virtual environment most of the essential information relevant to their existence, in all aspects of private and professional life. The web space has also become the scene of an enormous creative and imaginative potential, inspired by the presence of certain innovation-generating stimuli, which are the basis for building reform activities and projects on which the progress of organizations depends.

Innovation is a process of knowledge management, which involves the creation, integration, exchange and application of knowledge. In order for people to manifest and maximize their inventive talents, organizations must accept, facilitate and take seriously their inventive activities, be aware of their valuable contribution and their importance for the progress of the organization.

Based on the benefits of common knowledge, Michel Léonard, the author of the book named "Informational Light of Service Science illuminating the progress of Society" proposes the creation of common information assets consisting of information services to establish the basis for the progress of society.

Digital has the effect of making current practices more efficient and reliable, for example by automating administrative tasks. In addition, it leads to the emergence of new practices that go beyond social cohesion. Witnessing these transformations, today's libraries are facing a profound change in the way they are operating, but also in their principles and management mechanisms, based on regulations and legal provisions adapted to the information world. Based on the benefits of common knowledge, the libraries could contribution to the creation of common information

assets consisting of information services to establish the basis for the progress of society.

Taking into account that today's society values creativity, co-creation and services based on innovation, libraries, as territories of collective knowledge, benefit from a significant capital of trust and sympathy from a significant part of the global population. As institutions for the storage of common goods, in terms of responsible knowledge management in the broadest sense, today's libraries are received as spaces of knowledge in the safe zone, validated by experience, which continue to occupy an important place in the public consciousness. In times when most organizations face serious problems in managing the impressive capital of information derived from the supremacy of the Internet, libraries are a typology of privileged knowledge institutions, with a constant evolution, not exposed to the risk of disappearance or suppression of activities.

The global community and the demands of the new age of technology today call for the redefinition of libraries as experimental spaces for the management of renewable knowledge. Empowered by the use of new technologies, libraries have the potential to intensify the nowadays cultural, social and communication revolution, while contributing to redefining the operating framework of these institutions dedicated to knowledge management.

REFERENCES

1. Badr, Nabil Georges, Drăgoicea, Monica, Crihană Ioana (2020). What Do We Know About Renewable Knowledge and Sustainable Societal Growth? A Scoping Review. Accepted by Italian Chapter of the Association for Information Systems – itAIS at The XVII Conference of the Italian Chapter of AIS, on October 16th–17th, 2019, Pescara, with the topic „Organizing in a digitized world: Diversity, Equality and Inclusion”
2. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Accessed in 31 August 2020. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12012P/TXT>
3. Crihană, Ioana Cornelia Cristina (2014). Brokering Long-Term Partnerships – a Cross-Border Approach Based on a Romanian Experience. Published online April 25, 2014 at <http://partnershipbrokers.org/w/journal/brokering-long-term-partnerships-a-cross-border-approach-based-on-a-romanian-experience/>
4. Léonard, M. Lumières informationnelles de la Science de Service éclairant la progression de la Société, EDP Sciences, France (2020)
5. Mattern, Shannon. Library as Infrastructure Places Journal, June 2014. Accessed in 29 August 2020. <https://placesjournal.org/article/library-as-infrastructure/?cn-reloaded=1>

ЦЕННОСТИ, ИСТОРИЧЕСКА ПАМЕТ И (Д)ЕВОЛЮЦИЯ

гл. ас. д-р Доротея Валентинова

Институт за исторически изследвания, БАН

Резюме: *Деволуционното, противно на социално еволюционното, е отказ от справедливост и равенство, съпътстващ разпада на личностните, а оттук и социалните ценностни системи, който свидетелства за разпад на общностното самосъзнание, замяна на общото благо на общността (bonum commune communitatis) с частни олигархични интереси, заличаването или подмяната на историята, заличаването или подмяната на идентичности – национални и личностни. В исторически план примери за подобни исторически откази са въоръжените конфликти, расизмът, сегрегацията, дискриминацията, корупцията, неефективно защитените човешки права, които би трябвало да са фундаментални, неотчуждими, универсални и егалитарни. Статията проследява водещите вектори на тези процеси с фокус върху най-тежките глобални съвременни кризи.*

Ключови думи: *справедливост, равенство, човешки права, въоръжени конфликти, хуманитарни кризи, глобална бедност.*

VALUES, HISTORICAL MEMORY AND (D)EVOLUTION

Chief Assist. Doroteya Valentinova, PhD

Institute for Historical Research, BAS

Summary: *The devolution (considered as social degradation and regression), opposed to the social evolution, is a denial of justice and equality, accompanying the disintegration of personal and hence social value systems, which testifies to the disintegration of community self-consciousness, the replacement of the common good of the community (bonum commune communitatis) with private oligarchic interests, the obliteration or replacement of history, the obliteration or replacement of identities – national and personal. Historically, examples of such historical denials are armed conflict, racism, segregation, discrimination, corruption, ineffectively protected human rights, which should be fundamental, inalienable, universal and egalitarian. The article traces the leading vectors of these processes with a focus on the most severe global crises.*

Keywords: *justice, equality, human rights, armed conflicts, humanitarian crises, global poverty.*

„Historia... magistra vitae est“ [1]: „Историята е свидетел на времето, светлина на истината, живот на паметта, учител на живота, вестителка на старините“ – напомня Марк Тулий Цицерон преди 21 века. Развитието на човешките общества с техните падения, върхове и възторзи, с

техните кризи, войни и революции, с утвърждаването или погубването на висши духовни принципи, със защитата или отказа от върховни правни, етични, морални ценности и норми, със загубата на историческа памет или опитите за реконструкция на миналото рисува парадоксално графиката на две паралелни линии – еволюционна и деволуционна [2].

От античните светове, през Древен Рим и Гърция, до съвременните реални историята е светлина на истината и учител на живота, но нейните уроци се учат трудно, а някои и никога. През IV в. в своите *Divinae Institutiones* Луций Цецилий Фирмиан Лактаний се позовава на Цицероновите проникновения и обвързва исторически еволюцията на човешките общества със справедливостта (*iustitia*), равенството (*aequitas*), добродетелта, доблестта (*virtus*) и свободата (*libertas*), благодарение на която *никой не е роб, никой не е господар*.

„Другото лице на справедливостта (*iustitia*) е равенството (*aequitas*) – определя той – и е ясно, че не говоря за равенство (*aequitas*) при произнасянето на справедлива присъда, въпреки че това също е достойно за възхвала у справедливия човек (*homo iustus*), а за това той да бъде **изравнен по права с другите**, което Цицерон нарича *aequabilitas* [3]. Защото Бог, който сътворява хората и им вдъхва дихание, е повелил **всички да са равни**, тоест равнопоставени. Той е отредил за всички еднакви условия на живот. Повел е всички към мъдрост. Обещал е на всички безсмъртие. Никой не е лишен от Неговите небесни блага. Защото, както разпръсква към всички еднакво Своята светлина, изсипва изворите си за всички, осигурява храна и дава най-приятната почивка на съня, така и дарява на всички **равенство** (*aequitas*) и **добродетел** (*virtus*) [4]. *Пред неговия Взор никой не е роб, никой не е господар*; защото всички имат един и същ Баща, по силата на едно и също правое всички сме [негови] деца. И никой не е жалък в очите на Бог, с изключение на онзи, който не знае какво е справедливост; никой не е богат, с изключение на онзи, който е изпълнен с добродетели (*virtutes*); никой не е изключителен, с изключение на онзи, който е добър (*bonus*) и невинен (*innocens*); никой не е най-преславен, с изключение на онзи, който с широко сърце върши делата на състраданието; никой не е най-съвършен, с изключение на онзи, който е изминал всички стъпки на добродетелта (*virtus*)... Защото, **където не са равни всички, няма и равенство** (*aequitas*); а неравенството изключва самата справедливост (*iustitia*), цялата сила на която е насочена към това да направи равни тези, които въз основа на равен жребий са се появили в този живот“ [5].

Справедливостта (*iustitia*) е „общата и неизменна воля да се въздава **Всекиму своето**“ [6] – утвърждава през III в. римският юрист Улпиан.

Справедливостта (*iustitia*) е „добродетелта/ доблестта (*virtus*) да се въздава всекому своето“ [7] – допълва два века по-късно и Аврелий Августин в *De Civitate Dei*. Това въздаване *поровно* би трябвало да охранява чрез морала и правосъдието човешките права и свободи в свят, разпределящ богатата си поравно за всички.

Деволуционното, противно на социално еволюционното [8], е отказ от *aequitas* и *iustitia*, съпътстващ разпада на личностните, а оттук и социалните ценностни системи, който свидетелства за разпад на общностното самосъзнание, замяна на общото благо на общността (*bonum commune communitatis*) [9] с частни олигархични интереси, заличаването или подмяната на историята, заличаването или подмяната на идентичности – национални и личностни.

Деволуционното е отказ от справедливост и равенство. В исторически план примери за подобни откази са въоръжените конфликти, расизмът, сегрегацията, дискриминацията, корупцията, неефективно защитените човешки права, негарантираните за всички право на живот, право на ефективни правни средства за защита, право на лична свобода и неприкосновеност, право на справедлив съдебен процес, право на образование, социално осигуряване, здравеопазване, безопасни условия на труд и достъп до информация, свобода на мисълта и словото, съвестта и религията, които би трябвало да са фундаментални, неотчуждими, универсални и егалитарни.

„Принципите на *равенството* и *недискриминацията* са в същността на човешките права и съдействат да се намали незащитеността. Те се отнасят до *всички* хора във *всички* общества по целия свят. Въпреки тях дискриминацията е жизнена в отношенията към религиозните, етническите и националните малцинства, лицата с африкански произход, коренните [автохтонни] народи, инвалидите, мигрантите, възрастните, децата, жените... Исторически различните форми на предразсъдъци се съпътстват от неравенство в доходите и социално неравенство, което води до конфликти, расизъм и ксенофобия... Ще работим над това законите, политическите стратегии и практики да бъдат по-ефективни в борбата с дискриминацията във всички нейни форми, компетентните органи да гарантират ефективно, че никой няма да бъде забравен, включително и борейки се с причините за неравенство“ – четем заявеното в Плана за управление на Службата на Върховния комисар за правата на човека, с хоризонт до 2021 г. [10].

„Това, което знаем със сигурност е, че Блейк не е първият тъмнокож, по който е било стреляно, който е бил наранен или безмилостно убит от униформени лица, прилагащи закона в нашия щат или държава. Казвал съм

го и друг път – трябва да проявяваме не само емпатия, но и да действаме. В следващите дни ще изискваме точно това от избраните от нас дължностни лица, които не успяха да разпознаят расизма в нашия щат и страна твърде дълго време“ [11] – заявява на 24 август 2020 г. губернаторът на щат Уисконсин Тони Евърс, докато разказва как полицаи стрелят седем пъти в гърба на невъоръжения 29-годишен Джейкб Блейк, когато е влизал в колата си, в която са тримата му сина.

През май 2020 г. 46-годишният афроамериканец Джордж Флойд [12] е убит от полицаи Дерек Шовин, който притиска с коляно главата му в асфалта, въпреки нееднократните викове на Флойд „Моля!“, „Не мога да дишам!“. Шест години по-рано 43-годишният афроамериканец Ерик Гарнър е убит от полицаи по същия начин, и Гарнър също е крещял „Не мога да дишам!“, докато не изгубва съзнание. В същата година 18-годишният Майкъл Браун е разстрелян с множество куршуми отново от полицаи. Подобни, задвижвани от институционален и личностен расизъм инциденти са сред причините за появата през 2013 г. на глобалното движение и протестите „Black Lives Matter“, чиято основна цел е „борба за свобода и справедливост“ [13]. След смъртта на Флойд между 15 и 26 милиона протестиращи [14] излизат по улиците на Щатите срещу расовата несправедливост. По време на сблъсъците за застреляни от полицията още хора, сред жертвите, повечето от които тъмнокожи, е и 26-годишната афроамериканка Бреона Тейлър [15].

Още през 2009 г. специалният докладчик на ООН по съвременните форми на расизъм предупреждава: „Социоекономическите показатели свигетелстват, че бедността, расата и принадлежността към даден етнос продължават да са синоними в Щатите. Тази реалност е пряко наследство от миналото, и по-специално от робството, сегрегацията, насилственото изселване на местните индиански племена... Независимо, че гържавата е успяла да въведе принципите на равнопоставеност и забрана на дискриминацията в своите закони, тя ще трябва да поправи последиците от историческото наследство на расизма“ [16].

Но тези последици не са единствено валидни за Щатите, а и за целия свят. Расизмът е смесица от предразсъдъчни възприятия, антипатии, устойчиви реакции, ирационални отношения, оценъчноемоционални и поведенчески модели към *Другия/Другите*, но той, също така, има и чисто материална, дълбоко рационална, утилитаристична страна. Неговият първоизточник не са само устойчивите негативни нагласи към Чуждите/Различните/Другите. Етиологията му е дълбоко свързана със зависимостта *доминиращите* актьори във всяка йерархично [17] или расово/етнически структурирана [18] социална система да получават *облаги на всички нива* (политически, икономически, социални, дори психологически) за сметка на

социално слабите или зависимите от тях. Расовите/етническите и като цяло дискриминационните представи и възприятия следователно не са изолирано творение на индивидуални „расисти“ и на расизма като изолиран феномен, а на изкристализирането на „елитарна“ (расова, етническа, икономическа, политическа, военна) идеология за доминация в „елитарна“ йерархична структура и „култура“, тоест в система от „елитарни“ политики, практики и отношения, които на всички нива моделират и предопределят шансовете за оцеляване и просперитет на различните социални актьори и групи. Доминантността (като властова, икономическа, културна, социална, психологическа конструкция) във всички общности с хегемонистична йерархия се легитимира, легализира и охранява чрез преки действия (лобистки закони, политики по управление, обслужващи олигархични, плутократични интереси, поддържане на зависим административен апарат) на силните властови субекти и чрез допустимостта на статуквото от страна на подчиненото мнозинство. С други думи, отговорността за социалното неравенство, социалната несправедливост и дефицита на демокрация е обща, на държавата, на отделната личност и на обществото като цяло.

Деволуционното е съпътствано от кризи и човешката история е съвършеният пример. Деволуционни са тенденциозната загуба на историческа памет, отказът от морални корективи, подмяната и пренаписване на историята. Деволуционни са гротесковата криза в съвременните ценностни системи, в принципите на правовата държава, режисираните кризи в образованието, в системите за социална закрила, в представителната демокрация, в международноправните механизми за защита и гарантиране на човешките права.

Виждаме деволуцията в хищните стратегии на наднационалните корпорации и компании, в тероризма, в корпоративната алчност, в корупцията. Бунтът срещу деволуционното чрез съпротива и революция е видим във всеобщата вълна на масови протести и демонстрации от последните години [19] в новите граждански войни, в новите организации и движения срещу глобалния ред [20].

Мултиплицира се чрез демографските кризи, бежанските кризи, кризите между гражданските общества и властовите елити, кризите в межличностните отношения, климатичните и екологичните кризи.

Проявява се чрез институционализацията на „елитарните“ олигархии и в трансформациите на държавите в плутократични машини за капитал, власт и контрол на малцинства над народи.

Многобройните и проявления създават и ще създават нови светове и нови актьори. И нови фронтове. Те са симптом, но и следствие, признак,

но и причина, отправен момент, повратна точка, отвъд която са неизбежни *революции и промяна*, съпроводени с добре познатите нови-стари войни, бедност, геноцид, расизъм, дискриминация, сегрегация.

Социалната справедливост и равенство са невъзможни в условията на глобално разделение и противопоставяне, въпреки международните и националните усилия в обратната посока. Ние и те, богати и бедни, свои и чужди, Запад и Изток, старата и новата Студена война, леви и десни, Русия и САЩ, Израел и Палестина, Африка и т. нар. развит свят, Ислямска гържава и Глобалната коалиция срещу нея [21]. Независимо от тези опозиции или въпреки тях се нароиха нови или редактирани стари правни, политически, икономически, военни и дори културни парадигми за унификация, хармонизиране, единство в многообразието, глобална сигурност и устойчиво развитие, артикулирани в условията на *глобална екзистенциална несигурност* и кризи на идентичността, които се отразяват върху състоянието на съвременните правноморални социални ценностни системи.

Тези системи представляват неописуема смесица от най-различни модели на ценностни възприятия, изродени морално-етични норми, правни предписания и принципи, и боклучав понятиен „шум“ от сбъркани представи и идеологическа пропаганда. Те са основата, върху която човешките общества градят, развиват и рушат моделите си на възприятия, обществено развитие, гържавно устройство и гържавно управление, както и легитимните кодове, чрез които се самоосъзнават, самоидентифицират и общуват помежду си. Те обаче са и удобен инструмент за глобална или локална пропаганда и манипулиране, и любима арена за сблъсък между национални, религиозни, политически, културни и етнически идентичности. В последните години концепциите за „правилната“ (легализирана) идентичност и устойчивото, еволюционно обществено развитие станаха част от речника на новите видове войни, чиито сценаристи умело направляват дълбинните, невидими социални процеси и социалния гняв, определяйки *къде е врагът и кой е той*.

„Вдъхновените“ титанични схватки не са точно Армагедон, ако си позволим алузия с Библията, тъй като сблъсъкът не е между цивилизации в името на висши каузи, не е между доброто и злото, светлината и мрака. Сблъсъкът е вътре, в рамките на самата човешка цивилизация, и негов основен ефект е деконструкцията на хуманизма. *Човекът срещу човека* е изконното човешко състояние и тук не бихме могли да добавим нищо ново. Преобръщането на ценностите е изненадващо до такава степен, че дори на понятийно ниво *кодовете за легитимност* и *кодовете за истинност* са поменени. Това не е просто война с две или повече воюващи страни, с ясни

фронтови линии, познати конвенционални оръжия и ясен изход. Тук не винаги се знае кой е врагът и къде е той, какви са оръжията му, кой, как и защо ги употребява. Всъщност тази е и последната цивилизационна криза – кризата на човешкото в сблъсъка на човека срещу човека.

Тази криза е на глобално равнище и с многобройни лица – от въоръжените конфликти, бедността, икономическите кризи, през малките и големите хуманитарни кризи до различните видове настоящи кризисни ситуации в национален план. Достатъчно е да погледнем световната карта на хуманитарните кризи по региони и страни, която се актуализира от Международната кризисна група [22], за да добием ясна представа, че „нещо“ се случва със света ни.

Тази година, на 8 май, отбелязахме 75 години от края на Втората световна война. Въпреки историческите уроци, и днес по-голямата част от планетата гори във въоръжени конфликти. Над 60% от тях отнемат човешки живот повече от 10 години и са без варианти за разрешаване до края на 2020 г. [23]. Само през 2018 г. 415 милиона деца живеят в зони на конфликти. От 2010 г. броят на децата, оцеляващи сред граждански войни, въоръжени сблъсъци на групировки, бомби и насилие, е скочил с 34%, а тежките нарушения на детските права, потвърдени от ООН (убийства, осакатявания, отвлечения, отказ от достъп до хуманитарна помощ, сексуални посегателства, вербуване и използване на деца от въоръжени сили и групировки) е нараснал със 170%. Само през 2018 г. в конфликти са убити или ранени над 12 125 деца, което е с 13% повече от предходната година [24]. Десетки хиляди момчета и момичета, сред които 8-9-годишни [25], са използвани като деца-войници [26] от 64 въоръжени сили и групировки, страни в конфликти, в повече от 20 държави [27]. От 2010 г. досега по данни на УНИЦЕФ са извършени над 170 000 тежки нарушения на детските права в зоните на сблъсъци. Периодът 2010 – 2020 г. е наречен „най-смъртоносно десетилетие за децата в конфликтните зони“ [28].

Причини за хуманитарните кризи са и бедността и гладът глобално. Към днешна дата 736 милиона души живеят с пог 1,90 долара на ден, 690 милиона са хронично недохранени, 3 милиона деца пог 5 годинки умират от глад годишно, а 328 милиона деца бедстват в крайна бедност. Глобално над 2 милиарда пият вода от замърсени водоизточници, а 785 милиона нямат базисен достъп до питейна вода [29].

Пряко следствие от нестихващите въоръжени конфликти, хуманитарни и екологични кризи е и световната бежанска криза. Към 2020 г. 79,5 милиона са насилствено принудени да напуснат домовете си, 29 милиона са бежанците, над половината от които са непълнолетни [30].

2019 и 2020 бяха поредните година, в които човешките права се нарушаваха в глобален план, а международната система за тяхната защита се оказва недостатъчно ефективна. Неравенството, неефективните правни, институционални, морални механизми за социална защита, войните за ресурси, територии и контрол, гражданските сблъсъци и преформатирания нов световен ред създават не просто трайно рискови общества, но и минират глобално бъдещето на човека. Двадесет и първи век се оказва векът на глобалното разделение и противопоставяне, времето на страшните чудеса, когато човешкият живот няма стойност и се търгува за капитал, контрол и влияние; когато хората се търгуват като стока през каналите за донори [31] и проституция [32]; когато през 2016 г. Оxfam [33] написа в поредния си доклад, че „световната икономика работи само за 1% от населението“, а „глобалното неравенство достигна нови екстремни върхове“, защото „най-богатият 1% от цялото човечество притежава по-голямо богатство от имуществото на целия свят, събрано в едно“.

„Властта и привилегиите се употребяват – записано в доклада – за да се подчини икономическата система така, че да се задълбочи пропастта между най-богатите и всички останали. Световна мрежа от данъчни убежища подпомага най-богатите хора да укриват 7,6 трилиона долара. Битката срещу бедността няма да бъде спечелена, докато не бъде спечелена **битката срещу неравенството** и породената от нея глобална криза“ [34].

ИЗТОЧНИЦИ

1. Cicero, De oratore, II. IX. 36: Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis. Cicero, Marcus Tullius. De oratore. Leipzig: V.G. Teubner, 1862, p. 110-111.

2. Употребено не в смисъла на конституционно-правната практика да се делегира правомощия от централните правителствени органи към регионални или местните органи на власт, а във втория си смисъл (от лат. *devolvere* – търкалям се, въртя се надолу) като деградация, преминаване, завъртане към по-долно или по-лошо състояние, процес на дегенерация, разпадане.

3. Cicero. De Officiis, I. 26 (The Latin Library).

4. Virtus, utis, f – 1. мъжество, смелост, храброст; 2. геройство; 3. добродетел, доблест. Войнов, М., Милев, А. Латинско-български речник. Четвърто стереотипно издание, София, 1990, с. 774.

5. Lactantius. *Divinae Institutiones*, Liber 5, Caput 15: „De stultitia, sapientia, pietate, aequitate et iustitia“: „Altera est iustitiae pars aequitas: aequitatem dico non utique bene iudicandi, quod et ipsum laudabile est in homine iusto; sed se cum caeteris coaequandi, quam Cicero aequabilitatem vocat. Deus enim, qui homines generat, et inspirat, omnes aequos, id est pares esse voluit. Eamdem conditionem vivendi omnibus posuit, omnes ad sapientiam genuit, omnibus immortalitatem spondit: nemo a beneficiis eius coelestibus segregatur. Nam sicut omnibus unicum suum lumen aequaliter dividit, emittit omnibus fontes, victum subministrat, quietem somni dulcissimam tribuit: sic omnibus aequitatem virtutemque largitur. Nemo apud eum servus est, nemo dominus. Si enim cunctis idem pater est, aequo iure omnes liberi sumus. Nemo Deo pauper est, nisi qui iustitia indiget; nemo dives, nisi qui virtutibus plenus est; nemo denique egregius, nisi qui bonus et innocens fuerit; nemo clarissimus, nisi qui opera misericordiae largiter fecerit; nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit... Ubi enim non sunt universi pares, aequitas non est; et excludit inaequalitas ipsa iustitiam, cuius vis omnis in eo est, ut pares faciat eos, qui ad huius vitae conditionem pari sorte venerunt.“ *Divinae Institutiones*. In: *J. P. Migne, Patrologia Latina*. Vol. 6. *Paris*: Apud Garnieri fratres, 1844, p. 111-822. Преводът е мой, Д. Валентинова.

6. Dig. 1.1.1pr. Ulpianus 1 inst. „Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuere. Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere“. „Справедливостта е вечната и неизменна воля да се въздава всекому своето. Преписанията на правото са тези: да се живее честно, да не се вреди другиму, всекому да се отдава своето“. *The Latin Library*. Преводът е мой, Д. Валентинова.

7. Aurelius Augustinus. *De civitate Dei*. Liber XIX. 21: „Iustitia porro ea virtus est, quae sua cuique distribuit“. *The Latin Library*. Преводът е мой, Д. Валентинова.

8. В контекста на социалната еволюция.

9. Cp. „[Lex] nihil est aliud, quam quaedam rationis *ordinatio ad bonum commune*, ab eo, qui curam communitatis habet, promulgate“. „Законът не е нищо друго, освен постановление на разума в името на общото благо, [издадено] от този, който има грижа за общността, и обнародвано“ – Aquinas, Thomas. *Corpus Thomisticum. Sancti Thomae de Aquino Summa Theologiae. Textum Leoninum Romae 1892 editum*, [37454] I^a-II^ae q. 90 a. 4 co. Преводът е мой, Д. Валентинова.

10. Enhancing equality and countering discrimination. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner:

<https://www.ohchr.org/EN/AboutUs/ManagementPlan/Pages/equality.aspx>
<15.08.2020>.

11. Kenosha shooting: Protests erupt after US police shoot black man. BBC, 24 August 2020:

<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-53886070> <15.08.2020>.

12. Brennan, Samuel. The George Floyd Protests: A Global Rallying Cry for Democracy. CSIS, 11 June 2020: <https://www.csis.org/analysis/george-floyd-protests-global-rallying-cry-democracy> <15.08.2020>.

13. Black Lives Matter: <https://blacklivesmatter.com/> <15.08.2020>.

14. Buchanan, Larry, Bui, Quoc Trung, Patel, Jugal K. Black Lives Matter May Be the Largest Movement in U.S. History. The New York Times, July 3, 2020: <https://www.nytimes.com/interactive/2020/07/03/us/george-floyd-protests-crowd-size.html> <15.08.2020>.

15. Wood, Josh. „She should be with us“: Louisville protesters remember Breonna Taylor. The Guardian, 6 June 2020: <https://www.theguardian.com/us-news/2020/jun/06/breonna-taylor-louisville-protest-george-floyd> <15.08.2020>.

16. From Civil Rights to Human Rights: Implementing US Obligations Under the International Convention on the Elimination of All forms of Racial Discrimination (ICERD). United States of America Submission to the United Nations Universal Periodic Review, Ninth Session of the Working Group on the UPR, Human Rights Council, 22 November – 3 December 2010, p. 5.

17. Най-силният икономически, военно, политически субект се легализира властово и нормативно – чрез правото, властта и достъпът до ресурси, и доминира над по-слабите в социално, икономическо, военно и политическо отношение.

18. Произвеждаща различни социалноподчинени роли и боравеща с расови/етнически идентичности.

19. Към 1 септември 2020 г. са активни протестите в България, Аржентина, Беларус, Боливия, Бразилия, Чили, Конго, Етиопия, Ирак, Израел, Ливан, Либия, Мали, Судан, Русия, Тайланд, Тунис, САЩ: <https://carnegieendowment.org/publications/interactive/protest-tracker>; Carothers, Thomas, David Wong. Global Protests Start to Return. Carnegie Endowment for International Peace, 30 June 2020: <https://carnegieendowment.org/2020/06/30/global-protests-start-to-return-pub-82225>; Сблъсъци, обгазени и десетки задържани във „Великото народно въстание“. Mediapool, 2 септември 2020: <https://www.media-pool.bg/sblasatsi-obgazeni-i-desetki-zadarzhani-na-velikoto-narodno-vastanie-news311590.html> <02.09.2020>.

20. Например Световният социален форум (World Social Forum) е създаден като алтернатива на Световния икономически форум в Давос и обединява активисти от различни социални движения и организации, които предлагат алтернатива на предлагания от неолиберализма модел на

глобализация. Момото му е „Необходим е друг свят. Заедно можем да го създадем!“: <https://fsm2016.org/en/>

21. The Global Coalition Against Daesh е създадена през септември 2014 г. със 73 коалиционни партньори: <http://theglobalcoalition.org/en/home/> <15.08.2020>.

22. The International Crisis Group е международна, независима, неправителствена организация с идеална цел, създадена за предотвратяване и разрешаване на смъртоносни конфликти, и действаша на 5 континента в най-засегнатите от кризи зони. <http://www.crisisgroup.org> <01.09.2020>.

23. Banaa, Karen. Over 60% of armed conflicts ongoing for over ten years shows IISS's Armed Conflict Survey. IISS, 27 May 2020: <https://www.iiss.org/press/2020/acs-2020> <01.09.2020>.

24. Stop The War on Children 2020: Gender Matters. Save the Children, Third Annual Report, 2020, p. 8.

25. Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. Child Recruitment and Use:

<https://childrenandarmedconflict.un.org/effects-of-conflict/six-grave-violations/child-soldiers/> <01.09.2020>.

26. Легалната дефиниция за дете-войник е изведена в погнусите от 105 държави-членки на ООН Principles and Guidelines on Children Associated With Armed Forces or Armed Groups. Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. United Nations, February, 2007, 7: „деца, момчета и момичета, под 18 години, свързани с въоръжените сили [легалните военни сили на страната] или с въоръжени групировки, които са рекрутирани или използвани от тези формирования по какъвто и да било начин като бойци, готвачи, носачи, шпиони или за сексуални цели“. Под „рекрутирани“ се разбира принудително, насилствено привлечени или доброволно присъединили се.

27. Recruitment and Use of Child Soldiers. Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict, 12 February 2019: <https://childrenandarmedconflict.un.org/2019/02/questions-and-answers-on-the-recruitment-and-use-of-child-soldiers2/> <01.09.2020>.

28. 2019 concludes a „deadly decade“ for children in conflict, with more than 170 000 grave violations verified since 2010. UNICEF, 30 December 2019: <https://www.unicef.org/press-releases/2019-concludes-deadly-decade-children-conflict-more-170000-grave-violations-verified> <01.09.2020>.

29. The Hunger Project: <https://thp.org/the-latest/know-your-world/> <01.09.2020>.

30. UNHCR, Figures at a Glance, 18 June 2020:

<https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html> <01.09.2020>.

31. Валентинова, Доротея. Ловии на донори. Търговията с хора набира скорост. – 168 часа, 5 – 11 септември 2008.

32. Валентинова, Доротея. Рекорден брой изчезнали. 797 500 мъже, жени и деца не се прибраха през 2008 и 2009 г. Бизнесът с плътта и свободата. – 168 часа, 30 октомври – 5 ноември 2009.

33. Oxfam (Оксфам) – международно обединение на 17 организации, работещи в повече от 70 държави. Основната дейност на Оксфам е насочена към борбата с бедността, глобалната несправедливост и глобалното неравенство.

34. Oxfam. An Economy for the 1%. How Privilege and Power in the Economy Drive Extreme Inequality and How This Can Be Stopped. 18 January 2016: https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp210-economy-one-percent-tax-havens-180116-en_0.pdf <01.09.2020>

МОДЕЛИ НА СЛУЧВАНЕТО НА ПРЯКАТА И НА ПРЕДСТАВИТЕЛНАТА ДЕМОКРАЦИЯ

гл. ас. д-р Мария Михайлова

Институт за държавата и правото – БАН

Резюме: В доклада се разглеждат механизмите на „случването“ на пряката и на представителната демокрация в контекста на тяхната зависимост от развитието и състоянието на общественото правосъзнание. Общественото правосъзнание е основен фактор за осъществяването, както на пряката, така и на представителната демокрация. Разгледани са основните компоненти на правното съзнание и са изведени най-съществените фактори, които оказват влияние върху активността на гражданите при участието им в управлението на държавата.

Ключови думи: пряка демокрация, представителна демокрация, обществено правосъзнание.

MODELS FOR THE HAPPENING OF DIRECT AND REPRESENTATIVE DEMOCRACY

Chief Assist. Maria Petrova, PhD

Institute for the State and the Law, BAS

Summary: The report examines the mechanisms of "happenings" of direct and representative democracy in the context of their dependence on the development and state of social legal consciousness. Social legal consciousness is a major factor in the realization of both direct and representative democracy. The main components of legal consciousness are examined and the most important factors that influence the activity of citizens in their participation in the government of the state are presented.

Keywords: direct democracy, representative democracy, social legal consciousness.

Конституцията на Република България създава правната рамка на пряката демокрация, прогласявайки в чл. 1, ал. 2 принципът, че цялата държавна власт произтича от народа и се осъществява от него непосредствено или чрез органите, предвидени в Конституцията, а законодателят създава конкретни правни норми, институционализиращи принципа на пряката демокрация. Законодателят като сборно понятие за органа, който съгласно Конституцията упражнява законодателната власт – Народното събрание, се състои от определен брой представители на обществеността, които са излъчени след проведени избори от лицата, притежаващи право на глас, съгласно

Конституцията. Това означава, че правните норми, които институционализират принципа на пряката демокрация, се създават от ограничен кръг лица, на които гражданското общество (суверенът на властта) е делегирало мандат за управление.

В този процес делегатите чрез нормотворческата си дейност разполагат с властовия ресурс да създадат институционални пречки за осъществяването на пряката демокрация, като ако това се случи, макар и прогласен от Конституцията, принципът на прякото участие на обществото в управлението на държавата или местната общност ще бъде лишен от съдържание чрез създаването на състояние на привидност. При подобна ситуация в развитите демократични общества ще се задейства възстановителен механизъм, при който гражданското общество ще подмени вота си и самите делегати, които са го лишили от правото му на пряко участие в държавната и в местната власт. По този начин равновесието в една балансирана демокрация ще бъде възстановено чрез саморегулиране на двата ѝ компонента – пряката и представителната власт. Възможна е и друга хипотеза, при която делегатите са създали работещи механизми за пряко участие на гражданското общество в управленските процеси, при което „случването“ на пряката демокрация отново ще зависи от активността на гражданското общество.

Осъществяването на пряката демокрация в конституционно установените демократични общества, независимо от волята на делегатите, зависи изцяло от активността на гражданското общество. Поради това основен предмет на изследване трябва да бъде общественото правосъзнание, като фактор, обуславящ активността на гражданското общество в процеса на осъществяване на пряката демокрация. Общественото правосъзнание е основен фактор за осъществяването както на пряката демокрация, така и на представителната демокрация. Неговото дефиниране е част от големия въпрос за съдържанието на понятието правно съзнание. [4]

Общественото правосъзнание като обуславящо правнорелевантното поведение на гражданското общество е в корелация с правнозначимото познание на това общество. Необходимо е отделните индивиди, които формират гражданското общество, да бъдат информирани относно техните права и възможности да участват в правното на политики и вземането на управленски решения. Информираността, обаче, само в това конкретно направление не е достатъчна. Ако отделните членове на обществото не притежават висока правна култура, познанията им относно възможностите им за учас-

тие в управлението, които са изолирани спрямо цялата правна действителност, не могат да доведат до реално осмисляне на пряката демокрация, нейното съдържане, смисъл и правни последици.

Правното познание или правната култура [4] на обществото, разбирано като сбор от отделни съзнателни индивиди, е основен фактор, който оказва влияние и предопределя (обуславя) и останалите два елемента на правното съзнание – интелектуалния и волевия. Ето защо високата правна култура на обществото е основна предпоставка за практическото поведенческо осъществяване на пряката демокрация. За социолозите основен въпрос на емпиричните им изследвания е откъде едно общество получава информация за позитивното си право. Добре развитото, информирано общество черпи информация от авторитетни източници – това са образователните програми в училищата, колежаите и университетите; от самите правни източници – конституции, кодекси, закони и подзаконовни актове, от професионалистите – чрез консултации с професионалните специалисти по конкретни правнозначими в индивидуалната сфера на отделния член на обществото казуси. Правната информация може да бъде получавана и от неавторитетни източници – от средствата за масово осведомяване; от познати, които споделят опит и т.н. Когато последната група източници на информация се превърне в основен източник на правна информираност, ако у отделните индивиди липсват базови, основни познания в областта на правото – система, принципи и механизми на действие, това може да бъде много опасно явление, тъй като посредством тези неавторитетни източници може да се манипулира общественото познание и до него да достигна позиционирана информация с цел постигането на определено правнозначимо поведение, което се отклонява от целта на правото и има например политическа украса. Поради това получаването на базови авторитетни познания у обществото относно правото е най-важната предпоставка за постигането на висока правна култура.

Съществен е и въпросът кога един член на обществото се превръща в бенефициент на правната информация. В ранната възраст индивидите обичайно се възприемат като реципиенти на нормите на неформалните естествени регулатори, т.е. са обучавани и възприемат ценностните оценъчни системи на морала, справедливостта и обичаите. Индивидът става бенефициент на правната информираност на един по-късен етап – юношеската възраст и зрялата интелектуално-волева възраст. Традиционно в ранната детска възраст децата се обучават в нормите на морала, справедливостта и групи ценностни оценъчни явления, които стоят извън правото. В юношеската възраст, когато всеки индивид започва да формира зрялото си волево и интелектуално познание обаче авторитетната

правна информираност не е сред образователните приоритети на нашето общество. Това създава значителен интелектуален дефицит у погротствашите, който се отразява съществено върху съзнанието на зрелия индивид. Този дефицит често е непреодолим и не може да бъде „наваксан“ в последващото развитие на индивида, тъй като липсва автентичното фундаментално познание за правото, над което той следва да гради правната информация, която получава или която сам черпи (търси). Поради това основен проблем на нашето общество е липсата на фундаментално правно познание в образователните програми на погротствашите. Действително формирането на балансирано обучение по право е много трудно, но гържавната власт следва да намери правилния подход и да формира подходящи за дължителни образователни програми по право за погротствашите, от които те да почерпят автентични знания за правото като система, за правните принципи и механизмите му на действие.

Видно от резултатите от проведението от Националния център за изучаване на общественото мнение Национално изследване на правното съзнание в България в периода 1999 – 2012 г. медиите са основен информационен източник по правни въпроси за повече от половината от пълнолетните български граждани. [5] Тези данни [3] показват, че българското общество не е склонно да търси автентични източници на правна информация. Ниската правна култура влияе върху психологическите им нагласи и поведенческите им реакции до сега правните възможности за участие в правното на политики и вземането на управленски решения в качеството им на суверен на властта.

Вторият фактор, който оказва влияние върху активността на гражданското общество, е психологическият. Сами по себе си правните норми не могат да осъществят своето регулативно действие, без да са „пречупени“ от правосъзнанието. Отделните индивиди, които формират съзнателната част от гражданското общество, имат определени представи и оценки за правото и за правните норми. Осмислянето на правната норма от субекта има различно въздействие – в едни случаи тя мотивира правомерното поведение, в други – нейното влияние върху съзнанието не е достатъчно, за да създаде такава психологическа нагласа, която да изключва противоправно поведение. Върху мотивите, определящи поведението в правната сфера, оказват влияние най-различни фактори. В психологически план обаче тези различия в мотивацията са израз на различна степен на интернализация на правните норми в индивидуалното съзнание и на различна степен на правна социализация на личността. [1] Важен е интелектуалният момент, т.е. доколко отделните индивиди притежават необходимите интелектуални възможности да извършат обективна оценка

на обективното явление от техния социален живот, наречено право, както и каква е собствената им йерархия на ценностите, посредством която те сравняват явленията от обективната действителност и ги оценяват, т.е. интуитивното правосъзнание. [4]

Проведеното от Националния център за изучаване на общественото мнение Национално изследване на правното съзнание в България в периода 1999 – 2012 г. показва, че според общественото мнение три са основните фактори, формиращи уважение и респект към законите: 1) моралните добродетели, посочени от 56% от интервюираните; 2) възпитанието и образованието, посочени от 52% от интервюираните и 3) страхът от наказание, посочен от 50% от интервюираните. [5] Тези данни показват, че интелектуалните възможности на отделните членове на обществото са водещ фактор за формиране на респект и уважение в индивидуалното съзнание към правото и правните норми, било то посредством осъзнаване на йерархията на установените морални ценности, било то посредством познаването на позитивното право.

Възможен ли е конфликт между моралната и правната норма? Моралът представлява система от принципи на поведение и отношение към света и се гради въз основата на система от ценности, а ценността е явление, към което обществото изпитва уважение. [6] Правото е призвано да защитава обществените ценности, то следва да бъде отражение на системата на морала и никоя правна норма в идеалния случай не следва да противоречи или да се противопоставя на морална такава. Такова противопоставяне обаче е възможно и в този случай в съзнанието на отделния индивид ще надделее легитимността на моралната пред тази на правната норма. Преимуществом на морала пред позитивната правна норма в съзнанието на индивида при формиране на оценката му за легитимност се вижда и от резултатите на цитираното по-горе проучване, като интервюираните са поставили моралните добродетели над правната информраност като основен фактор за респект към закона. Според проф. Стефка Наумова „всяко общество има собствена система от ценности, която е относително устойчива... позитивисткият подход е неприложим – законодателят може чрез определеното му по конституция право за кратък период от време да промени същността на цялата правна система (със съгържащите се в нея ценности), без да се интересува дали брилянтните нови правни разпоредби са намерили адекватно отражение в общественото правосъзнание, което в крайна сметка задвижва и обществения механизъм по прилагане на тези разпоредби [...] тогава може да настъпи конфликт на ценностите и добрите намерения на законодателя да останат само намерения.“ [4]

Това показва, че за да се приеме една правна норма за легитимна, не е достатъчно само тя да се познава от отделните членове на обществото (т.е. познавателният елемент на общественото правосъзнание), макар че познавателният елемент е основополагащ фактор. Необходимо е и тя да бъде припозната към оценъчния модел, който следва общественото правосъзнание, като тук водещ е психологическият фактор. Всъщност интелектуалният момент в „осмислянето на правната норма“ е именно преценката ѝ през призмата на другите самостоятелни естествени социални регулатори, като морала и справедливостта, които заемат съществено място в индивидуалното и оттам и в общественото правосъзнание.

Народното събрание в качеството му на законодателен орган има много важно значение за формирането на правното съзнание на обществото. Формирането на негативна представа за работата на държавните органи е основен психологически фактор за формирането на негативно отношение и на апатия по отношение на възможностите обществото пряко да въздейства върху правенето на политики и вземането на управленски решения чрез механизмите на пряката демокрация.

Другият фактор, който обуславя активността на гражданското общество, при осъществяването на пряката демокрация, е поведенческият или още наричан „волеви фактор“, който „се изразява в готовността за поведение в правната сфера, евентуалните постулати *de lege ferenda*“ [4]. В резултат от съвместното действие на предходните два фактора – познавателния и психологическия (интелектуалния), обществото взема решение да осъществи конкретно правно значимо поведение. Готовността за поведение у обществото не може да бъде изследвана по принцип, тъй като „този елемент в структурата на правното съзнание се задейства в реални, правнозначими ситуации“. [4]

Участието в правенето на политики и вземането на управленски решения разкрива специфични особености, които го отличават на плоскостта на вземането на решение от страна на обществото за упражняване на това негово право.

Осъществяването на пряката демокрация е свързано с упражняването на дадено конституционно установено право, като неговото неупражняване не е свързано с никаква санкция. Липсата на санкция от своя страна оказва също определено влияние върху интелектуалния елемент на общественото правосъзнание, тъй като видно и от цитираното по-горе изследване страхът от наказание е третият фактор, който формира уважение и респект към закона и мотивира конкретния индивид да го прилага. В обществата, при които липсва добра правна култура и интелек-

туалното осмисляне на правните норми е мотивирано от страха от евентуална правна санкция, липсата на такава санкция се отразява съществено върху мотивирането на активно гражданско поведение. Когато едно общество не познава добре собствената си правна система и когато то формира индивидуалните си психологически нагласи към институциите не посредством тяхната работа, а чрез персонификацията им към самите държавни служители и тяхното социално поведение, въпросното гражданско общество не би могло да прояви активно поведение. При такова общество не се проявява третият фактор, мотивиращ ефективно осъществяване на пряката демокрация – готовността за поведение. „Демократичният тип правосъзнание повишава социалната активност на личността, защото я обогатява със знания за правото и правните явления изобщо, за техните съзидателни функции и организиращата им роля в обществото.“ [1]

Предвид на това обществата с невисока правна култура се мотивират трудно да осъществяват определено правнозначимо поведение, определено като тяхно право, ако неупражняването му не е скрепено със санкция. Ето защо постигането на активно гражданско общество, което да упражнява правата, предоставени му от Конституцията и от законите, като участва пряко и въздейства върху правенето на политики и вземането на управленски решения, е поставено в пряка зависимост от нивото на правната му култура.

Поради това при недемократичните общества въздействието на управляващите е насочено именно към намаляване на правната информираност. Неинформираното общество е лесно манипулативно. Обратното, при демократичните общества нивото на правната култура на обществото е високо, като и самите държавни институции се стремят към постигането на добра правна информираност. В този смисъл, ниската активност на българското общество при осъществяването на правата, предоставени му с Конституцията, със Закона за пряко участие на гражданите в държавната власт и местното самоуправление, както и с другите нормативни актове, се обуславя от невисоката му правна информираност. За постигането на висока правна култура на обществото трябва да се работи още от най-ранната възраст на неговите членове, като се разработят и внедрят адекватни образователни програми по право в основното и в средното образование.

„Случването“ на пряката демокрация в България не е поставено в зависимост само и единствено от повелята на правната норма. Осъществяването на пряката демокрация е поставено в зависимост от активността

на самото гражданско общество, което следва да преодолее социално-правната си апатия, набавяйки си автентична правна информация и осмисляйки само нуждата от осъществяването на определено правно-релевантно поведение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айдаров, Й. Криминологическо правосъзнание. Теоретико-методологически аспекти. С., Сиела, 2003, с. 21.

2. Ильин, И. А. О сущности правосознания, достъпна на интернет адрес: <http://philosophy.ru/library/il/02/01.html>

3. Матеева, С. Обществено мнение и правно регулиране. Благоевград, ЮЗУ Неофим Рилски, 2006.

4. Наумова, С. Социология на правото. Исторически традиции и перспективи за развитие, второ преработено и допълнено издание, Българска академия на науките, Институт за държавата и правото, София, 2012.

5. Национален център за изучаване на общественото мнение, Национално изследване на правното съзнание в България. Изследователски проект 1999 – 2012 г., национално представително проучване, проведено по метода на полустандартизирано интервю, в периода 30 ноември – 6 декември 2012 г. и реализирани 1 000 интервюта в цялата страна, С., декември 2012, с. 4–5.

6. Stanford Encyclopedia of Philosophy, достъпна на интернет адрес: <http://plato.stanford.edu/entries/morality-definition/>

МЕТАМОРФОЗИ НА СВОБОДАТА

Габриела Куманова

Висше военноморско училище „Никола Й. Вапцаров“

Резюме: Изследването на свободата съпътства развитието на човешката цивилизация. Различните нюанси на понятието изразяват различните посоки, в които човешкият дух търси своята изява в политически организирани общества.

Ключови думи: идеи за свободата, политически свободи.

METAMORPHOSIS OF THE FREEDOM

Gabriela Kumanova

Nikola Yonkov Vaptsarov Naval Academy

Summary: The study of liberty traces the development of the human civilization. The different nuances of the concept express the different directions in which the human spirit seeks its manifestation in the politically organized societies.

Keywords: liberal ideas, political freedoms.

Едно от предизвикателствата пред политическата философия от античността до наши дни е невъзможността да се намери задоволителна дефиниция на свободата. Твърде възможно една от причините да се крие в простото обстоятелство, че съществуват толкова дефиниции за свободата, колкото хора съществуват по света. Човешкото съзнание е отворена система, върху която въздействат множество фактори и в която се отразяват множество култури. Обвързването на свободата с реда и различните норми, които го гарантират, поставят акцент върху съвместимостта между свобода и ред, между индивидуалната свобода и обществения порядък, между запазването на собствената идентичност и уникалност и спазването на общоприети норми и принципи. Първоначалната идея за свободата като естествено състояние представя човека като волно същество, неограничавано от условности и необвързано с норми и правила, следващо единствено природните закони и повелите на собствената си природа. По този начин свободата се разбира като освободеност от принуда, а стремежът към свобода като смисъл на живота. [4; 125-132]

Представите относно свободата са претърпели множество метаморфози в различните исторически периоди. Например жителите на

атинския полис са притежавали единствено политически свободи, но в личния си живот са спазвали множество ограничения. Според Бенджамен Констан заплахата за античната свобода се заключава в това, че хората, заети единствено с обезпечаване на политическата власт, остават без нужното внимание, индивидуалните права и свободи; по отношение на съвременната свобода се наблюдава обратния процес – прекалено ангажиране с личните права и отказ от участие при осъществяването на политическата власт. [5]

Изброяването на основните свободи в своеобразен алманах е напълно в духа на староанглийските крале. Провъзгласяването на отделните свободи на поданиците съответства на задължението на владетелите да осигурят условия за тяхното упражняване. Традицията на точното определяне на кралските пълномощия в английския политически живот се основава на традицията на сключване на харти между феодалите и краля, с които на последния се засвидетелства феодална вярност при точно определени условия. Най-известната от тези харти – Magna Charta – установява право на колективна съпротива от страна на бароните като феодали, но не и за други обществени групи при превишаване на кралските правомощия като ограничава възможността за властнически произвол. Този акт, чието оригинално название е Велика Харта на Свободите, е основата, на която се изгражда понятието за гражданска свобода и се създават т.нар. основни свободи, които от своя страна обуславят основните права на гражданите. Нейното издаване съответства както на практиката на английските крале да издават харти, с които да потвърждават различни правни положения, така и на особеностите на общото право в Англия през Средновековието. Магна Харта има за свой прототип хартата на крал Хенри II от 1155г. [8; 77]

Магна Харта трябва да защити интересите на английското общество срещу произвола на кралските чиновници, които превишават дадените им от краля правомощия. „Злоупотреби от страна на крал Джон причиниха бунт сред благородниците, които го заставиха да изпълни това признание на правата, както на благородниците, така и на обикновените англичани.“ – гласи встъпителното изречение на Магна Харта. От кралска защита могат да се възползват всички свободни граждани, а това е вмешателство от страна на краля в сферата на действие на местните феодали. [1] На практика това представлява прогласяване на принципа на равенството на всички пред закона и по-специално на задължението на бароните, в качеството им на поданици на английския крал, да следват тези обичаи и свободи, които кралят е признал за подлежащи на спазване. Съблюдоването на принципа за равенство пред закона и недопускане на произвол при

защитата на личността, гарантирането на правата и свободите на поданиците и спазването на закона произтича лично от обещанието на краля за подобряване на съществуващия ред и избягване на противоречията при упражняването на прерогативите на кралските пълномощници. Тъй като никога не е отменяна с последващ законодателен акт, което би било и твърде нехарактерно за английската правна система, Магна Харта и до днес е част от английското законодателство.

Ето как представя идеята за свобода Джон Лок – естествената свобода на човека е да бъде освободен от всякаква върховна сила на земята и да не бъде под законодателната власт на хората, а да се подчинява само на естествения закон. [6] Това е идеята за негативната свобода – свободата от потисничество, свободата от тирания. Във формулировката на Лок се откриват няколко основни признака, с които се разкрива същността на това понятие. На първо място, свободата е естествена, има за свой първоизточник природата. На следващо място, свободата има два компонента – освободеност от висша сила на земята или алтернативно – освободеност от волята или юридическата власт, упражнявана от друго човешко същество. На последно място – единствено природния закон трябва да ръководи постъпките на хората.

Човешкото съзнание притежава способността само да изработва вътрешни модели на поведение, които осъществява обективно чрез съответните действия. То е така устроено, че то се съобразява на първо място със съществуващите препятствия, ограничения, които в случая се явяват критерии за свободата на създаване на модели на поведение. Това по същество е несвободата, която може да бъде както наложена отвън, от обективни обстоятелства, така и самоналожена поради вътрешни причини. [3; 14-15] Все пак е немислимо да приемем, че всеки човек може свободно и безпрепятствено да осъществява своята свобода, без да се съобразява със свободата на другите, защото по този начин се нарушава изискването на Кант да се отнася към другите като към цел, а не като към средство. Затова трябва да се намери отговор на два въпроса относно смисъла и начините на съществуване на съвместната свобода, формулирани от гледна точка на политическата философия – „какви са границите, в рамките на които субектът – отделната личност или група хора – може и му е разрешено да прави и да бъде онова, което той е способен да прави и да бъде, без останалите да му пречат“ и „кой и какво определя, чрез контрол или пряка намеса, какво може и какво не може да прави или да бъде даден човек“ [2; 64].

Традицията изисква да се започне с листата на либералните свободи, създадена от един от ранните класици на либерализма – Джон Стюарт

Мил. Тя обхваща свобода на съвестта, свобода на мисълта и чувствата, абсолютна свобода на мненията и възгледите, свобода на изразяване и разпространяване на мненията, свобода на избора на житейски цели, свобода на сдружаванията. Все пак тази свобода не може да бъде ограничена и тя има своя предел – свободата на групите и не може да се упражнява в тяхна вреда. Едновременно с това либерализмът е модел на съществуване и функциониране на западноевропейското общество. В крайна сметка със сигурност може да се направи извода, че либерализмът като политическо и философско направление започва своя разцвет след епохата на Просвещението и буржоазните революции. Сърцевината на либералната теория се крие в езика на правата на личността. На принципа, че новото е добре забравеното старо, човешкото въображение работи на базата на определени стереотипи. Дефинирането на правата става чрез тяхното изброяване в декларации по подобие на хартите от времето на феодализма, защото хората имат върховна власт върху своята личност. [7; 16-18]

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Davis G. R. C., Magna Carta, Revised Edition, British Library, 1989.
2. Бърлин А. Две схващания за свободата. Алтернативи на несвободата. С., 1998.
3. Вълчева-Куманова Е. Правов ред и пазарен ред. Научни трудове на РУ, Русе, 2008, т. 47.
4. Денкова Л. Етика. С., 2003.
5. Констан Б. За свободата при древните сравнения със свободата при модерните народи. С., 2002.
6. Лок Дж. Два трактата за управлението. С. 1996.
7. Мил Дж. Ст. За свободата. С., 1993.
8. Томсинов В.А. История государства и права зарубежных стран. М., 2011.

ПРИНЦИПИ НА ДЕКЛАРАЦИЯТА ЗА НЕЗАВИСИМОСТ НА САЩ

Александър Куманов

Наталия Маринова

Национален военен университет „Васил Левски“

Резюме: *Приемането на Декларацията за независимост на САЩ от 1776 г. прогласява неотнзимаемите права на човека и е свързана с ценностното оправдаване на общественения ред. В исторически аспект декларацията институционализира начина за преодоляване на относителната депривация като разминаване между ценностни очаквания на определени групи в обществото и тяхната проекция в реалността.*

Ключови думи: *Декларация за независимост, колонии, суверенна държава.*

PRINCIPLES OF THE US DECLARATION OF INDEPENDENCE

Aleksandar Kumanov

Natalia Marinova

Vasil Levski National Military University

Summary: *The adoption of the United States Declaration of Independence in 1776 proclaims inalienable human rights. It is linked to the value justification of public order. Historically, the Declaration institutionalizes the way of overcoming the relative deprivation as a discrepancy between the value expectations of certain groups in society and their projection in reality.*

Keywords: *declaration of Independence, colonies, sovereign state.*

Постулатите на Декларацията за независимост оставят трайна следа в американската политическа мисъл. В последното си обръщение към Сената първият президент Джордж Вашингтон прокламира, че респектът към властта и спазването на духа на законите са фундаменталните максими на истинската свободна демокрация. Послание актуално и в съвременната епоха на глобализация. [4; 46]

Задача на политическата система е да установи норми на справедливост, да контролира претенциите и правата чрез принципите на размяната и грижа за сигурността на гражданите. [5; 253] Декларацията за независимост можем да считаме за първата прокламация и план за освобождаване на колония и превръщането ѝ в независима суверенна държава. Първоначално процесът на нейното създаване се сблъсква с различни препят-

ствия – страх от неблагоприятни последици и хаос в обществото, опасност от разстройване на социалния ред и прекъсване на религиозните и правните връзки и нарушаване на положените в клетва задължения и поетите обещания към английския престол, и довежда до разединение между жителите на американските колонии. Но несправедливото управление и множеството нарушения на правата и свободите на американците и потъпкването на тяхното достойнство, променят тяхната позиция.

Колонизирането на американския континент има богата история. Първата колония на територията на американския континент е основана при царуването на кралица Елизабет I и е наречена в нейна чест Вирджиния. През 1606 г. в Лондон е основана Западноиндийската компания, която получава кралска харта лично от Джеймс I с цел създаване на колонии отвъд атлантическите води. Постепенно до средата на XVIII в. се създават колониите Масачузетс, Род Айланд, Кънектикът, Мериленд (наречена в чест на кралица Мери, майка на Чарлз II), Северна и Южна Каролина, Ню Джърси, Пенсилвания, Делауер, Джорджия. Всяка колония има своята собствена история, но между създаването на всички колонии има няколко общи черти, свързани с управлението и населението им. По принцип колонистите са били представители на различни ереси и секти, които търсели в новия свят място, където да живеят според собствените си разбирания и да изповядват собствените си вярвания. Вместо да бъдат преследвани, подобно на испанската инквизиция, тези поданици на краля получават възможност за нов живот. Това е втората характерна черта на американските колонии – те се населяват от хора, които по различни причини са неудобни в своята стара родина или са осъдени за различни престъпления.

Във всяка колония се създават органи на управление, възникнали на базата на договор за управление, сключен между равни хора. Установява се абсолютна религиозна търпимост и свобода на съвестта. Всеки щат се управлява от законодателен орган, избран от колонистите, те със собствени средства създават редица социални придобивки като училища, болници. Това прокламира Джон Уинтрон на борда на Мейфлауър – „в нашето дело ние трябва да сме сплотени в едно цяло. Трябва да се отнасяме един към друг с братска любов. Трябва да сме готови да отделим от нашето изобилие в полза на нуждаещите се“ [9; 82].

На практика английските владетели считат териториите на колониите за своя собственост, а техните жители за свои поданици, които следва да се подчиняват на английските закони. Оттук произтича основният конфликт между Англия и колониите – жителите на последните се считат за независими от английското управление. Независимо от политическите свободи, колониите почти не притежавали такива в областта

на икономиката, независимо от развитието на американската промишленост. През втората половина на XVIII в. вътрешният пазар се задоволява чрез собствено производство, а част от продукцията се изнася, като износът на чугун от Северна Америка за Англия през 1771 г. достига 7 500 тона срещу 65 000 тона английски производство. [6; 253]

Най-големи затруднения причинява Законът за гербовия налог, според който всички документи се издават на гербова хартия при сравнително висока гербова такса. Оттук произлиза първото юридическо противоречие дали тези такси са задължителни за жителите на колониите. Съгласно принципите на Магна Харта и Билът за правата (1628 г.), парламентът определя данъците, защото в него са представени всички графства на принципа никакви данъци без представителство. Поражда се основателно съмнение дали колонистите, освен вярност към краля, дължат вярност и към парламента. Освен недоумение, в английските и американските жители това основание за неплащане се реализира на базата на аргумента, че без представителство няма данъци. Но американците нямат юридически основания за неплащането на мита и това поражда смут у англичаните. [7; 197-205]

Мотивите и целите на жителите на американските колонии проличават ясно в текстовете на инструкциите, които те отправят до своите представители. Когато тиранията, насилието и несправедливостта заменят равнопоставеността, доброто отношение и загрижеността на управниците, когато проливането на невинна кръв стане ежедневие и властта не осигурява сигурността и благополучието на гражданите, те нямат друг избор, освен да се противопоставят. Многобройните петиции, изпратени до краля, които доказват желанието на жителите на колониите да останат лоялни, ако им се осигури мир, свобода и сигурност, са останали без последствия. Затова след като са изчерпали мирните средства за уреждане на конфликта, жителите на американските колонии оказват съпротива на кралската власт, като я отхвърлят и приемат Декларацията за независимост, с която се създава новата държава Съединени американски щати. [2; 225-235] „... Тъй като всички хора са създадени еднакво равни и са надарени от Създателя си с неотнимаеми права, между които живота, свободата и преследването на щастие, за реализиране на тези права се създава управление, основаващо правомощията си на общото съгласие; когато това управление не изпълнява задачите си, хората са в правото си да го променят или премахнат...“ [8,1].

Първоначално на много от делегатите в Камарата на представителите на Американския конгрес дори не са делегирани правомощия да гласуват за отделяне от Англия, за да не се променя статуквото и най-главното формата на държавното управление. По-късно под влияние на Томас

Пейн, който доказва чрез цитати от Библията, че съществуването на монархията е заклеймено като грях, се възприема идеята за създаването на република. Новите планове за управлението са инспирирани от максимата на Пейн: „Колкото едно нещо е по-просто, толкова е по-лесно да се разруши и да се създаде отново“ [8; 3-41].

С приемането на Декларацията за независимост се поставят основите на суверенната държава Съединени американски щати, която се превръща в еталон за демократично управление. Властта на правителството е легитимна, защото защитава правата на гражданите. В противен случай гражданите имат право да свалят тази власт и да установят нова, основана на принципи, които гарантират сигурността и благогенствителството. Единственото и неотменимо условие за спазване на задълженията на гражданите към държавата е наличието на съгласие с нейните действия. „Всички хора са равни и са дарени с неотнимаеми права, между които са правото на живот, на свобода и на търсене на щастие. За осигуряването на тези права са създадени правителствата, които черпят правата си пряко от съгласието на гражданите. В противен случай гражданите имат право да променят или премахнат правителствата и да учредят нови, основани на принципи, които ще им осигурят ред и щастие ... Когато правителството покаже сериозни признаци на деспотизъм, гражданите имат правото и задължението да премахнат тази институция и да създадат нови гаранции за бъдещата си сигурност.“

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Declaration of Independence, 04.07.1776.
2. Local Local Resolutions on Independence – Buckingham County, Virginia, 13.May 1776; Cheraws District, South Carolina, 20 May 1776; Charles County, Maryland, June 1776; Natick, Massachusetts, 20 June 1776; Topsfield, Massachusetts, 21 June 1776 във Pauline Maier. American Scripture: Making the Declaration of Independence.
3. Maier. P. American Scripture: Making the Declaration of Independence. New York, 1998.
4. Washington George. Farewell Address to Congress. In: Perspectives on Political Parties. Classic readings. McMillan, NY, 2002.
5. Бел Дж. Културните противоречия на капитализма. С., 1994
6. Беров Л. Стопанска история. С., 1994.
7. Всеобщая история государства и права. Т. 2 – М, 2000.
8. Куманова Е. Политическите идеи на Джон Лок. Р., 2013.
9. Тачър М. Изкуството на държавника. С., 2002.

РИТУАЛИ НА ПОЛАГАНЕ НА КЛЕТВА

Александър Куманов

Наталия Маринова

Национален военен университет „Васил Левски“

Резюме: *Полагането на клетва като ритуал представлява тържествено обещание за подчинение или извършване на символични практики или правнозначими действия. Ритуалите се съдържат в редица актове, които регулират различни аспекти на държавното управление от древността до наши дни. Полагането на клетва е институционализирано в различни законодателни актове. От изключително значение за защитата на държавата е полагането на военна клетва.*

Ключови думи: *ритуали, военна клетва.*

OATHING RITUALS

Aleksandar Kumanov

Natalia Marinova

Vasil Levski National Military University

Summary: *The vowing an oath as a ritual is a solemn promise to obey or perform symbolic practices or legal actions. Rituals are contained in a number of acts that regulate various aspects of government from antiquity to the present day. The procedure is institutionalized in various legislative acts. The vowing of a military oath is extremely important for the protection of the state.*

Keywords: *rituals, military oath.*

Изследването на историческите епохи е своеобразно завъртане на „колелото на Фортуна“. Идеализирането на предходните социални практики предшества осмислянето на тяхното значение за развитието на обществото. [5; 27] През различните етапи от развитието на държавноорганизираните общества съществува различие в смисъла на понятията, с които се обозначават явленията от обществения живот. Тяхното изучаване включва изследване и интерпретиране на техните значения в различни аспекти. Изучаването на смисъла на понятието „клетва“ започва с разкриването на неговото значение като термин от общоупотребимия език. С това понятие се означава от една страна „обещание, оброк, обет, честна дума, уверение“. От друга страна то означава „проклятие, проклинание, заклинание, анатема“. [2; 338]

Един кратък исторически обзор разкрива обстоятелството, че клетвата като тържествено обещание за подчинение или извършване на правно-значими действия съществува от древността. Различни библейски текстове съдържат императивни правила за начина на полагане на клетва като тържествено потвърждение. Силата на клетвата зависи от убеждението в божествената правда и във факта, че Бог няма да счита невинни онези, които изговарят името му напразно; както и че загубата на неговото благоволение надминава всичко, което може да се придобие чрез лъжливо свидетелство. Полагането на лъжлива клетва се забранява и се счита за идолопоклонничество. Забранени са също така и излишните заклевания, които се употребяват в прост разговор; но когато нуждата или важността на някоя работа изисква клетва, той позволява на хората да се заклеват в неговото име – Из. 22:11; Лев. 5:1. Клетвата е едно дело на Богослужение, и затова Бог иска то да става в негово име – Вт. 10:20.[1]

От древността етичното извършване на лечебна дейност неизменно се свързва с полагане на клетва. Прието е да се счита, че клетвата е написана от Хипократ под влияние на школата на питагорейците. Клетвата се полага в името на боговете: „В името на Аполон – лечителя, в името на Хигия, в името на Панацея и в името на всички богове и богини, които вземам за свидетели, поемам върху себе си тази клетва“. Съвременният ѝ вариант се съдържа в чл. 176 (1) от Закона за здравето, според който при връчване на дипломите всички лекари и лекари по дентална медицина полагат Хипократова клетва. Текстът на клетвата се приема от Висшия медицински съвет.

Полагането на клетва е част от средновековните символични практики, чието основно проявление е полагането на васална клетва. Това е първият момент в модела на подчинено поведение. Васалът полага *васална клетва*, че се задължава да се подчинява на сюзерена, да следва неговите указания по въпросите на външната и вътрешната политика, да му оказва военна подкрепа при нужда и да плаща предварително договорени данъци.

Особено внимание на васалната клетва отделя Жак льо Гоф във статията си „Символичният ритуал на васалитета“. [3] Според него трите основни елементи на васалитета са „клетвата, вярата и инвеститурата“. Първият етап е именно *hominium* – клетвата, която предполага две действия. Първото е словесно – деклариране на обвързване на васала, който изразява волята си да бъде *слуга* на владетеля. Към тази първа фаза от приемане на васалитета се прибавя второто действие – *im-mixtio manuum*: васалът поставя ръцете си в тези на своя господар, който от своя страна ги обгръща със своите.

Отказът за полагане на васална клетва е основание за санкции. Един от най-известните в историята такива откази е този на английския крал Едуард III през 1330 г. да положи васална клетва към френския крал Филип VI Валоа. Този акт е част от поредицата от обстоятелства, довели до избухването на Стогодишната война между Англия и Франция, продължила в периода 1337 – 1453 г. Мотивът за отказа е формулиран съгласно хералдическите принципи „Син на крал не може да коленичи пред син на граф“. [6]

В съвременното общество съществуват примери за ритуали за полагане на клетва. Това са действия по присъединяване към различни организации, в които членството е на доброволен принцип – скаутски организации, Ротари клубове, масонски ложи – чрез даване на обещание, извършено като тържествен ритуал, да се стане част от определена социална група и да се следват нейните принципи обвързва положилния клетвата по вътрешно убеждение.

През 1991 г. в България се регистрира Българската скаутска организация. В организацията могат да членуват хора без разграничение на пол, религиозна принадлежност, социално положение, политическо убеждение. Полага се следната *клетва*: „Пред честта си обещавам, че ще се старая според силите си да изпълнявам дълга си пред Бога и отечеството, да помагам винаги на другите, да спазвам закона на скаутите“.

Членовете на ротарианското движение се включват в световното сдружение на делови личности и професионалисти, обединени от идеала да работят в полза на обществото, като полагат следната тържествена клетва за уважение към законите и служба на държавата, както и за спазване на морала и традициите.

След Освобождението в България се създават масонски ложи. Приемането за член на масонска ложа се извършва чрез ритуал, който включва двустранно тържествено обещание, а именно полагане на встъпителна клетва от страна на новия член и поемането на задължения към него от страна на вече приетите членове също под формата на ответна клетва.

Изброените примери по същество се отнасят до присъединяване към неправителствени организации с благотворителни цели за подобряване на жизненото равнище, просперитета и благосъстоянието на нейните членове и техните общности и по същество представляват обещание за доброволен и безвъзмезден труд.

Полагане на клетва в един по-общ план може да се разглежда в контекста на функционирането на държавата като организация. В управленски план държавата съществува като съставна система с многостепенно управление, а социалното управление е произвеждане на решения, насочени

към дейността на съответната организация. [4; 14] Държавното управление се осъществява като реализиране на суверенната държавна власт. Народното събрание се явява и действа като представител на суверена. Конституирането на най-важния законодателен орган и избирането на народните представители завършва с полагане на следната клетва: „Заклевам се в името на Република България да спазвам Конституцията и законите на страната и във всичките си действия да се ръководя от интересите на народа. Заклех се“.

Първата обособила се публична организационна функция на държавата е защитата. Военната защита се осъществява от въоръжените сили, чиито личен състав при постъпването си полага воинска клетва. Първоначално нейният текст се съдържа в чл. 11 на Търновската конституция: „Който постъпва във военна служба, дава клетва, че ще да е верен Князю“.

Оттогава нейното съдържание претърпява различни варианти, някои от които със силна идеологическа натовареност. През 1880 г. Великото народно събрание гласува и приема Закон за земане на новобранци в българската войска. Определен е и първият текст на военната клетва за постъпващите в редовете на българската армия, който гласи: „Обещавам се и се кълна в името на Всемогущия Бог, че аз, който съм повикан в редовете на войската на Българското княжество, ще служавам честно и вярно на Негово Височество българският княз и отечеството, като изпълнявам точно и безпрекословно всичките му заповеди и няма да пожая живота си, както в мирно време за запазване на порядъка и законността, тъй също и във война против враговете на моето Отечество. В свидетелство на което целувам кръста и думите на светото евангелие. Амин. Заклех се!“.

През 1882 г., са подготвени и приети и текстове на клетвата, предназначени за войниците иноверци (напр. мюсюлмани и израелтяни), рекрутирани в състава на българската войска. Макар че съдържанието на клетвите е напълно идентично, те са съобразени с езиците, писменостите и верските обичаи и особености на представителите на отделните етнически и верски общности.

От 1950 г. в Българската народна армия се полага следната клетва: „Аз, гражданин на Народна република България, като встъпвам в редовете на Въоръжените сили, тържествено се заклевам да бъда честен, храбър, дисциплиниран и бдителен воин, да пазя строго военната и държавната тайна, безпрекословно да изпълнявам законите, военните устави и заповедите на своите командири и началници. Заклевам се добросъвестно да изучавам военното дело, с всички сили и средства да пазя военното и народното имущество и до последния си дъх да бъда предан на своя народ, на своята социалистическа родина и на народното правителство. Готов

съм винаги по заповед на народното правителство за защита своята родина – Народна република България – и като воин от Въоръжените сили се заклева да защитавам родината си мъжествено, умело, с достойнство и чест, без да шадя кръвта си и дори живота си за постигане на пълна победа над враговете. Ако наруша тази моя тържествена клетва, нека ме постигне суровото наказание на закона на Народната република и всеобщата омраза и презрение на трудещите се“.

Актуалното съдържание на военната клетва съгласно чл. 149 (2) от Закона за отбраната и въоръжените сили на Република България гласи: „Заклевам се в името на Република България да служа честно на народа си, да спазвам Конституцията, законите на страната и уставите на въоръжените сили, да изпълнявам безпрекословно заповедите на своите командири и началници, храбро да защитавам целостта и независимостта на моята Родина и ако се наложи, да дам живота си за нея, за воинската чест и за славата на бойното знаме. Заклех се!“

Пологането на клетва в епохата на модерността се превръща от ритуал за изразяване на подчинение в условие *sine qua non* за заемане на изборна длъжност или държавна служба, както и за упражняване на определени професии. Даването на обещание, имплицитно присъствашо във всеки клетвен текст, за спазване на модел на правнорелевантно поведение, мотивира правните субекти към спазване на етичните начала и принципи, които са стожер на всяко съвременно общество.

БИБЛИОГРАФИЯ

9. Български библейски речник, <http://www.bible.netbg.com/>
10. Български тълковен речник. С., 1993.
11. Гоф Ж. Символичният ритуал на васалитета. Дигитална библиотека по архивистика и документалистика. Раздел Статии. <http://www.electronic-library.org>
12. Дачев Л. Държавата като организация. Научни трудове на РУ, Русе, 2012, т. 51.
13. Куманова Е. Новото осево време. Научни трудове на РУ, Русе, 2013, т. 52.
14. Томсинов В.А. История государства и права зарубежных стран. М., 2011.

СЕКЦИЯ V

ОБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ НА РАЗВИТИЕ

ЕВОЛЮЦИЯ В ОБУЧЕНИЕТО – РЕФЛЕКСИЯ ОТ СЪВРЕМЕННИТЕ УСЛОВИЯ

проф. д-р Стела Митева-Динкова

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство
„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

***Резюме:** Образователната сфера формира фундаменталните основи на обществото. Тя отчита достиженията на всички области в социалния живот и в частност тези свързани с културата.*

Образованието се реализира чрез обучение, което е в съответствие с „духа“ на времето, новостите и удовлетворяването на актуална „идеология“.

В този контекст изложението разглежда особеностите на онлайн обучението по музикален инструмент във ВУЗ в условия на съвременна културна среда. Съдържанието изяснява ролята на: медиуми и медийни средства, онлайн практики, използвани методи, педагог в процеса на такъв вид обучение.

***Ключови думи:** медиуми, онлайн обучение, музикален инструмент.*

EVOLUTION IN TRAINING – REFLECTION OF THE MODERN CONDITIONS

Prof. Stela Miteva-Dinkova, PhD

Prof. Asen Diamandiev Academy of Music, Dance and Fine Arts, Plovdiv

***Summary:** The education forms the fundamental foundations of society. It takes into account the achievements of all areas of social life and in particular those related to culture.*

Education is realized through training, which is in accordance with the "spirit" of the time, innovations and the satisfaction of current "ideology".

In this context, the given text examines the peculiarities in the online training of a musical instrument in Universities in a modern cultural environment. The content clarifies the role of: media and media tools, online practices, traditional and innovative methods, educator in the process of this type of training.

***Keywords:** Media, Online Education, Musical Instrument.*

Въпросите за образованието и неговото осъвременяване, което гарантира по-високо качество са актуални и следва да бъдат разисквани в

светлината на съвременните динамични условия. През последните десетилетия медийното и информационно пространство се обособиха като съществена част от общественно-икономическия живот. Те отразяват и диктуват новостите на деня, като така променят естетическите ценности и формират основни тенденции в образователната сфера. Образованието е целенасочен процес, чрез който се придобиват определени знания, умения или компетенции. То е част от педагогиката – наука, която определя и коментира методи, принципи, форми, средства, които се използват за осъществяване на такива цели. Всички „инструменти“ за преподаване, получаване и усвояване на информация са предмет на дидактиката, като съществена част на педагогиката. Към това може да се прибавят променящата се обществена обстановка и свързания с това непосредствен практически опит, който е ценен помощник при формиране на обнови, алтернативни методи и подходи в обучението.

Настоящото изложение е свързано със сферата на образованието в областта на изкуствата и по-специално музикалното изкуство. Творците създават художествени продукти, които отразяват определени потребности – социални, естетически, емоционални, комерсиални и др. Модно за днешния ген е създаването на *мултижанрови* (комбинация от няколко изкуства) и *интерактивни* (с компютърни системи или технологии) продукти (спектакли, пърформанси и др.). Обвързването на тези продукти с динамиката на съвременното общество и обновяването на културното пространство обуславя и предполага въвеждането на новости в процеса на обучение. Създадената извънредна ситуация провокира педагози и учаци за масово използване на онлайн⁶⁵ обучение.

В този контекст, **предмет** на изложението е онлайн обучението по музикален инструмент в условия на извънредна обстановка. То има за **цел** да изясни как екстремните условия на обществения живот влияят върху процеса на обучение във висше учебно заведение (ВУЗ) по изкуства. Целта насочва и към съответните **задачи**:

- представяне на начините за използване на *медии и медийни средства*, като съществена част от информационно-комуникационните технологии в обучението по музикален инструмент във висше учебно заведение;

- обосноваване на *онлайн обучението* и необходимите компоненти за провеждането му в условия на извънредна обстановка;

- определянето и коментирането на *методи*, които се прилагат в онлайн обучението по музикален инструмент;

---

⁶⁵ Онлайн от английски online е съставна дума от два компонента: предлогът on – на и думата line – линия. В буквален превод „на линия“.

- дефиниране *ролята на педагога*;
- *обобщаване* на предоставената информация чрез маркиране на основни характеристики на онлайн обучението по музикален инструмент във ВУЗ.

Добре известно е, че *медиите*⁶⁶ са глобално средство за масова информация. Те са „средата, в която се осъществява комуникацията“.[5] Следователно медиите са средства за общуване, които осъществяват връзка между подател/отправител на информация и получател. Днес най-често се използва комуникацията чрез технически средства (компютър, телефон, телевизор или др.). Това я превръща в технологична комуникация. Такива са електронните (радио, телевизия и др.) и интернет/New-Age медиуми (тематични сайтове, блогове, социални мрежи и т.н.). В обучението по музикален инструмент те предоставят ценна информация, която може да бъде свързана с инструментално-изпълнителската проблематика или с теоретико-историческата фактология. Бързо и лесно се достига до сведения за: историческа епоха, подробна житейска и творческа биография на композитор, снимково изображение, видео или аудио изпълнение на музикална творба от виден инструменталист и т.н. Различни изпълнители коментират, показват нагледно и детайлно чрез видео клипове различни технически или интерпретационни проблеми при изпълнение на определена творба, използвайки интернет медиуми. Това подпомага процеса на усвояване/заучаване и изработване на творбата. Необходимо е да се знае, че медиите не предлагат винаги достоверна информация, затова проверката чрез коментар или предоставяне на специализирана литература от професионалист-педагог е задължителна. Специализираната литература може да бъде достъпна и чрез медиите (дигитализирана или електронно чрез професионални сайтове, платформи, блогове или социални мрежи). Социалните мрежи, като Facebook, Instagram, Twitter съдействат за бързо и широко разпространение на информация до големи групи хора със сходни интереси. В такъв аспект е нужно те да се използват и от педагозите във ВУЗ. Голяма част от международните музикални събития (фестивали, конкурси, концерти и др.) в последните месеци се презентират именно в социалните мрежи и разпространяват чрез тях. Те се използват в индивидуалното обучение по музикален инструмент, наравно с професионалните сайтове на композитори и изпълнители или тематични канали в YouTube.

---

⁶⁶ Медиум е множествено число на думата медия (ж.р.). Тя произлиза от латинската дума *medius* – средина, половина. В съвременната терминология думата е загубила това си първоначално значение.

Съвременната информационна среда налага използването на медиите в музикално-практическата работа като помощно средство. „Консумирайки“ споделен опит в медийното пространство учащият бързо, нагледно и достъпно се ориентира в проблематиката. Педагогът е този, който доизяснява, коригира, поставя акценти, отделя същественото от ненужното, т.е. направлява процеса спрямо конкретните индивидуални потребности на своя възпитаник. Принципно, всички педагози използват медиите, като мощно средство в своята работа, но при навлизането на онлайн обучението, медиите придобиха задължително значение за провеждане на основна, ежедневна педагогическа работа в обучението по музикален инструмент.

Онлайн (на линия) обучението е вид обучение, основано на използването на компютърни и информационни технологии, чрез които се осъществява електронна комуникация. В сферата на образованието то се организира дистанционно (от разстояние) между обучаващ (педагог) и обучаван (учащ). Различното местоположение на двете страни в процеса и липсата на пряк физически контакт отличава този вид обучение от стандартното. Общуването е виртуално, т.е. чрез „посредник“ – техническо устройство. Може да бъде провеждано директно (лице в лице), чрез печатни, електронни медии и др. или и по двата начина. Основно предимство на този вид обучение е, че спестява време, т.е. дава възможност на обучаващ и обучаван да разпределят времето си по удобен за тях начин. Един от основните недостатъци на този вид обучение е, че не винаги учебният материал се разбира пълноценно и правилно.

Всичко казано до тук обосновава и налага последващ коментар относно техническата обезпеченост на онлайн обучението, както следва:

1) *Технически устройства* – компютри, лаптопи, смартфони, таблети и други подобни. Част от тях са настолни (т.е. позиционирани, неподвижни), а други са мобилни (преносими). *Компютрите* могат да бъдат desktop⁶⁷ (работи се върху бюро, чин, маса и т.н.) или laptop⁶⁸ (поставят се на удобно място за работа). Най-често използваните мобилни устройства в съвременното са *смартфоните*. В обучението по музикален инструмент е възможно тяхното прилагане, но е по-подходящо използването на настолни компютри или лаптопи, защото позиционирането на устройството позволява оптимално показване на инструмента и ръцете на изпълнителя и предполага по-добра интернет връзка (виж № 5) в процеса на ежедневна работа.

---

⁶⁷ От английската дума desk – бюро.

⁶⁸ От английската дума lap – скут.

2) **Аудио устройства** – *микрофон, звукова карта, слушалки*. Инструментално-изпълнителската работа е тясно обвързана с качеството на звука. Мобилните технически устройства са преимуществено оборудвани с вграден микрофон, звукова карта и изход за слушалки (в определени случаи и със слушалки). За съжаление качеството на тези компоненти не е достатъчно за нуждите на професионалното обучение по музикален инструмент. Това налага използването на допълнителни за техническото устройство компоненти. За работа с акустични инструменти се препоръчват *кондензаторни микрофони*, които са по-чувствителни, но изискват допълнително (фантомно) захранване от 48V. *Звуковата карта* реализира по-качествена трансформация на звука при осъществяване връзката между микрофон и техническо устройство. Микрофонът и звуковата карта са компоненти, които осигуряват входящ сигнал. Най-ясна представа за пълната звукова картина носи изходящият сигнал. Той се получава качествено и достъпно чрез *професионални слушалки* (от 20Hz до 20KHz, т.е. Hi-Fi стандарт). С тях е възможно ясно отличаване на тембър, сила, качество на звука, интерпретационни детайли на изпълнението (акценти, динамики, тембри и т.н.). Изброените до тук аудио устройства обогатяват и повишават ефективността на онлайн комуникацията в процеса на обучение.

3) **Аудио-видео записващи устройства** – *аудио рекордери и аудио-видео рекордери*. *Аудио рекордерите* имат основополагаща роля при осъществяване на звуков запис. До скоро записът бе начин за презентиране само на готов резултат от обучението в информационното пространство, но по време на онлайн работата се превърна в метод, който съпровожда ежеседмичните занимания. Такъв запис най-точно отразява звука, характера на музиката, интерпретационните тънкости и нюанси. При осъществяване на звукозапис учащият развива способност да контролира резултатите от собствената си изпълнителска дейност, т.е. основно работи над слуховия самоконтрол. *Аудио-видео записите* едновременно със звуковата картина онагледяват и визуалните параметри на инструментално-изпълнителската дейност. Те показват особеностите на постановката, апликатурата (пръстовката), визията на самия изпълнител (мимика, облекло, работна обстановка и т.н.), характера на движенията и др. От изброените по-горе в изложението технически устройства само смартфоните са оборудвани за аудио-видео запис. Визуалната информация, която те предоставят е достатъчна за ефективност в процеса на обучение по музикален инструмент, но звуковата – не съвсем. В този контекст, в онлайн обучението по музикален инструмент с предимство са аудио устройствата и аудио рекордерите. Аудио-видео записът с добро качество на звука

изисква използване и на специализирани софтуерни програми, както и култивирание на умения за работа с тях. Този вид записи дават възможност на педагога да ревизира, а впоследствие коментира, открие най-правилната методика за усъвършенстване на инструменталното изпълнение. Често самият преподавател може да предостави своите обяснения или бележки чрез аудио-видео запис, което спестява време, дава нужната яснота и остава по-трайна следа в съзнанието на учащия. В онлайн обучение при извънредна обстановка аудио-видео записите са съпровождащи, помощни средства в процеса на работа.

4) **Интернет връзка.** Тя зависи най-вече от скоростта на интернет сигнала и параметрите на техническото устройство. По-добре е да се използва домашен (с оптичен кабел⁶⁹), а не мобилен интернет. Препоръчително е директно свързване на устройството с оптичния кабел, както и изключване на Wi-Fi свързаността на останалите мобилни устройства. Спазването на тези инструкции подобрява качеството на сигнала и улеснява комуникацията. По такъв начин, използването на настолни компютри или лаптопи е с предимство пред употребата на смартфони. Обучението по музикален инструмент основно се извършва чрез индивидуални занимания, които се провеждат директно, т.е. в реално време. Без стабилен и високоскоростен интернет осъществяването им сериозно се възпрепятства.

5) **Софтуерен инструментариум – платформи** за създаване, публикуване, съхранение, търсене и споделяне на електронни учебни ресурси. Те допълват и надграждат онлайн обучението. На страницата на „Юнеско“ (Unesco) в „Решения за дистанционно обучение“ (Distance learning solutions) е публикуван списък на „Платформи за сътрудничество, които поддържат видео комуникация в реално време“ (Collaboration platforms that support live-video communication), сред които: Hangouts meet, Teams, Skype, WhatsApp, Zoom и др. [6] Най-използваната платформа за обучение по музикален инструмент в извънредна обстановка в България се оказва Skype, а в по-голяма част от европейските страни се използва Zoom⁷⁰. Платформите Skype и Zoom предлагат организиране както на индивидуални срещи,

---

⁶⁹ Оптичният кабел, съставен от едно или няколко оптични влакна, е по-добър от стандартния меден коаксиален кабел. Той е по-съвременно техническо решение за пренос на информация на големи разстояния.

⁷⁰ Специфично в тази платформа е прекъсването на онлайн срещата след 40-та минута при безплатно използване, което, не особено удобно, налага отново влизане в платформата чрез дадената парола или линк на срещата. При заплащане от 149,99 долара се получава едногодишен лиценз, който няма лимит за време, позволява „стрийм“ в реално време в миди, предоставя облачно пространство от 1 GB за поместване на записи от проведените срещи.

така и на по-големи аудитории. Използването им дава възможност за споделяне на екран с текстова и видео информация, паралелно записване на по-важното в чат разговор и др. Леко неудобство в текущата работа при обучение по музикален инструмент създава латенцията на сигнала или по-скоро разминаването между картина и звук. Тези неудобства се компенсират чрез използването на аудио-видео записи с добро качество, които са коментирани по-горе в изложението (виж № 2 и № 3). Част от колегията (НУИ „П. Пипков“ – Плевен) заложи и на професионални музикални безплатни платформи за онлайн уроци, като Jamkazam. При използване на тази платформа сигналът няма латенция и това позволява да се музицира от педагог и учащ в реално време, което е перфектно решение за занимания по музикален инструмент и корепетиция. Платформата дава възможност за организиране на групи до 8 души, което значително подпомага работата по дисциплини, като „камерна музика“, „оркестър“, „хор“ и др. Тя е достъпна само с кабелен интернет с много висока скорост и външен микрофон.

С важно значение в сферата на образованието са и използваните *методи*⁷¹ на обучение. Те са многообразни и многостранни и поради тази причина са приложими във всяка област на познание. В процеса на обучение методите са „път“ за придобиване на знания и умения, които се отнасят до педагога (учителя, преподавателя), обучаваните (ученици, студенти) и взаимовръзката между тях.

Обучението по музикален инструмент е интерактивно по презумпция. Това означава, че обучаваният има активно участие, т.е. процесът е двупосочен. В обучението по музикален инструмент студентът демонстрира както резултатите от самостоятелната си работа, така и нивото на придобитите знания и умения. Ето защо естеството на процеса е практическо и нагледно и стандартният вербален лекционен метод на обучение във ВУЗ е напълно неприложим. Използваните словесни методи са предимно обяснение, беседа и описание. В конкретния вид обучение те се съчетават с нагледния метод на демонстрация и продуктивно-практическия на упражнение. Методът на наблюдение се комбинира с методите на: убеждение, поощрение, поръчение, личен пример. В областта на инструменталното изкуство изявата осмисля положените усилия и отчита постигнатите резултати. Различните видове изяви гарантират система-

---

⁷¹ Думата *μέθοδος* е с „гръцки произход и означава път на изследване, познание“. [4] Понятието най-общо казано се отнася до процеса при постигане на определена цел. Методите могат да бъдат стратегия, форма, система от елементи, правила, норми и т.н.

тичността в процеса на наблюдение и дават устойчив резултат в развитието на обучавания. Онлайн обучението по музикален инструмент в извънредна обстановка е причина не само ежеседмичните индивидуални занимания, но и по-голяма част от характерните дейности: класови срещи, контролни проверки, изпити, концерти, конкурси да се реализират посредством изяснените/споменатите по-горе технологии. Това обвързва традиционните методи с технологичния инструментариум, който осигурява и реализира практически процеса. Следователно интегрирането на информационните и комуникационни технологии (инструментариум и компетенции) в самото обучение на педагози и обучавани се налага като следваща стъпка в неговото развитие. По такъв начин технологиите биха могли да съдействат за подсилване на интерактивността в процеса, да го наградят и трансформират еволюционно. Тяхното използване прави учебното съдържание динамично, интригуващо и близко до учащите и осмисля широкото използване на средствата за комуникация, медиите и техническите устройства от младите хора.

Общозвестно е *значението на педагога* в процеса на обучение. Освен висока компетентност, свързана с професионални знания, умения и опит, той следва да притежава усет за общуване и набор от специфични личностни характеристики. В обучението по музикален инструмент чрез индивидуалния подход се отчитат качествата, типът темперамент, музикалният талант, интелигентността и потенциалът на обучавания. Условията на извънредна обстановка и онлайн обучение се оказват предизвикателство към всеки педагог по музикален инструмент, защото налагат промяна на установените норми. Те рязко преместват работния процес в дигиталното информационно пространство. Това, от една страна, поставя учителят в условие на зависимост, а от друга – го провокира към гъвкава адаптация и технологично ограмотяване в движение. Така преподавателят, естествено, проявява по-голяма активност при направляване, подпомагане, контролиране и оценяване работата на своите възпитаници.

В обобщение на изложеното се изяснява, че извънредната обстановка в последните месеци стана причина за масово прилагане на технологичните и информационни средства в процеса на обучение по музикален инструмент във ВУЗ. Доказана бе категорично необходимостта от специфично технологично обезпечаване и творческо трансформиране на добре познати методи на обучение. Практическата работа систематично изясни до колко и по какъв начин информационната среда е нужна и приложима в обучението по музикален инструмент. Натрупаният опит, получен като рефлексия на съвременните условия, реализира вид награждане-еволюция в процеса на обучение по музикален инструмент във ВУЗ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Петрова, М. Методи на обучение, използвани при поднасянето на учебното съдържание по рожен край, рогознание и природознание. // <http://www.referati.org/metodi-na-obuchenie-12/89318/ref> (изготвен 2008, Шумен, последно влизане 23.08.2020)
2. Попкочев, Тр. Относно методите на обучение и качеството на университетското образование. // Сб. Качеството на университетското образование – проблеми и перспективи. Благоевград, 2001, с. 37-48.
3. Терзиева, В., Тодорова, К., Кагемова-Кацарова, П. Преподаване чрез технологии – споделения опит на българските учители. // Образованието и изследванията в информационното общество. IX Национална конференция. – София, 2016, с. 185-194.
4. Христова, С. Методи на обучението. Същност и класификация. <https://referatite.org/metodi-na-obuchenieto-syshtnost-i-klasifikaciq/95033/ref> (изготвен 2019, последно влизане 28.08.2020)
5. Цонев, Г. Медии и Масмедии – за някои особености на комуникативния процес при интернет базираните масмедии. http://ebox.nbu.bg/sem14/view_lesson.php?id=9 (последно влизане 26.08.2020)
6. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/solutions> (последно влизане 28.08.2020)

ЗА ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД КОМПЕТЕНТНОСТНИЯ ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО ПО МУЗИКА И ЕВОЛЮЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ

доц. д-р Цветанка Коловска

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство
„Проф. Асен Диамандиев“

Резюме: Цел на музикалното образование е да развива музикалната култура на учениците като част от тяхната духовна култура. Предопределящи за професионалната музикален педагог са изискванията и спецификата на практиката. Затрудненията и ограниченията в условията на извънредна обстановка водят до еволюция на решенията и обогатяване на ресурсите за професионалната подготовка на студентите.

Ключови думи: компетентностен подход, урок по музика.

ON THE CHALLENGES OF THE COMPETENCE APPROACH IN MUSIC TRAINING AND EVOLUTIONARY PROCESSES

Assoc. prof. Tsvetanka Kolovska, PhD

Prof. Asen Diamandiev Academy of Music, Dance and Fine Arts

Summary: The goal of music education is to develop students' musical culture as part of their spiritual culture. The requirements and specifics of the practice are predetermining for the profession of music pedagogue. Difficulties and restrictions in emergency situations lead to the evolution of solutions and enrichment of resources for student training.

Keywords: competent approach, music lesson.

Урокът по музика – урок по изкуство, е основната структурна единица в обучението по музика за българското училище. В структурно и съгържателно отношение, в аспекта на традиционната музикално-педагогическа практика, урокът по музика еволюира съобразно социокултурни, икономически, образователни и други процеси в национален и световен мащаб. Наред с активното навлизане на дигиталните технологии, иновативни и интерактивни форми на обучение, съвременните възгледи за урока по музика затвърждават позицията, че той трябва да бъде преди всичко урок по изкуство. Днес обучението по музика предоставя богати ресурси, чрез които младите хора формират и развиват собствените си възможности, природни музикални дадености, овладяват социални роли, управляват междугруповата динамика и предвиждат насоките на професионалната си

реализация. Световната пандемия наложи извънредна обстановка в България и света, което неминуемо се отрази на цялостния живот на обществото. В този контекст е от значение гъвкавостта и адаптивността на българската музикалнообразователна система, показателно за способността ѝ да еволюира съобразно възникнали извънредни условия. Всичко това отрежда мястото ѝ сред актуалните теми, обект на все по-активен дебат в българското общество.

За студентите, обучаващи се в специалност *Педагогика на обучението по музика*, държавният изпит „Урок по музика“ е събирателен израз на цялостната музикална, методическа, педагогическа и психологическа подготовка през четирите години на обучение в бакалавърска степен, подготовка, която дава най-пряка, непосредствена и вярна представа за професионалния облик на учителя по музика в средното училище.

Бакалаврите с квалификационен наименование „Учител по Музика в средното училище“ се подготвят за музикално-педагогическа дейност по учебен план, като включените в него дисциплини дават възможности за пълна професионална подготовка както в областта на теоретичното знание, така и в областта на практическите умения, съобразени с Наредба № 15 от 22.07.2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти, издадена от министъра на образованието и науката, обн., ДВ, бр. 61 от 2.08.2019 г., в сила от 2.08.2019 г. От съществено значение за професионалната подготовка на бъдещите учители по музика е високата степен на корелация на дисциплините от Модул „Педагогически практики“ – „Хоспитиране в клас“, „Текуща педагогическа практика в клас“ и „Стажантска практика“, АМТИИ, учебен план специалност ПОМ, бакалавърска степен, 2020 г. [1]

Дисциплината „Хоспитиране в клас“ е свързващото ядро между теоретично поставените концепти на методическата подготовка с практическото им приложение. Именно хоспитирането осигурява така необходимата възможност за студентите да се обучават практически в процеса на наблюдение и споделяне на положителен професионален опит в учебна среда, където предмет на анализиране са урочни и други организационни форми в учебно-възпитателния процес по Музика.

Следващ етап в професионалната подготовка е „Текуща педагогическа практика в клас“ – дисциплина, чиято основна задача е да изгради квалифицирани музикални педагози, които притежават система от знания, умения и компетентности за практическа реализация на урок по музика, отговарящ на изискванията за съвременен учебно-възпитателен процес.

Безспорно основната професионална квалификация на студентите, обучаващи се в специалност *Педагогика на обучението по музика*, ОКС „Бакалавър“, е свързана с обучението по дисциплината „Стажантска практика в клас“, чиято първостепенна задача е да съдейства за изграждане на високо квалифицирани музикални педагози, които се обучават практически чрез преподаване в реална учебна среда.

Състояние и предизвикателства пред музиката като предмет в училище в условията на епидемична обстановка

Днес обучението по музика в общото училище се реализира в съответствие с регламентираните нови изисквания в Закона за предучилищното и училищното образование (МОН, 2016 г.). Осъвременени са целите и задачите на музикално-възпитателната работа в училище, действащи са нови гържавни образователни стандарти за общообразователна подготовка, учебни планове и учебни програми по музика за всеки клас и етап на обучение в средното училище.

Променени са интересите и потребностите на днешните ученици. Съвременни социологически изследвания определят музиката сред водещите предпочитания на позрастващите за свободното от учебни занимания време. Все по-спорен и дискутиран, обаче, е въпросът за вида музика и нейната художествена стойност, което отнежда важната роля на музиката като предмет в училище, формираща вкуса и естетическите критерии на младите хора. „Значима роля за възпитанието на музикалния вкус на позрастващите има училището, респективно – музикалният педагог, осъществяващ учебната програма по музика на СУ, която е изградена по най-добрите критерии за ползване на високохудожествена музика – музика за изпълнение и музика за възприемане“ [7].

Сред водещите задачи на учителя по музика е да запознае своите ученици с постиженията на родната и световната музикална култура, като ги мотивира да чувстват необходимост от общуване с нея, да обогатява музикалната култура на учениците, да възпитава у тях способността да откриват и се наслаждават на красотата в музикалното разнообразие. Сумарно идеята е „... да избереш най-хубавото и да го посветиш... на музиката“ [8].

Всички тези фактори, които влияят върху музикално-възпитателния процес в общото училище, са налице и в условията на извънредни епидемични условия, когато от учителите по музика се очаква навременна и адекватна реорганизация на учебния процес, адаптиране на учебно съдържание и обмисляне на най-подходящите методи и подходи на обучение. Еволюцията в начините и ресурсите за осъществяване на пълноценен музикално-възпитателен процес е неизбежна. „В този процес все по-важен е

трудовете на музикалния педагог – оценен по достойнство, упражняван от най-подготвените и мотивирани преподаватели“ [4].

Професионалната подготовка на студентите по музика не прекъсва в условията на епидемична обстановка, когато предизвикателствата са още по-големи. Приоритетно се отчита необходимостта от ефективно, но и коректно използване на информационните и комуникационните технологии, както и умения и компетентности за работа в дигитална среда. Съобразявайки спецификата на урока по музика и неговия дейностен характер, затрудненията и ограниченията се превръщат в предизвикателства.

В условията на дистанционно обучение в електронна среда професионалните компетентности, които стажантите по музика овладяват за планиране и реализация на урока по музика, са стимул за разширяване на ресурсите в обучителния процес. С внимание следва да се отбележи, че уменията и компетентностите за „Планиране, организация и провеждане на образователен процес“ са сред показателите, покриването на които предвижда висок резултат по скалата на оценяване на резултатите от труда на педагогическите специалисти.

Концептуални акценти в подготовката на студентите по музика

Музикалното възпитание в съвременното общообразователно училище е динамична система, обърната към учениците. Учебният предмет Музика се отличава със своите характеристики, специфичност, собствени принципи и методи на преподаване, което обуславя необходимостта от комплексна музикално-теоретична и професионално-практическа подготовка.

Усъвършенстване на професионалната подготовка на студентите по музика е основен акцент в образователния процес и фактор за тяхната успешна реализация на динамичния пазар на труда. Доброто познаване и приложение на интерактивни форми на преподаване на музика включва водещата роля на музикалния педагог при планиране на учебен процес.

Като основни концепти в подготовката на бъдещите специалисти по музика могат да се обособят:

- стабилната теоретико-професионална подготовка, осигуряваща интегративния характер на базовите знания в областта на музикалната теория, музикознанието, психологията и педагогиката;
- познаване и професионално-практически опит в съвременна образователна среда като възможност за прилагане на ефективни методи и подходи в учебния процес по музика;

- професионални музикално-изпълнителски и музикално-педагогически умения, съответстващи на изискванията на съвременната образователна система;

- компютърна грамотност, съответстващи на бъдещата професионална дейност на специалиста като учител по Музика, изпълняващ професионалните си задължения в съвременното информационно общество.

Компетентностният подход налага специфичния обхват на знания за:

- музиката като вид изкуство и съвременните тенденции в развитието ѝ;

- характерните особености на българския музикален фолклор и специфика на функционирането му днес;

- спецификата при формиране и активизиране на музикалните способности на учениците;

- съвременните тенденции в развитието на българската образователна система, държавните образователни изисквания за учебното съдържание по Музика в средното училище и в детската градина;

- иновативни технологии за качествено осъществяване на музикално-образователния процес;

Умения

➤ В контекста на личните компетенции:

- изграждане на мотивация за по-нататъшно самообучение и самосъвършенстване, стремеж за разширяване на общата култура и за активизиране на творческия потенциал;

- развитие на професионалната мотивация и отношение към бъдещата професия: проучване и усвояване на нови педагогически технологии, търсене, оценяване и прилагане в практиката на авангардни педагогически постижения и нововъведения, критическо оценяване на собствените професионални умения и анализиране на постигнатите резултати;

➤ В контекста на професионалните компетенции:

- изпълняват с глас и на музикален инструмент художествени произведения и фрагменти от музикалната литература, дирижират и изработват художествено песни от различни стилове, изпълняват артистично съпровод към предвидените за изучаване музикални творби;

- осъществяват интеграция с другите изкуства и с другите учебни дисциплини;

- познават динамичните процеси в класната стая – важен фокус за усъвършенстването на съдържанието и технологията на обучение.

- планират, организират, анализират и управляват музикално-педагогическата дейност с ученици от начален, прогимназиален и гимназиален етап на средното училище.

Тази общотеоретична, специална музикално-теоретична, психолого-педагогическа и приложно-технологична подготовка „...има пряка връзка и с педагогическата и методическа работа на преподавателя, с коректността на неговия изказ и в пределната разбираемост на преподавания материал“ [2], улеснява и постепенно включва студента в процеса на професионална реализация.

Предизвикателства пред организирането и провеждането на държавен изпит „Урок по музика в клас“ в условията на световна епидемия

Наложилите се обстоятелства около епидемичната обстановка в България и в света доведоха до анализиране на възможностите за организиране и провеждане на държавния изпит на студентите от специалност *Педагогика на обучението по музика*, ОКС „бакалавър“ във формата на усотно експозе на план-сценарий на урок по музика в клас. Отчита се значението на водещи фактори с отношение към ефективността на поставената цел – успешно провеждане на държавния изпит.

- Сред главните предизвикателства се откроява дейностният характер на урока по музика в клас. Тази особеност е водеща характеристика и отличителна черта на българската музикалнообразователна система. В урока по музика децата овладяват ключови компетентности, усвояват знания, разширяват хоризонта на музикалната си култура, развиват музикални способности именно чрез основни музикални дейности – изпълнение на музика, възприемане на музика, музикални импровизации. Това е спецификата, отликата на българската музикалнообразователна система. С тази цел педагогическата практика на студентите протича в реална учебна среда, където практикантът студент реализира активен музикално-възпитателен процес.

- Като най-съществен проблем се откроява убедителното извеждане на най-подходящия вариант за държавен изпит. Логично би могъл да се постави въпросът „Защо план-сценарий на урок по музика в клас“.

Основните аргументи се изразяват в следното:

- Процесът на обучение по музика в училище винаги е обмислен и планиран. „В този смисъл урокът по музика е част от цялостната система за реализиране на музикално-образователен процес за гаген клас, етап и степен на образование.“ [5]. Така изработвайки план за конкретна

урочна единици, студентът по музика следва да е наясно с учебното съдържание, с учебната програма, с очакваните резултати за цялата година, за да намери вярното място и решение за конкретния урок.

- Планът за работа е неразделна част от подготовката на учителя за урока. Всеки учител по музика подхожда внимателно към предварителното структуриране и обмисляне на съдържанието на урока. Структурата на урока не е стандартна, но макар музикалният педагог да е освободен от изискванията за стандартна схема за провеждане на урок, това не означава липса на система. В планирането на съвременния урок по музика водещ дял заема творческата музикално-познавателна дейност за сметка на репродуктивната.

- Планът на урока по музика отразява неговата най-съществена особеност, която се изразява в това, че е урок по изкуство с преобладаващ дейностен характер – формират се главно музикални умения, а знанията, които учениците получават за музиката, следва да имат допълващ и обогатяващ характер.

- В планирането на урока по музика следва да се отчита преимуществото на колективната форма на работа. Музикалният педагог прилага методи и подходи, насочени към учениците, които съвместно изпълняват и слушат музика, но същевременно е застъпен и диференцираният подход.

- При планиране на урока по музика се обръща специално внимание на използването и обогатяването на миналия опит на учениците.

- Специално внимание се отделя на изискването за проблемност с цел активизиране на мисловната дейност на учениците.

- В плана на урока следва важно място заема интеграцията между основните музикални дейности, както и тематичното обединяване на урока.

Доброто планиране съобразява основните специфични особености на урока по музика, което е сред водещите фактори за ефективността на учебния процес по музика.

Конкретната организация на държавния изпит „Урок по музика в клас“ започна с групови и индивидуални онлайн консултации със студентите-дипломанти. Дадени са конкретни указания за работа, разяснения и примери. Огромен е ресурсът, който влиза в действие при подготовката на дипломантите в дигитална среда – онлайн платформи с конферентни връзки в реално време, насочване към работа с електронни издания, книги, статии, максимално използване на възможностите на електронните учебници по музика, одобрени от МОН на всички издателства.

Всеки студент получава предварително зададена тема на урок по музика от учебното съдържание на клас, с който провежда педагогическа си

практика, насоки за музикален материал за изпълнение и слушане. Студентът подготвя план – сценарий на урок по музика по определена тема, като пред изпитната комисия представя устно експозе на плана.

Оценяването е комплексно на базата на следните компоненти:

- Структура на представения план-сценарий – логичност и последователност в изграждането.

- Основни елементи на съдържанието – ясно и обосновано присъствие на елементите на урока по музика: тема на урока, вид на урока, цел и задачи, понятия, музикален материал за изпълнение и музикален материал за възприемане, други дейности, методи, ход на урока – методически подходи за реализиране на конкретен идеен проект на сценарий по зададена тема от учебното съдържание по музика за съответен клас. Съобразяват се: поставените цел и задачи на урока; технологията на музикалните дейности; задължително се изписва моделът на разпяване с откъс от песен, предвидена за урока; тематично обединяване на музикалния материал.

- Устно аргументирано презентирание на подготвеното експозе на план-сценария на урок по музика

Критериите за оценяване са ясно зададени предварително, като са ориентирани към структурирането и съдържанието на подготвения от дипломанта план-конспект, както и от аргументираното презентирание.

След приключване на учебната година и за студентите, и за учениците, могат да се направят изводи за постиженията и добрите практики, постигнати в учебния процес по музика, но също и за възникналите затруднения и констатираните ограничения в условията на епидемична обстановка. В съвременната педагогика целта на музикалното обучение и образование е да формира и развива музикалната култура на учениците като част от тяхната обща духовна култура, усъвършенстване на способността музиката да се възприема като изкуство, неразривно свързано с живота, като специално емоционално чувство.

Сумарно еволюционните процеси в музикалнообразователната система, настъпили в условията на извънредни обстоятелства, са необратим процес. Опитът доказва, че в процеса на професионална подготовка на студентите по музика, чийто кулминационен завършек е гържавният изпит „Урок по музика в клас“, ограниченията и затрудненията водят до намиране на нови перспективни решения, стимулира се творческата самостоятелност и креативност на новата генерация учители по музика. „В съвременния глобален свят българина има нужда от позитивна теория, чрез която да се утвърдим и повишим самооценката си. Българинът все

по-често се обръща към миналото, към постиженията в науката и културата, за да изгради съвременния си облик“ [3].

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“, учебен план Педагогика на обучението по музика, бакалавърска степен, редовно обучение, 2020 г.

2. Георгиев, Иван. Понятието „Гайдарски стил“ в българската музикологическа публицистика. Knowledge Without Borders: XXIII Международна конференция, 2020 г., Врънячка Баня, Р Сърбия, International Journal Knowledge, Vol. 38.6, с.1487 – 1492 ISSN 2545-4439

3. Казашка, Весела. Българският танцов фолклор и неговото отражение върху личността. Наука, образование и иновации в областта на изкуствата: II Международна научна конференция АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив, 2019 г. с. 371-377 ISBN 978-954-2963-56-1

4. Коловска, Цветанка. Извънкласните и извънучилищните дейности по музика (занимания по интереси) – фактор за развитие и активно музикално възпитание. Наука, образование и иновации в областта на изкуствата: II Международна научна конференция АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив, 2019 г. с. 48-53 ISBN 978-954-2963-56-1

5. Коловска, Цветанка. Планиране на урок по музика като аспект на професионалната компетентност на учителя по музика. Годишник на АМТИИ, 2018г. Пловдив: Унив. изд. „П. Хилендарски“, 2018. с. 87-95 ISSN 1313-6526

6. МОН, Наредба № 15 от 22.07.2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти

7. Пехливанов, Жан. Създаване на интерес към класическата музика чрез възприемане на музикални творби, аранжирани с музикално-изразни средства на популярната музика. Наука, образование и иновации в областта на изкуствата: II Международна научна конференция АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив, 2019 г. с. 88-93 ISBN 978-954-2963-56-1

8. Славинска, Рада. Гайдарски реминисценции в българската култура. Knowledge Without Borders: XXIII Международна конференция, 2020 г., Врънячка Баня, Р Сърбия, International Journal Knowledge, Vol. 38.6, с.1481 – 1486 ISSN 2545-4439

9. Закон за предучилищното и училищното образование (Обн., ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016 г., бр. 58 от 18.07.2017 г., в сила от 18.07.2017 г.) www.mon.bg

ИНТЕЛЕКТУАЛНО РАЗВИТИЕ ЧРЕЗ ПОДВЕЖДАЩИ ЗАДАЧИ В ЕЛЕКТРОННИ УЧЕБНИЦИ ПО МУЗИКА ЗА ОБЩООБРАЗОВАТЕЛНОТО УЧИЛИЩЕ В БЪЛГАРИЯ

доц. г-р Красимира Филева-Русева

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство
„Проф. Асен Диаманчиев“

Резюме: В настоящото изследване е представен подход за развитие на интелектуални качества у пограстващите чрез използване на разнообразни подвеждащи задачи в електронните учебници по музика за 5., 6. и 7. клас на общообразователното училище в България на изд. „Просвета плюс“ (Минчева и кол., 2016, 2017b, 2018). С цел да се докаже ефективността на разглежданите задачи по отношение развитието на интелектуални качества на учащите, в доклада са анализирани тези електронни ресурси, които съдържат подвеждащ елемент и е изследвано разнообразието в конструираната на подвеждащите задачи.

Чрез анализите се изяснява, че:

- Механизмът на действие на подвеждащите задачи е, чрез разнообразни „уловки“ да се стимулира логичното мислене, анализирането на проблема и центрацията на вниманието на учениците.

- Подвеждащите задачи са поместени в учебниците с различни конкретни цели;

- Общата цел на всички тях – подпомагане на интелектуалното развитие на пограстващите – е постигната;

Ключови думи: електронен учебник, логично мислене, общообразователно училище, подвеждащи задачи, музика.

INTELLECTUAL DEVELOPMENT THROUGH MISLEADING TASKS IN ELECTRONIC TEXTBOOKS ON MUSIC FOR THE GENERAL EDUCATION SCHOOL IN BULGARIA

Assoc. Prof. Krasimira Fileva – Ruseva, PhD

Prof. Asen Diamandiev Academy of Music, Dance and Fine Arts

Summary: This study presents an approach for the development of intellectual qualities in adolescents using various misleading tasks in electronic textbooks on music for 5, 6 and 7 class of the general education school in Bulgaria by Prosveta Plus Publishing House (Mincheva et al., 2016, 2017b, 2018). In order to prove the effectiveness of the considered tasks in terms of the development of intellectual qualities of students, the report analyses those electronic resources that contain a misleading element and examines the diversity in the construction of misleading tasks.

The analyses clarify that:

- The mechanism of action of misleading tasks is, through a variety of "tricks" to help logical thinking, problem analysis and concentration of attention of the students.

- The misleading tasks are assigned in the textbooks with various specific aims;

- The common aim of all of them – supporting the intellectual development of adolescents – has been achieved;

Keywords: *electronic textbook, logical thinking, general education school, misleading tasks, music.*

Увод

Предвид динамичната, непрекъснато и често изненадващо променяща се обстановка, все по-ценно качество е стройното, точно и логично мислене, способно да не се подвежда от създадени „уловки“, да оценява проблемите от всички страни, да намира най-целесъобразния отговор, когато ситуацията предоставя много възможни решения и голяма част от тях са донякъде правилни. Естествено е развитието на прецизната, стройна и логична мисъл на подрастващите да бъде грижа на общообразователното училище. За да се изпълни този ангажимент към обществото, е необходимо да се предприемат мерки още в учебниците. Авторите на учебните комплекти за 5. 6. и 7. клас – творческият колектив с ръководител П. Минчева (изд. „Просвета плюс“), за който развитието на интелектуалните качества и креативността на младите хора е не по-малко важно от усвояването на учебната материя, са създали много възможности в това направление. Тези възможности се реализират чрез учебните комплекти, включващи печатен учебник, електронен учебник, книга за учителя, съгържаща идеи за конструиране на уроците и допълнителна информация, тетрадка за ученика, съставена от упражнения за доизясняване на преподаденото в урока и компактдискове със записана музика за слушане и за изпълнение.

Електронният учебник към учебния комплект обединява печатното издание на учебника, записаната музика за слушане, инструменталния съпровод на песните, които се заучават и изпълняват и множество допълнително създадени въпроси и задачи. Задачите, въпросите, тестовете, записаната музика и фотогалериите, съставени от илюстративен материал, също включени в електронния учебник, носят общото название електронни ресурси. В електронния учебник за 5. клас те са над 100, а в този за 6. клас – над 200. Всичко това, заедно с възможността, веднъж закупен, да бъде ползван по всяко време и от всички електронни устройства, които имат интернет, превръща електронния вариант на учебника по музика в ценен помощник на учители и ученици.

Предмет, цели и задачи на изследването

Предмет на настоящото изследване са електронните учебници за 5., 6. и 7. клас на общообразователното училище в България на изд. „Просвета плюс“ (Минчева и кол., 2016, 2017b, 2018).

Обект на проучване е възможността в електронните учебници да се построят задачи, които да допринасят за развитието на точното и логично мислене на учениците.

Целта на изследването е представяне на подходи за развитие на интелектуални качества у погроставащите.

Задачите, които трябва да се изпълнят за реализирането на тази цел, са:

- Откриване на електронните ресурси, които съдържат погвеждащ елемент;
- Анализ на ефективността на разглежданите електронни ресурси по отношение развитието на интелектуални качества на учащите;
- Изследване на разнообразието в конструкцията на погвеждащите задачи.

Погвеждащи задачи и полезността им

Погвеждащите задачи са поместени в учебниците с различни конкретни цели. Общата цел на всички тях обаче е подпомагане на интелектуалното развитие на погроставащите. Механизмът им на действие е, чрез разнообразни „уловки“ да се стимулира логичното мислене, анализиранието на проблема и концентрацията на вниманието на учениците.

За уточняване на понятия с оглед по-прецизното боравене с термини и по-добрата приложимост на усвояваната информация са предвидени задачи, като например поместената в на стр. 29 в електронния учебник за 5. клас (Минчева и кол., 2016, с. 29). В условието на тази задача се изисква да се посочат най-подходящите ударни музикални инструменти за съпровод на българската народна песен „Нани ми нани, Дамянчо“ от Тракийската музикално-фолклорна област. Отговорите, от които може да се избира, са: 1. барабан и дайре; 2. тъпан, тъй като той е разпространен в Тракийската музикално-фолклорна област; 3. триангел, защото народната песен има нежен характер; 4. тази народна песен не може да се съпровожда с ударни инструменти. В тази задача погвеждащи са и условието, и отговорите. Въпросът е зададен така, че да насочва към избор на музикални инструменти, т.е. още на пръв поглед отговор № 4 (тази песен не може да се съпровожда с ударни инструменти) може да бъде елиминиран. Уловка в конструкцията на отговорите е и това, че лесно отпада също отговорът, който не е ар-

гументиран (отговор № 1), който, без обосновка, изглежда така, сякаш създателите на задачата не държат на него и затова е оставен „неглижиран“. Отговор № 2 включва верен елемент, доколкото ударният музикален инструмент тъпан действително е срещан в Тракийската фолклорна област. Това е посочено на същата страница в сканирания печатен учебник, върху който са разположени задачите на електронния, т.е. докато решават коментиранията задача, учениците виждат тази информация. Отговор № 3 също съдържа частица истина. Народната мелодия действително звучи нежно, отразява майчината любов и грижовност. Тогава триангелът, който има нежен звук, би могъл да бъде използван. Песента, към която трябва да се подберат инструменти за акомпанимент, обаче съдържа една особеност, нерядко срещана в мелодиите на Тракийската фолклорна област, откъдето тази песен произхожда. Народният напев няма метрум, звучи свободно, протяжно, загушевно, изписаните в примера нотни стойности имат приблизително значение, те са по-скоро ориентировъчни и всеки път се изпълняват различно. Използваният термин за този тип музика е „безмензурна“. Това означава, че верният отговор всъщност е последният (№ 4), защото учениците имат изградени навици да съпровождат мелодия с определена метрическа пулсация, каквато мелодията не притежава, а акомпанирането на безмензурни мелодии е по силите само на много опитни професионалисти. Не е възможно също да се поддържа някаква метрическа пулсация в акомпанимента, ако в соловата партия отсъства метрум, а неопитният акомпаниятор не може и да следи точно изпълнението на солиста, за да го съпровожда, при положение че няма метрически ориентир. Правилният отговор също донякъде е замаскиран, тъй като включва пояснението „с ударни инструменти“, което усилва внушението, че песента все пак би могла да бъде акомпанирана но на друг инструмент. Тази „фалшива следа“ отклонява вниманието на решаващия задачата от ориентиращия елемент – „тази песен не може да се акомпанира“. Конкретната цел на електронния ресурс е усвояването, по-пълното разбиране от учениците на смисъла на термина „безмензурна“ мелодия. С тази задача и други подобни на нея се цели и нещо по-дългосрочно – тя подпомага постепенното изграждане на уменията да се извлича точното и същественото от неправилното, полувярното и маловажното, както и на навика проблемът да се анализира внимателно, преди да се вземе решение.

Подвеждаща, но по различен начин, е задача, поместена на стр. 32 от електронния учебник за 5. клас (Минчева и кол., 2016, с. 32). От учениците се изисква да посочат, кое от изброените пет твърдения, отнасящи се до рондо-форма и мелодия, е вярно и кое – погрешно. Първите три твърдения

е много лесно да бъдат причислени към една от групите: Вярно е, че рондото е изградено от редуването на тема с различни по характер епизоди; както и, че структурата рондо съдържа епизод, който контрастира на темата; а не е вярно, че означението на рондо-формата с букви е „а в а“ (така се изписва проста тригелна форма, структура, която е изучавана по-рано през учебната година). Маркирайки с лекота „вярно“ или „погрешно“, петокласниците са подведени да мислят, че всички въпроси са елементарни. След това обаче предстои оценката на две твърдения, които изискват по-внимателен разбор. Първото, формулирано елементарно, е, че мелодия може само да се пее. На пръв поглед всички песни имат мелодия, могат и да нямат съпровод (а Ф. Менделсон е написал красивия клавирен цикъл „Песни без думи“, т.е. песни, които нямат и текст), но без мелодия те не са песни. Така отрано у учениците е оформена връзката мелодия – вокално начало. Необходимо е да се премисли и открие и другият вариант – този, че мелодията може и да се изсвири, т.е. съществуват и инструментални мелодии. Петото твърдение – че мелодия представлява поредица от различни по времетраене тонове, съдържа частично верен елемент, доколкото някои мелодии са ритмически разнообразни. Това обаче не означава, че една мелодия не може да бъде съставена само от един вид тонови трайности. Това, което е най-същественото, най-важното, за да се възприеме едно последование от звуци като мелодия, е организираното разнообразие от тонови височини, т.е. предложеното твърдение е погрешно. Със задачи като тази, освен осмисляне на преподаваното в учебното занятие, се тренира още концентрацията на вниманието, логичното мислене на учениците, а също и способността да се абстрахират от изградени мисловни стереотипи, способност, която е есенциално необходима на творческото мислене.

Електронен ресурс, позволяващ терминът „репертоар“ да бъде осветлен от всички страни, е поместен на стр. 35 от електронния учебник за 5. клас (Минчева и кол., 2016, с. 35). Отново са предложени твърдения, които трябва да се класифицират като „верни“ или „неверни“. Решенията относно коректността на първите твърдения се взимат лесно – вярно е, че изпълнителят има свой репертоар, който представя пред аудитория, а погрешно е, че песента „Яно, дивна Яно“ присъства в репертоара на Орлин Павлов. Третото твърдение – че певците имат репертоар, докато инструменталистите нямат, обаче влиза в противоречие от наслагваните стереотипи – известни и любими на младежите певци имат свои песни, имената им се свързват с определени хитове, докато популярна инструментална музика се слуша значително по-рядко. Това може да поведе учени-

ците да отговорят неправилно. Четвъртото твърдение – че театралните трупи нямат репертоар – отново е лесно да бъде причислено към погрешните. Последното – композиторите имат свой репертоар от произведения, и особено последната дума в него – произведения, също донякъде може да заблуди, тъй като композиторите действително имат произведения, но те са тяхно творчество, а не техен репертоар, освен ако самите автори не са и редовни изпълнители на творбите си. Този електронен ресурс също е от полза на развитие на способността за пренебрегване на мисловни стереотипи.

Погвеждащ е и електронният ресурс към темата „Многообразието на танците“, предложена на стр. 67 в електронния учебник за 5. клас (Минчева и кол., 2016, с. 67). На поставения въпрос, дали може да се състави сюита от четири бавни валса, учениците трябва да изберат един от три възможни отговора. Всеки от тях съдържа верни елементи. Първият отговор – да, защото сюитата представлява съчетание от танци – включва вярно изречение, но това изречение не отговаря точно на въпроса, защото не е пълната дефиниция за сюита, в него е пропуснат вторият елемент от определението, който е много съществен. Сходен е проблемът и с второто изречение, т.е. то също е частично правилно – вярно е, че четири танца са достатъчни, за да се състави от тях сюита, но тези танци трябва да са в различни темпа, т.е. само от бавни валсове не може да се състави сюита. Верният отговор – този, че четири бавни валса не могат да бъдат подредени на принципа на темпов контраст и затова от тях не може да се получи сюита – е последният. Чрез задачи като тази учениците привикват да се вглеждат внимателно в условието и да обмислят грижливо възможните отговори, да оценяват проблема многостранно, да елиминират частично правилното и непълното твърдение.

В единия от електронните ресурси от стр. 70 в учебника за 5. клас погвеждащо е самото заглавие – „Изберете правилния отговор“. Уловката е, че правилният отговор не е само един, а са два. В условието се изисква да се посочат общите характеристики на пианото и органа. Вярно е не само това, че и двата музикални инструмента имат голям диапазон, но и това, че и двата инструмента могат да произвеждат и много силен, и много тих звук. Останалите три предложени отговора – това, че и двата инструмента са струнни, и двата инструмента са духови, и двата инструмента са оркестрови – са погрешни. Тази задача е насочена не само към преговор на усвоеното за музикалните инструменти, но и към внимателната проверка на възможните решения, както и това, че трябва да бъдем уверени в своите знания.

Следващият въпрос (Минчева и кол., 2016, с. 70) отново има подвеждащо заглавие, но съдържа още една уловка. Въпросът е, в какъв вид оркестър може да се включи акордеон. Отговорите, от които може да се избира, са четири – народен, духов, естраден и симфоничен. Освен че заглавието насочва да се търси един верен отговор, а правилните отговори са два, но и сред изброените оркестри е духовият, а учениците вече знаят, че акордеонът е клавишно-духов инструмент. Това може да ги заблуди да отбележат този отговор, който е погрешен – акордеонът често участва в народен оркестър, в някои случаи – и в естраден, но не и в духов и симфоничен оркестър. Тази задача е насочена към затвърдяване на основните знания за музикалния инструмент акордеон, но, както и предходната задача, също и към обмисляне на вариантите за отговор на поставен въпрос.

Към темата за клавишните инструменти е съставена още една подвеждаща задача. В нея се изисква да се свържат имената на клавишните инструменти пиано, орган и акордеон с това, какво трепти при всеки от тях, за да се получи звук. Инструментите са три, предложените отговори също са три и е обичайно да се очаква, че на всеки от музикалните инструменти съответства по един звукоизточник. Единият звукоизточник обаче – мембрана, не произвежда звук при никой от трите инструмента, т.е. той няма да бъде свързан с нито един музикален инструмент, докато и при орган, и при акордеон звукът се получава от трептящ въздушен стълб и този отговор ще бъде свързан с два от трите инструмента. Тук отново на учениците се налага да преодолеем стереотипа, че на всяко условие съответства по един отговор и всички предложени отговори трябва да бъдат използвани, необходимо е също и да бъдат съсредоточени при взимането на решение.

Задачи с подобна конструкция присъстват и в електронния учебник за 7. клас (Минчева и кол., 2018, с. 50). Тук се изисква да се свържат музикалните произведения „Токата и fuga ре минор“, „Прошална симфония“ и „Зовът на съдбата“ с инструменти и изпълнителски състави, за които са създадени – орган, пиано, симфоничен оркестър. Ясно е, че „Прошална симфония“ е композирана за симфоничен оркестър. Името „Зовът на съдбата“ е поместено без първата си част – Симфония № 5 и това може да подведе някои ученици. „Токата и fuga ре минор“ има известна и нерядко звучаша в ефира преработка за пиано, но оригиналът е за орган. Така се получават две условия, които, ако ученикът не е съсредоточен, не се абстрахира от очакването, че всяко условие трябва да има съответстващ отговор (в този случай две от творбите са за симфоничен оркестър, една е за орган и нито една от изброените – за пиано) и не е уверен в знанията си, могат

да го погледат. Смисълът на появата на такива електронни ресурси в различните години от учебния курс е именно този – учащите да привикнат да обмислят внимателно решенията си, да ги преценяват от всички страни, да не се ръководят от мисловни стереотипи, както и да имат още един мотив да затвърдяват знанията си, за да не се подвеждат от уловките в задачите.

Още в теста към първото занятие на електронния учебник за 6. клас (Минчева и кол., 2017b, с. 7) е поместен ресурс, обобщаващ съществени черти на изучаваните до момента музикални структури – отношението на музикалните форми към един от формообразуващите принципи. На учащите е поставен въпросът, коя от изброените музикални форми НЕ е свързана с принципа еднаквост – рондо, проста двуделна, проста триделна от типа аба, проста триделна от типа аба1, проста триделна от типа авс. Конструкцията на въпроса предполага посочване на един верен отговор, тъй като въпросът е зададен в единствено число. Правилните отговори обаче са три – проста двуделна форма, проста триделна от типа аба1 и проста триделна от типа авс. Подобен е и следващият въпрос – в коя от музикалните форми се открива принцип на контраст. Като възможни отговори са изброени същите структури. Тук, въпреки че въпросът отново е зададен в единствено число, верните отговори са пет – контраст в различна степен и между различни елементи на формата, се наблюдава във всички предложени музикални структури (което не всички обучавани очакват). Докато в предходната задача се търсят музикалните конструкции, в които определен принцип не се среща, тук изискването е да се посочи тази означена с букви структура, в която даден принцип присъства, т.е. и в двата електронни ресурса разсеяният ученик може допълнително да бъде заблуден.

Към увереност в своите знания е насочена и задачата да се свържат имената на трите изучавани до момента музикално-фолклорни области – Пиринска, Тракийска и Родопска с размерите, които се срещат във всяка от тези фолклорни области (Минчева и кол., 2017b, с. 7). Предложените размери са: 78 с тривременна група на първо място, 78 с тривременна група в края, 98 с тривременна група на второ място и 98 с тривременна група в края. Два от тези размери са използвани и в трите фолклорни региона, а останалите два са характерни само за Пиринската фолклорна област. Това означава, че другите две фолклорни области – Родопска и Тракийска – не трябва да бъдат свързани с нито един от посочените размери, Пиринска фолклорна област и последният от предложените отговори – и в трите фолклорни области – трябва да се свържат с по два размера. Такъв резултат може да поведе неуверения ученик.

В известен смисъл е погвеждаша задачата, с която се доизяснява смисълът на понятието „вариация“ в електронния учебник за 6. клас (Минчева и кол., 2017b, с. 27). В условието се изисква да се посочи, в кои случаи създаваме вариант: когато изказваме дефиниция; правим преразказ; цитираме; разказваме анекдот; споделяме свои интересни преживявания с приятели. Не е никак трудно да се съобрази, че дефиницията и цитатът, при които определено словесно съдържание трябва да бъде предадено точно, не са варианти. Не поглежи на съмнение и това, че преразказът е вариант, в противен случай ще бъде или цитат (ако съдържанието е запаметено точно и се възпроизвежда дословно), или нов разказ (когато разказаното няма връзка с първообраза). Когато разказваме анекдот, ние, въпреки че смятаме, че предаваме точно съдържанието, всъщност предаваме смисъла му, а всеки разказвач прави по различен начин акцента върху комичния елемент на анекдота, т.е. създаваме вариант. В зависимост от това, доколко артистичен и въздействащ е нашият вариант, можем да бъдем добри или не дотам блестящи разказвачи на анекдоти. Споделянето с приятели на собствени, особено на интересни преживявания, което обикновено смятаме за точно пресъздаване на събитието (не говоря за случаите, когато съзнателно го „разкрояваме“), всъщност е преразказ на действителния случай, който всеки от участниците предава по свой начин, но е уверен, че именно неговият разказ отразява събитието точно. Това означава, че последните два коментирани отговора, ако не се обмислят внимателно и в дълбочина, могат да бъдат маркирани погрешно. Именно вникването в същността на ситуацията, поставена за разрешаване, се тренира със задачи като тази.

Логическата задача в електронния учебник за 6. клас (Минчева и кол., 2017b, с. 41) също крие потенциал да погвежда. В тази задача, свързана с изясняване на сложната триделна музикална структура, шестокласниците трябва да пресметнат, ако в една сложна триделна музикална форма двата крайни големи дяла – дялове А – са в отношение на едначност, а големите дялове имат структура $aba1$, колко пъти ще прозвучи дял а от втория голям дял. Уловката тук е в твърде голямото насочване на вниманието към крайните дялове (първи и трети – в случая дяловете А) и negliжиране на средния дял – дял В, което погрешно насочва учениците да се съсредоточават върху дялове А, както и в наличието на отговор „няма да прозвучи“, присъствието на който хвърля съмнение върху всички останали възможни отговори. Съществената информация обаче е само тази, че трите големи дяла имат структура $aba1$, т.е. такава е структурата и на средния дял. При това положение, ако третият малък дял на всички големи дялове е подобен, но не едначен с първия (вторият – дял б – е контрастен

във всички музикални структури, които го съдържат) и тъй като големият дял В прозвучава веднъж в рамките на сложната триделна форма, първият малък дял от неговата структура (който винаги е различен от първите дялове в състава на дялове А) ще прозвучи само един път. В тази логическа задача също е необходимо да сме в състояние да отделим съществената информация от излишната, да съчетаем новата конкретна информация от условието на задачата с информацията, известна от дефиницията, както и да можем да си представим буквената схема (пример № 1) точно на тази от различните видове сложна триделна музикална конструкция, която е описана в условието на задачата. Така нов момент в електронния ресурс е насочеността му към развитие и на пространственото мислене.

Пример № 1 – буквена схема на сложна триделна музикална форма с еднакви крайни големи дялове и проста триделна форма с подобни крайни дялове на всеки голям дял

За да бъдат използвани в образователната система на България, 12-те проекта за учебни комплекти на лицензираните за изготвяне на учебна литература издателства преминават 3 различни етапа на оценка, на всеки от които учебният комплект може да отпадне от конкурса. Учебните комплекти се одобряват или отхвърлят:

- От рецензент – музикален педагог;
- От експертен екип по музика на Министерството на образованието и науката;
- От учители по музика в общообразователните училища в България. Едва след последния етап, който, както и предхождащите го, е елиминационен, одобрените учебни комплекти могат да се тиражират. Успешното преминаване на електронните учебници, които разгледах, през всички етапи на оценяване, показва, че качествата на тези помагала вече са получили доверието и признанието на много специалисти.

Изводи

1. Задачите са разнообразни и като конструкция, и като тематика, и като брой подвеждащи елементи, и не по-малко важно – като сложност. Постигната е целта на разнообразието – да се препятства изграждането

у обучаваните на стереотипи за решаване, което да обезсмисли подвеждащите елементи.

2. Подходите, обединени под общото название „подвеждащи задачи“ са последователно провеждани в различните години на учебния курс по музика, което осигурява по-високата им ефективност сред учениците.

3. Подвеждащите задачи са насочени към различни качества на мисловната дейност, като дълбочина, многостранно разглеждане на проблема, гъвкавост, способност за пренебрегване на стереотипи. Това прави действието им многообхватно.

4. За да бъдат решавани подвеждащи задачи, е необходима концентрация на вниманието. Многобройните електронни ресурси с такава насоченост имат своя принос за трениране на съсредоточеността на учениците.

5. Големият брой подвеждащи задачи и разнообразният тип „уловки“ в тях допринася за изграждане на навик за проверка на резултатите от мисловната дейност, преди да се посочи окончателен отговор.

6. Успешното решаване на подвеждащи задачи изисква увереност в знанията, които са обект на тестване. Работата върху тях мотивира обучаваните да усвояват по-добре учебната информация.

Чрез разгледаните електронни учебници са предоставени прецизни и целесъобразни „бижутерски“ инструменти за деликатно и разностранно шлифоване на логичната мисъл на младите хора.

ЛИТЕРАТУРА

Минчева, П. (2006). Музикалното възпитание в общообразователното училище, София: Логос.

Минчева, П. (1994). Музиката и интелектът. София: Jusautor.

Mincheva, P. (2017a). Perceiving Music – One of Fundamental Activities at Mass School, International Journal of Literature and Arts. Special Issue: Music and Dance. Vol. 5, No. 5- 1, pp. 21-28.

Минчева, П., Кр. Филева, Св. Христова. (2017b). Музика 6. клас. София, издателство „Просвета плюс“.

Минчева, П., М. Бояджиева, Кр. Филева, Св. Христова, Д. Кацарова. (2018). Музика 7. клас. София, издателство „Просвета плюс“.

Минчева, П., П. Пехливанова, Кр. Филева, Св. Христова. (2016). Музика 5. клас. София, издателство „Просвета плюс“.

ЗВУКОВИ ОБРАЗИ ИЛИ ОБРАЗОВАНИЕ ВЪВ ВИРТУАЛНА ЗВУКОВА СРЕДА

доц. д-р Павел Стефанов

Национална музикална академия „Проф. Панчо Владигеров“

гл. ас. д-р Петя Стефанова

Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: Самата изконна същност на музиката, състоянието на съвременните технологии и непрекъснато адаптиращото се към тях съзнание предизвикват търсенето на нови и нетрадиционни решения. Наличието на разнообразни учебителни форми в неформалното образование успешно биха допълнили идеите на традиционното обучение, като същевременно предлагат различни подходи и инструменти за това. Настоящият доклад описва предложение на авторите за дигитален музикален продукт с работно заглавие „Звукообразие“. Продуктът е представен като идеен проект с перспективи за реализация и възможности за приложение.

Ключови думи: музикално образование, образователен продукт, дигитална звукова среда, звукови технологии, музикално-творческо ателие.

SOUND IMAGES OR EDUCATION IN A VIRTUAL SOUND ENVIRONMENT

Assoc. prof. Pavel Stefanov, PhD

Prof. Pancho Vladigerov National Academy of Music

Petya Stefanova, PhD

Angel Kanchev Ruse University, Bulgaria

Summary: The very essence of music, the state of modern technology and the constantly adapting consciousness, inspire unconventional solutions. The variety of forms of learning in non-formal education would successfully complement the ideas of traditional learning, while offering different approaches and tools for this. This report describes the authors' proposal for a digital music product with the working title "Zvukoobrazie". The product is presented as a conceptual design with prospects for implementation and opportunities for application.

Keywords: music education, sound technology, digital sound environment, creative music atelier.

Една от най-динамично развиващите се сфери понастоящем е образованието и педагогическите методи и технологии. Международните и Националните институции, както и неправителствените организации обръщат все по-голямо внимание на образователната проблематика. Създават се нови образователни форми, утвърждават се иновативни и разнообразни подходи към реализацията на самия процес. Независимо от степента на ефективност и целевите групи съществува общ консенсус и пълно единомислие по отношение на огромното значение на образованието. Усилията за всеобщо повишаване на образователното качество са повсеместни и се признават единодушно от всички страни в това сложно уравнение. Институциите, ангажирани с тази дейност, полагат целенасочени усилия за разширяване обхвата на социалните групи с достъп до образователни и педагогически „услуги“, за повишаване качеството и реалните резултати в обучението чрез адекватни учебни програми и образователни пакети. Очевиден е цялостният подем и интензивният развой в сферата на образованието въобще и при неговите отделни направления и специализирани подразделения.

Особено актуален в наше време е акцентът върху идеите и проектите, обединени в направлението „учене чрез правене“. Съвременната бизнес и индустриална среда се концентрира върху търсене на човешка работна ръка с доказано овладени умения и възможности за практическа изява. Натрупването на знания и информация само по себе си е ценно, но в полезно то се превръща едва тогава, когато се развият практически умения за приложение на тези знания, когато се овладеят методи за анализ и непосредствена работа с информацията. И ако това е напълно валидно за различните бизнес, офис и IT умения, то в областта на изкуството необходимостта от изграждане на практико-приложни възможности и способности за непосредствена реализация се намира в сърцевината на обучителния процес.

Идеята за учене чрез правене е част от по-цялостна концепция за съвременното образование, представена от Жак Делор през 1996 г. В сърцевината стои идеята за формиране на четири основни групи компетенции, изключително важни за генериране на позитивни тенденции в развитието на съвременното общество. В четирите категории са представени различни равнища на личностни и познавателни качества, които трябва да се развият в резултат на образователния процес: „да се научим да знаем; да се научим да действваме; да се научим да живеем заедно; да се научим да бъдем себе си“. [3]

Образованието в сферата на изкуството все повече се налага като всеобхватна необходимост, като непреодолима хуманитарна парадигма, призвана да съхрани и балансира „чисто човешкия“ аспект в развитието

на съвременното общество, допуснало донякъде прекомерната тежест на рационализма и прагматизма да насочат настоящата темпорална реалност в траекторията на логиката и материално-веществената същност. Изкуството е онзи цивилизационен фактор, който е призван да възроди и дефинира по нов, актуален и съзвучен на съвремието начин вечните човешки ценности, да свърже в едно духа и мисълта, както и да съдейства за формиране на ясни, стойностни и съдържателни художествени възприятия у младите хора.

Обучението по предметите от естетическия цикъл има множество форми, официализирани и иновативно-експериментални подходи, особено що се отнася до децата и учениците в началните класове. За настоящия доклад конкретен интерес представляват извънучилищните, неформални образователни варианти. Формата на творческо ателие например е доказала своята виталност, многоаспектност и ефективност по отношение на всеки вид изкуство. Осигурявайки досег на децата непосредствено и практически с художествените феномени, създавайки привлекателна, непривична и интересна среда за реализация на събитията, творческото ателие предизвиква емоционална и дълбоко позитивна реакция у всички участници. В музикално-творческото ателие по подраждане се създават условия за креативно мислене и творческа изява в областта на музикалното изкуство. В практиката то може се разбира по много начини – от провеждането на образователни концерти до участието в специализирани занимания и инициативи. Независимо от налагащата се представа за музикалното ателие в медийното пространство като форма на анимирани занимания, предназначени основно за забавление, една от целите на музикалното ателие всъщност е образователна. Методите и похватите, както и самият процес са тези, които създават условия за непринудена творческа атмосфера.⁷²

Творческата работа в областта на активното разработване и провеждане на музикални ателиета в сътрудничество между двамата автори и поотделно, е тясно свързано с Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе. Многократното провеждане на музикално-творчески ателиета с любезното съдействие и домакинство на РБ „Любен Каравелов“ е свързано с апробиране на разнообразни иновативни практики, насочени към деца на различна възраст. Работата с нетрадиционни музикални инструменти, включването на авторски инсталации във връзка с различни аспекти от

---

⁷² По-подробно проблемът за музикално-творческото ателие като модел е разгледан в: Стефанова П. Музикалното ателие – авторски модел на организация и творчески подход. В: АЛМАНАХ НМА Година 8, 2016.

музикалната практика (пример: онагледяваща нотите инсталация), е част от реализираните идеи на екипа в периода 2014 – 2020 г. Безспорен партньор в организирането и провеждането на тези инициативи са студенти от Музикален клуб „Афект“ към Русенски университет „Ангел Кънчев“ с художествен ръководител гл. ас. д-р Петя Стефанова.

Сред разнообразието от теми, представени в проведените музикално-творчески ателиета, авторите на настоящата статия експериментират със средствата на професионалната звукозаписна технология. Представената възможност за звукозапис и обработка на звука на организирани ритмични секции, изпълнени на нетрадиционни звукоизточници⁷³ и музикални инструменти от участващите в ателието деца, е отчетена като успешна, интригуваща и актуална за търсенията и интересите на погротващите в областта на музиката и дигиталните технологии.

Предишният опит на авторите, както и логичната линия на развитие при подобни проекти естествено водят до идеята за утвърждаване на Библиотеката като изключително подходящо средище и домакин на неформалните художествени инициативи за деца. Още в древността самата библиотечна институция, намирайки първообраз в легендарната Александрийска библиотека, се утвърждава като научен, духовен, информационен и просветен център, далеч надхвърлящ пределите на конвенционалната дейност по събиране и съхранение на книги. Като хранилище на знание, пазител на духовността, храм на колективната човешка памет и инструмент на интелектуалната и художествената приемственост, символът на библиотеката е най-подходящ като гостоприемна среда за реализация на разнообразни и стойностни художествени занимания за деца. А фактът на постоянното развитие, обновяване и осъвременяване на библиотечната институция още повече затвърждава убеждението на авторите, че именно библиотеката е точното място, където може пълноценно да се осъществи едно ползотворно и желано общуване на малките „читатели“ с изкуството.

Не може да бъде подминат и проблемът за съвременните цифрови компютърни технологии и дистанционното обучение. Дори извън непосредствената ситуация в световен мащаб и промените, произтичащи от нея, съвременното състояние на образованието и науката налага развитие и трансформация на традиционния учебен процес. Въвеждането на компютърните технологии в образованието и интегрирането на всевъзможни интернет ресурси в обучителния процес създава много широк спектър от нови възможности, подходи и перспективи, подходящи и безапелационно

---

⁷³ Стефанова, П. Алтернативните перкусии в музикалното ателие. В : АЛМАНАХ НМА, Година 7, 2015.

актуални към днешна дата. Промяната е все по-интензивна, с нарастваща динамика и амплитуда, и образованието няма друга алтернатива, освен да се адаптира подобаващо и да се възползва креативно и обосновано от новите възможности на виртуалната среда. Разбира се, нищо не може да замени прекия контакт и непосредственото физическо общуване във всеки етап на един толкова сложен и продължителен наратив, какъвто представлява образователният процес. Това обаче съвсем не противоречи на ползите и допълнителните хоризонти на виртуалния и дистанционния метод, нито снижава възможната ефективност и целесъобразност на „разширената виртуална реалност“.

Конкретно по отношение на музиката и музикалното образование, компютърната среда и дистанционната работа могат да предложат големи позитиви. Съвременните електронни инструменти са обект на изучаване в общообразователното училище като до IV клас се изучават основни термини и представители. По отношение на звукозаписната и звуковъзпроизвеждаща техника това са най-общо термини, формиращи базови познания по проблематиката.

Компютърът понастоящем е в състояние да интегрира максимално широки и изчерпателни условия за създаване, обработка, обучение, упражнение и забавление с музика. Наличието на електронни инструменти, инкорпорирани органично като терминална компютърна периферия, улесняват и спомагат за осъществяване на процеса.

Формалната учебна програма сама по себе си трудно би постигнала нужната ефективност в създаването на дълбоко, изчерпателно и приложимо разбиране у децата за този феномен – електронните инструменти и съвременната музика, както и свързаните с това перспективи. В софтуерно отношение също има необходимост от генериране на образователни продукти с определени качества, характерна насоченост и професионална целесъобразност.

Това води непосредствено към основната идея на авторите на доклада. Предлага се създаване на музикален софтуерен продукт с работното име „Звукообразие“. Целева група са 8 – 12 годишни деца. Основната цел е преди всичко възпитание на съдържателни и качествени художествени критерии у малките ползватели, както и поставяне на музикалното образование на правилна професионална основа, независимо от последващото развитие и ориентация на детето. Под формата на интерактивни инструменти, предназначени в началото за игра, които генерират ефекти на учене, мислене и практически резултати, съответният продукт планира да изпълни няколко систематично организирани задачи. Преди всичко той трябва да информира децата за звука в музиката, да възпита конкретно

отношение в тази насока. Звукът като главен градивен елемент на музиката трябва да се използва за формиране на правилни и реалистични слухови представи – основа на всяка бъдеща музикална компетентност. След това е необходимо да се постигне начална ориентация в базисната плоскост на явлениято музика. Продуктът трябва да запознае децата тембрално и когнитивно с инструментариума на музикалната практика; с исторически формираните, както и съвременно развитите музикални инструменти; с характерните разнообразни особености на човешките гласове. Хронологически е предвидено да се достигне и до начално изясняване на конструктивните елементи и структурата на музикалната тъкан. Понятията ритъм, метрум, темпо, динамика, височина, сила, тембър, трайност, жанр, стил, мелодия, акомпанимент и т.н., свързани с музикалната теория и практика в професионално качество, макар и без непосредствено детерминативен паралакс, се планира да бъдат практически демонстрирани, интерфейсно обезпечени и свободно предоставени за експерименти от страна на интерактивния реципиент.

Всичко това трябва да се осъществи с необходимата степен на професионален контрол и стимулиране на разбирането за качество и критерий за оценка. Водещо е разбирането, че малкият слушател/игроч/експериментатор/създател на музикално съдържание трябва да бъде внимателно насочен по пътя на художествената стойност и истинското съдържание в изкуството. „Звукообразие“ се предвижда да предостави възможност за свободни комбинации, изследване и творчество в различните звукови и структурни аспекти на музиката. Също така продуктът ще позволява всевъзможна промяна на параметрите на звука с образователна и игрова цел, както и запис, съхранение и възпроизвеждане на готовия резултат. Но всичко това, съчетано с внимателно и точно дозирано насочване на детето в посока създаване на представа за целесъобразност, художествена ценност и качествен критерий за оценка.

След окончателното изготвяне и прилагане на звуковия продукт се предвижда качествен и количествен анализ на резултатите от неговата ефективност. Тяхното представяне ще представлява обект на бъдещи научни разработки. Независимо от това, авторите и към настоящия етап са в състояние обосноваване да предположат, че „Звукообразие“ ще бъде сред малкото музикални продукти с високо професионално ниво на присъствие на термини и практики, свързани със звука, едновременно с това достъпен за употреба от деца в начална и прогимназиална училищна възраст. Интересът и желанието за участие на лица от други възрастови групи – любители на музиката и професионално изкушени, може да се предположи пожелателно и с висока степен на вероятност.

Самата изконна същност на музиката, състоянието на съвременните технологии и непрекъснато адаптиращото се към тях съзнание предизвикват търсенето на нови и нетрадиционни решения. Ролята на педагога изисква непрекъснато усилие в посока самоусъвършенстване, актуализация и разширяване на компетентностите. От друга страна, наличието на разнообразни обучителни форми в неформалното образование успешно биха допълнили идеите на традиционното обучение, като същевременно предлагат различни подходи и инструменти за това.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Национална стратегия за учене през целия живот 2014 – 2020 https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/lifelong-learning-strategy-12_bg.

2. Филева, К. (2018) Креативност и творчество чрез електронни учебници по музика. Пловдив : ФастПринтБукс.

3. Learning to live Together; „The Four Pillars of Learning“ ISBN: 978-92-9223-473-7 (Electronic). UNESCO 2014.

4. Swindali, Tommy (2019) Music Production: Discover The Past, Present & Future of Music Production, Recording Technology, Techniques, & Songwriting. Independently published.

5. Virtual Learning Resources for Music Educators <https://nafme.org/my-classroom/virtual-learning-resources-for-music-educators/>

ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРАКТИКИ ЗА МАСОВА ЗЕМЕДЕЛСКА ПРОСВЕТА 1878 – 1944 ГОДИНА

доц. д-р Светлана Николаева

Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

Резюме: *Земеделieto е отрасъл от изключителна важност за икономическата сигурност и прогрес на България. Значимостта му е доказвана непрекъснато през последното столетие. След Освобождението страната се утвърждава като земеделска. Зависимостта на икономическото ѝ състояние от земеделското производство налага развитието му да се насочи по линията на интензификацията. Започват да се търсят и осъществяват решения за модернизирание на земеделската дейност, които да доведат до увеличаване на селскостопанското производство и подобряване на икономическото състояние на заетите в него. Осъществяването на този процес е пряко свързан със съответната образователна подготовка на заетите в земеделската дейност. В изследването се търси отговор на въпросите – „Как и къде да се осъществи подготовката на участниците в земеделското производство? Как да се поддържа адекватно образователно равнище, за да се получават по-добри икономически резултати и да се повиши качеството на живот? Как да се постигне оптимално и ефективно взаимодействие между образованието и пазара на труда?“ Това са въпроси, които са задавани в началото на миналия век, актуални и в днешно време. В този контекст историко-педагогическото познание може да ни помогне. В натрупания законодателен и организационен опит у нас могат да се открият добри практики, които да са приложими и днес.*

Ключови думи: *курсове, зимни училища, допълнително земеделско образование.*

EDUCATIONAL PRACTICES FOR MASS AGRICULTURAL ENLIGHTENMENT 1878 – 1944

Assoc. Prof. Svetlana Nikolaeva, PhD

South-West University “Neofit Rilski“, Blagoevgrad

Summary: *Agriculture is a sector of great importance for the economic security and progress of Bulgaria. Its importance was proved many times during the last century. After the Liberation the country proved to be an agricultural one. The dependence of its economic status on the agricultural production imposed its development to direct towards the line of intensification. Solutions for modernization of the agricultural activity started to be sought and realized, as these solutions had to lead to the increase of the agricultural production and improvement of the economic status of the employed in that sector. The carrying out of this process is directly connected with the respective educational training of the employed in the agricultural activity. The study includes the finding of an answer to the following questions – „How and where the*

participants in the agricultural production can be trained? How the adequate educational level can be kept in order better economic results to be gained and the quality of life to be increased? What is the way for the achievement of optimal and effective interaction between education and labour market?“ These are questions which were discussed in the beginning of the last century and which are also topical today. In this regard, the historical and pedagogical knowledge can help us. In the gained for the country legislative and organizational experience it can be found good practices which can be applicable today.

Keywords: *courses, winter schools, continuing agricultural education.*

Още през първите години след Освобождението българската власт започва да търси възможности да организира земеделската дейност с цел да осигури по-висока доходност. По това време българското земеделие е крайно примитивно, при това с доминиращо зърнено производство със слаби добиви. То не е могло да изгържи на международните пазари и на конкуренцията на по-напреднали в стопанско отношение страни. Това налага да се положат усилия за създаването на многоотраслово земеделие с различни клонове – овощарство, лозарство, бубарство, пчеларство и др., които биха осигурили по-високи доходи. Единно е мнението на стопанските и държавните дейци, че важен фактор за успех в тази посока е разпространението на земеделски знания и практическа подготовка на земеделците. Прави впечатление, че приоритетната стопанска политика, свързана с развитието на лозарството, овощарството, пчеларството и др. винаги включва определени усилия за организационно, финансово и кадрово обезпечаване на дейностите за достигането на съвременното земеделско знание до широк кръг от земеделските производители.

В България със земеделие се занимава почти целият народ, то и земеделското образование ще постигне целта си, ако е предназначено да образова широките народни маси. „Съвременното земеделско образование трябва да има за главна цел да даде положителни научни знания на всички, които се занимават с обработването на земята и свързаните с нея промисли и как при меняющите условия по-добре да се постъпва, за да се получат от имотите и тругът по възможност по-големи материални ползи и морални наслади.“ [6, 1] Икономическата ефективност на земеделското производство зависи от прилагането на съвременни за времето агротехнически знания и умения. Съществуващата организация на земеделско образование не може да удовлетвори в желаната степен масовото разпространение на новостите в земеделието. Надеждите за пряко отражение на кадрите, завършили практическите и средните земеделските училища в България, върху земеделската технология, не се оправдават. Ограничените възможности за прием, недостатъчната им популярност като

учебни заведения в началото на тяхното функциониране, слабата реализация на завършилите земеделските училища са част от причините. Налага се да се търсят възможности както на основа на съществуващите условия, така и на опита на по-добре развитите европейски страни. Допълнителните професионални курсове се определят като добра възможност. Организирането им е в пряка зависимост от определен стопански проблем. Ярък пример са усилията на държавните органи да ограничат големите поражения по лозовите насаждения в края на XIX в. Част от тях са организирани курсове по лозарство, в които са обучени хиляди земеделски стопани. Положителните резултати в развитието на лозарството вследствие на комплексните усилия са и начин да се мотивират стопаните в потребността от съвременни допълнителни знания и умения за запазване и повишаване на резултатите от труда им. Оценката на икономиста Атанас Яранов за действията на държавните органи за възстановяването и развитието на лозарството в България е, че следващите десетилетия ние имаме лозя, „които задоволяват не само вътрешните нужди, но ни дават и материал за износ, който се развива с усилен темп“. [9, 43] През 40-те години на XX в. износът на десертно грозде възлиза на 50 милиона килограма на стойност около 450 милиона лева. В резултат и на образователното въздействие е постигната дългосрочна устойчивост в икономически и социален план. Действащото аграрно законодателство по това време предвижда насърчение на лозарството и овощарството чрез освобождаване от данъци, даване парични премии за качествено производство, парични помощи за модерни фурни за сушене на сливи, за кооперативни винарски изби. Освен това земеделските служби се ангажират с организирането на курсове, на демонстрации сред възрастното земеделско население за усвояване на съвременни техники за отглеждане на по-продуктивни овощни сортове. Реколтите от плодове се увеличават и заедно с напредъка на лозарството това се отразява благоприятно върху развитието на производството на алкохол и напитки. Постава се началото на нов индустриален клон в страната – плодоконсервната промишленост, който е сравнително нов и в европейските развити страни по онова време. Разбирането, че е необходимо приоритетно да се развиват индустриалните предприятия, които използват селскостопански суровини, определя и комплексния характер на мерките за развитие на земеделското производство. Включването на земеделските стопани в различни образователни форми за допълване и осъвременяване на професионалния им опит е част от усилията на държавата за модернизирани на земеделското производство.

За начална стъпка към допълнителното земеделско образование в България след Освобождението се приема опитът да се даде масова професионална просвета на възрастното земеделско население чрез дейността на пътуващите учители по земеделие и чрез откриването на временни земеделски курсове. През 1889 г. Министерството на финансите и земеделието назначава първите пет пътуващи земеделски учители. На следващата година броят им се увеличава с още дванайсет, а средствата, заложи в бюджета, от 15 000 лева за първата година са вече 45 000 през 1890 г.

Задачата на първите „апостоли на земеделието“ е свързана с изучаването на състоянието на земеделието и отраслите му, за да се определят основните земеделски проблеми и познанията, които следва да се осъвременят и допълнят. Директното въздействие върху земеделците се осъществява чрез публични сказки, практически демонстрации на земеделски оръдия, на нови за времето си агротехнически методи, залагане на опити в частните стопанства с доставени от гържавата доброкачествени семена. В дописка, поместена в сп. „Целина“ от 1892 г., са посочени основните теми от областта на частното земеделие, по които са изнесени беседи и демонстрации пред земеделците в страната. Приложен е списък на земеделците от Пловдивски окръг, закупили плугове и брани.

Според поместената информация за проведените земеделски курсове в списание „Орало“ (1901), през 1899 г. са организирани 146 курса, в които участват 4 727 души, а през 1900 г. – 143 курса с 5 579 участници. В 241 курса от общия брой курсове за двете години са обучени 8 629 стопани как да прегазват лозята си от пероноспората. Организирането им е една от мерките на земеделското министерство да ограничи големите поражения по лозовите насаждения.

Големи надежди се възлагат и на подвижните земеделски катедри, които имат определени задачи, свързани с подпомагането на развитието на земеделското производство в страната. Те са институциите, които са най-близо до земеделските стопани и чрез културно-просветната и образователната си дейности способстват за достигането на съвременните аграрни технологии до селскостопанските производители. В утвърдения през 1916 г. Правилник за подвижните земеделски катедри се посочват формите за разпространяване на знания по земеделие и даване на технически сръчности на земеделците чрез: зимни земеделски училища; неделни и вечерни училища; курсове; сказки и беседи; съвети и упътвания. Учебните планове и програми се разработват от земеделските катедри, тъй като те са най-добре запознати със стопанските условия и пробле-

мите на съответния район. Препоръчва се за по-добро възприемане на преподаваните знания, на земеделците да се предоставят печатни резюмета, брошури и ръководства, които са предварително одобрени от съветите на катедрите.

Ръководството на земеделските училища в Сагово и край Образиов чифлик също предоставят възможности за широка земеделска просвета чрез подготовка на учители, които да извършват тази дейност в населените места. Създава се организация за провеждането на курсове за уреждане на училищните градини. Тя се осъществява на базата на разработения през 1896 г. „Правилник за временните практически курсове при земеделските училища в Сагово и Русе“. В продължение на двадесет и пет дни през лятната ваканция учителите от народните училища получавали практическа и теоретична подготовка по земеделие във връзка с решението на Министерството на народното просвещение за уреждане на училищни градини. Министерството на търговията и земеделието приема с ентузиазъм реализирането на идеята. Залага се на обществената функция на българския учител – „народният учител не е само учител в класната стая, а е такъв и между обществото, на което винаги трябва да помага със своите съвети“. [8, 464] Възлагат се надежди, че чрез просветната дейност сред възрастното население ще се предизвика интерес към новостите в земеделието. Загължават се ръководителите на курсовете „да препоръчат на участващите в курса учители главни ръководства на български по земеделие, овощарство, пчеларство и пр., които ще им послужат после като справочни книги за проверяване и допълване на това, което са изучили в курса“. [8, 464]

Въпросите, свързани със земеделското образование, на които се търси отговор в началото на XX в., са: Достатъчни ли са кадрите, които се подготвят в съществуващите средни и нисши земеделски училища? Какви трябва да бъдат нашите земеделски училища, за да отговорят на действителните потребности на земеделското ни стопанство? Как да са организирани, така че земеделското знание да „обгърне един широк кръг от земеделци, най-вече в тия кътове на страната, гдето има вече създадени условия за интензивно земеделие“? [1, 86] Какви ефективни и достъпни форми за масово повишаване на специалната подготовка на непосредствено заетите със земеделие да се организират, е въпросът, на който усилено се търси отговор в началото на XX в. Вниманието е насочено към откриването на зимни земеделски училища. Съществуващият европейски опит в организирането им, чието предназначение е да допълват общата и специална подготовка на земеделците, е представен на страниците на

стопанския печат от И. Саранов, Н. Тахов, А. Ангелов и С. Дряновски. Според тях най-разпространени са зимните земеделски училища в Германия и Австрия. През 1910 г. в Германия зимните училища са 313, а нисшите са само 33, а в Австрия функционират 88 зимни училища, а броят на нисшите е 42. От представените данни е видно, че броят на зимните земеделски училища и обучаваните ученици в тях многократно надвишават нисшите земеделски училища и са предпочитани от земеделците за повишаване на специалната им подготовка. Успехът, който зимните земеделски училища имат, се дължи на това, че в тях постъпват по-възрастни младежи, които не само са осъзнали необходимостта от повече специални знания, но имат и по-голям практически опит, което спомага за усвояването на земеделското знание.

С откриването на зимните земеделски училища у нас се цели да се даде възможност на младото поколение земеделци да усвоят необходимите теоретически и практически познания по земеделие и клоновете му. Налага се мнението, че този вид училища отговарят най-добре на тогавашното развитие и на преобладаващия вид земеделски стопанства. Според агронома С. Дряновски „земеделското население предпочита тия училища, едно, защото не губи работни ръце от стопанството, тъй като занятията в тях са изключително през свободното за земеделците време – зимата; и друго, защото следването на последните не е съпроводено с много парични средства, с каквито гребният стопанин не всякога разполага“. [5, 4] Курсът на обучение в зимните земеделски училища до 1925 г. е една година с четири учебни месеца, а след това е увеличен на две години също с по четири учебни месеца. Учебните занятия започват октомври – ноември и завършват рано през пролетта. Теоретичните занятия се провеждат преди обяд, а практическите – след обяд. Организирането на зимните земеделски училища се извършва от подвижните земеделски катедри. Едно от съществени предимства на тези училища е, че чрез тях може да се насочи дейността на земеделските катедри и агрономите в самите стопанства на обучаваните или на завършилите земеделски стопани. След приключване на учебните занятия, през ваканционното време, агрономът посещава стопанствата на своите ученици, дава упътвания, посочва грешки, регистрира пропуски в подготовката им, демонстрира на място извършването на определени агротехнически дейности. Предполага се, че така организираната агрономическа помощ е по-ефективна.

Законодателни и организационни усилия се насочват към развитието на допълнителното земеделско образование, което е ориентирано директно към участниците в земеделската дейност. Спецификата на преобладаващите гребни и средни земеделски стопанства определят и начините за образователно въздействие. То е особено силно през 30-те години

на XX в. В резултат на активната земеделско-производствена гържавна политика, насочена към създаването на условия за духовно развитие на селското население и подобряване на условията на живот. Характерно за този период е откриването на допълнителни земеделски училища. Те се откриват към прогимназиите в селата и земеделските градове. Всяко училище има два отдела – за момчета и момичета. Курсът на обучение е две години. Учебните занятия са с продължителност най-малко четири месеца, обикновено през зимата, когато младежите и девойките са свободни от селскостопанска работа. Началото и краят на учебните занятия се определят отделно за всяко училище в зависимост от местните условия.

През 1924 г. се откриват първите три опитни допълнителни земеделски училища при прогимназиите в селата Тулово, Дъбово и Павел Баня – Казанлъшка околия. Тогавашият ръководител на отдела за земеделско образование в Министерството на земеделието и гържавните имоти описва началото така: „През 1924 г. бяха събрани данни за вида и числото на земеделските училища в грузите страни. Сравнени с тия на нашето земеделско образование, пролича по очевиден начин, че в земеделска България земеделските училища са най-слабо застъпени както по отношение на работната земя, така и по отношение на населението [...] Това проучване затвърди мисълта, че е наложително да се пристъпи към практическо разрешаване на въпроса за даване на масова земеделска просвета на селската младеж [...]. Като се има предвид, че в селата остават ежегодно около 20 000 младежи и девойки, завършили прогимназията, посветявайки се на занаята на своите родители, ще се разбере колко голяма е била нуждата от масова земеделска просвета на селската младеж, и че допълнителните земеделски училища дойдоха да задоволят по един евтин и практичен начин тази реална нужда.“ [7, 20-23]

Обучението в допълнителните земеделски училища е теоретично и практическо. Учебният план и програми се разработват от персонала на допълнителното земеделско училище. Изборът на учебни предмети и предвиденото учебно съдържание се обуславя от бъдещата дейност на обучаваните, от земеделско-стопанските и земеделско-домакински условия, при които ще работят. Това налага предварително проучване на актуалното състояние на земеделските стопанства и домакинства в района на училището и откриването на проблемите, за да могат да се посочат начините за разрешаването им в процеса на обучението. Практическите занятия се провеждат в стопанствата на практическите училища, ако има такива в населеното място и в стопанствата на учениците.

Персоналът на допълнителните земеделски училища в извънучебния период от годината участва в провеждането на мероприятия за подобряване на земеделското стопанство, които са част от политиката на различните земеделски отдели и служби. В случая те стават учители на възрастното население (чл.16 от Закона за земеделското образование – 1925 г.). Обществено-агрономическата им дейност е насочена към повишаване на доходите от земеделските стопанства и създаване на по-добри условия на живот в селския дом. Чрез курсове, лекции, демонстрации, залагане на опити, изложби и конкурси възрастното население се приобщава към агрономическата наука и практика. Всяко допълнително земеделско училище води книга, в която отразява извършените общественно-агрономически дейности.

По сведения на Министерството на земеделието и гържавните имоти от откриването им през 1924/25 г. до 1943 г. „допълнителните земеделски училища са подготвили 80 057 просветени стопани и домакини, когато за същия период от време практическите земеделски училища са дали 5 651, а средните земеделски училища – 2 956 възпитаници и възпитанички“. [2, 16] Важно преимущество на допълнителните земеделски училища е, че образователното въздействие е насочено както към мъжкото, така и към женското население. Обучението се извършва през есента и зимата – сезоните, които са по-слабо наситени със селкостопански ангажменти. Еластичната програма и гъвкавата организация са възможност да се нагаждат към различни земеделско-стопански и земеделско-домакински условия. През останалото време на годината акцентът в дейността на персонала на училищата е осъществяването на общественно-агрономическа дейност, с която се подпомагат усилията на земеделското население към подобряване на земеделското стопанство и домакинство. Чрез допълнителните земеделски училища общественно-агрономическите служби навлизат по-задълбочено в същността на земеделските стопанства и домакинства, откриват техните недостатъци и предлагат решения за преодоляването им. Дейността на персонала на допълнителните земеделски училища е съсредоточена в следните три посоки: в самото училище – обучение на младежите и девойките, които съгласно законовите разпоредби следва задължително и безплатно да посещават допълнителните земеделски училища; извънучилищна дейност – въздействие върху завършилите училището до тяхното пълно усъвършенстване като самостоятелни стопани и домакини и оказване на морално и материално съдействие за прилагането на усвоените знания и умения; общественно-агрономическа дейност, която се изразява в провеждането на мероприятия, целящи да се

въздействия върху развитието и подобренето на земеделските стопанства и домакинства. Така насочената дейност в допълнителните земеделски училища изисква тясна връзка с живота, с потребностите и грижите на земеделските стопани. Очакванията са земеделските стопани да се убедят, че „всеки момент от живота на училището е отражение на техния собствен живот и този на техните стопанства и домакинства, а всеки момент от работата на училището е изпълнен от ясното разбиране и стремеж да се подобрява все повече и повече животът на земеделските стопани и да се укрепят източниците на тяхното препитание и благосъстояние“. [2, 24] От изложеното дотук се вижда ясно, че допълнителното земеделско училище е не само учебно-възпитателно заведение, но и център, създаден за непосредствено ползване от населението, който активно участва в живота и развитието на частните земеделски стопанства и домакинства в района на училището. Допълнителните земеделски училища се явяват по-сложна форма на обществено-агрономическо въздействие, но и по-сложна форма и на земеделско образование. Тяхната дейност е многостранна. Изпълнението ѝ изисква по-специално и задълбочено проучване на проблемите на земеделските стопанства и домакинства.

Откриването на Селски народни университети е практика, която се утвърждава в скандинавските страни в края на XIX в. и началото на XX в. У нас такъв университет се открива на 1 декември 1929 г. Основатели на Селския народен университет в с. Пордим са Елисавета и Едурард Хаскел. Животът и дейността на семейство Хаскел са дълбоко свързани с България. Селският народен университет извършва и извънучилищна дейност. Ръководител е агрономът Уилпъл. Под неговото ръководство в осем села от района започват да функционират здравно-съветателни и земеделско-домакински просветни служби. Активно участват в провеждането на извънучилищната програма и младежите и девойките, които се обучават в Селския народен университет. По този начин те затвърдяват теоретичните си знания и ги използват в реална среда.

Историята на земеделското образование е важна част от историята на българското образование. Смисълът на историческото познание е и в приемствеността. С богатството на опита, с поуците от миналата практика за положителното и отрицателното наистина могат по-надеждно да се определят целите на бъдещето професионално образование и неговите перспективи. Запазването и про дължаването на традициите в образователното дело, пречупени през призмата на настоящето, обогатяват съвременната образователна практика и провокират мисленето за авангардни идеи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангелов, Ан. Нисши или зимни земеделски училища. – Земеделие. 1915, № 4, с. 82-86, № 5.
2. Бирников, Д. Допълнителните земеделски училища. С., 1943.
3. Вълчев, Н. Аграрната структура на българското земеделие. С., 1999.
4. Дичев, П. Земеделческото образование във Франция и у нас. С., 1895.
5. Дряновски, С. Д. Зимни земеделски училища. – Народно стопанство. 1916, № 5-6.
6. Кърджиев, Н.А. По въпросът за земеделското образование в България. – Земеделие. 1910, № 9
7. Найденов, В. Допълнителното земеделско образование. – В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия. С., 1939.
8. Правилник за временните практически курсове при земеделските училища в Сагово и Русе. – Училищен преглед 1896, № 4.
9. Яранов, А. Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 година). С., 1934.

КОНЦЕПЦИЯ ЗА ФАЗИРАНЕ НА ОБУЧЕНИЯ – ПОДХОД ЗА ДИЗАЙН НА ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРОГРАМИ, ГЕНЕРИРАН В АКАДЕМИЧЕН КОНТЕКСТ

ас. Анна Върбанова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

*Еволюцията е безконечна последователност от
микрореволюции на равнището на ежедневието.*

Резюме. Концепцията „фазирано обучение“ е подход за образователен дизайн, генериран при дизайн на курс по екопредприемачество като приложна задача/интервенция *en vivo* в рамките на нововъведеното в наши контекст образователно дизайн-изследване. Това е познавателен жанр, адресиращ едновременно два типа цели – теоретични и практически, а търсенето на фундаментално или приложно познание не е въпрос за бинамен избор. Прототипният къррикулум, „ракетата“ (метаф.) „изкристализира“, след своеобразен опозиционен/бинокулярен анализ и синтез, познат като интегративно или дизайн-мислене при контра-рефлексии на интуитивно предугаданото и логически анализираното. Моделът е алтернатива на традиционното конструиране на обучителния процес, която позволява гъвкавост в ролевите изяви и поэтапно адресиране на по-холистични образователни цели.

Ключови думи: фазирано обучение, къррикулум дизайн, образователни програми, дизайн-изследване

PHASED CURRICULUM - A CONCEPT FOR EDUCATIONAL DESIGN, GENERATED IN AN ACADEMIC CONTEXT

Assist. Anna Varbanova

St. Kliment Ohridski Sofia University

Abstract. The concept of "phased curriculum" (PhC) is an approach to educational design, generated during course design in ecopreneurship, as an applied task or intervention *en vivo*. It is developed during an Educational Design Research (EDR) as newly launched in Bulgaria epistemologically, first conducted within higher education settings. The EDR combines two types of goals (and roles) simultaneously - theoretical and practical. The PhC prototype model is a system-designed alternative to traditional curriculum approach which usually mirrors the structure of the discipline content. We suggest prescriptive principles to build a gradient-like sequencing of learning objectives and all other didactical elements.

Keywords: educational design research, phased curriculum approach, course design model, opposable mind, grounded research strategy

Настоящият доклад представя пътя на създаване на концепцията „фазирано обучение“ (ФО), като принцип на построение на процеса/хода на обучение за рамките на един курс. ФО се явява алтернативен подход при дизайн на (университетски) курс и модел на поетапна учебна програма/курс/къррикулум. При ФО: (а) процесът *не* следва структурата на учебната дисциплина; (б) обучението преминава през няколко фази, които се характеризират с различен тип взаимодействие между субектите, адресират разнородни учебни цели и са с различна относителна продължителност; и (в) по време на учебния процес формите не се редуват в традиционна схема (лекции, упражнения, напр.), а са функция на характера на всяка фаза/модул. Лансира се тезата, че ФО сработва като решение предимно: за интердисциплинарни предметни области; за по-хोलистично зададени образователни цели; както и за учебни програми с приложна ориентация или такива с иначе фундаментален характер на познанието, но с повече и по-разнородни приложни проектиции.

Контекст

Приложноизследователската работа, фрагмент от която е предмет на това изложение, е проведена в три български висши училища (един голям университет в голям град, един малък в голям град и един голям в малък град) върху примера на нов курс по екопредприемачество (2015 – 2017), за която работа прототипният дизайн на ФО се явява едновременно както *проектна дейност*, така и *изследователска интервенция*. Сам по себе си този дизайн информира последващи практикоприложни решения и генерира прескриптивно-теоретични елементи от по-сложен *Модел за образователен дизайн на програми*. Последният визира три изследователски перспективи – *обучението (като феномен)*, *обучаващия (като функционални изяви на ролята)* и *дизайна (като процес на проектиране en vivo)*. Поради нововъведения за България епистемологически жанр – образователното дизайн – изследване (*educational design research*) [16, 18, 30] въпросните перспективи са разгърнати в два плана – *научнопознавателен* и *практикоприложен*, а съобразно подхода, не само изследването адресира двойствена цел, но и изследователят влиза в двояка роля – на учен и на практик.

В случая единият тип цели на приложноизследователския проект – практико-приложните, е да се дадат *решения на комплексна практическа проблематика* в реални условия, създавайки *дизайн* на нова (за средата), иновативна (като характер) и интердисциплинарна (като съдържание) учебна програма. Също така да бъдат обучени преподаватели за нейното прилагане и респ. *пилотно да се въведе такава обучение* за в контекста на висшето образование у нас. Другият тип цели – научнопознавателните – са в посока генерирането на *ново теоретично познание от типа прескриптивен модел за дизайн* – с акцент на обучението на обучители. С това дизайнът на

курса (и обучението на обучителите) се явява *конструирана интервенция*, където „конструирана“ касае приложния план, а „интервенция“ обслужва познавателните намерения. Концепцията за ФО, следователно, е изведена от рефлектирания процес на конструиране на изследователската интервенция (= дизайн на образователната програма), а нейната опростена схематична репрезентация е прототипният *модел* на ФО (наречен метафорично „ракетата“). В настоящото съобщение почти не се засяга курсът по екопредприемачество, а са изведени част от неговите принципи, откъдето частния случай, с оглед концептуалната му стойност. Вместо собствените взети решения, тук се обсъжда най-вече механизмът на генериране на ФО откъдето емпиричните „данни“ и свързаните с това процедури, евристички, случайности и най-вече – *кондиционирането на мисълта* при вземане/съгласуване/комуникиране на решения. Не се обсъжда и конкретика по съдържанието на обучението или учебното съдържание, нито се коментира изведения *модел за дизайн на програми за обучение на обучители*, систематизиращ теоретичните изводи (= *принципи за дизайн на обучения*) от цялостното изследване.

Класически домейн – теории за дизайн на образователни програми

Що е онова, което *дизайнираме* (във фази)? Под „домейн“ се разбират локалните теории за *обекта* на познавателната активност, който в случая е *образователният дизайн на програми (курс, ситгисилит)*. Дизайнът е синтез на обективно *съществуващото* и *възможното*, открито във въображаемостта, и ще бъде разгледан на равнището на образователната програма в процесуална перспектива. Сътвореното при дизайна също се назовава „дизайн“ и се явява пред-образ („икона“) за практика (специализираната дейност) от следващ порядък.

Под родовото понятие „дизайн“ в *трансдисциплинарна (метатеоретична) перспектива* се разбира едновременно начин на мислене (по R. L. Martin, 2007) [13], дисциплинарно направление в семейството на „синтетичните“ науки (букв. изкуствените) или приложните (от *ars* – изкуство, майсторство, лат.) (по А. Н. Simon, 1969) [25], системен подход при решаването на изследователски и приложни задачи (по P. Senge, 1990) [24] и специализирана практика от „занаятчийски“ тип – основано на развойното научнотехнологическо творчество (по K. Dorst, 1997) [6], но също така и артефактите от тази практика. Вече в *интердисциплинарен*, а оттам и в *собствено-педагогически* дискурс, видовото понятие *образователен дизайн* се отнася еднакво до следните: призма за осмислянето на дидактическото начало, и то двояко – нито само научно-дисциплинирано (академически – традиционно отвън навътре), нито само като майсторство (отвътре навън); самостоятелно дисциплинарно направление в семейството на науките за образование (по Smith-Ragan,

2005) [26]; изследователска интервенция в образователно дизайн-изследване (което имаме в случая) с оглед пряко участие, въздействие и повлияване на практиката *in situ* и *en vivo* (по McKenny-Reeves, 2006) [30]; специализираната приложна дейност (практиките при целия клас – дизайн на образователни системи, програми и процеси; педагогически дизайн, проектиране на обучения, технология на обучението) (по В. Н. Vanathy, 1991) [1]; както и артефактите, подпомагащи ученето и преподаването. Възникването и обособяването на образователния дизайн като направление изглежда по-свързано генеологически с идеята за *кърикулум дизайн* или разработване на програми за обучение (*Curriculum design & Development*) и с тази за дизайн на учебни дейности, методически инструменти и техники или ресурси (*методики на обученията по... + предметни съдържания* или с *Instructional design*).

Най-ранното теоретизиране върху разработването на кърикулум, и изобщо – на употребата на кърикулум за обучението, прави F. Bobbitt (1918) в едноименното си съчинение „Curriculum“-ът. Там той обвързва предвиждането и подготовката за определени специфични активности/дейности за през хода на живота въобще и отвъд непредвидимостта на съпътстващите обстоятелства в него. [27] Тридесет години по-късно R. Tyler (1949) поставя онези ключови въпроси, които гравитират около „как това да стане“, т.е. към „изковването“ на *принципа* като теоретична основа за разработване на кърикулум в горния смисъл на понятието за целите на училищното образование и ефективното организиране на тяхното постигане, в т.ч. ефикасното им оценяване. J. S. Bruner (1960) задава и формула или модел, предлагайки т. нар. „спирален кърикулум“, в който се предлага такова базисно структуриране на предметното съдържание, че то да може да се сведе до прости концепции (идейни конструкции), към които може да се връщаш постоянно, да ги адаптираш спрямо нови ситуации и проблеми/задачи, да задълбочаваш разбирането и те да стават все по-комплексни. [3] Tyler и Bruner, остават като златен стандарт за разбирането ни за (подхода) към разработването на кърикулум. Най-голям отпечатък след тях през XX в. са оставили онези класици на обучението, които са операционализирали своите теории до инструментално подкрепени *прескриптивни теории и модели* за сътворяване акта на обучение. Това са тримата големи, Bloom (1956), Gagne (1977) и Mager (1988), въпреки че почетно място би следвало да се отпреди и на Skinner (1954), Glaser (1963), Reigeluth (съвр.) и на по-новите трудове на Anderson, Wiggins, McTighe, Smith, Ragan, Biggs, Spady, Krathwohl и др. [27]

При всички тях именно чрез *системния дизайн* се залагат комплексни решения за организираните дидактически реалности – отделните елементи на обучението (или компоненти на системното единство, през

което то се интерпретира). *Системният подход* е в основата на композирането в съгласувано единство на отделните дидактически реалности, проектирани в единна схема/рамка/програма/матрица, която е валидна за всички дейности, свързани с обучението.

Теоретичен подход и методологически особености

Образователните дизайн-изследвания (по McKenny-Reeves) търсят отговор на въпросите *как*, *кога* и *защо* дадени образователни нововъвеждания биха сработвали в практиката. По-ранните познати версии на този жанр са: изследване, основано на дизайн – *design-based research* [9, 10], развойно изследване – *developmental research*, [15, 20, 29], дизайн-експеримент – (*formative*) *design experiment* [2, 4], формативно изследване – *formative research* [21, 22] и други. Както и да бъдат наричани всички изследвания от типа „дизайнерски“ служат за сближаване по оста наука – практика, насочени са спрямо по-сложни конструкти и се провеждат посредством циклично пре-/проектирани интервенции в динамични среди. [18, 30]

Търси теоретизиране отвъд данните (за верификация на хипотези, напр.) *Теренната/граундът* е наречена „теория“, защото генерира ново, собствено познание (също както дизайн-изследването). И при двете хипотезите „изникват“ измежду навързаните аналитично бележки или „паметки“ (евентуално кодиране), с което се образуват връзки, оси, категории и прочие рамки за теоретична (постфактум) обработка. Въпреки че изглеждат като *методология*, те не са, понеже ползват съществуващите научни методи, а са по-скоро изследователски стратегии.

Grounded theory е предпочитана при значителен брой от изследванията на образователния дизайн, особено когато се касае за нови модели. [8] С този тип изследователска стратегия се покрива единият клъстер на нашето дизайн-изследване – научнопознавателният.

Тук, обаче, има и *приложна задача*, която сама по себе си почива върху дълбочинно проучване и осмисляне (анализ), но отвъд описателно-интерпретативните резултати и прогнози е налице чисто творческо конструиране (синтез). Формализираният като задание реален проблем решава практикоприложните цели – приложна разработка *en vivo* (=дизайна на интервенция за смисъла на изследването), и то в тясно сътрудничество с дейци от терена. При цикличността се прави ре-дизайн, което става основа да бъдат екстраполирани нови решения за аналогичен контекст и да се генерира *ново теоретично* разбиране. Подобна реципрочност изисква друг специфичен подход спрямо дизайна като целенасочена *практика* и това е т. нар. *интегративно* или *дизайн-мислене* [13, 14, 23]. Аналогията, която предлага R. Martin – лидер в световната класация *thinkers50*, наричайки този тип настройка на съзнанието *opposable mind*, е с палеца като

срещулежащ на останалите пръсти (анатомично) и като условие за захват и обработка на предмети (функционално). Психо-менталният механизъм дадено нещо да бъде опознато, схванато, осмислено, усвоено е същият. Това важи за всички *sapiens* и техните „примати“. [13, 14]. Познанието, придобито от опит, учене или изследване, е резултат от координирането на градивен творчески хаос и организиран ред, баланса между установени факти и предположения, между логически анализ и интуитивни прозрения. Може да се определи като евристична *техника*, при която се *създава* „трета“ *опция*, като се рамкират/предефинират по креативен начин нови възможности, вместо да се прави биномен избор между съществуващите алтернативи със съпътстващите ги компромиси и рискове. Доскоро считано за естествено присъщо за дизайнерите и заложба у най-успешните лидери, иноватори и малка част интелигентни и креативни хора, R. Martin и J. Riel го развиват методически до прищом за стимулиране на потенциала у всеки човек или екип. [23]

За дизайн на пилотните обучения по екопредприемачество в трите университета е създадена преднамерено следната методологически особеност: за всяко решение, взето ситуативно, спонтанно и което може да бъде определено като „хрумване“, се търси аналогично на ситуацията теоретично познание, чрез което то да бъде стабилизирано и годно за комуникиране с трети лица; също, *vice versa* – всяка операционализация на „готов“ модел, технология или теоретично познание се подлага на творческа екипна интерпретация и контекстуализация. За теоретичното рамкиране наличното познание се подбира на принципа „наготово“ и „по съседство“ (тоест – първото достъпно, което върши работа). Генерирането на концепцията за ФО е осъществявано постепенно, в условия на селекция на образователно съдържание и целепологане, последвани от дизайн на кърикулум и от първоначално обучение на обучители, а и след интервенцията/проведените пилотни обучения – в редица последващи работни срещи и семинари за рефлексия със заинтересованите страни и редизайн. Необходимостта от взаимно балансиране на интуитивно предугаденото и аналитично осмисленото, на надеждното и валидното, на „изфантазираното“ бъдеще, представите и установеното фактологично в миналото – гарантира стабилизиране на идеите и рамкиране на последващата дизайнерска работа и импровизации, както и за комуникиране и доизясняване на „инсайтите“ (=озаренията по K. Koffka, 1935). [11] Дизайнът не може да се сравни с никоя друга дейност или дисциплина, понеже *предвижда* и наблюдаемото, и *невидимото* – онова, което ще се изяви и напасне вследствие на проявените валенции и потенциали на елементите.

Прототипният „модел на ракетата“

Прототипният дизайн на ФО е наречен работно по този начин от самите участници, понеже схематично отделните фази, скицирани, наподобяват корпуса на ракета, което загава употребата на тази метафора като прототипен *модел* за ФО. Дизайнът на т. нар. „ракета“ е продукт от колаборации в жива лаборатория (living lab) и е схематичната репрезентация на хода на програмата, разработена в приложния план на изследването. Нейните части, представени съвсем накратко, или фазите, включват следните: „Гореща фаза“, „Интерактивна фаза“ (или т. нар. фаза на шестте еко-, П'-та – персона, промяна, проблем, продукт, презентация/пичинг, поле/практика), Фаза на „потаяне“ (в реална среда), Фаза за разработване на заданията с подготовка + провеждане на Финално събитие за представяне на учебните резултати/продукции. Тук ще маркираме, като наблегнем само на първата и последната части. Т. нар. „гореща“ фаза е гореща със своя заряд и интензивност – със своеобразния прозорец, в който имаме/-ха да бъдат постигнати няколко основополагащи за ефикасността и атрактивността на обучението условия – постигане на групова кохезия и мотивация, споделено целеполагане (по компетентностен модел с авторски инструментариум) и определяне на входното разбиране/познаване на базови концепции (в случая идеите/понятията „иновация“, „устойчивост“ и „предприемачество“), както и нагласите на участниците. Степента на групов интерактивност в началните фази е най-голяма. В следващите фази също се залага на активността и груповата работа, но вече се цели формиране и развиване на специфични умения, но това става върху иначе „теоретично“ съдържание и по-задълбочено осмисляне на основни идеи и концепции. „Потаянето“ в реална приложна среда ориентира в динамиката на условията и комплексността на задачите. Последната фаза – на екипни задания, е решена в три алтернативни типа учебна продукция и пълна свобода на избор на значими и интересни за самите учащи примери, но със строги формални изисквания и стандарти за крайната учебна продукция. Оценяването за целия период е (и) от типа формативно (текущо), вкл. взаимно и себеоценяване, без това да изключва опцията за сумативна оценка в края; а постигането на целите и отчитането на учебните постижения става чрез значими за учащия и релеватни спрямо „живия живот“ учебни дейности и учебни продукти, избираеми между следните типове задания: а) аналитичен проект – изследване (което може да прерасне в дипломен проект); б) приложен проект – развитие на зелена бизнес идея (в потенциал на реален старт-ъп) или в) „хибриден“ тип проект между двете – с няколко по-малки текущи учебни задачи, оформени като портфолио (което може да постави студента в конкурентно предимство на пазара на труда за старт на кариерата). Тези алтернативи дават равен

шанс на хората с различни стил и нагласи за след обучението и помагат за развиване на компетенции и взаимност в екипната работа.

Структурата на процеса на обучение по екопредприемачество, решен в модули (отделни фази) с различен характер, е осмислена и теоретично дообоснована впоследствие с класификацията за подходите за дизайн на обучения във висшето образование на авторката S. Toohy (1999). Авторката твърди, че ключовият и водещ компонент в системата за дизайн (елемент в обучението) са *целите* и каквито и избори да се правят впоследствие по отношение на съдържание, структура или учебни дейности, то следва да се случва съобразно формулираните цели за конкретното обучение. [28] На тяхна база би следвало да се определи релевантния за целия курс подход, както и да се съгласуват всички останали елементи – дидактическите реалности или елементи на търсения конструкт: естеството на познанието, особеностите на взаимодействието в процеса на обучение и ролите на преподавателя и студента, учебните цели и тяхната изява, съдържателните селекция/редукция и организация, начина на оценяване и необходимите средства/ресурси/инфраструктура. Предвид вариантите в съгласуваността между тях авторката разграничава пет подхода: *Традиционен* или *тяснодисциплинарен*, *Системен* или *базиран на представянето*, *Когнитивен подход*, *Подход, базиран на опита и потребностите на личността* и *Социално-критичен подход*. [ibid]

В рамките на обучение на обучители идеята не е представена на преподавателите директно, а под формата на теоретична концепция с прилагане на метода Jigsaw (взаимно учене и дискутиране върху задание посредством „пъзел от частици информация, раздробена по комбинация от признаци“) с отделните елементи на обучението, характерни за съответните подходи за дизайн – подложен за обсъждане върху примера на конкретното обучение. Посредством семинарна работа с обучаваните университетски преподаватели се оказва как не само че никой от подходите не води до абсолютни, съществуващи в чист вид за целия ход курсове, особено при обучения с интердисциплинарен характер, но и че нито един не бе счетен за напълно и самостоятелно удовлетворителен, защото много аспекти от различните подходи могат да се отнасят с еднаква тежест към конструирания курс. Демонстрира се също, че и при комбинирането им, не може да бъде определен „водещ“/основен подход. Така, предварителните решения, наградени с ново разбиране за необходимостта от вътрешно съгласуване на елементите, от една страна, и обособяване на няколко различни по характер фази на обучението, от друга, бяха припознати и дизайнът на курс – възприет консенсусно като основа за награждане, обогатя-

ване и интерпретации. Аprobирането на петте паралелни и/или последователни обучения в трите локации, проведени от четири екипа, показват, че разработеният дизайн на обучение в отделни фази сработва успешно, когато има яснота, че водещият подход за дизайн променя характера на обучението и съотв. ролевата изява на водещия, а фазите постъпателно се сменят.

Принципи за ФО като препоръки в заключение

Закономерните градиенти в характеристиките на ФО, които биха могли да бъдат общовалидни за всеки частен случай, са изведените предписания/препоръки за дизайн на ФО, изразяващи с съблюдаване на следните преходи: по отношение степента на детайлно планиране в предварителния дизайн – от структурирано → през по-гъвкаво → до неструктурирано; по отношение на числеността при начина на съвместна работа на участниците – от групово → през екипно → към индивидуал(изира)но; по отношение приобщаването на участниците към спецификите на образователното съдържание – от по-дистанцирана позиция спрямо проблематиката и съдържателната материя → през доближаване и потапяне → до лично, пряко въвличане и обработка; относно характера на учебните дейности и задачи – от стъпване върху собствения опит и разбиране → през ситуирани преживявания и нов (рефлектиран) опит → до само- и ре-конструирани на (нови) смисли и значения; относно оценяването и обратната връзка – от иманентно/неизведено оценяване под формата на подкрепяща обратна връзка → през само- и взаимно оценяване → до оценяване спрямо стриктно зададени критерии и стандарти; по отношение макроструктурата на процеса и прехода от фаза във фаза – от по-отчетливи граници между отделните фази на обучението и по-отчетливо предефиниране на ролята на учителя (почти едновременно за всички участници) → към по-размито преливане от фаза във фаза (не-едновременно за всички участници, в зависимост от екипните „скорост“, дълбочина и динамика).

Освен водещата роля на целите/очакваните резултати като ключов елемент, ролята на обучаващия (производните и функции и характер на взаимодействието с обучаваните) също може да послужи като своеобразен ключ за споделено разбиране на съответната фаза в реални условия. Примерни типажки са изведени условно и биват: лектор, инструктор, ментор, треньор, фасилитатор, а ролевите изяви могат да варирам през: фронтално-монологичен, наставляващ отстрани, беседващ, служещ за пример, подкрепящ, даващ обратна връзка, стимулираш/предизвикващ или опосредяващ достъпа до други субекти и среди на познание. При всяка от фазите особена се явява „хореографията“ в „дидактическия триъгълник“ (по Й. Хербарт) на двете субек-

тни роли спрямо съдържанието/задачата и по-специално „къде“ е позициониран водещият (а и колко и по какъв начин е активен) по отношение срещата и боравенето на учащия с него/нея. Всякакви аналогични на използваната класификации на подходите за дизайн или на други типове специфична организираност и характер на обучения, могат да бъдат използвани като призма за ФО. Фазирането, за разлика от традиционния подход, при който процесът е огледало на тематичната структура и съдържателни единици, позволява агресиването на цели, отнасящи се към цялостната личност на обучавания. Процесуалната ригидност при тяснодисциплинарния подход при дизайна (тип „по конспекта“) се разчупва, без да бъде за сметка на съдържанието, нито да коства допълнителни време и ресурси.

Предизвикателствата, пред които би се изправила практиката, напр. на висшето образование, ако формално/официално въведе подобен тип кърикулум, се свързват с това, че концепцията конфронтира традиционните форми на организация на учебния процес, в т.ч. уеднаквена продължителност на занятията и интериорно устройство на залите, а с това – и научната субординация. Винаги съществува риск от вътрешно-организационните напрежения и съпротива срещу нововъведения поради „зависимости от пътя“ (срв. path dependency theory).

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Banathy, B. H. (2010) Instructional System Design. In: Gagné, R. M. (ed.) Instructional Technology: Foundations. New York, London: Routledge
2. Brown A. (1992) Design Experiments: Theoretical and Methodological Challenges in Creating Complex Interventions in Classroom Settings. *Journal of the Learning Sciences*, vol. 2, 141-178
3. Bruner, J. S. (1960). *The Process of education*. Cambridge
4. Corbin, J. M., A. Strauss (1990) Grounded theory research: Procedures, canons, and evaluative criteria. In: *QS*, vol. 13, 3–21
5. Collins A. (1992) Toward a Design Science of Education. In: Lagemann E, L. Shulman (eds.) *Issues in education research: problems and possibilities*. San Francisco
6. Dorst, C.H. (1997) *Describing Design - A comparison of Paradigms*, TUDelft
7. Glaser, B. (2001). *The Grounded Theory Perspective: Conceptualization Contrasted with Description*. Mill Valley
8. Göksu, I. et al. (2017) Content Analysis of Research Trends in Instructional Design Models: 1999-2014. In: *Journal of Learning Design*, vol. 10-2, Turkey
9. Edelson D. (2002) Design Research: What We Learn When We Engage in Design. In: *The Journal of the Learning Sciences*, vol. 1, 105-121

10. Fishman B. J. et al (eds.) (2014) Design-based Implementation Research: Theories, methods, and exemplars. In: National Society for the Study of Education Yearbook. NY
11. Koffka K. (1935) Principles of Gestalt psychology. New York, NY
12. Krathwohl, D. R. (1998) Methods of educational and social science research: An integrated approach, Waveland Press, IL
13. Martin, R. L. (2007). The Opposable Mind: How successful leaders win through integrative thinking. Boston
14. Martin, R. L. (2007). Design of Business : Why Design Thinking is the Next Competitive Advantage. Boston, MA
15. McKenney, S., van den Akker, J. (2005) Computer-based Support for Curriculum Designers: A Case of Developmental Research. In: Educational Technology Research and Development, vol. 92, 44-62
16. McKenney, S., T. Reeves (2013) Educational Design Research, In: Michael J. et al. (eds.) Handbook of Research on Educational Communications and Technology, Springer
17. Reeves, T. C. (2011) Can Educational Research Be Both Rigorous and Relevant? In: Educational Designer, vol. 1
18. Reeves, T., S. McKenney (2012) Conducting Educational Design Research, Routledge
19. Reichertz, J., (2010) Abduction: The Logic of Discovery of Grounded Theory – Forum Qualitative Sozialforschung, 11-1 (13)
20. Reinking D, J. Watkins (2000) A Formative Experiment Investigating the Use of Multimedia Book Reviews to Increase Elementary Students' Independent Reading
21. Reigeluth, C. M., T. W. Frick (2012) Formative Research: A Methodology for Creating and Improving Design Theories, Indiana University
22. Reinking, D., B. A. Bradley. (2008) Formative and Design Experiments. Approaches to Language and Literacy Research. New York
23. Riel J., R. L. Martin (2017) Creating Great Choices. A Leader's Guide to Integrative Thinking, Boston, MA
24. Senge, P. M. (1990), The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization. Doubleday, NY
25. Simon, A. H. (1996) The Sciences of the Artificial. The MIT Press, Cambridge
26. Smith, P., T. Ragan (2005). Instructional design. John Wiley & Sons, NJ
27. Smith, M. K. (2000) Curriculum Theory and Practice. Encyclopaedia of Informal Education
28. Toohey, S. (1999). Designing Courses for Higher Education. In: The Society for Research into Higher Education & Open University Press. Buckingham

29. van den Akker, J. et al. (1999) Principles and methods of development research. In: Plomp, T. (eds.), Design methodology and developmental research in education and training, Kluwer Academic Publishers

30. van den Akker (ed.) et al. (2006) Educational Design Research, Routledge

РАЗВИТИЕ ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Никита Бухов

Ростовский государственный экономический университет, Россия

Резюме: В статье представлен ряд выводов относительно развития онлайн-образования и его трансформации в бурный период COVID-19. Приведены данные по мировому и локальному рынку образования. Обсуждается кейс адаптации Ростовского государственного экономического университета к современным условиям.

Ключевые слова: COVID-19, онлайн-образование, цифровая трансформация, удаленная экономика.

DEVELOPMENT OF ONLINE EDUCATION IN THE CONDITIONS OF REMOTE ECONOMY

Nikita Bukhov

Rostov State University of Economics Rostov-on-Don, Russia

Summary: The article presents a set of findings regarding the development of online education and its transformation in the turbulent COVID-19 period. A data on global and local education market is provided. The case of Rostov State University of Economics' adaptation to modern conditions is discussed.

Keywords: COVID-19, online education, digital transformation, remote economy.

Всемирная организация здравоохранения объявила о пандемии 11 марта. Определение ВОЗ: „Пандемия – это распространение нового заболевания во всем мире. Пандемия группа происходит при появлении нового штамма вируса группа и его распространении по всему миру в ситуации, когда большинство людей не имеют иммунитета против него“. Определение Центров по контролю и профилактике заболеваний США: „Пандемия означает эпидемию, с которой столкнулись несколько стран или континентов, которая, как правило, затрагивает большое количество людей“. Заявление касается географического распространения, а не уровня критичности заболевания.

Опрос ведущих экономистов, проведенный исследовательским центром Инициатива на глобальных рынках (Initiative on Global Markets, IGM) [2]. Большинство экономистов Европы и США предсказывают крупную рецессию. Европейцы придерживаются более радикальных взглядов, чем амери-

каны. Ситуация на развивающихся рынках менее ясна. Важнейшим следствием Коронавирусной пандемии является рост социальной изоляции в период социального дистанцирования карантина. И сейчас на наших глазах развивается и актуализируется концепция дистанционной экономики, предполагающая физическую изоляцию граждан, формирование так называемой „удаленной рабочей силы“, протекание крупных социально-экономических процессов онлайн.

Согласно исследованию ЮНЕСКО, более 100 стран осуществили закрытие учебных заведений по всей стране, что затронуло более 91% обучающихся в мире. Несколько других стран осуществили локализованное закрытие школ; если эти закрытия станут общенациональными, миллионы дополнительных учащихся будут испытывать проблемы с образованием [3].

Университеты со всего мира не уверены в том, как долго продлится коронавирусный кризис и как он может повлиять на психологические состояния студентов и преподавателей, что является одним из критическим факторов, создающих беспокойство и неуверенность.

Высшие учебные заведения и компании по всему миру быстро перешли к удаленной работе и обучению и продлят эту практику до конца учебного года. Несмотря на разрушительные последствия, настоящие события рассматриваются как критически важная возможность развития цифрового обучения. Компании надеются, что это изменение удастся сохранить в дальнейшем. Еще слишком рано судить о том, как реакция на COVID-19 повлияет на системы образования во всем мире, есть признаки того, что это может оказать длительное влияние на образовательные траектории, научно-исследовательскую работу и цифровую трансформацию университетов. Этот переход в образовании от традиционного аудиторного обучения к компьютерному обучению может стать одним из крупнейших образовательных экспериментов на сегодняшний день.

Поскольку учителя и преподаватели переходят в цифровую среду, важно помнить о наших человеческих возможностях и расставлять приоритеты в элементах взаимодействия, которые делают обучение значимым.

За первые недели карантина в сети появились каталоги-агрегаторы ресурсов для бесплатного онлайн-обучения: covideducation, skillfactory, цифровой диктант, всеонлайн, удаленнаязанятость, цифроваяграмотность и т.д. Представлены образовательные платформы на русском и английском языке, открывшие свой контент для пользователей в связи с эпидемией коронавируса. Здесь можно найти всё, начиная от глобальных образовательных платформ типа Coursera и Udacity, включая крупнейшие вузы, онлайн-школы, а также музеи, СМИ и частных экспертов.

В первые несколько месяцев 2020 г. резко подскочила цена акций компании Zoom – производителя популярного программного обеспечения для организации удаленных конференций. Учащиеся превратили сервис в мем и иронизируют над тем, что наконец-то поняли, что означает буква Z в термине „Поколение Z“.

Технологии уже сейчас помогают определять уровень компетенций и навыков и понимать, какие именно знания нужно точно „добрать“ на онлайн-курсах и вебинарах, чтобы остаться востребованным и высокооплачиваемым профессионалом. Самым простым, быстрым и эффективным способом получить новые навыки и встроиться в стремительно меняющуюся реальность будет именно онлайн-образование, а искусственный интеллект сможет анализировать цифровой след и подсказывать, как человеку создать свой собственный образовательный трек, который повысит его ценность как специалиста.

По данным исследования Edmarket.Digital, весь мировой рынок образования в 2019 г. измерялся суммой \$6,5 трлн (расчётный показатель к 2025 году – \$8 трлн, к 2030-му – \$10 трлн). На цифровизированную часть рынка к началу 2020 приходилось до 4% от его совокупного объёма. Ландшафт инноваций в образовании становится всё более разнообразным и сложно структурированным. Составители интерактивного реестра Global Learning Landscape выделили свыше 50 категориальных кластеров-подмножеств (часто пересекающихся), к которым может быть отнесён современный EdTech-проект. Однако львиная доля проектов укладывается в четыре группы:

- обучающие сервисы и платформы различных типов, например, Вуju’s и Coursera;
- игроки, занимающиеся доставкой контента и управлением образовательной средой (learning environment), например, BlackBoard, Docebo Learn и Google Classroom;
- создатели инструментов, применяемых в обучении (VR-систем, технологий прокторинга и пр.), например, Strivr и ProctorU;
- разработчики инновационных методик и образовательных технологий в педагогике и андрагогике, например, Knewton.

Хедлайнеры EdTech сегодня – именно образовательные компании, а не интернет-корпорации широкого профиля. Впрочем, гиганты digital-мира продолжают укреплять позиции в онлайн-образовании, инвестируя в образовательные стартапы. Среди точек роста мирового EdTech – мобильное обучение, микрообучение, корпоративное образование. Такие тренды, как VR/AR и геймификация, реализуют потенциал, видимо, на протяжении 2020-х годов.

Как сообщается в аналитическом докладе „Яндекса“, на Россию приходится 0,5% мирового рынка онлайн-образования. Рассчитываемый объём рынка на 2020-й находится на уровне 80 млрд руб. Как подсчитали в NeoAnalytics, в 2018 г. объём рынка дистанционного образования в России составил около 28,9 млрд руб. По прогнозу NeoAnalytics, на протяжении 2019–2021 гг. рынок будет расти приблизительно на 17–20% в год и к концу периода будет измеряться суммой 53,5 млрд руб. при доле 2,6% от всего рынка образования РФ. Аналитики РБК оценивали отечественный рынок EdTech в 30 млрд руб. по результатам 2018 г. Оценки экспертов лежат в крайне широком диапазоне. Такое расхождение в прогнозах может быть связано с тем, что часть денег в онлайн-образовании остаётся в серой зоне, в частности плата за репетиторские с2с-услуги („скайп-репетиторство“), или с трудом поддаётся подсчёту по иным причинам (в случае с корпоративным сегментом – ввиду общей непрозрачности b2b-платежей для внешнего анализа). Кроме того, к высоким оценкам подталкивают темпы роста лидеров индустрии. По оценкам Агентства инноваций Москвы, проникновение образовательных онлайн-технологий на зарубежных рынках происходит с заметно большей равномерностью, чем в России.

На 2019 г. объём рынка высшего профессионального образования измерялся суммой 461 млрд руб. Государственный сектор в нём по-прежнему доминирует над частным [1], однако прогнозируемый рост доли учащихся по программам ВПО скажется и на перспективах рынка частных услуг. По сведениям Мониторинга экономики образования (ВШЭ), глубина проникновения онлайн-технологий в российское высшее образование не превышает 4%. Царивший в предыдущие годы ажиотаж вокруг массовых открытых онлайн-курсов спадает. MOOCs успели стать рабочим инструментом для значительного числа российских вузов и вписаны в их контур цифровизации. Заметны предпосылки к тому, чтобы вузы начали отдавать реализацию части своих образовательных программ на аутсорс частным EdTech-компаниям.

Рынок ДПО. Что касается форматов онлайн-курсов в области хобби, личностного роста и развития, а также softskills, усиливается тренд на образовательные продукты для освоения микронавыков (например, в рисовании — мини-курс по штриховке). Тренд: наибольшую популярность в ДПО имеют программы обучения цифровым и IT специальностям и soft-skills.

Безусловно, следует отметить, что эпидемия внесет свои коррективы в развитие рынков онлайн-образования во всем мире.

В связи с распространением эпидемии COVID-2019 и введением карантина, возникла необходимость в переходе на онлайн-обучение уже „здесь и сейчас“. Понятно, что согласно утвержденному плану, время для создания

В школах цифровой среды еще есть. Однако форс-мажорная ситуация, которую, как водится, никто не ожидал, в целом не повлекла за собой катастрофических результатов, так как что-то из намеченных в нацпроекте „Образование“ целей за год все-таки было сделано.

Для организации онлайн-обучения в условиях карантина в РГЭУ (РИНХ) было применено сочетание централизации со свободным, креативным решением узких задач. Главное – сохранить контроль над усвоением учебной программы, убедиться, что все студенты получают полный объем знаний. Какие именно инструменты будут использовать преподаватели, имеет не столь большое значение.

Основой всей системы онлайн-обучения, как и во многих университетах, стал Moodle. Здесь собирается главный цифровой след образовательного процесса: данные об активности преподавателей и студентов, посещаемость занятий, результаты тестов, эссе, исследований. Технически в пространстве Moodle можно создавать полноценные курсы, для масштабного развертывания платформы требовалось время. Здесь помогли решения, приходящие от преподавателей:

- трансляция лекций через YouTube, ответы на вопросы через чат;
- использование Zoom и MS Teams;
- Стримы на Twitch;
- в Google Forms обучающиеся решают тесты, участвуют в опросах, сдают эссе;
- в Sutori ведут совместный конспект;
- в Zulip структурируют материал;
- в Miro генерируют идеи во время вебинара.

Образовательный процесс с нового учебного года проходит в смешанном режиме: лекции, практики, лабораторные, семинары, групповые работы, проектная деятельность проводятся как очно, в аудиториях, так и онлайн с применением информационных технологий.

В итоге университет получает бесценный опыт работы с различными инструментами и сможет сформировать несколько пакетных вариантов для повышения квалификации преподавателей. В глобальном масштабе много сформированного и систематизированного контента позволит людям, заинтересованным в знаниях, проходить обучение полностью дистанционно, закрывать узкоспециальные пробелы в знаниях, осваивать целые специальности полностью с помощью видеолекций.

Как бы печально это не звучало, но народная поговорка „не было бы счастья, да несчастье помогло“ актуальна сейчас как никогда. Лишь с наступлением эпидемии коронавируса началась ускоренная проработка системы онлайн-обучения.

Для всех участников сферы образования это возможность расширить охват своей аудитории и укрепить имидж. Те образовательные учреждения, которые смогут быстро развить у себя удаленные курсы, получат большое преимущество. Рывок, который мы сделаем сейчас, принесет пользу и после окончания борьбы с коронавирусом.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Вовченко Н. Г., Елифанова Т. В. О стратегических задачах современного вуза в сфере инновационной деятельности (на примере Ростовского государственного экономического университета (РИНХ)) // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2019. № 8 (111). С. 46-51.

2. Инициатива на глобальных рынках (Initiative on Global Markets, IGM). URL: <https://voxeu.org/article/economic-impact-pandemic-igm-forum-survey>

3. UNESCO, 2020. COVID-19 educational disruption and response. URL: <https://en.unesco.org/themes/education-emergencies/coronavirus-school-closures>.

ПРИНЦИПЪТ НА ЦЯЛОСТНОСТ – ЕДНА РАЗЛИЧНА ОБРАЗОВАТЕЛНА ПЕРСПЕКТИВА

гл. ас. д-р Люба Златкова
Димитринка Христова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

*Най-висшата функция на образованието
е да създаде цялостна личност, способна
да се отнася с живота като с цяло.*

Резюме: В доклада се разглежда необходимостта от промяна на образователния модел. Като централен е поставен принципът на цялостност – уменията на детето да възприема и осъзнава различни страни на предмета, явленията или процеса. По този начин се дава възможност на младия човек по-късно да търси и открива връзки и зависимости във всяка житейска и професионална дейност.

Ключови думи: взаимовръзка, цялостност, образователен модел.

THE PRINCIPLE OF INTEGRITY – A DIFFERENT EDUCATIONAL PERSPECTIVE

Chief Assist. Liuba Zlatkova, PhD
Dimitrinka Hristova

Episkop Konstantin Preslavski University

*The highest function of education is
to bring about an integrated individual
who is capable of dealing with life as a whole.*

J. Krishnamurti [8]

Summary: The report examines the necessity of changing the educational model. The central principle is integrity – the child's ability to perceive and realize different aspects of the object, phenomenon or process. In this way, the young person has an opportunity to seek and discover connections and dependencies in every life and professional activity.

Keywords: integrity, wholeness, educational model.

Времето, в което живеем, налага бърза реакция на непрекъснато променящите се условия на живот. Това е свързано с адаптация, гъвкавост, критично мислене и възприемане на света в цялостния му вид.

Промяната се възприетията за света, създават се нови ценности, различна култура – материална и духовна. Цивилизацията оказва голямо влияние върху развитието и възпитанието на младите хора, на децата ни,

които ще градят и ще продължат пътя ни напред. Децата днес са различни от децата вчера, а техните потребности, техният начин на приемане на света изисква използването на нови методи и средства, с чиято помощ те да открият себе си и мястото си в живота. Необходимо е развитието на детето да бъде насочено към възприемане на света в неговата цялостност, към търсене на причините за процесите и явленията, които го изграждат. Отношението към детето и неговото възпитание да бъде обвързано не само с възрастовите му особености, но и с индивидуалните, а личността да се разбира като част от света и процесите в него. Необходимо е да приемем, че светът е единен организъм и всеки от нас е част от него. Днес традиционните начини за поднасяне на информация в новообменящата се образователна система в България не са идентификатор на резултатност. Пред очите ни растат поколения, които не „виждат“ и не „чуват“, не разбират какво и защо се случва, не разбират информацията, която получават и не правят връзки между елементите на различни науки и изкуствата, изучавани в училище. Това създава невъзможност за адекватна реакция и действия в живота, прави голяма част от младите хора непригодни за решаване на елементарни житейски въпроси.

Тази ситуация налага различен поглед върху възпитанието въобще и изисква от педагозите търсене на повече практически средства за поставяне на децата в ситуация да откриват света, да вземат творчески решения, което да доведе до едно продължаващо през целия им съзнателен живот желание за учене.

За тази цел родноезиковото обучение се фокусира не само върху комуникативно-речевото развитие на детето, но и върху формирането на меки умения, свързани с реализацията на толерантност, гравивност, сътрудничество и любознателност. Родният език играе уникална роля в личностното развитие на човека. Език и реч традиционно в психологията, философията и педагогиката се разглеждат в единство, в което се преплитат различни страни на психическото развитие: мислене, въображение, памет, емоции. Като основно средство на човешкото общуване и познаване на действителността, езикът служи като основен канал за приобщаване на детето към културните и духовни ценности на обществото, които от своя страна имат фундаментално значение при формирането на уменията за учене. [10] Само по този начин е възможно да създадат личности, отговорни за себе си и света, в който живеят.

Днес, когато цивилизацията е ръководният фактор, а културата – „черешката на тортата“, все повече се налага да се търсят нови пътища за решаване на негативните тенденции в българското училище. Това са: повишена неграмотност; липса на мотивация за учене и участие в учебни

дейности; асоциалност, нетолерантност, агресия, безразличие; липса на стремеж за хармонично общуване с връстници и възрастни, в това число родители и учители – явления, които все повече се наблюдават в нашето училище. Редица изследвания сочат, че учениците са изнервени, раздразнителни, в лошо настроение, психически нестабилни; страдат от нагнормено тегло, регистрира се понижение във възрастта на употреба на алкохол и цигари. [5]

Съвременното разбиране за образование е свързано не само с придобиване на знание, но и с цялостното формиране и развитие на личността; с развитие на способности за възприемане, наблюдаване, осъзнаване на явленията и процесите; с придобиване на умения за прилагане на знанието в непознати учебни и житейски ситуации. Насочено е към създаване на собствена преценка и личностни качества, приложими в социалността. Националната програма за развитие на училищното образование и предучилищното възпитание и подготовка 2006/2015 определя като главна ценност в образователната система детето (ученика).

Всички ние, родители, учители, общество носим отговорност за здравето, образованието, развитието, бъдещето на нашите деца, за бъдещето на България. За да бъде ефективно възпитанието и образованието, за да се прояви и развие потенциалът на детето, е необходимо:

- Да научим децата да знаят, да се ориентират в глобалния поток от информация, да откриват връзките и зависимостите между процесите и явленията и възприемат света и знанието като цялостна, динамична и развиваща се система; да се научат да учат концентрирано с помощта на паметта и мисленето; да се стремят към учене и развитие през целия живот.

- Да научим децата да действат, да възпитаваме умения за прилагане на усвоените знания, умения, собствен опит за решаване на нови сходни проблеми и в практиката, да притежават компетентности, които ги правят градивни и гарантират професионалните им успехи.

- Да научим децата как можем да живеем заедно в хармония; да бъдат разбиращи, толерантни и съпричастни; да си сътрудничат.

- Да научим децата да бъдат познаващи себе си, независими, критично мислещи, креативни, да успяват да преценяват точно различните ситуации, пред които ги поставя живота, да вземат най-добрите решения и да поемат своите отговорности. [1]

Съвременното образование е изправено пред необходимостта да се реформира, като се обърне към цялостно развитие на детската личност. Необходимо е да се развиват всичките ѝ страни, като се създаде подходяща

среда за разгръщане на потенциала, да се разкрият и изявят способностите ѝ, за да се постигне пълноценна професионална, социална и личностна реализация. Ние считаме, че това може да бъде постигнато чрез цялостното (холистично) обучение.

Понятието *холизъм* (от гръци *ὅλος* – цял, цялостен; англ. *whole* – цял) се свързва с възприемането на съвкупности от елементи като едно цяло, което реагира и взаимодейства по уникален начин. Холизъмът като философска концепция се застъпва от Аристотел, Тома Аквински, Лайбниц, Шелинг и Хегел, но като понятие се появява в началото на XX в. с „Холизъм и еволюция“ на южноафриканския философ Ян Кристиан Смитс. Той разглежда цялото изградено от части, но „цялото е повече от сумата на своите части“ [2]. Според холистичната концепция обектите и явленията са елементи на цялото, но съществени са връзките и отношенията между тях, които го формират и определят като единна структура. Връзките между елементите имат „законоподобен“ характер и обуславят мястото на всяка част в системата. Цялостните системи са динамични структури, които се изменят във времето с тенденция за изменение по посока на засилване на цялостността.

Философът Платон се стреми към създаване на хармония между науките и изкуството, изучавани в училище с цел цялостно и хармонично развитие на детето. Идеите за единство и цялостност на света при възпитание и образование и свързването им с цялостност на личността стават актуални в края на XIX и началото на XX в. Цялостното обучение като част от реформаторската педагогика възниква в Германия и се развива в редица европейски страни, САЩ и Русия под различни имена. Редица педагози (О. Декроли, Б. Ото, Дж. Дюи, У. Килпатрик и др.) определят цялостното обучение като обучение, при което учебното съдържание е структурирано не по учебни предмети, а в цялости (жизнени цялости, комплексни теми, проекти и др.). В тях водещо значение имат вътрепредметните и междупредметните връзки. Определящи са интересите и потребностите на учениците, предоставят се възможности за избор на цели и учебно съдържание. Методологията на цялостното обучение е резултат от развитието на психологията, педагогиката, философията в края на XIX и началото на XX в. [7]

Идеите на цялостното обучение намират привърженици и в лицето на българските педагози (Д. Кацаров, Д. Правдолюбов, Хр. Николов и др.), които под влияние на Реформаторската педагогика и чуждестранния опит правят опити за прилагане на целодневно обучение в България [9]. Безпредметната система на обучение се експериментира в някои български гържавни масови училища от Д. Дечев, Хр. Мичев и Я. Иванов. През 1926 г., по

образец на училището на Декроли, във Варна, в училище „Св. Климент Охридски“, наречено Опитно, се прилагат съвременни за началото на ХХ в. методи на обучение, които са адаптирани към духа и традициите на българското училище. В Закона за предучилищното образование от 1934 г. се предвижда при всяко по-голямо основно училище да бъде разкрит детски клуб. Детските клубове и школи за извънучилищна дейност са изградени изцяло на принципа на цялостното обучение [4].

Програмата за народните основни училища от 1936 г. регламентира въвеждането на цялостно обучение в детските градини и първоначалното училище. Програмата запазва предметната система в училищното обучение, но за първи път се прави опит за интегративни връзки в учебното съдържание [4].

Днес развитието на концепцията за цялостност придобива нова насока. Холизмът в образованието се възражда през 80-те години на миналия век в противовес на традиционното фрагментаризирано образование. В технологично развитото, глобално, консуматорско общество на човека се гледа само като работник и все по-малко се ценят личностните качества и духовността. Канадският педагог Милър, един от лидерите на течението, определя холистичното обучение като цялостно развитие на личността – емоционално, естетическо, творческо, физическо, интелектуално, което цели да се разгърнат максимално човешките възможности във всички сфери на живота. Според него холистичното образование не е метод или техника, на него трябва да се гледа като на парадигма, комбинация от основни принципи, които могат да се приложат по различни начини [9]. Цялостното обучение е фокусирано върху взаимовръзките между опита (личностен и колективен) и реалността. В този процес ученикът е активен и критичен участник. Отношенията между всички участници в него са отношения на сътрудничество, подкрепа и взаимно уважение.

Опирайки се на класиците в образованието и на личния опит на авторите, ние приемаме, че човек е цялостен и поставяме детето като личност със собствени способности, качества, ниво на физическо и интелектуално развитие и опит, в центъра на съвместното ни „преживяване“. Считаме, че то може да се развива пълноценно само в условията на хармония и толерантност, които единството семейство – група/клас – училище може да създава. Тази среда формира социални умения (разбиране, сътрудничество и подкрепа); помага на детето да разбере себе си, да изгради себеоценка; да изясни целите си, да изгради система от мотиви – основен източник на неговата активност. Това ни дава основание да предложим вариант на цялостно обучение, който да се апробира в извънурочна форма на обучение и при положителни резултати постепенно да замени

фрагментираното обучение в началното училище. Считаме, че детето може, ако му се даде възможност, да проучи самостоятелно или работейки в група интегрирано учебно съдържание, свързано с тематична цялост. Да наблюдава нейните елементи в тяхната взаимосвързаност. Тематичните единици (темите) е необходимо да бъдат формулирани по начин, съобразен с интересите и интелектуалните възможности на децата; да допълват и систематизират знанията, уменията и навиците, придобити в училище и да допринасят за цялостното развитие на децата. Ние считаме, че е възможно в рамките на една учебна година да се реализират осем такива теми.

Примерна тематична единица за работа в подготвителен или първи клас:

Тема: Природа/Сезони/Есен

Дейности: изработване на постери; работа с работни листове; работа по проекти; образователни игри; ритмични упражнения; конструирани; музикални и художествени дейности; двигателни упражнения и игри; оздравителни и закаляващи процедури

Ефект върху развитието на детето: опознава природата в нейната цялост; открива цикличност; познава сезоните; характеристиките на есента и свързаността ѝ с останалите сезони; наблюдава цвят, форма, ритъм; езикови компетенции; развитие на фината моторика; знания за числата до 20 и действия събиране и изваждане; умения за работа в екип; умения да изслушва, разбира и приема мнението на останалите; да уважава; комуникативни умения, физическо развитие и закаляване на детския организъм.

Основен двигател при реализиране на дейностите при работа по темите е детската активност. Съвременните информационни и технологични средства имат своето място на всички нива, но то е подкрепящо.

Ръководителите, учителите, родителите са в ролята на наставници, които насочват и подпомагат децата и съдействат за изграждане на продуктивен образователен процес.

В настоящия момент образователната система е статична, насочена към формиране на лесно измерими стандарти (компетенции), което води до фрагментираност, учене на части и липса на връзки между тях, което демотивира детето. В същото време философи, педагози, психолози от далечното минало до днес разглеждат света в неговата цялост, взаимосвързаност и развитие, а възприемането му като такъв допринася за формирането на човека като цялостна личност. Съвременните деца, които още не са прекрачили прага на социалните институции – детски градини и училища, възприемат и откриват света такъв, какъвто е – цялостен. В техните очи е всичко – и то не се дели на парчета.

След като попаднат в детските заведения и школи, този свят постепенно започва да се разпада на части – това е математиката, това е езикът и приказката, това са музиката и цветовете, това е действителността. В съзнанието на детето настъпва объркване и постепенно от цялото акцентът се измества върху една или друга негова част.

Ние считаме, че има необходимост от промяна на образователната парадигма и тя да бъде съобразена с етапите на детското развитие. Необходимо е да се промени отношението към средствата на обучение и образование, като основни средства да бъдат действието, правенето, изкуствата, а технологиите да се използват като помощни. По този начин е възможно да се промени гледната точка към образоваността, а самото образование да се превърне в познаване на света в неговата цялост, разпознаване и управляване на емоциите и отношенията, взаимопомощ и опознаване на себе-то и другия, което да доведе до цялостно личностно развитие и емоционално благополучие. Предложеният модел може да бъде внедрен: в системата на извънкласната работа или в дейностите по самоподготовка; занимания по интереси, отгид и спорт в рамките на целодневна организация на учебния ден в училище; в частни занимални за подготовка; в летни или ваканционни цикли. Резултатите ще покажат ефективността на предложения модел за цялостно (холистично) обучение и ще дадат основание за прилагането му в по-машабен план.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Делор, Ж. Образованието – скритото съкровище. Доклад на Международната комисия за образование за XXI век пред ЮНЕСКО. С., 1999.
2. Градинаров, Б. Същност на холизма и неговата приложимост към марксовата теория
http://unwe-research-papers.org/uploads/ResearchPapers/RP_vol5_2018_No20_V%20Gradinarov.pdf
3. Иванова, Т. Цялостното обучение в българското първоначално училище от началото на XX век до 1944 година (дисертация). Бургас, 2003.
4. Педагогическа практика, год. XIX (1-10 /1940)
5. Поведение и здраве при деца в училищна възраст – 2013/2014 г.
<https://uni.cf/3jgE0OF>
6. Правдолюбов, Д. Цялостно обучение. София, 1936.
7. Тодорова-Колева, М. Педагогиката от края на XIX и началото на XX век (Реформаторска педагогика). ЛИБРА СКОРП, 2019.
8. Krishnamurti, J. Education and the significance of life. New York: Harper and Row, 1959.

9. Holistic Education: An Approach for 21 Century in: International Education Studies Vol. 5, No. 2; April 2012
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1066819.pdf>

10. Valcheva, P. Formation of soft skills of children at preschool age through the use of innovative technologies in working with creative storytelling. Knowledge in practice, International Journal, Scientific papers, Vol. 28.3, December, 2018.

АПРОБИРАНЕ НА МОДЕЛ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА КОМПЕТЕНТНОСТНИЯ ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИ

ас. Екатерина Томова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Статията представя анализ на резултати от апробиране на модел за приложение на компетентностния подход в обучението на студенти от специалностите „Педагогика“ и „Неформално образование“. Анализът е на база студентски разработки по темите за личностна компетентност, компетентност за езикова грамотност и многоезикова компетентност.

Ключови думи: компетентностен подход, личностна компетентност, компетентност за езикова грамотност, многоезикова компетентност, обучение на студенти.

APPROVAL OF A MODEL FOR APPLICATION OF THE COMPETENCE APPROACH IN STUDENT EDUCATION

Assist. Ekaterina Tomova

St. Kliment Ohridski Sofia University

Summary: The article presents an analysis of the results of approbation of a model for application of the competence approach in the education of students majoring in Pedagogy and Non-formal Education. The analysis is based on student papers on the topics of personal competence, language literacy and multilingual competence.

Keywords: competence approach, personal competence, language literacy competence, multilingual competence, students' training.

Образователната система, ориентирана към трупане и възпроизвеждане на факти и данни, показва своите недъзи, проектирани върху цялостния облик на позрастващите. Ето защо погледът на съвременните педагози е насочен към възможностите на компетентностния подход – една приоритетна ориентация към формирането на ценности и нагласи, осмислянето на морални и социални норми, развитието на комплекс от умения и качества. Включването на компетентностния подход във възпитанието подпомага изграждането на личности, притежаващи качества и компетентности, нужни както за реализацията на самите индивиди, така и за развитието и просперитета на обществото в цялост.

За да бъдат развити професионалните умения на педагогическите специалисти за прилагане на компетентностния подход в обучението и

Възпитанието на учениците, е необходимо вникване в неговата цялостна интегративна и аксиологическа същност още в хода на тяхната университетска подготовка. Фокус на настоящия доклад са резултатите от проведено проучване, включващо анализ на резултати от модел за приложение на компетентностния подход в обучението на студенти, бъдещи педагогически специалисти, в СУ „Св. Климент Охридски“, Факултет по педагогика. Студентите са в първи курс, редовно обучение, от специалностите „Педагогика“ и „Неформално образование“, като дейностите са извършени през летен семестър на учебната 2019 – 2020 г., в платформата за електронно и дистанционно обучение MOODLE. Електронният курс е по дисциплината „Теория на възпитанието“, с титуляр проф. г-н С. Чавдарова-Костова и асистент Е. Томова.

Разработеният от проф. г-н С. Чавдарова-Костова модел включва: запознаване с ресурси под формата на файлове, документи, статии и други публикации, както и осъществяване на разяснителни беседи и провеждане на дискусии със студентите; изпълнение на задания за самостоятелни разработки, във връзка с осемте ключови компетентности (езикова грамотност, многоезикова компетентност, математическа компетентност и компетентност в областта на точните науки, технологиите и инженерството, дигитална компетентност, личностна компетентност, социална компетентност и компетентност за придобиване на умения за учене, гражданска компетентност, предприемаческа компетентност, компетентност за културна осведоменост и изява [1]) и техните проекции върху съдържателните компоненти на възпитанието. Анализирани са текстовете на студентите, свързани с: личностната компетентност в контекста на самовъзпитанието; многоезиковата компетентност в контекста на интеркултурното възпитание; езиковата грамотност в контекста на патриотичното възпитание и стратегията за възпитателната работа в образователните институции. Акцент е поставен съответно върху три аспекта:

- Равнище на разбиране на същността и компонентите на личностната компетентност;
- Равнище на разбиране на същността и компонентите на компетентността за езикова грамотност;
- Равнище на разбиране на същността и компонентите на многоезиковата компетентност.

1. Личностната компетентност в контекста на самовъзпитанието

Сред заданията за самостоятелна разработка от студентите е писмената задача, във връзка с коментар на личностната компетентност в

контекста на самовъзпитанието. Броят на студентите, изпълнили тази задача, е тридесет и осем.

За количествен анализ на резултатите се използва петстепенна скала, чрез която се определя равнището на разбиране у студентите за същността на личностната компетентност и отгиференцираните ѝ компоненти – самопознание, самоконтрол, самооценка, саморефлексия. Петте степени на скалата отразяват степеня, в която студентите осмислят тези компоненти и тяхното смислово съдържание, като е отчетено, че наличието на разбиране за един от компонентите не означава задължително осмисляне и на останалите. В графата „Никакво“ е посочен броят на студентите, които не успяват да вникнат в концепцията и не представят добре своите теза и доводи, свързани с личностната компетентност. Графата „Максимално съответствие“ дава информация за броя студенти, които в максимална степен възприемат същността на личностната компетентност и разбират компонентите ѝ, откриват взаимовръзките между тях, като впоследствие аргументират и „пресечните точки“ между тази компетентност и самовъзпитанието.

Табл. 1

Резултати от анализ на студентските разработки
за личностната компетентност

Степен на проявление	Никакво	Слабо	В средна степен	Във висока степен	Максимално съответствие
1. Самопознание	-	1	4	5	28
2. Самоконтрол	-	7	7	1	23
3. Самооценка	2	2	6	4	24
4. Саморефлексия	4	6	8	2	18

Обработените данни сочат, че компонентите са разбрани в максимална степен от съответния процент студенти: самопознание – 73%; самоконтрол – 60%, самооценка – 63% и саморефлексия – 47%. Студентите, оценени с петата степен на тази скала, описват в текстовете си същността на личностната компетентност подробно и коректно, разсъждават върху споменатите компоненти и открояват техния смисъл и съдържание, възприемат значимостта им, по посока формиране и развитие на тази компетентност, привеждат аргументи относно нуждата от развитието им за успешната реализация на подрастващите. Интерес представлява фактът, че двадесет и осем от студентите разглеждат самопознанието в своите разработки, докато саморефлексията е спомената в

осемнадесет от текстовете. Възможен е изводът, че концепцията за саморефлексията не е позната на всички студенти до такава степен, че не се съзнава като важен елемент от личностната компетентност. От друга страна, може да се заключи, че младежите осмислят компонентите като припокриващи се на съдържателно ниво и част от тях считат, че самооценката включва и способността за саморефлексия – умението за оценка на собствените силни и слаби страни предполага и рефлексия върху личностните качества и възможности. Сред студентските мнения, които аргументират този извод, е и това на А.П., според който *самооценяването предполага формирането на умения за самоанализ, необходимо условие за самооценката е самоопознаването и самопознанието.*

Цялостният анализ на текстовете потвърждава получените количествени данни, свързани с наличието на набор от знания за конструкта „личностна компетентност“. Студентите показват и умения за работа с документи по темата, проучване на източници и формулиране на собствени тези и заключения. Част от тях споменават ключовата обвързаност на личностната, социалната компетентност и компетентността за придобиване на умения за учене: *Тези компетентности са важни и за израждането на бъдещето на съответния човек, като тук са включени и неговата кариера и учене, човек работи заедно с други хора и проявява съпричастност към тях (А.Й.); Очакванията за един човек, който излиза от училище е той да е самостоятелен, мотивиран и да развива устойчивост и увереност, за да учи и да постига успехи в това отношение през целия си живот, да разсъждава за себе си, да управлява собственото си учене и кариера (А.С.).*

Студентите съзнават важността на формирането на личностна компетентност у децата, на овладяването на знания и развитието на умения, формирането на нагласи, интериоризацията на ценности, във връзка както с облика и предимствата на собствената личност, така и по посока на социализацията и конструктивните междуличностни отношения. Младите хора споделят вижданията си, че посредством формиране на личностна компетентност, децата е вероятно да усвоят *умения за запазване на устойчивостта, способността за справяне със сложността, управление на конфликти, положително отношение към личното емоционално благосъстояние и нагласата за решаване на проблеми (А.С.).* Ключови са и *поемането на инициатива и отговорност. Също така грижата за себе си [...] заедно с извличането на поуки от различните житейски ситуации“ (Б.В.).* Според А.Й.: *личността трябва да проявява достатъчно любопитство и желание за самоусъвършенстване и за откриването на нови възможности за учене и развитие.*

Важен момент в разработките са доводите на студентите относно взаимовръзката между личностната компетентност и самовъзпитанието – те отчитат компонентите, присъщи на тази компетентност, като неразривно свързани и с процеса на самовъзпитание. За да протече той успешно, е нужно високо равнище на самопознание, способност за самоконтрол, самооценка и саморефлексия, стремеж към самоусъвършенстване и самореализация – *адекватната самооценка е предпоставка за адекватно самовъзпитание и самоусъвършенстване, а за да се стигне дотам, е нужно самопознанието, което е свързано с личностната компетентност* (А.Й.). Според А.Й.: *Общите компоненти между личностната компетентност и самовъзпитанието са това, че и при двете човекът трябва да опознае своите емоции, ценности и разбирания и да умее да ги контролира, да се съобразява с нормите, да се самоусъвършенства.*

Голяма част от студентите разсъждават върху релацията: личностна компетентност и самовъзпитание, като споменават не само ключовата роля на училището за формиране на тази компетентност и за процеса на самовъзпитание, но осмислят и ролята на семейството като неизменна част от изграждането на цялостна личност. Според А.С. *възпитанието се стреми към предаване на умения, знания, отношения, навии, които след време да ни служат за самоконтрол, саморегулиране, самооценка, приложими в самовъзпитанието.* Конкретен пример за значимостта на семейството дава Б.Ч. – *човек не би могъл да се самоусъвършенства и да придобие умения за самовъзпитание, ако в семейната среда личният избор му е бил отнеман.* Фактори за формиране на детската самооценка са и *отношението на родителите към детето, характерът на взаимоотношенията родител – дете, степента, в която родителите чрез думите, които използват, и поведението си насърчават формирането на положителна самооценка на техните деца* (Ф.П.).

2. Езикова грамотност в контекста на патриотичното възпитание и Стратегията за възпитателната работа в образователните институции

Анализирано в настоящия текст е и заданието, предполагащо писмена обосновка на езиковата грамотност в контекста на патриотичното възпитание и Стратегията за възпитателната работа в образователните институции. Студентите, които са направили разработки по тази тема, са деветнадесет. Критерий за оценка на текстовете е равнището на разбиране у младежите относно следните четири компонента на посочената компетентност (изведени от Препоръка на Съвета на Европейския съюз и Европейския парламент относно ключовите компетентности за учене през целия живот), отчетени в петстепенната скала:

– способност за разпознаване, разбиране, изразяване, създаване и тълкуване на понятия, чувства, факти и мнения както в устен, така и в писмен вид;

– способност за общуване и успешно разбиране с останалите хора по подходящ и съзидателен начин;

– умения за устна и писмена комуникация в различни ситуации и наблюдение и адаптация към нуждите на ситуацията;

– провеждане на критичен и конструктивен диалог, оценяване на естетическите качества и интерес към общуването с други хора. [1]

Важни са и уменията на студентите да разсъждават върху взаимовръзката между езиковата грамотност и патриотичното възпитание, актуалността и релевантността на препоръките, които дават, във връзка с процеса на патриотично възпитание.

Табл. 2

Резултати от анализ на студентските разработки върху компетентност за езикова грамотност

Степен на проявление	Никакво	Слабо	В средна степен	Във висока степен	Максимално съответствие
1.	-	-	2	-	17
2.	-	-	1	4	14
3.	1	4	3	3	8
4.	-	2	4	4	9

Количественият анализ показва, че компонентите са представени и аргументирани в максимална степен от съответно 89% за първия, 73% за втория, 42% за третия и 47% за четвъртия. Студентите, чиито разработки попадат в графата „Максимално съответствие“, осмислят съдържателното поле на компетентността за езикова грамотност и демонстрират умения за работа с източници и ресурси по темата. Позовавайки се на документи, те ясно и точно отгиференцират знанията, уменията и нагласите, асоцииращи се с тази компетентност, като прилагат и доводи по отношение значимостта им за формиране на личността.

Проучването на студентските разработки дава основание за извода, че младежите разбират във висока степен същността на компетентността за езикова грамотност, умеят както да разграничават нейните компоненти, така и да откриват взаимната им обвързаност. Студентите споменават несъмненото значение на грамотността за пограстващите, за формиране и развитие на личността им, за личностната, социалната и професионалната им реализация. Комуникацията е ключова за

разбирателството между хората, за обмяната на идеи, опит, мисли, споделянето на чувства, като сред необходимите условия за безпроблемно общуване, за ползотворни междуличностни отношения, е високото равнище на езикова грамотност. Компетентността за езикова грамотност предполага запознаване с правилата, структурата на българския език, но от значение е и *опознаването както на историята на българския език, така и на културата. Историята на българския език е интересна и дори мистериозна, което добавя към уникалността му и ще формира у учениците интерес и гордост* (А.Б.).

Свързвайки езиковата грамотност с формирането на положителна нагласа към родното, студентите включват в тезите си и патриотичното възпитание. Те съзнават необходимостта от грамотност, съотнесена и към успешен процес на патриотично възпитание, като мнението на М.Ш. подчертава този извод: *За да бъде възпитавано едно дете в патриотизъм, то трябва да е грамотно, да познава богатството, което езикът носи.* Впечатление прави развитото критично мислене у студентите, като част от тях посочват негативни тенденции в съвременето: *В днешно време се наблюдава една нова тенденция в българското общество, а именно – отрича се родното и се приемат чуждите традиции, защото се смятат за по-интересни. Това води до разрушаване на националната идентичност и промяна в езика, културата и традициите на обществото* (М.М.). За решение на този проблем студентите считат патриотичното възпитание, сред чиито цели е *да покаже на младите как да използват и ценят не само своята уникалност, но и тази на целия народ, нацията и рода, да подпомага възприемането на мястото на България в света, ценностите и красотата, която притежават българският език, култура, традиции* (С.Й.). Според участниците успешният процес на патриотично възпитание е вероятно да формира у децата чувство на принадлежност и самосъзнание, на гордост от родината, езика и културата, любов към природата, народа, историята. Студентите представят и своите препоръки, чрез които формирането на компетентност за езикова грамотност и процесът на патриотично възпитание да бъдат интересни и ефективни, като сред иновативните идеи са: исторически игри, посещения на музеи, екскурзии, исторически постановки, гледането на телевизионни предавания като „Аз обичам България“, „Дестинация България“ (А.Г., С.Н., А.Й.). Част от студентите цитират Стратегията за възпитателната работа в образователните институции, като по този начин показват умение за работа, проучване, анализиране на документи по проблематиката на възпитанието. Сред цитираните от Стратегията препоръки са:

Утвърждаване на програми и проекти за развитие на българското самосъзнание като ценност чрез образователни институции в чужбина, подкрепяни от българската държава. Организиране и провеждане на дейности по посока на синергия между националната и европейската идентичност [2].

Студентите разсъждават и върху факторите, способстващи патриотичното възпитание и формирането и развитието на компетентност за езикова грамотност, като споменават семейството, училището, социалната среда и масмедията.

3. Многоезиковата компетентност в контекста на интеркултурното възпитание

Сред задачите, поставени на студентите от специалностите „Педагогика“ и „Неформално образование“, е и изготвянето на текст, свързан с многоезиковата компетентност в контекста на интеркултурното възпитание. Студентите са двадесет и девет, като разработките им са оценени на база петстепенна скала, включваща следните компоненти, изведени от Препоръка на Съвета на Европейския съюз и Европейския парламент относно ключовите компетентности за учене през целия живот:

- способност за ефективно ползване на различни езици по подходящ начин за комуникация, в подходящ кръг обществени и културни контексти, в съответствие със собствените желания и нужди;
- познаване на обществените норми и на културния аспект и променливостта на езиците;
- оценяване на културното многообразие, интерес и любопитство към различни езици и межкултурно общуване;
- уважение към индивидуалния езиков профил на всеки човек, включително уважение към майчиния език на лицата, принадлежащи към малцинства и/или от семейства на мигранти [1].

Табл. 3

Резултати от анализ на студентските разработки върху многоезиковата компетентност

Степен на проявление	Никакво	Слабо	В средна степен	Във висока степен	Максимално съответствие
1.	-	-	5	6	18
2.	-	1	7	1	20
3.	1	3	3	6	16
4.	2	2	4	7	14

Получените данни отразяват степенята, в която студентите осмислят същността на многоезиковата компетентност и нейната обвързаност с процеса на интеркултурно възпитание. Най-висок процент максимално съответствие се наблюдава в графите, отчитащи първия и втория компонент – съответно 62% и 68% от младежите. Тези студенти възприемат ключовото значение на владенето на езици в съвременния свят; съзнават отражението на подобни способности върху ефективността на комуникацията и придобиването и обогатяването на опита; осмислят релацията между многоезиковата компетентност и интеркултурното възпитание. При трети и четвърти компонент личи разлика в процентите при текстовете, попадащи в графата „Максимално съответствие“, като те са 55% и 48% от студентите. Шестнадесет души открояват в своите текстове положителната нагласа към културното многообразие и обвързаността ѝ с конструктивните междуличностни отношения и межкултурното общуване, а четиринадесет споменават уважението, разбирането на „другия“, на майчиния език и култура на хората.

Анализът на студентските задания дава възможност за запознаване с равнището на разбиране у студентите на същността и компонентите на многоезиковата компетентност. Личи наборът от знания на студентите по посока знания, умения и отношения, характерни за многоезиковата компетентност. Също видни са способностите им за интерпретация на текстове, проучване на ресурси, анализ на документи и изложение на аргументирана собствена позиция по темата. Студентите обсъждат ролята на езиците в живота на съвременния човек, факта, че овладяването на чужд език способства личностното развитие, социализацията, професионалната реализация. Според студентите езиците спомагат и за обогатяване на опита и преживяванията, пътуванията и наслаждението на различни видове изкуство, *да се знаят чужди езици е важно, даже задължително в днешни дни. Това съдейства за взаимното разбиране и толерантност, уважение към идентичностите и културното разнообразие* (Б.А.). Според Б.А многоезиковата компетентност *развива нас като личности, защото, освен че разширяваме знанията си, утвърждаваме и качества като емпатия, толерантност и уважение към чуждите мнения и разбираня. Така и осмисляме уникалността на нашите собствени такива – нашата култура, език, светоглед*. Посочена причина за важността на владенето на чужд език, е и *характерът на съвременното общество, което не е затворено, а търпи постоянни взаимодействия с други общества* (М.К.).

Студентите, както при предходно споменатите компетентности, и тук откриват взаимовръзката с компоненти на съдържанието на възпитанието, в частност – интеркултурното възпитание. Младежите смятат, че многоезиковата компетентност и интеркултурното възпитание имат припокриващи се характеристики, като именно чрез тази компетентност може да се постигне целта на интеркултурното възпитание и формирането на интерес и уважение към различните култури. Наблюдава се и изява на критично мислене от страна на студентите, като според А.И. *хората не осъзнават, че имат много повече прилики, отколкото разлики*. За част от младежите *с овладяването на чужди езици идва и възможността за „отваряне на очите“ на личността към красотата на културното многообразие, създаването на контакти с хора от съответната култура* (М.К.).

Цялостният анализ на студентските разработки по темите за личностната, многоезиковата и компетентността за езикова грамотност дава възможност да се изведе заключение в полза на тезата, че студентите разбират същността на посочените компетентности. Видно е, че студентите умеят да проучват и анализират обвързаността на компетентностите с видовете възпитание, като са способни да извеждат стойностни аргументи и да отстояват собствени позиции. Може да се каже, че е нужна продължаваща работа, насочена към развитие на техните възможности и усвояване на нови знания по проблематиката, което е вероятно да спомогне за разгръщане на потенциала им.

*Статията е финансирана от средствата, отпуснати целево от държавния бюджет на СУ „Св. Климент Охридски“ за научни изследвания през 2020 г. по проект №80-10-118/16.04.2020 г. на тема „Модели на приложение на компетентностния подход във възпитателната дейност в училищна среда“.

БИБЛИОГРАФИЯ

[1] Препоръка на Съвета на Европейския съюз и Европейския парламент относно ключовите компетентности за учене през целия живот от 22.05.2018 г., Официален вестник на Европейския съюз, 4.6.2018. България, С 189/2.

[2] Стратегия за възпитателната работа в образователните институции (2019 – 2030), Министерство на образованието и науката, София, 2019.

МОДЕЛ НА ПРАКТИЧЕСКО ОБУЧЕНИЕ С ДОБАВЕНА РЕАЛНОСТ И ВИРТУАЛЕН ПЕРСОНАЛЕН АСИСТЕНТ

инж. Явор Стефанов
Фондация „Ятрус“

Резюме: Този доклад анализира проблемите на дигиталното поколение, изправено пред реални практически задачи. Чрез използването на Виртуален персонален асистент и добавена реалност в процеса на предварителна подготовка за практическа задача може да се симулират различни процеси и да се постигнат по-добри резултати при реалните тестове.

Ключови думи: Виртуален персонален асистент, добавена реалност, практическо обучение, дигитално поколение.

A MODEL OF PRACTICAL TRAINING WITH ADDED REALITY AND A VIRTUAL PERSONAL ASSISTANT

eng. Yavor Stefanov
Yatrus Foundation

Summary: This report analyzes the problems of the digital generation facing real practical tasks. By using Virtual Personal Assistant and augmented reality in the process of preparation for practical task can simulate different processes and achieve better results in actual tests.

Keywords: Virtual Personal Assistant, augmented reality, practical education, digital generation.

Подготовката на младите от теоретичното към практическото решаване на проблемите винаги е свързано с допълнителни затруднения. Този процес изисква повече етапи за подготовка и опознаване на реалната среда преди реално пристъпване към практическата част на обучението. Повечето практически процеси изискват работа със специфична апаратура, с прецизни настройки, предвидени за конкретно практическо занятие и съответно преподавател, който да ръководи процеса на практическото занятие. Анализирайки по този начин един практически насочен процес, се оформят няколко основни етапа, с които всеки един обучаващ се трябва да бъде запознат:

- Съвкупност от специфични прибори и апаратура, нужна за провеждането на съответното практическо обучение.
- Информация за възможните конфигурации със съответните прибори и настройки на специфичната апаратура.

- Ръководител на практически процес, който ще помага през различните етапи и анализира поведението на обучаващите се.

Част от тези процеси са предвидени на допълнителни обучения чрез видео уроци, които дават добри резултати с X и Y поколението. Тези стъпки са приети и се прилагат в различни обучителни среди с практическа насоченост. Остават непосилни пред Z и Alpha поколението, което е израснало с виртуални свят и са повече склонни да задават въпроси на търсачка, отколкото на реален човек. Когато това поколение попадне в среда, където използването на нови технологии не отговаря на изискванията му, то се демотивира и насочва вниманието си към други обекти и цели. [1] Предвид тези предпоставки се налага да се предприема внедряване на добавена реалност, но само тази стъпка би била непосилна без добавянето на ръководител като Виртуални персонален асистент.

Виртуални персонален асистент с добавена реалност в практическото обучение.

Използването на добавена реалност навлиза в практическото обучение в различни сфери за частично решаване на отделните задачи. Ние ще разгледаме конкретни практически процеси, където добавената реалност и Виртуалния персонален асистент могат максимално да са в полза за решаването на конкретен проблем. Една от сферите, където може да се използва този вид на обучение е при медицински персонал. В конкретни обучения, където разновидността на реалните прибори и апаратура е неограничена, но достъпът до повечето от тях е ограничен. Така например обучението на операционна медицинска сестра е голямо предизвикателство предвид различните по вид операции и от особеностите на хирургичния инструментариум. Но предвид реалността практическите обучения не винаги обхващат пълния набор от стандартни случаи, а изключение правят и аномалните примери в практиката.

Един добър пример за решаването на този проблем е създаването на Виртуален персонален асистент, който разполага със следните модули :

- Реални случаи от практиката, които периодично се анализират и добавят.

- Теоретични модели за подготовка на медицински сестри, които периодично се актуализират.

- Пълният набор от хирургичния инструментариум и апаратура, разработен за средата на добавената реалност.

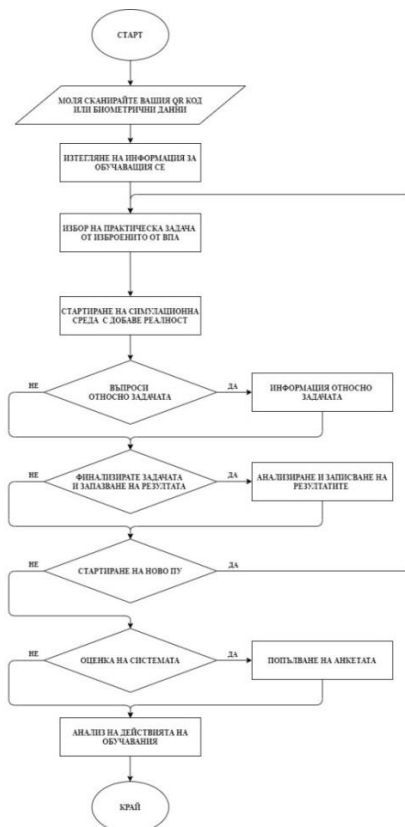
- Практически съвети и информация за всеки хирургичен прибор и апарат

Освен посочените модули трябва да се анализират и подготвят практически занятия, които ще могат да се използват от обучаващите се. Внедряването на Виртуален персонален асистент в обучението на медицински сестри е разработено в различни приложения, с цел усъвършенстването и тестване на знанията на студентите. [2]

Фиг. 1. Изглед на Андроид приложение с виртуален персонален асистент и добавена реалност

Фиг. 2. Алгоритъм на работа при обучението на операционна медицинска сестра с виртуален персонален асистент и добавена реалност

На фиг. 2 е представен изглед на Виртуален персонален асистент с добавена реалност, разработена на мобилна среда Андроид с примерен интерфейс и разположения на функционалните елементи. В текущия алгоритъм са посочени само структурни елементи на работата на примерна система за обучение на операционна медицинска сестра. Стартирането на тази системата е с идентифициране чрез уникален QR код или чрез биометрични данни (пръстов отпечатък, лицево разпознаване и др.), присъщо за Z и Alpha поколенията начини на идентифициране. След логването в системата се зареждат от базата данни информацията за обучавания, за да може Виртуалния персонален асистент да се конфигурира по специфика на потребителя. По получената информация Виртуалния персонален асистент зарежда специфични практически задачи, в зависимост от подготовката го тук на съответния потребител. Потребителят избира практическа задача и се зарежда стимулационна среда със следните елементи:

- Реално изображение на средата, която заобикаля потребителя;
- Нужните прибори и апаратура в среда на добавена реалност, с които потребителя може да манипулира;
- Интерфейс за комуникация между потребителя и Виртуалния персонален асистент.

Виртуалния персонален асистент преминава към последователно изпълнение на практическите задачи. Ако потребителят има въпрос относно стъпка от задачата, може да получи информация в съответния раздел. След изпълнение на практическата задача от потребителя, информацията за изпълнението се записва в базата данни. Системата анализира тези данни и ги използва при генериране на следващи процеси. След приключване на задачата, потребителят попълва анкета, която се използва за анализиране на работата на системата и усъвършенстването и. Преди излизането от системата също се анализират действията на потребителя, с цел обучение на Виртуалния персонален асистент по потребителските данни и усъвършенства на системата.

По зададен вътрешен алгоритъм, спрямо посочените данни на потребителя, Виртуалния персонален асистент може да насочи вниманието на потребителя към специфични прибори или действия с тях, за да подобри качеството на обучителния процес. Този процес изпраща периодично данни на ръководителя на обучителния процес, относно изпълнението на задачите.

Текущата система се разработва за мобилна среда Андроид и се предвижда да се използва с помощта на таблет или смартфон, с цел мобилност

на обучавания. Някои от ключовите елементи са разработени и се предвиждат реални тестове, които ще включват реални практически задания и тестова група от обучаващи се студенти. Предвиждат се разширяване на системата с включването на хардуерни и софтуерни модули, които да анализират прецизно действията на потребителите и да предоставят по-пълноценна среда за практическо обучение.

Заклучение

Чрез внедряване на добавената реалност може да се симулират различни процеси от практическата подготовка и така обучаващите се да са по-подготвени за реалната среда. С помощта на Виртуалния персонален асистент, те ще преминават през този практически процес целенасочено и устремено. Добавената реалност ще предостави богат инструментариум на обучителната среда с цел симулация на различни по вид и сложност на практически процеси. Преминалият през този предварителен етап ще може да покаже по задълбочени познания в практическа среда и ще се концентрира върху поставената задача без допълнителен стрес.

ЦИТИРАНИЯ

1. Смикаров А., Василев Ц., Стефанов Я. Адаптиране на образователната система към дигиталното поколение.
2. Koleva G., Georgieva D., Stefanov Y. A conceptual model of an electronic appendix called "Nursing file for palliative care", for training students from the speciality of Nurse.

ОБРАЗОВАТЕЛНОТО И КУЛТУРНОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕЦАТА ОТ ТУРСКИЯ ЕТНОС – РЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ ЕВОЛЮЦИЯ В КОНТЕКСТА НА СЪВРЕМЕНОТО ГЛОБАЛНО ОБЩЕСТВО

г-р Вехбие Балиева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

г-р Сезер Нухам

Университет по библиотекознание и информационни технологии

***Резюме:** В доклада се разглеждат въпросите, свързани с образованието и културното развитие на децата от турска етнокултурна общност в България. Идеята за написването му идва от редица факти, които авторите са констатирани през годините на усилената си работа в множество образователни и културни институции, както и от особено належащите реформи в тези направления с оглед на съвременните глобални процеси и прогресивно нарастващия брой на децата от турското етническо малцинство в България, отпадащи твърде рано от училище или познаващи недостатъчно културните традиции.*

***Ключови думи:** държавна езикова политика, държавна културна политика, образование, турска етнокултурна общност.*

THE EDUCATIONAL AND CULTURAL DEVELOPMENT OF CHILDREN FROM THE TURKISH ETHNICITY – REVOLUTION OR EVOLUTION IN THE CONTEXT OF MODERN GLOBAL SOCIETY

Vehbie Nurieva Balieva, PhD

St. St. Cyril and Methodius Veliko Tarnovo University

Sezer Nehat Asan, PhD

University of Library Studies and Information Technologies

***Summary:** The report addresses issues related to the education and cultural development of children from the Turkish ethno cultural community in Bulgaria. The idea for writing it comes from a number of facts that the authors have found during the years of hard work in many educational and cultural institutions, as well as from the urgent reforms in these areas in view of modern global processes and the progressively growing number of Turkish ethnic children minority in Bulgaria, dropping out of school too early or not knowing enough about cultural traditions.*

***Keywords:** state language policy, state cultural policy, education, Turkish ethno cultural community.*

1. Въведение

Вече 30 години българската научна, културна и образователна общност е поставена в условия на преход – политически, икономически, държавнически... През тези три десетилетия има множество залитания и крайности – от бурното навлизане на забраненото по Живково време изучаване на майчин език и култура, до яростното му отхвърляне от някои политически сили. Множество битки между политически противници въвличат в задочен спор привържениците и противниците на идеята за изучаването на майчиния език и култура. Първите настояват, че това е право на всеки свободен гражданин и задължение на всяка демократична държава да осигури възможност на желаещите да го сторят. Вторите привеждат факти от историята на страната, активират стари предразсъдъци и страхове и, игнорирайки факта, че вече е ХХI в., продължават да настройват иначе миролюбивите и добронамерени български граждани едни срещу други.

В този доклад ще се опитаме да изложим едно безпристрастно, научно обосновано и необходимо за изясняване на цялостната картина становище, относно необходимостта от реформи в цялостната държавна стратегия по отношение на децата от турското етническо малцинство в страната с оглед на протичащите в съвременното демократично гражданско общество еволюционни процеси, на фона на глобалните тенденции.

За целта предмет на детайлно вглеждане в настоящия доклад са два основни момента:

- езиковата политика, която провежда българската държава спрямо децата от турската лингвокултурна общност, свързана с равния им езиков старт в българското училище;
- културната политика, насочена към тези деца, която се провежда в страната.

2. Езиковата политика

В годините преди прехода за различие по отношение на езиковите знания и умения на децата от турската етническа група в академичните среди не се говори и почти не се пише, ако се изключат няколко книги, които се отнасят предимно за децата в затворени и откъснати селца и региони:

✓ *Обучение на деца на български тури* на Тодорка Владимирова и Снежина Македонска [3];

✓ *Обучението на деца от небългарски произход в детската градина. Ръководство за 4-та група в детската градина* на Тодорка Владимирова, Снежина Македонска и Мирослав Янакиев [4].

Това, че за такъв проблем не се говори, е свързано с факта, че всъщност децата от най-ранна възраст (още от 2 – 3-годишни) са обхванати в българската образователна система. Всички те посещават ясли и детски градини, както и училище. В учебните заведения те са поставени при равни условия с всички останали. Нито учителите, нито родителите, нито пък самите деца смятат, че трябва някой специално да провежда допълнителни занятия, за да им усъвършенства езиковите умения на български език. Това е официалният държавен език, на него се говори в детските градини, институциите, работните места, магазините и на него се учи в българските училища. Това нито се оспорва, нито подлежи на промяна.

Не че децата не срещат затруднение, близайки в учебните заведения. Срещат езикова и социална бариера в началото, но тъй като възрастта им позволява бързо овладяване на нови езикови знания и социални умения, проблемът бързо се разрешава. Родителите ходят на работа, защото държавата не позволява да се лентяйства и осигурява работни места. Няма кой да се грижи за децата вкъщи, а освен това не е позволено да не са в условията на институционално образование. Така че родителите нямат друг избор, освен да им помогнат бързо да се справят с проблема, като им говорят на български език вкъщи и ги подкрепят в подготовката в домашни условия. Предпоставки за качествената им помощ има, защото те самите говорят правилно държавния език благодарение на това, че са минали през образователната система и защото ежедневно го упражняват на работа, в институциите и т.н. Мотивацията им да помогнат на децата си да се справят по-бързо с езиковата и със социокултурната бариера е свързана с това, че образованието в Живкова България е задължително. Не ходят ли децата им на училище или детска градина, нямат бъдеще и алтернатива да се справят с живота. Отделен е въпросът за авторитета, който имат по онова време учителите и респекта, който всяват и у децата, и у родителите.

По същество държавата, без много да говори и да разработва хиляди теории, си е свършила работата: децата са в образователната система, т.е. няма неграмотни, и родителите са на работа, т.е. няма безработни.

След промените през 1989 г. обаче настана хаос във всички сфери на обществения живот. Политическите катаклизми доведоха до трусове на всички нива: на икономическо – безработица и несигурност; на гражданско – тотален срив на ценности и морал; на образователно – закриване на училища и неграмотност. В рамките на три десетилетия се случи пълен разпад на българската образователна система и тя се превърна в бавно, но сигурно потъващ кораб, след като се сблъска с новата реалност. Както винаги в такива случаи се получава, най-слабите звена поддадоха. Първи

без работа останаха по-малко образованите (в случая болшинството от хората от малцинствата), а те спряха и посещението на децата си в учебните заведения – било поради бедност, било поради страх, било поради незнание и неразбиране на протичащите обществени и социални процеси.

Образователната политика по отношение на децата от етническите малцинства (и не само към тях!) е некоординирана, неорганизирана и абсолютно неадекватна на реалността. Първо през 90-те години на ХХ в. се появиха т.нар. соросови организации, които се опитваха като магнит да привлекат тези деца и младежи с различни проекти. Естествено само като инструмент и средство за печелене на пари на техен гръб, защото са социално уязвими. После се появи химерата Европейски съюз и безброй знайни и незнайни фондации и неправителствени организации се засилиха да „интегрират“ децата и учениците от етническите малцинства (та и родителите им) в българското общество, сякаш те не са част от него. Същевременно проблемът с ранното отпадане на децата от училище и с необхващането им в образователната система във важната за когнитивното и езиковото им развитие възраст около 4 – 5 години се задълбочаваше. В резултат днес имаме неграмотни и необразовани (а понякога образовани, но при все това неграмотни) деца, младежи и девойки, които нямат нито етични, нито морални, нито социални, нито езикови ценности и знания.

3. Културната политика

По същото онова време преди прехода културните традиции на малцинствата бяха под запрещение (особено в годините около Възродителния процес). Управляващата тогава монополистично партия не гледа „с добро око“ на различните прояви на различието в културните традиции. Нищо, което кара хората да уважават общността, празниците и традициите си, не е добре прието, защото повишава духовните и мисловни процеси. Но това не е желателно, защото тогава обществото (не само малцинствените групи) ще прозрат манипулацията, на която са подложени от управляващите. Забранено е не само ходенето в джамия, но и в църква. Въпреки пропагандата обаче, много семейства успяват да запазят традициите, като скришом, без да афишират това, продължават да обрязват децата си, да правят прикета за дъщерите си, да правят мевлид за починалите си близки и т.н. и запазват обичаите на общността. Точно по същия начин както и християнските семейства – „под сурдинка“, кръщават децата си в църквите.

Ако образованието все пак е ценност, макар и пропагандата да се прокрадва във всички учебници, методически помагала, научна и художествена

литература, то културата, религията и духовността са тотално игнорирани като едни от стожерите при формирането на личността.

След 1989 г. настъпва обрат. Появиха се самелитните телевизии, вестниците, новините на турски език по националната телевизия, изучаването на матерната култура и език. Свободно могат да се спазват обичаите по сватби и погребения. Започнаха да функционират клубове, в които се изучават традиционни за турската етнокултурна общност⁷⁴ песни и танци. В училищата се сформираха групи, в които като свободноизбираеми дисциплини се изучават характерни традиционни за културата на общността дейности като бродирание, шиене, плетене, танци, песни и др. Изучаването на майчиния език и културни традиции бе заложено и в основата на множество проекти по различни програми – национални и международни. При все това обаче, след първоначалния висок интерес към забраненото впоследствие се получи отлив. Не защото на децата и младите хора не им е интересно, а защото времената са други. Съвременното общество е различно от времето на 90-те години на миналия век. Технологиите, медиите, глобалната мрежа и западните език и култура заемат все по-голямо място в живота им. Така по един естествен начин новото поколение започна да намира баланса между етнокултурните традиции, на които е носител, и съвременните глобални тенденции.

Емигрирането на много деца и техните родители в редица западноевропейски страни също има своето значение. През живота и бита зад граница голяма част от тях разбират две много важни неща: че освен етнокултурата и българската култура, които носят в себе си, те трябва да станат носители и на по-глобалната европейска култура и че освен майчиния си турски и българския език, те трябва да знаят поне един западноевропейски, за да се справят успешно зад пределите на българските граници. Емигрантството им дава много: известна финансова стабилност, познаване на множество европейски закони и привилегии, достъп до качествено образование... Но и взема много: липса на уседналост и сигурност, откъсване от родината действителност, понякога неуспешно включване в новата образователна система, загуба на връзка с останалите в страната близки, а в не малко случаи и със загубата на духовното начало.

Културата и образованието, които са изградили съвременните европейци, може и да са добри за тях, защото отразяват техния начин на живот и национален менталитет, но не винаги са добри за нашите деца.

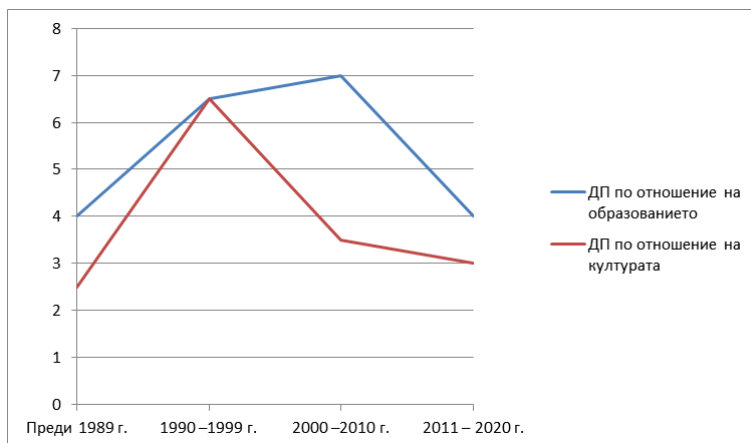
---

⁷⁴ Придържаме се към определението на Г. Гочев за етнокултурата като обозримо битие на културата в конкретна общност [6].

Често не само децата и младежите, но и възрастните започват да губят своите устои. Асимилацията и акултурацията⁷⁵ имат съвсем реални измерения. Може би точно загубата на връзката с родното и духовното кара повечето емигранти да се връщат към българския фолклор (народни танци, песни, носии). А дали връщането към фолклора и традициите и в пределите на България не е продиктуван от скъсването на връзките с духовното?

Защото в родината ни ситуацията също не е розова. Има криза в икономиката, криза в политиката, криза в образованието и криза в социално-обществения живот като цяло. Напълно е прекъсната връзката между тези, които творят законите, и тези, на които им се налага да ги спазват. От една страна има все повече неграмотни, от друга – статистиките показват небивали успехи на държавните зрелостни изпити и националното външно оценяване.

Времената, в които живеем, са динамични. Ако трябва да обобщим с крива процесите на развитие по отношение на държавната политика спрямо образованието и културата на турската етнокултурна общност в България, тя би изглеждала така:

Фиг. 1. Съпоставка между държавната политика по отношение на образованието и по отношение на културата на децата от турската общност

⁷⁵ Иван Иванов говори за асимилацията на малцинствените от немалцинствените общности като процес на „претопяване“ чрез подмяна на традиционните за малцинствената група ценности, традиции, обичаи и дори език. А акултурацията е процес на приемане на ценностите и културните традиции на мнозинството поради конформизъм или криворазбрана лоялност [9].

Ако преди 1989 г. интересът към образованието и културното развитие на децата от турската етническа общност не е бил предмет на задълбочен интерес и активно проучване, то след Промените преживява своя пик. Появяват се изследвания под формата на конкретни статии, насочени към проблемите на двуетничните деца [10], [1]. И въпреки този засилен интерес към проблемите с обучението поради недостатъчното знание на българския език от децата, което е причина и за ранното им отпадане от училище, всъщност сериозно езиковедско изследване липсва. Повечето проучвания се правят повърхностно, предимно в рамките на някой проект. Устойчив, задълбочен и истински анализ в синхронен или диахронен аспект на проблема обаче няма. Може би едно от малкото сериозни изследвания в тази посока е на Маргарита Георгиева *Обучението по български език в условия на билингвизъм* [5]. То е насочено към образователната практика на учителите, работещи с ученици билингви от V до VII клас.

Появилото се през 2012 г. теренно проучване на А. Желязкова, О. Аврамов, М. Косева и Л. Петкашев, озаглавено *Образователни проблеми на турските деца в българското училище*, отправя препоръки към подготвящите Проекта за Закон за предучилищното и училищното образование [8]. Но то има по-скоро социологически характер, а не социолингвистичен. Социолингвистичен характер има друго изследване: *Езиковото развитие на децата от турски произход в предучилищна възраст* [2].

4. Заключение

В заключение може да кажем само едно: българското общество – в неговата просветна и културна функция, трябва да доведе започналите преди десетилетия еволюционни процеси на отваряне към новото, на приемане на различното докрай, като ги увенчае с революционно нова държавна политика по отношение на образованието и културата на малцинствените етнически групи у нас. Това би довело до множество позитивни, отдавна желани и необходими промени за цялата ни образователна и културна система, за цялото ни гражданско общество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангелов, Б. *Овладеяването на езика – между индивидуалността и билингвизма*. – В: сп. Педагогика, бр.1, 2001.
2. Балиева, В. *Езиковото развитие на децата от турски произход в предучилищна възраст (Върху резултати от изследване на словесните асоциации)*. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“ . Велико Търново, 2019.

3. Владимирова, Т. и С. Македонска. Обучение на деца на български турци. С., 1977.
4. Владимирова, Т., С. Македонска и М. Янакиев. Обучението на деца от небългарски произход в детската градина. Ръководство за 4-та група в детската градина. С., 1975.
5. Георгиева, М. Обучението по български език в условия на билингвизъм. Шумен, 2004.
6. Гочев, Г. Етнокултурен инвариант на педагогическото взаимодействие. – В: Педагогика, бр.8, 2001, 72–78.
7. Езиковото развитие на децата от турски произход в прегучилищна възраст (Върху резултати от изследване на словесните асоциации). Автореферат на дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“. Велико Търново, 2019.
8. Желязкова, А., О. Аврамов, М. Косева и Л. Петкашев. Образователни проблеми на турските деца в българското училище (теренно проучване, анализ и препоръки към Проекта за Закон за прегучилищното и училищното образование). С., 2012.
9. Иванов, И. П. Интеркултурно образование (курс лекции). Шумен, 1999.
10. Янакиев, М. Поне дгвезичие – от най-ранна възраст. – В: Начално образование., бр. 7. София, 1994.

ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ И ВРЪЗКАТА ѝ С МУЗИКАЛНИТЕ ИНСТРУМЕНТИ

Бексай Бектешев

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Резюме: В доклада се разглежда емоционалната интелигентност през призмата на живото възприемане на музика. С негова помощ се активизира вниманието, въображението, паметта на детето. Създава се интерес към изкуствата (музиката) и по-голямо желание за музикална активност.

Ключови думи: емоционална интелигентност, емоционално благополучие, изпълнение на живо, детска градина.

THE EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ITS RELATIONSHIP WITH MUSICAL INSTRUMENTS

Beksay Bekteshev

Bishop Konstantin Preslavski Shumen University

Summary: This report views the emotional intelligence through the prism of live perception of music. With its help the child's attention, imagination and memory get activated. It creates interest towards arts (music) and greater passion for musical activity.

Keywords: emotional intelligence, emotional well-being, live performance, nursery school.

Съвременното общество е изправено пред проблема за истинска „социална изолация“, независимо от големите възможности за комуникация с помощта на технологиите и достъпа до разностранна информация. Това се дължи на факта, че точно тези технологии, вместо да бъдат средство, с което детето да разбира и усвоява знанието, да възприема света по-лесно и бързо; не му дават представа за живия живот, в който всички пребиваваме, сътрудничим си, работим и се развиваме. В много отношения действителността, която му се представя с тяхна помощ, е „консервирана“, липсват важни страни от същността ѝ, които спират истинското ѝ приемане и водят до загубване на интерес към човешките взаимоотношения и желанието на личността за себеразвитие.

В съвременната образователна система проблемът с живия досег е особено актуален. За да опознае и осъзнае явление или предмет, за да разбере принципите, които създават структурата му и връзките между елементите, детето е необходимо да го възприеме „на живо“, да го пипне, да

разбере как действа, какъв е материалът, от който е направен, да се създаде контакт между него и обекта. Този контакт днес в повечето случаи е изместен от технологиите и в много отношения в съзнанието на детето се получава объркване между реално и виртуално. Голяма част от тези проблеми създават пречка пред постигането на ефективност в образованието.

Последните от натрупването на проблеми водят до: изгубване на интерес към знанието, липса на концентрация, неувереност в себе си и във възможностите си, неумение да се търсят и намират връзки между явленията, а резултатът е т.нар. функционална неграмотност. И не на последно място, във време, в което превес имат технологиите, съвременното дете се лишава от образци за подходящо поведение, стремеж за търсене, за награждане, за развитие.

В ранна и начална училищна възраст детето е устремено към това да изразява свободно своите действия, да опознава света, играейки, правейки, за да се чувства значимо. Това поставя основа за стремежа му към творчество и в бъдеще. Детето възприема и приема света емоционално, то иска да пее, да рисува, да конструира, да извършва дейност, с която да бъде забелязано и поощрено. Когато действията му и резултатите от тях се одобряват и приемат от възрастните, това му вдъхва кураж и развива стремежа му за по-нататъшно занимание с тази дейност.

В последно време все повече специалисти, занимаващи се с проблемите на образованието и възпитанието, са единодушни за ролята на изкуството и културата в развитието на детската личност. Решението на ООН и ЮНЕСКО е XXI век да бъде век на културата, за да се повиши духовността на обществото или да се създаде единство на „култура – образование – изкуство“.

Приоритетите на днешното предучилищно образование са свързани преди всичко с развитието на социалните умения на детето, на неговите способности и отношения, които помагат за социализацията му. Взаимодействайки активно с връстници и възрастни в обкръжаващата го среда, детето влиза в различни социални роли, чрез които усвоява определени знания, ценности и социални норми на поведение. В контекста на компетентностния подход на предучилищното възпитание, социалната адаптация намира израз във формирането на емоционална интелигентност, чрез която тези знания, ценности и социални норми се трансферират в интереси, мотиви и нагласи на детската личност. [6]

Емоционалната интелигентност, формирана в условията на целенасочено обучение в предучилищна възраст, намира изява в индивидуалния стил на общуване на децата и в характера на взаимоотношенията им в

колектива. Тя е в основата на изграждане на нов тип общуване, основано на сътрудничество и съвместна дейност. Понеже развитието на въображението в тази възраст изпреварва значително развитието на мисленето, децата са склонни да обогатяват и преобразуват опита си в различни творчески задачи. [1]

Смятаме, че в предучилищния етап на образованието различните изкуства и най-вече музиката имат решаващо значение за духовното пробуждане и моралното израстване на децата. Важна роля за това има и детското музикално творчество, което се разглежда не само като средство за развитие на музикалните способности – общи и специални – а като средство за себеизразяване и емоционално благополучие на детето. Това, от своя страна, подпомага изграждането на емоционалната интелигентност, така необходима за успешни избори, социализация и чувствителност към себе си и света.

Емоционалната интелигентност е основен фактор за пълноценен и щастлив живот. Това е „умението да се възприемат, оценяват и управляват собствените емоции, да се разграничават, да се назовават и определят правилно и да се използва емоционалната информация, за да бъдат ръководени чрез това мисленето и поведението“ [3].

Живото изпълнение и възприемане на музика има огромно въздействие върху въображението, паметта и вниманието на детето. То подтиква детето да разгърне своя творчески потенциал. Музиката, изкуството – като съпреживяване и творчески акт – имат специално предназначение за стимулиране на моралното, естетическото и духовното му развитие, за създаване на емоционално благополучие.

„Емоционалното благополучие е състояние, предизвикано от оптимално своевременно удовлетворяване на значими за детето потребности, интереси и желания.“ [2] Според проф. Манова-Томова емоционалното благополучие има три компонента:

- Аз-образ – удовлетворение, самочувствие, самооценка, хармония;
- Общуване – подкрепа, доброжелателство, място сред другите;
- Дейност, поведение – режим, правила, интерес, активност.

Тя счита, че нарушаването само на един от компонентите може да бъде причина за емоционално неблагоприятно благополучие. Емоционалното благополучие може да се наруши при неадекватно реагиране на възрастния върху отрицателните емоции и негативните преживявания на децата, което ги кара да се чувстват тревожни, неудовлетворени и напрегнати; създава неувереност в собствените сили и много често спира разгръщането на творческия потенциал.

Изследователите посочват различни причини, които нарушават емоционалното благополучие на децата:

- Физическа неразположеност – чести, продължителни хронични заболявания;
- Липса на хармоничен дневен режим и трудна адаптация към промяната му;
- Неадекватно отношение на възрастните към децата;
- Ограниченост на въздействията от външната среда;
- Недостатъчен контакт с възрастни;
- Недостатъчен контакт с други деца (Г. Блеслав, Л. Фригман, Ю. Калугина, Р. Грановская, Б. Янгс, Р. Стаматов и др.) [4].

Музикалното възпитание е активен фактор за развитието на детската емоционална интелигентност и създаване на среда за емоционално благополучие в ДГ и началното училище. То не е самоцел, а належаща потребност, която търси възможности за преодоляване на фрагментаризацията в обучението и разделянето на света в представите на детето на части, без да се търсят връзките и взаимозависимостите между тях. С помощта на изкуствата и живото възприемане „детското търсене може да насочи към намиране на информация за историчност, националност, символност; да се създаде една обобщеност на знанието, която ще подпомогне личностното и духовното израстване на младия човек“ [5]. Музиката и живото изкуство са средство за емоционално въздействие и стимул за личностно израждане на детето.

Целта и ролята на музикалните дейности е да въведат детето в активна слушателска позиция. Живото възприемане на музика предразполага да се осъзнае на по-високи равнища самото произведение.

Музиката е форма на емоционално познание, което се реализира в процеса на възприемането като музикална дейност и с помощта на музикалното възприемане. В музикалната психология то се разглежда като психичен процес, в който музиката се отразява в съзнанието на детето чрез музикалния образ.

Ако детето не откликва и не проявява емоционална отзивчивост, докато слуша, възприемането на музикалното произведение ще остави само бегла следа в съзнанието му.

При музицирането на живо се постигат едновременно няколко цели:

- а) дава се ясен образ на самия инструмент, как изглежда, как функционира, какво е неговото устройство;
- б) как се извлича звукът, какъв е неговият тембър;
- в) развива се детското въображение по отношение на образите, които инструментът може да „рисува“ с гласа си.

В детската градина децата се запознават с различни музикални инструменти. Запознаването с тях е свързано, от една страна, със знанията, които е необходимо да получат за музикалните инструменти, оркестрите, в които могат да битуват, функциите, които могат да изпълняват в различни сфери на живота, а от друга – с музикалните и темброви качества на самия инструмент, които служат и за развитие на музикалните способности и музикалността на детето. Не на последно място, запознанството с музикалния инструмент е емоционален фактор и мотиватор за активно занимание с музикални дейности.

Слушането на музика, изпълнена от музикален инструмент, активизира тембровия слух на децата. За тази цел се изпълняват пиеси в различни жанрове и стилове, което подпомага и ориентирането в тази насока. Запознаването с нов инструмент е необходимо да стане с показ на самия инструмент на живо. Учителят (педагогът) насочва децата към определяне на тембъра му, като не ги ограничава в използването на гуми, характеризиращи предмети или действия извън сферата на музиката. Тембърът на инструмента може да се определи като: нежен, остър, мек, приглушен, плътен, топъл, галъовен, сладък или остър, причудлив, неприятен, рязък, кисел и др. По същия начин могат да се разглеждат и различните инструменти.

В съвременния дигитализиран свят, свят в който децата имат досег и умения за работа с аудио- и видеотехника, а музиката и изкуството се възприемат предимно в техния консервиран вид, ние смятаме, че живото изкуство е глътка чист въздух по пътя на познанието, емоцията и духовността. Живото възприемане на изкуство (музика), което ще въздейства по различен начин на сетивата и ще даде друго поле за изява и развитие на въображението, паметта и вниманието, също така е основа за емоционално благополучие.

Тази година, в периода юни – август, в рамките на няколко учебни ситуации по музика по проект „Студентски практики“ и с помощта на ментор и академичен наставник се проведе мини експеримент/проверка дали и как живото изпълнение с музикален инструмент и възприемането на живо влияят на децата от детската градина. Как се променя тяхното емоционално благополучие и дали и как този начин на възприемане подпомага създаването на емоционална интелигентност у различните деца в ДГ – от 3 до 7 годишна възраст. Изхождайки от възрастовите особености на децата, предполагаме, че емоционалната реакция ще бъде различна.

Работата премина през няколко етапа:

1. Анкета (словесно задаване на въпроси и записване на отговорите от учителя)

2. Запознаване с музикален инструмент (представени са последователно три инструмента – акордеон, саксофон и китара).

Анкета

(провежда се с децата от всички групи)

– Деца, виждали ли сте на живо музикант, танцьор, художник? (Ако е необходимо се обяснява непознатото понятие.)

– Хареса ли ти? Какво най-много ти хареса в него? Как изглежда и как свири музикантът ли, или ти хареса инструментът, на който свири?

– Какво ще кажете при нас, в детската градина, да поканим музикант, който ще ни посвири?

От детските отговори се установи, че децата от I възрастова група не са виждали музикант на живо и не знаят какво да отговорят. Децата от II група са ходили на куклен театър и са слушали учителя по музика да свири, докато пеят песните или танцуват. В III и IV група децата са виждали музикант на живо, когато при тях е имало студенти на практика. Малко деца са ходили на симфоничен или народен концерт. Това ни даде възможност да разработим план за запознаване на децата с инструментите китара, акордеон и саксофон (акордеонът е познат, защото МП свири на него; китарата се познава от повече деца, а саксофонът е напълно непознат и не предстои запознаване с него според програмите в ДГ).

В *първия етап* от работата децата се запознават с музикалния инструмент, проследява се тяхната емоционална реакция, провокира се способността им за възприемане на ритмичните, тембровите, динамичните и тоново-височинните съотношения.

Подготвените музикални произведения са в различен стил и с разнообразна жанрова характеристика. Всички въпроси, задавани преди слушане, са обвързани с предварителните насоки:

– Виждали ли сте този инструмент?

– Знаете ли как се казва?

– Как звучи? Можеш ли да предположиш?

– (след изсвирването) А как звучи?

– Какво настроение ти създава, докато слушаш? Какво можеш да кажеш за неговия глас?

Задачите във *втория етап* са насочени към създаване на потребност, желание, интерес за слушане на дадена музикална творба от децата. Да се проследи какво е естетическото отношение към музиката на всяко дете (учителят и колегите помагат в това отношение), да се насочи умението

на детето да общува с музиката и да се съдейства за създаване на култура за слушане.

Въпроси:

- Кое произведение ви хареса най-много и защо?
- Как мислиш, какво заглавие му подхожда?
- Според тебе може ли да се танцува на него? Покажи ни, моля!
- Коя музикална пиеса (може да се уточни това понятие) искате пак да ви изсвиря (да чуете)?
- Искате ли някой от вас да свири на някакъв инструмент? На кой инструмент?

Третият етап е свързан с развитие на музикално-дейностна компетентност: а) създаване на слушателски навици и умения, осигуряващи активното участие на детето при възприемане на музиката; създаване на необходимост за възприемане и интерес към определени музикални произведения; б) насърчаване на детето да споделя емоциите, личното си отношение, да изказва мнение за произведението и изпълнението му.

Въпроси към децата:

– Може ли да използваме тази музика за фон към някаква приказка? Към коя? (Предварително сме проучили кои приказки знаят децата. В слушане може да се предложат и заглавията на няколко приказки, за които сме сигурни, че ги познават).

– Къде, в кой момент от приказката, може да се използва това произведение – тази музикална пиеса?

– Кой анимационен герой свързвате с това произведение?

Тези въпроси насочват детето към идеята за свързаност на изкуствата и за ролята на музиката при обрисуване на приказен герой. По този начин се прави връзка с театралното изкуство и киното, която провокира детския интерес към театъра и занимание с театър.

Подготовката и провеждането на изследването ни дава основание да направим следните изводи:

1. В трите етапа доказахме, че музикалното образование е основа за хармонично възпитание и осъзнаване на детето като личност. Слушането на жива музика е фактор за развитие не само на музикално-естетическите способности, а и на цялостното детско развитие. Това ги стимулира да се обърнат към себе си, да открият нови възможности за възприемане и да си повярват, че те могат.

2. В първия етап децата реагираха много емоционално на цялата музикална обстановка. В първа и втора група много от децата не знаеха наименованията на инструментите и не бяха ги виждали на живо. В трета и

четвърта група част от децата са виждали инструмента и го познаха. Имаше любопитство от тяхна страна как се свири на този инструмент, гали могат да го пипнат и да свирят на него. Изводът от този етап е, че се събужда тяхното любопитство към музикалните инструменти и се заражда интерес за действие.

3. Във втория етап имаха интереси по отношение на песните, които учат в градината и как звучат в съпровод на този инструмент. Интересуваха се гали могат да чуят и други пиеси, различни стилово и жанрово. Част от тях изказаха личното си мнение по отношение на пиесите, които чува. По време на изпълнението на някои пиеси децата от всички групи показаха танцови умения. Всяко дете спомена на какъв инструмент би искало да свири.

4. В третия етап искаха да чуят част от произведенията, които бяхме свирили преди това (изявяват предпочитания). По време на изпълнението първа и втора група слушаха много внимателно, а част от трета и четвърта пляскаха с ръце и отмерваха с крак ритъма на мелодията. Първа група знаеха малко приказки и беше трудно за тях да си представят за кой герой или приказка може да се използва мелодията. Във всяка следваща група знанията им за приказките и приказните герои нарастваше и по-лесно назоваваха за кой герой или приказан сюжет може да се използва музикалната пиеса.

Работата с децата и наблюдаването на техните реакции и поведение ни дават възможност да направим следния извод: събужда се тяхното любопитство за музикалните инструменти; повишава се желанието им да видят и чуят повече инструменти. Всички те искат да отидат на концерт, в който да свирят повече инструменти и да се докоснат отново до живото изпълнение. С помощта на живото изкуство „посяхме зрънце любопитство“ в тяхното съзнание, което събужда любов към изкуството и създава мотивираност за по-нататъшно занимание с музика.

Проведеното изследване няма претенции да бъде педагогически експеримент. То показва, че живото възприемане на изкуството има редица преимущества пред възприемането в аудио- или видео-вариант, а децата го приемат по-емоционално и с по-голямо желание се включват в музикалните дейности в педагогическите ситуации. Децата проявяват интерес и желание за изучаване на музика и музикален инструмент. Това е и начин да се създаде музикална възпитаност, от която има нужда обществото ни, и би помогнал за създаване на културна, мислеща и критична публика в бъдеще.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Вълчева, П. Формиране на меки умения у децата в предучилищна възраст чрез творческия разказ по картина. Сб. Контекстни компетенции в предучилищна и начална училищна възраст – изследвания и педагогически модели за подкрепа на детската личност, С., Изкуства, 2019, 132-157, ISBN 978-619-7243-89-5.
2. Десев, Л. Речник по психология, С.1999.
3. Coleman, Andrew (2008). A Dictionary of Psychology (3 ed.). Oxford University Press.
4. Драголова, Е. Емоционално благополучие при 5 – 7 годишните деца. – В: Управление и образование 5 (3)/2009, Бургас 2009.
5. Златкова, Л. Ритмическо възпитание за педагози, Университетско издателство „Епископ К. Преславски“, 2020.
6. Gardner, H. Multiple Intelligences: The Theory in Practice, New York, Basic Books. 1993.

УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОМЕНИТЕ И ПРОМЯНА В ОБУЧЕНИЕТО

проф. д-р Роберт Димитровски

МИТ Университет, Скопие, Република Северна Македония

**Действителен член на Руската академия по естествознание, проф.,
д.ик.н., д.н. (Национална сигурност), д.н. (Социални дейности), инж.**

Венелин Терзиев

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София

Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ – Русе

Руска академия по естествознание – Москва, Русия

проф. д-р Баки Колеци

Университет „Хаджи Зека“, Печ, Косово

Лиляна Пушова-Стаменкова

МИТ Университет, Скопие, Република Северна Македония

Павле Тръпески

Скопие, Република Северна Македония

***Резюме:** Управлението на промените е научна област, която третира всички аспекти на промените в глобалното общество и съвременната икономика. В днешно време промените станаха по-универсални и съществени социални и организационни явления. Съвременното общество наложи постоянна промяна като задължителна норма. За да се поддържа ефективността, печалбата и устойчивостта, всички организации трябва да бъдат проактивни, вместо да реагират негативно по отношение на въвеждането на промените. Много пъти е обсъждано, че днешните промени са по-широкообхватни, бързи, непредсказуеми и тежки – промените обаче са неизбежна част от жизнения цикъл на всяка една организация. Повечето институции не са информирани или нямат стратегически подход към управление на промените; те или говорят за промяна твърде много (или изобщо не), извършват промени и се надяват на най-доброто, като третират промяната като събитие, вместо като непрекъснато продължаващ процес. Основният проблем е, че за промените не се мисли последователно или цялотно, както трябва да бъдат третирани.*

Технологиите и промените имат голямо въздействие във всеки един аспект от живота, в това число и в образованието. Образователните институции без съмнение са важна част от целия този процес. Образователните институции са изправени пред големи културни, демографски и най-вече технологичните промени. Днес учителите са изправени пред нови начини на преподаване в дигиталната ера, които ефективно включват технологии в образователните условия. Авторите на

настоящия доклад поставят на обсъждане въпроса за управлението на промените, обучението в дигитална ера и неговото въздействие върху образователните практики и опит. В този контекст се прилага методът на контент анализа на релевантни документи, както и резултати от предишни теоретични и емпирични изследвания на много учени и изследователи в тази област. Заключениеята, до които е достигнато, представляват подходяща отправна точка за бъдещи действия в рамките на образователните дейности, политики и перспективи.

***Ключови думи:** управление на промените, обучителен процес, дигитална ера, трансформация, предизвикателства.*

MANAGEMENT OF CHANGES AND CHANGE IN TRAINING

Robert Dimitrovski

Full professor, PhD, IKM, Skopje, Republic of Macedonia

Prof. D.Sc. (National Security), D.Sc. (Social Activities), PhD, eng.

Venelin Terziev

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

University of Rousse, Rousse, Bulgaria

Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia

Baki Koleci

Full professor, Ph.D., University Hadzi Zeka, Peja, Kosovo

Lilyana Pushova

Teaching assistant, Faculty of Economics, MIT Univeristy, Skopje,
Republic of N. Macedonia,

Pavle Trapski

Skopje, Republic of N. Macedonia

***Summery:** Change management is a scientific area that treats all aspects of changes in the global society and contemporary economy. Nowadays, changes have become more universal and essential social and organizational phenomenon. The modern society has brought the imperative of constant change. In order to maintain efficiency, profit and sustainability, all organizations must be proactive, instead of reactive in regards of implementation of changes. It has been discussed many times that today's changes have become more broad, rapid, unpredictable and severe – however, changes are inevitable part of the life cycles of all organizations. Most institutions have no awareness of or strategic approach to change management at all; they either talk about a change*

too much (or not at all), make the change, and hope for the best — treating a change as an event instead of an ongoing, everlasting process. The main problem is that changes are not thought about systemically or holistically, as they should be treated. Technology and changes have a huge impact on every aspect of life, with no exception to education. Educational institutions undoubtedly represent significant part of the whole process. Educational institutions are facing big cultural, demographic and especially technological shifts. Today, teachers are challenged with new ways of teaching in the digital age, incorporating technology effectively in the educational settings. In this paper the authors will discuss the matter of change management, digital age teaching and its impact of the educational practices and experiences. In this context, the method used is content analysis of relevant documents, as well as results of previous theoretical and empirical studies of many scientists and researchers in this particular field. The conclusions which have been reached represent a relevant starting point for future action in the framework of educational activities, policies and prospects.

Keywords: *change management, teaching processes, digital age, transformation, challenges.*

INTRODUCTION

Changes which happen constantly in the contemporary economy inevitably lead to social, commercial, political, economic and cultural transformation of the organizations. When we talk about a specific organizational structure and companies as a coherent system, then it is certain that “the traditional companies have to change their business operations and direct them towards new technologies in order to remain competitive in the new conditions. It is evident that the success of the economy of the twenty-first century is based on three main parameters: 1) information, 2) ideas and 3) intelligence” [3].

There are two major kinds of organizational changes – changes imposed by circumstances (internal and external surroundings) and change that is planned and adopted to encourage growth or improvement within the companies (proactive changes). These changes apply to both individuals and large-scale enterprise organizations [7]. Change management systems and models are designed to help businesses plan and implement the change (proactive approach) instead of react to it (reactive approach).

In the literature it is discussed about numerous classifications and typologies of change, based on different criteria, such as: global, regional, local, personal, organizational, radical, progressive, etc. Change means “process, but the result (of a single) process; changes are the source of the crisis, but also a response to the crisis; change is a challenge, but also a response to the challenge” [1-2].

The philosophies discussed in today's change management policies and practices are structured to plan (rather than to react) to the challenge of organizational changes. This represents a growing industry with thousands of books and many theoretical management frameworks and models that address both the necessity and the problems involved in managing, planning and implementation of the organizational change.

The concept of change management dates back to the early to mid-1900s. Kurt Lewin's 3-step model for change ("Unfreeze – Change – Refreeze") [10] was developed in the 1950s; Everett Rogers' book Diffusion of Innovations was published in 1962, and Bridges' Transition Model was developed in 1979. However, it wasn't until the 1990s that change management became well known in the business environment, and formal organizational processes became available in the 2000s.

Change management is most often associated with the work of organizations and institutions that are changing under the constant influence of the environment (internal and external), or by the action the so-called innovative organizations and institutions (learning institution, lifelong learning concept).

Change management is a very complex process and it necessarily requires quality and software-oriented enterprises, because in the beginning there is, by default, some resistance to change by the majority of those to whom the changes are directed.

Permanent and significant changes are also present in the programs or systems of education and learning in the educational institutions. Innovative changes in the educational system are the main factor for development and harmonization of modern social trends. The educational system/ institutions must effectively respond to the changes and the growing needs of the business sector, which is a direct consumer of the products of the educational system (skilled and knowledgeable workers).

Practice has shown that in the changing social and working environment only those organizations and institutions that can adapt to these changes can exist and work with significant success, i.e. only those organizations which possess the skills and knowledge of change management can be competitive in the standards set by the modern, fast-moving, flexible economy. When it comes to the educational system, particularly to teachers and trainers (educators) from which the transfer of new knowledge and skills to younger generations who will take over the burden of social management, development and living depends, change management and implementation of new practices is even more significant [7].

Steps for effective change management process

All organizations are constantly experiencing change. Whether caused by new technology implementations, process updates, compliance initiatives, reorganization, or customer service improvements, change is constant and necessary for growth, sustainability and profitability. A consistent change management process and program will aid in minimizing the negative impact changes have on the organization and the staff.

Below we tried to summarize the essential steps to ensure that the change initiative is successfully implemented within the organization.

1. Identification of the aspects which will be improved

Since most change occurs to improve a process, a product, or an outcome, it is critical to identify the focus and to clarify goals. This also involves identifying the

resources and individuals that will facilitate the process and lead the endeavor. Most change systems acknowledge that knowing what to improve creates a solid foundation for clarity, ease, and successful implementation.

2. Presentation of a solid business case to all stakeholders

There are several layers of stakeholders that include upper management who both direct and finance the endeavor, champions of the process, and those who are directly charged with instituting the new normal. All have different expectations and experiences and there must be a high level of "buy-in" from across the spectrum. The process of onboarding the different constituents varies with each change framework, but all provide plans that call for the time, patience, and communication.

3. Planning of the change which is to be implemented

This is the "roadmap" that identifies the beginning, the route to be taken, and the destination. Through this step the organizations will also integrate resources to be leveraged, the scope or objective, and costs into the plan. A critical element of planning is providing a multi-step process rather than sudden, unplanned changes. This involves outlining the project with clear steps with measurable targets, incentives, measurements, and analysis. For example, a well-planned and controlled change management process for IT services will dramatically reduce the impact of IT infrastructure changes on the business. There is also a universal caution to practice patience throughout this process and avoid shortcuts.

4. Provision of resources and use of significant data for evaluation

As part of the planning process, resource identification and funding are crucial elements. These can include infrastructure, equipment, and software systems. Organizations shall also consider the tools needed for re-education, retraining, and rethinking priorities and practices. Many models identify data gathering and analysis as an underutilized element. The clarity of clear reporting on progress allows for better communication, proper and timely distribution of incentives, and measuring successes and milestones.

5. Communication

This is the basic element that runs through the entire practice of change management. Identifying, planning, onboarding, and executing a good change management plan is dependent on good communication. There are psychological and sociological realities inherent in group cultures. Those already involved have established skill sets, knowledge, and experiences. But they also have pecking orders, territory, and corporate customs that need to be addressed. Providing clear and open lines of communication throughout the process is a critical element in all change modalities. The methods advocate transparency and two-way communication structures that provide avenues to vent frustrations, applaud what is working, and seamlessly change what doesn't work.

6. Monitoring and managing resistance, dependencies and budgeting risks

Resistance is a very normal part of change management, but it can threaten the success of a project. Most resistance occurs due to a fear of the unknown. It also occurs because there is a fair amount of risk associated with change – the risk of impacting dependencies, return on investment risks, and risks associated with allocating budget to something new. Anticipating and preparing for resistance by arming leadership with tools to manage it will aid in a smooth change lifecycle.

7. Celebration of the success of the change

Recognizing milestone achievements is an essential part of any project. When managing a change through its lifecycle, it's important to recognize the success of teams and individuals involved. This will help in the adoption of both change management process as well as adoption of the change itself.

8. Review, revision and continuous improvement

As much as change is difficult and even painful, it is also an ongoing process. Even change management strategies are commonly adjusted throughout a project. Like communication, this should be significantly noticed through all steps to identify and remove roadblocks. And, like the need for resources and data, this process is only as good as the commitment to measurement and analysis.

Education – challenges and perspectives

From the end of the 20th and early 21st century there has been noted a large increase of the interest in knowledge (education), which is now considered the only guarantee to achieve competitive advantage of the organization (whether it is a for profit or non- profit organizations). The survival of the organization depends on its ability to adapt to the dynamics of the adequate environment in which it operates. This requires that the organization possesses, investigates and analyzes various information from the environment, but the job requires an approach that can be implemented only under the condition that the organization has competent, skilled and educated people/workers. Such personnel are able to analyze the process and use the information from the environment and to harmonize their activities in line with what the market demands and requests. Creating and transferring knowledge within the organization becomes “a decisive factor in achieving and maintaining its competitive advantage” [6,9].

So, it is not enough for the companies just to achieve the current competitive advantage, but it is also necessary to keep that position in the future. This task is implemented by permanent and continuous education of the employees and managers of the organization. All these activities should be carried out through a system of formal and informal education and training through a structured, systematic approach. Therefore, a fundamental element of sustainable competitive advantage of modern organizations is precisely the knowledge that the organization or its managers and employees have, how effectively they use this knowledge, and how quickly an organization acquires and uses new knowledge. Modern organization

is just one organization that learns, remembers and acts in the era of knowledge based on the available information and knowledge.

The transformation of the organizations from industrial society to a knowledge society, which occurred in the 80's and 90's of the 20th century, was not possible without the action of a wide range of management concepts. These concepts are: "The learning organization, intellectual capital, core competence, TQM (Total Quality Management), Business Process Reengineering, Knowledge Management and others' [6].

Educational strategies based on the concept of lifelong learning encompass all educational paths [5]:

Formal school education which is carried out in the school and is open to all ages;

Informal extracurricular education is the education of a more flexible organization that can be realized in the context of different teaching methods, and is intended for adults and children;

Self-education is a form of education that self-organized person who learns with and without instructions, and occurs as a function of supplement school learning, but also out of it and take it and young adults;

Informal education is spontaneous and unplanned learning through a variety of life situations.

All these educational pathways mostly talk about the development of the awareness and practice to adequately meet the educational needs of people. The strategy not only recognizes the educational needs of ordinary workers (employees), but also a wide range of educational needs of executives and officers (managers), which covers the entire social system of education needs.

The basis of the design of a strategy for functional training and development is as follows [3]:

1. The system of training and knowledge innovation is set to be in line with the role and influence of the executives on the efficiency and the development of modern enterprise organization in the changed economic conditions;

2. The program should provide the knowledge to the manager and information necessary to perform this profession in a modern way, and enable them to constantly innovate existing knowledge;

3. Program structure is flexible, which will be updated on the basis of research results typology of managerial functions and skills necessary to perform them in practice.

How to implement changes in educational institutions?

Authors who work in the field of change management have come to accept that just about the only thing that seems to be constant in this day and age is change.

However, organizations and companies sometimes don't spend enough time thinking about how to manage change. Here are some things to have in mind before

undertaking, planning and implementing any significant change within a school environment:

1. Management of the perception

Many people see change as something that just happens, something that's "done to them" without their consent and outside their control.

Sometimes this is true, but for most undertakings within a school environment teachers and administrators have some autonomy as to how (or even if) change is effected. The more opportunity and encouragement people are given to have some input, the more control they will feel and the more "buy in" will occur with the staff. Research shows pretty clearly that a greater sense of ownership is more likely to lead to successful change implementation within an organization.

2. Ensuring to make the change a part of the educational institution's culture

Just as some people are more comfortable with change than others, some organizations are more comfortable with change.

For educational institutions where change is anathema, starting with small but visible changes that make a positive difference, is the key. As these small changes accumulate, staff members become more open to trying out new things. If something that's undertaken doesn't work, or has unintended consequences don't hide it, failure is also a learning experience.

Dealing effectively with setbacks is critical if change is going to be an accepted part of a school's culture. But jumping in with both feet, trying to "impose" significant change on a staff before its members are comfortable with new ideas and processes will doom the project before it's even started.

3. Appreciation of the skeptics and criticism

When someone is questioning a proposed change the first reaction can be to get frustrated or even angry.

What is important to keep in mind is that though it is always good to have skeptics in the mix, they ask the tough questions. If someone asks a reasonable question for which we can't provide a reasonable answer then we need to rethink something that's being proposed. It is great to be optimistic about new initiatives, but the skeptics and critics are the ones that keep us grounded in reality.

4. Acceptance of the history of change within the organization

Before moving forward with new ideas it is good to always look to the past. What was the last significant initiative? When was it undertaken? What impacts has it had?

Organizations that undergo change too often (or perpetually) tend to become jaded about new ideas, and organizations that have had negative experiences with change will be much more reticent to try new things. There are no hard and fast

rules, but as with many things in life, looking to the past can provide vital information regarding how things may (or may not) work moving forward.

5. Awareness of preconceived notions

There are many stakeholders in education – students of course, but also administrators, teachers, and parents.

All members of the latter three groups have been to school and most of them have some preconceived notions as to what school should be about. After all, the structures of school (both physical and metaphorical) have changed little over the past 200 years.

However, maintaining this status quo much longer is looking increasingly difficult, not to mention counterproductive. Change leaders must consider and respect individual notions of what school should look like, while at the same time convincing people that what they’re proposing will be better. Not all preconceived ideas can be dispelled, after all, there are people that would rather not let common sense and reason get in the way of their opinion. But being aware of people’s preconceptions (and yes, prejudices) can help as we formulate strategies and frameworks for implementing something new, and hopefully better.

Digital age teaching – development prospects

For facilitating the process of change in schools, we have found it useful to move through each level and consider influences that may be affecting the school and how I can address those influences.

Digital age learners must be able to connect with learning resources, information, peers and experts to effectively learn in the digital age. Providing simple tools that enable these connections is important for learning organizations.

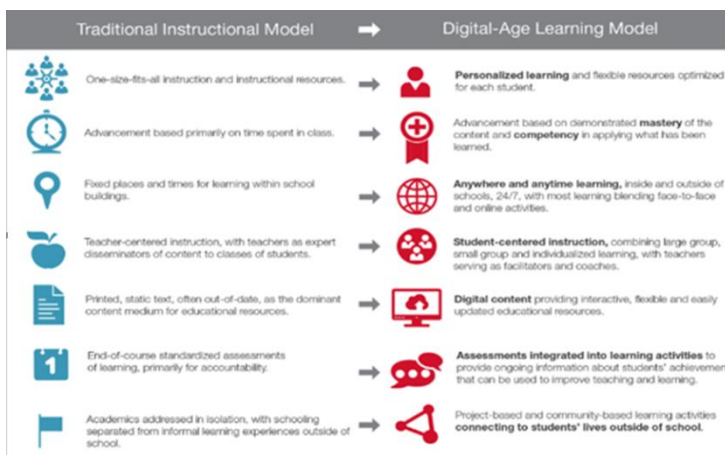

Fig.1. Key elements of digital – age learning model [11]

Nowadays, under the pressure of digitalization and use of technology in the learning processes there are many creative and dedicated educators who are providing innovative, digital-age learning opportunities for their students. The following table summarizes key elements of these approaches, how they differ from traditional instructional models, and the types of teaching and learning practices.

Some of the elements of digital-age learning reflect approaches that many teachers incorporated long before the advent of the Internet. Recommendations for personalized learning, competency-based advancement, student-centered learning, portfolio assessments, and project-based learning go back many decades and can be found in the writings of many scholars of education. Modern technologies can make these approaches more practical to implement widely and more powerful in impacting students' learning. Other elements of digital learning, as access to anywhere and anytime online learning and to the wealth of interactive digital learning resources are only possible through the power of the Internet. All of these elements must be brought together in order to provide true digital-age learning experiences for all students.

The transition to digital-age teaching and learning involves changing the culture of teaching and learning. Teachers are no longer the keepers and conveyers of information, but rather the designers of learning experiences that enable students to productively engage with rich resources and learning activities. Teachers also become analysts of students' learning, using both their direct knowledge of each student and the data that can now be collected and instantly reported online, in order to craft learning experiences that engage students and provide appropriate levels of challenge for each one. They help students become independent learners who can make effective use of anytime, anywhere learning opportunities and engage productively in individual and collaborative projects. They can also harness the power of social networking to enhance learning and to help their students learn how to use it appropriately.

While formal quality assurance regimes are increasingly focused on the student experience, they have not made student engagement the key driver for quality. Nor do such regimes look at whether the program is innovative, flexible, making great use of technology for learning analytics and assessment and is engaging students with potential applications of that learning.

Indeed, the model of pedagogy prized by many quality assurance regimes is particular and specific and derived from face-to-face as the "gold standard", despite the varied quality and experience of face-to-face instruction.

A great many quality assurance regimes do not look seriously and critically at learning impacts over time – impact on career, impact on lifelong learning, and impact on community resulting from that learning – nor do they look in depth at

student engagement and faculty satisfaction as drivers of quality. We still have a lot to do to bring our thinking about quality "up-to-date".

Digital technologies provide increasingly powerful tools and offer a variety of educational opportunities that can improve teaching and learning. These principles offer crucial guidelines for administrators, teachers, and technology staff in planning and managing the role of technology in independent schools.

Principles of good practice: Leadership

1. The educational institution regularly evaluates its use of technology to support its mission, goals, and program.

2. The leadership of the educational institution incorporates technology considerations into strategic planning and creates a sustainable financial model for its technology commitments.

3. The educational institution's technology leader is a member of one of the leadership teams and has the training, authority, and support needed to influence key areas of policy development, decision making, budget, and management.

4. The educational institution ensures that faculty, staff, and students have equitable access to the technologies they need to support the school's mission, goals, and program.

5. The educational institution recognizes that any innovative teaching and learning exploration, including technology innovation, often requires significant support for faculty professional development and flexibility in schedule and program.

6. Educational institution leadership establishes school-wide expectations and provides ongoing professional development regarding the integration of educational technology into the school curriculum.

7. Educational institution leadership, academic leadership, and technology leadership work together to ensure the development, implementation, and evaluation of technology at the school.

8. Educational institution leadership regularly investigates and evaluates how emerging technologies impact, or may impact, the sustainability of their academic and financial models.

Teaching and Learning

1. Educators research, evaluate, and employ technology as befits their mission and philosophy to provide differentiated personalized instruction and to achieve curricular goals.

2. Educators understand that content is readily available with technology and design environments to transform the relationship between teacher and learner, engaging students in higher-order thinking skills, creation of content, and critical thinking.

3. Educators embrace technologies that promote a culture of participatory and collaborative approaches to learning (such as inquiry-based, student-centered, flipped classroom, and project and problem-based learning).

4. Educators model and empower learners to effectively practice media and information literacies inside and outside the classroom as content creators and consumers.

5. Educators promote networking opportunities for their students and teachers to collaborate locally and globally.

6. Educators evaluate opportunities to leverage online and/or hybrid learning environments and implement them when they enhance student learning.

7. Educators explore technology-enriched and adaptive formative assessments for sophisticated and customized skills evaluation that reveal growth over time and that inspire intrinsic motivation to improve learning.

Professional growth and learning

1. The educational institution recognizes a critical factor in technology integration is the teacher's sustained professional growth by creating a culture of continuous growth and adequate support for innovation and learning.

2. Educational institution leadership encourages educators to seek out opportunities to build learning networks and to explore and evaluate digital tools.

3. The educational institution includes technology integration as an essential component of its professional development, provides the necessary time and resources for it, and ensures that educators acquire and demonstrate essential technology skills and proficiencies.

4. Teachers' use of technology for teaching and learning is included in the school's teacher evaluation process, as appropriate for the school's mission and philosophy.

Infrastructure and administrative operations

1. The educational institution uses technology to improve the efficiency and effectiveness of administrative operations.

2. The educational institution provides adequate staffing and infrastructure appropriate for its size and operation.

3. The educational institution maintains, protects, reviews, and enhances its technological resources (data, network, software, and hardware) each year.

4. The educational institution provides timely support for digital resources and the people who use them.

5. The educational institution establishes renewal plans, replacement cycles, and disposal plans for technology equipment.

Digital ethics

1. The educational institution engages in ethical business practices in its digital technology initiatives, including considering the public purpose opportunities of online course offerings that extend beyond its own school community.

2. The educational institution operates under a clear set of practices/guidelines for maintaining privacy, confidentiality, and security in its use of digital technology.

3. The educational institution develops a responsible-use policy that is framed in the positive, flexible enough to accommodate changes in technology, and frequently reviewed.

4. Educators teach, model, and expect safe, healthy, ethical, legal, and responsible use of digital resources and social media by students and parents.

5. The educational institution develops a policy regarding faculty and student interactions on social media sites.

6. The educational institution provides up-to-date information on fair use, copyright, and Creative Commons information and requires compliance by faculty, staff, and students.

7. The educational institution establishes a curriculum-based digital citizenship/digital responsibility program that includes ongoing discussions of online behavior, cyberbullying, and respectful and legal use of online tools.

8. The educational institution stays current on issues, events, and concerns related to online behavior and digital citizenship and informs faculty, students, and parents when appropriate.

Conclusion

Over the past 20 years the use of digital assets and technology has accelerated and it continues to grow exponentially.

Digital technology is becoming increasingly present in everyday life: from schooling and education, to political engagement and even financial and health management [9].

Developments in digital technology and the speed at which they emerge, drive innovation and new applications that touch our lives in different and often profound ways. While there are numerous opportunities and aspirations associated with digitalization, there is also a crucial need to understand and mitigate the challenges it presents to society.

The digital world is increasingly penetrating the education and skills domain, with technology gradually being used to deliver education, knowledge and skills in new and innovative ways. This penetration is coupled with future changes to the mode and pattern of work, which are themselves affected by the current climate of economic uncertainty, as well as by political shifts. Given the increased use of fast-changing digital technologies in the workplace, new skills needs have emerged. The use of these technologies has contributed to transforming learning and skills development into a lifelong process. Indeed, people now have to continue to develop and refresh their skills and knowledge continuously in order to keep the pace with the constant innovations and new developments in the digital world. It is estimated that technology skills have to be updated every three years in order to have continued relevance. This applies to the workforce in general, where emphasis is placed not so

much on knowing the information, but rather on how to find it, and the ability to assess its quality and reliability.

The educational institutions are not immune to the ongoing changes in the everyday life. Educational institutions shall provide the business sector with a worker who is skilled, knowledgeable and ready for new knowledge and skills. Under the pressure of digital age and the shift of competences of the workers, educational institutions shall create a worker that will understand the importance of: Knowledge management (validation of information, quality assurance of information); Change management; Agile management (responsiveness, iterative process); Self-learning and lifelong learning; Discerning the limits and barriers of technology (e.g. knowing when technology is helpful and when it is not); Creation of ambient for learning for tomorrow – not for yesterday or today; Aware of the processes of planning, projecting, assessment; Projection of the future; Creation of cultural ambient; Support of lifelong learning culture; Logical thinking – the world as a system of relations; Ability to create and acknowledge information and knowledge; Ability to communicate; Ability to realize plans; Life harmony; Acceptance of differences; Transformation of the slow educational system into flexible composition of changes [4-8].

LITERATURE

1. Alibabić, Š. 2010. Obrazovanje i učenje odraslih-jezgro menadžmenta promene.
2. Obrazovanje odraslih, 10(1): 103-118.
3. Brekić, J. 1994. Inovativni menadžment. Zagreb: NP Alinea.
4. Cvetković, N. Kotlica, S. 2007. Nova ekonomija u svetu koji se menja. Beograd: Meg- atrend univerzitet.
5. Damjanović, P. 2006. Strateško planiranje u obrazovanju. Banja Luka: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo.
6. Djordjević-Boljanović, J. 2009. Menadžment znanja. Beograd: Datastatus.
7. Dimitrovski, R. 2012. Change Management, Institute of Knowledge Management, Skopje, Macedonia, ISBN 978-9989-2915-6-2.
8. European Commission. 2018. Education and Training MONITOR 2018, available at https://ec.europa.eu/education/resources-and-tools/document-library/education-and-training-monitor-eu-analysis-volume-1-2018_en (accessed on 05.05.2019).
9. Grand-Clement, S. 2017. Digital learning – Education and skills in the digital age. Cambridge, UK.

10.Hussain, S.T.et al, 2018, Kurt Lewin's change model: A critical review of the role of leadership and employee involvement in organizational change, Journal of Innovation and Knowledge, pp. 123 – 127, DOI

<https://doi.org/10.1016/j.jik.2016.07.002>.

11.Kleiman, G. 2016. Digital Age Learning and Teaching, NC State University College of Education, available at <http://www.hunt-institute.org/resources/2016/02/digital-age-teaching-and-learning/> (accessed on 07.05.2019).

РЕФЛЕКСИВНЫЙ АНАЛИЗ ОПЫТА ЭЛЕКТРОННО-ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

проф. д.п.н. Инна Федотенко

Тульский государственный педагогический университет
им. Л. Н. Толстого, Россия

доц. к.п.н. И. А. Югфельд

Московский городской педагогический университет,
Институт педагогики и психологии образования, Россия

Резюме: В статье представлен анализ опыта применения электронно-дистанционного обучения в процессе преподавания психолого-педагогических дисциплин в качестве единственного и доминирующего формата. Авторы рассмотрели различные виды дидактических, аксиологических, диспозиционных, технических рисков с учетом специфики дистанционного обучения. Приведены факты, раскрывающие вызовы и ресурсы электронного обучения при сравнении его с традиционным вариантом.

Ключевые слова: рефлексия, дистанционное образование, традиционное обучение, студенты, преподаватели, технологические, диспозиционные, аксиологические, технические риски.

REFLEXIVE ANALYSIS OF E-LEARNING EXPERIENCE

Prof. D.Sc. Inna Fedotenko

Tula State Pedagogical University, Russia

Assoc. Prof. D.Sc. I. Yugfeld

Moscow City Pedagogical University,

Institute of Pedagogy and Psychology of Education, Russia

Summary: The article presents an analysis of the experience of using e-distance learning in the process of teaching psychological and pedagogical disciplines as the only and dominant format. The authors considered various types of didactic, axiological, dispositional, and technical risks, taking into account the specifics of distance learning. The facts that reveal the challenges and resources of e-learning when comparing it with the traditional version are presented.

Keywords: reflection, distance education, traditional training, students, teachers, technological, dispositional, axiological, technical risks.

Для современного периода мировой пандемии характерна тенденция значительного роста числа исследований (статей, диссертаций, методических материалов, диагностических методик) по проблемам электронного обучения. Такой „девятый вал“ публикаций, захлестнувший страницы психолого-педагогических изданий, представляется избыточным, чрезмерным, искусственно завышенным. Но это только на первый взгляд. Проблема дистанционного формата образования из научной и узко профессиональной превратилась сегодня в остро актуальную, жизненно важную, болезненную, которая не оставляет равнодушными ни преподавателей, ни студентов. Дистанционный формат – это не инновация, не открытие современной эпидемиологической ситуации. Преподаватели университета в большей или меньшей степени давно использовали различные информационно-коммуникационные технологии, включая элементы компьютерного обучения в преподаваемые дисциплины. Значительно выше был „удельный вес“ дистанционного формата в следующих случаях:

- обучение молодых людей с особыми образовательными потребностями;
- образовательный процесс для беременных студенток;
- обучение молодых родителей, находящихся в отпуске по уходу за ребенком;
- длительные командировки обучающихся в контексте студенческой мобильности.

Позитивные аспекты дистанционного формата были вполне очевидны: удобно, комфортно, позволяет экономить время, более рационально распределять ресурсы, учитывать индивидуально-личностные особенности студентов, состояние их физического и психического здоровья, специфику дигногенеза.

В условиях неблагоприятной эпидемиологической ситуации этот формат стал единственным вариантом организации образования, своеобразной „палочкой-выручалочкой“, которая реально спасла процесс обучения в средней и высшей школе, помогла сохранить студенчество как социально-психологическую группу. Пять месяцев, разделившие „дистанцией“ преподавателей и студентов, позволяют не только проанализировать специфику компьютерного взаимодействия субъектов образовательного процесса, но и обозначить риски и ресурсы, приобретения и потери. Образование из полифонического многомерного многоярусного феномена превратилось в одномерное сообщение информации, приобрело плоскую конфигурацию. Дистанционный формат обедняет взаимодействие преподавателей и студентов, лишает его полноты, палитра становится черно-белой, вектор всегда направлен от педагога

студенческой аудитории. Большинству отечественных и зарубежных исследователей совершенно очевидно, что дистанционное образование лежит в русле стратегии контроля: „обезличивание, унификация, стандартизация, постоянная отчетность“. [1, с. 4]

Дистанционную модель проще оценивать и контролировать, но „уповать только на цифру – значит не понимать подлинных смыслов образования“. [1, с. 6]

Сторонники цифровизации забывают о том, что цель образования не сводится к информационной, это, прежде всего, ценностная, мотивационная, воспитательная, нравственная. Образование должно создать условия для самообразования студентов, их самореализации, личностной и профессиональной. Цифровизация должна „вернуться“ к студенту, учитывать особенности его развития, специфические характеристики современного молодого человека, принимать во внимание и предупреждать деструктивные изменения его личности. [2, с. 19]

После нескольких видеолекций я почувствовала острый психологический дискомфорт, я не видела лиц студентов, их глаз: серьезных, внимательных, теплых, насмешливых, мне не хватало их вопросов, реплик, реальной включенности в образовательную ситуацию. Невозможно произносить слова, не чувствуя отклика на них, очень трудно „читать лекцию“ в пустоту. В традиционном образовании дополнительную информацию несет множество невербальных характеристик: мимика, пластика, интонация, „психологический вес“ педагога, жесты, изменение реальной дистанции преподавателя и студента. Электронное обучение нивелирует, стирает все богатство взаимодействия, уничтожая „живое знание“, оставляя „засушенный“ информационный контент.

В педагогической теории традиционно рассматривается группа дидактических рисков, включающая технологические, диспозиционные (ценностные), риски рассогласования, а также воспитательные (риски отношений). [3]

При дистанционном обучении технологические риски, связанные с некорректным выбором преподавателем университета методов, приемов, способов осуществления образовательного процесса, значительно возрастают. Педагог не имеет реальной возможности адаптировать содержание преподаваемой дисциплины к потенциальным возможностям студенческой группы, не может учитывать субъективный опыт молодых людей, их коммуникативные, стилистические и психологические барьеры. Преподаватель университета решает не стратегические или тактические, а оперативные, ситуационные задачи: послать студентам общий текст лекции, презентации, дать

задания к семинарским занятиям (проектные, исследовательские), предоставить тесты для контроля. При контактном обучении педагог имеет возможность осуществить предварительную диагностику студентов, принять во внимание ее результаты, обратиться к субъективному опыту молодых людей (двузовскому, житейскому), включить его в ткань лекционного курса, изменяя первоначально запланированную структуру лекции. Таким образом, он делает информацию эмоционально привлекательной и личностной значимой для студентов. Дистанционное обучение подобным потенциалом не обладает.

Группа диспозиционных рисков связана с различными ценностными приоритетами преподавателей и студентов, с тем, что педагог навязывает студентам свои ценностные ориентации, плохо представляя специфику аксиосферы сегодняшних бакалавров и магистров. [3]

Опыт преподавателей нескольких тульских и московских вузов показал, что консультации к экзаменам в ситуации контактного обучения резко отличаются от дистанционных консультаций. На традиционных консультациях, как правило, преобладали вопросы содержательного, фактического характера, связанные с историей психологии, сущностью теорий, концепций, соотношением категорий, понятий, с анализом вклада в науку отечественных и зарубежных ученых. Формулировки вопросов показывали не только достаточную информированность студентов, но также их интерес к различным источникам знаний, попытки критически рассмотреть прочитанное, сравнить позиции разных авторов, выработать собственное личностное отношение. На дистанционных консультациях все вопросы носили нормативный характер, были связаны с ситуацией оценивания, первокурсники волновались: „как будут считать баллы за семинары, за лекции, за тест“, „что поставят, если будет спорная оценка по разным видам занятий“. Вопросы – это один из наиболее значимых индикаторов, показывающих отличие отчужденной информации от личностно присвоенного студентами знания.

Третья группа рисков – риски рассогласования – обусловлена различием в декларируемых и реальных ценностях. При традиционном обучении эти риски становятся очевидными в ситуации полемики, спора, побуждающих студентов обосновать свою действительную, а не декларируемую позицию. Эта группа рисков практически не выявляется в дистанционном обучении, при котором создается только иллюзия диалога. К технологическим и аксиологическим рискам добавляются технические угрозы.

К ресурсам дистанционного обучения можно отнести определенную экономию времени, физических и эмоционально-психических сил (например, в

ходе экзаменов, консультаций). Дополнительным социальным вызовом дистанционного обучения стала ситуация гетерогенного образования, когда в единое пространство оказались включены представители разных стран, культур, конфессий, студенты-инофоны (многие иностранные студенты не успели уехать домой, так как границы оказались закрыты). Если в условиях традиционного образования педагог в процессе лекции реагирует на вопросительный взгляд студента, на его удивленную мимику и старается упростить текст, прокомментировать ему непонятный термин, теорию, используя жесты, знание иностранных языков, помощь однокурсников, то сейчас студенты-инофоны в самоизоляции оказались в наиболее трудной ситуации.

Все группы рисков представлены в образовательном пространстве современного университета, однако доминируют, на наш взгляд, диспозиционные и риски рассогласования, связанные с деформациями в аксиосфере субъектов. Университет должен обеспечить, по словам С. И. Гессена, „приобщение личности к культурным ценностям“. Дистанционное обучение, на мой взгляд, вряд ли с этим справится.

Положительный результат онлайн-обучения состоит в том, что и студенты, и преподаватели хотят живого общения с коллегами, с однокурсниками. Месяцы вынужденного карантина привели к серьезному технологическому и техническому прорыву в образовании преподавателей университета. Основной итог: все участники педагогического процесса соскучились по естественному, нормальному человеческому взаимодействию, а наши ожидания от „прогрессивных компьютерных технологий“ оказались чрезмерно завышенными. Таким образом, дистанционное обучение – это важный, но всего лишь дополнительный инструмент (помогающий, уточняющий, объясняющий), способный существенно обогатить традиционное образование.

ЛИТЕРАТУРА

1. Митина Л. М. Межпоколенческие отношения как критерий эффективности личностного и профессионального развития субъектов образования: разрыв или общность Сб. „Межпоколенческие отношения: современный дискурс и стратегические выборы в психолого-педагогической науке“, М. 2020, с.с. 3-10.

2. Осницкий А. К. Межпоколенные связи и цифровизация Сб. „Межпоколенческие отношения: современный дискурс и стратегические выборы в психолого-педагогической науке“, М. 2020, с.с. 18-21.

3. Федотенко И. Л., Юзфельд И. А. Риски образовательной среды современного университета: позиция студентов и преподавателей (научная статья) Взаимодействие на преподавателя и студента в условията на университетското образование: традиции и инновации: Сборник с научни доклади. Китев, България, 2018. с. 256-260.

ФАКТОРЕН АНАЛИЗ ЗА ВЪЗНИКВАНЕ НА ЮНОШЕСКА АСОЦИАЛНОСТ И МОДЕЛ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ

ас. Доротея Дунева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: Настоящият доклад разглежда асоциалното поведение в динамиката на взаимодействие между индивидуално-психологични фактори и условията на социалната среда. Обособяват се две основни групи фактори с влияние върху проявите на девиация: Индивидуални – свързани с емоциите, темперамента, когнициите, регулация на поведението, Аз-концепцията; Социално/контекстуални – отразяват социалните взаимоотношения в семейството, училището, социалната среда. Важна е не само динамиката във формирането и генезиса на асоциалната проява, но и условията на психосоциално формиране на личността. За да е възможно противодействие на това отрицателно, социално явление, както и успешна работа с т.нар. „трудни деца“ трябва да се проучат факторите и условията, които формират асоциална склонност.

Ключови думи: асоциалност, юношество, фактори, модел.

FACTOR ANALYSIS FOR THE USE OF ADOLESCENT ASOCIALITY AND PREVENTION MODEL

Ass. Doroteia Duneva

St. St. Cyril and Methodius Veliko Tarnovo University

Summary: This report examines antisocial behavior in the dynamics of interaction between individual psychological factors and the conditions of the social environment. There are two main groups of factors influencing the manifestations of deviation: Individual – related to emotions, temperament, cognition, regulation of behavior, self-concept; social / contextual – reflect the social relationships in the family, school, social environment. Not only the dynamics in the formation and genesis of the antisocial manifestation are important, but also the conditions of the psychosocial formation of the personality. In order to be able to counteract this negative, social phenomenon, as well as successful work with the so-called „difficult children“, the factors and conditions that form antisocial tendency must be studied.

Keywords: antisociality, adolescence, factors, model.

Социалните отношения представляват естественото житейско поле на индивида. Тезите на социалните теории свързват генезиса, подготвката и реализацията на девиантното поведение с едновременно между процесите на личностово съзряване (биологично, полово и социално ро-

лево) на индивида и интензитета на влияние на социалната среда. Следователно усвояването на социален опит има своята нервно-физиологическа, възрастово-психологическа и социално-средова база. Посоките на човешкото поведение се определят от дефиницията за норма, която има силата да определи едно физиологично състояние, поведенчески акт или социален избор като „отклонение“. Теориите на отклоненията ги диференцират в две основни групи: отклонения в индивидуалното развитие и отклонения в социалните отношения. Наследствените, вродени или придобити в детството психофизически аномалии възпрепятстват социалната адаптация поради неадекватност спрямо изискванията на средата. Единството между индивидуална и социална психика гарантира превръщането на водещите социални норми и ценности във вътрешно индивидуални убеждения. Отклоненията в социалното поведение са резултат от неадекватна социална приспособимост, неуспешно и социално неработещо усвояване на роли, незачитане на социалните изисквания в посока интернализиране на ценността на правно-социалните и морални норми.

Факторите за възникване, развитие и реализиране на асоциално поведение са свързани с възрастовите характеристики на юношеския период, личностните диспозиции, родителските стилове на възпитание, влиянието на връстниците, проблемите в училищна среда, малтретирането, агресивните прояви и проблемната социалната адаптация.

Три са основните характеристики, които определят динамиката на юношеското съзряване: бърза акселерация в съзряването на организма, динамика в единството на отношенията организъм – личност, промени в структурата на индивидуалната психика с доминиране на нейните емоционални и интерперсонални компоненти. Юношеството надскача границите на физиологичното развитие, увеличава обхвата на личностната и социална ефективност, затова биологичното, психологичното и социалното се сливат. През пубертета успоредно с увеличаването на ръста и теглото се изменят всички останали части на тялото. Нараства мускулатурата, развива се сърдечно-съдовата система, увеличават се вътрешните органи, а по обем мозъкът към 14 година се доближава до мозъка на възрастен човек. Настъпват качествени промени в органите и тъканите, развиват се телесните функции и се усъвършенства връзката и взаимодействие между различните органи. Формират се уменията от по-висок порядък като планиране и решаване на проблеми. Когнитивното развитие продължава дълго и това обяснява вариациите в когнитивното функциониране и способностите в началото и края на юношеството. Формирането на метакогниция или „мислене за мисленето“ е предпоставка за повишаване на възможностите за справяне с проб-

лемни ситуации, за които младежите могат да генерират множество варианти за решения и да ги тестват [15]. Уморемостта през пубертетния период е два пъти по-висока от тази в останалите възрасти, а възстановяването на нервните клетки по-бавно. Следователно настъпва закономерно силен подем в цялата жизнена дейност и дълбоко преустройство на организма и неговите функции [6]. В резултат на рязката промяна в цялостното развитие настъпва изменение в психиката и поведението на юношите. Юношата съзрява интелектуално. Познавателните процеси се усъвършенстват. Обогатява се пространственото и творческо въображение. Развива се наблюдателност, склонност към анализ и синтез, възприятията за пространство и време. Мисленето от конкретно, несамостоятелно и безкритично се развива в абстрактно, самостоятелно и критично. На преценка се подлага не само поведението на родителите, но и собственото поведение. Юношите стават самокритични и самостоятелни. Образът за себе си на юношата не съдържа нищо друго освен представата, идеята, която включва физическия изглед, но най-вече преценката, която юношата му отрежда. Този образ често няма коректна връзка с действителността, но носи всички характеристики на въображаемото. Следователно образът за себе си се „закача“, от една страна, за действителността, а от друга, за историята на личността [3]. Регулацията на противоположности и превръщания на едно емоционално състояние в друго бележат задълбочен процес и представляват т.нар. юношески кризи. Според Ериксон основна криза през юношеството е провал в развитието на чувството за идентичност. Конфликтът между идентичност и объркване на ролята се предизвиква от бързо настъпващите през тази възраст физически и психически промени [8]. Физическите и психични сили, които „превземат“ тялото, ума и душата на юношата са динамични, ярки и безкомпромисни. Понякога предизвикателствата и новите отговорности задвижват прекалено бързо хода си и тогава юношите изпитват силна тревога пред бъдещето. Тя приема болезнени и мъчителни форми. Усещането за нервност е често срещано при тийнейджърите. Те стават дестабилизирани, губят усещането си за граници, чувстват се зле в кожата си. Когато нивата на тази тревожност станат особено високи юношите търсят средство за облекчение, което води до поведенчески зависимости (булимия, алкохолизъм, наркомания). Емоционалните отговори на юношеските кризи са причина за тежки патологии като наркоманията и суицидалните опити както и отключването на някои трайни психически болести.

Един от факторите и условия за поява и разпространение на асоциално поведение са процесите и явленията наблюдавани в детско-юношеското развитие в отношенията „нормално – аномално развитие“, т.нар.

личностни предиспозиции за формиране на девиации в поведението на погротващите.

Невъзможността на погротващите да изпълняват нормална социална роля както и да удовлетворяват собствените си потребности и изисквания на околните често се дължи на акцентуациите в характера. Те се изразяват в пубертетния период на онтогенезата.

Девиацията като целенасочено поведение е характерна за личност с асоциална насоченост и провокира социален проблем, който по своето съдържание носи индивидуалните белези на деструктивните личностни белези. В структурата на отклоняващо се поведение се откриват първични и вторични характеристики. Първичните се отнасят до особеностите на преживяванията и настроенията. Емоционално-волевата дейност се характеризира с подчертана лабилност и слаба целенасоченост, съчетани с противоречиви настроения, тревожност, плачливост, депресивни преживявания, което води до неадекватно отношение към социалната среда. Вторичните характеристики касаят нивото на висшите психични и социални сфери на личността – промени в структурата и функциите на Аз-а, трудно анализирани и оценяване на социалните явления, трудно възприемане на обществените норми и изисквания, нездрави убеждения, вътрешен конфликт. Променя се самооценката и границите на самоконтрола. Склонността на юношата към асоциални прояви има своите личностни обременености от гл.т. на характер, поведение, социално положение. Между погротващия и социума има засилен конфликт, който води до дестабилизиране на социалната позиция на юношата и готовност за противообществени прояви. Той демонстрира незачитане на социалния ред в обществото и противопоставяне на санкциите.

Самооценката на юношите се счита за амбивалентна. Тя оказва влияние върху тяхното поведение. Ранното юношество е свързано с повече ежедневни колебания в самооценката, но тя става по-стабилна с възрастта [10]. Липсата на адекватна самооценка рефлектира върху поведението на юношата. Изразява се в завишена тревожност, раздразнителност, избухливост, склонност към насилие. Самооценката се превръща в източник на напрежение и дестабилизатор на юношеското поведение. Това напрежение логично се разрежда с помощта на различни форми на вербална и физическа агресия. Карлан, Мартин и Робинс (1975, 1982, 1984) в своята Теория за самопоуеняването посочват като основна причина за асоциално поведение при юношите генерализираното чувство за собствена ценност и самоуважение. Ако чувстват дефицити по отношение на социално желани атрибути, ако получават периодично негативни оценки те са склонни да се самопоуеняват и формират ниско самочувствие. Чувстват се отхвърлени, неуспели, нежелани. За да

съхранят егото си, те се противопоставят на общоприетите стандарти и вярват, че личната им ценност може да бъде повишена чрез ангажиране с алтернативни форми на поведение. Сприятеливат се с девидантни връстници, които подхранват самочувствието и нереалната самооценка.

Липсата на адекватна грижа и социална подкрепа от страна на родителите често води до враждебност, гняв, ниска самооценка, тревожност и депресивни състояния. Деца израсват с дефицити в емоционалните процеси. В юношеството поведението става опозиционно и демонстративно. Отхвърля се просоциалната мотивация и неписаните закони на обществото. Юношата става индиферентен към социалното и се насочва към асоциални модели на поведение. Асоциалния пример на родителите и социално неприемливите условия на живот са предпоставки за девидантна предистория на детето. Периодът до реализиране на асоциална проява е латентен – в него детето е жертва на негативни поведенчески модели, а не субект на изпълнение на асоциална постъпка. Деца, израснали в депривация, трудно различават добро от лошо, смътно разбират социалната правда и човешката съвест. Често те се превръщат в юноши, които трудно осъществяват запознанства, поставят се в подчинено положение или заемат авторитарна позиция в комуникацията с партньора. „Депривацията може да бъде различна по форма и тежест: от липса на достатъчно родителска обич в семейството; загуба на един от двамата родители; отглеждане в различни видове детски заведения до пълна социална изолация“ [1]. Демонстрират изявен стремеж към социална изолация. Нарушават се взаимоотношенията между връстниците, избора става асоциален, често агресивен – побоища, скандали, включване в противообществени групи. Ролята на депривацията се установява и по отношение на склонността към суицидални опити и самоубийства сред младежите – безсъмнено едни от най-тежките отклонения в социалното поведение“. Когато биват изложени на често насилие от страна на родителите, децата възприемат същия модел на поведение и реагират агресивно спрямо братята и/или сестрите си и връстниците си“ [5]. Семейства с асоциална ценностна система или други дефицити в семейното функциониране обикновено оказват съществено влияние при формиране на личност с девидантно поведение. При изразени конфликти, остри противоречия между значимите възрастни и агресивни изблици опасността от психични и асоциални отклонения рязко нараства.

С началото на юношеската възраст емоционалният контакт между детето и родителите силно намалява, а същевременно се увеличава емоционалният контакт между връстниците. Тийнейджърът търси нови модели на поведение с които да замести заученото в семейната среда. Рязкото прекъсване

на емоционалния контакт с родителите е свързан с прекомерно влияние на връстниците често с начало на асоциално поведение, ранни сексуални контакти и други асоциални поведенчески прояви [9]. По време на юношеството взаимодействията с връстниците са по-интензивни и разнообразни и могат да имат критично влияние върху ценностите, нагласите и цялостния поведенчески профил на юношата. Приятелите стават едни от най-важните фактори, оказващи влияние върху социалното, емоционално и когнитивно развитие. Психологическата перспектива се фокусира върху реципрочността и диадичността на този специфичен вид връзка, която се изгражда от множество аспекти като: социална среда, броят на приятелите, качеството на приятелството, както и индивидуалните характеристики, както на приятелите, така и на юношата, който създава взаимоотношения с тях. Просоциалното и асоциално поведение са психологически силно зависими от взаимоотношенията с връстниците. Децата и юношите активно обясняват един на друг как и защо определени неща са правилни или погрешни и кои социални компетентности са подходящи, и защо.

Отхвърлянето от връстниците има тенденция да подпомага асоциалните действия [4].

Повечето юноши декларираат, че са поведенчески повлияни от връстниците си, защото ги харесват и ценят мнението им [14]. Това важи както по посока на позитивните, така и за негативните влияния. Това обяснява многобройните и задълбочени изследвания в тази посока, които недвусмислено потвърждават връзката между нивата на рисковото поведение и присъствието на индивиди с проблеми в поведението сред приятелския кръг. Изследвайки междуличностните отношения между учениците Huubregts, Vettenburg и D As достигат до извода, че „Антисоциалното поведение в училищата обхваща целия спектър на вербално и невербално взаимодействие между учениците, които са активни в или извън училище и включва злонамерени или уж злонамерени намерения, причиняващи умствени, физически или материални увреждания или наранявания на лица в или извън училище, като се нарушават неформалните правила на поведение“ [Huubregts, Vettenburg и D As, 2003, с. 35, цитирани от [2]. Девиянтното поведение е постоянен процес, който включва попадане и включване в групи с асоциално поведение и трупане на асоциален опит в тях. Следователно ако юношата интерпретира груповата сплотеност като ангажирана с проблемни или преходни поведения той ще е склонен да променя поведението си в тази посока. Себеодобрението е в пряка зависимост от чувството „за ние“.

Причини за агресивността са личностните черти на младежите – наследствени предразположения, потребности, темперамент, импулсивност,

Аз-концепция. Социалните фактори влияещи върху агресивността са: училището и средата на връстниците, средствата за масова информация, ситуации, които са противоположани, ситуации, които са фрустриращи, ситуации, които предизвикват болка и дискомфорт, ситуации свързани със злоупотреба на наркотици и алкохол.

Психологическите фактори включват темпераментовите особености, които се проявяват в следните аспекти: способност за саморегулация, насочване на вниманието, емоционална реактивност и двигателна активност.

В научното пространство съществуват десетки сериозни изследвания и анализи, които доказват безспорната връзка между малтретиране и асоциално поведение: Асоциални поведенчески прояви – бягства от къщи, жестокост към животни, прояви на агресия, обучителни проблеми, изглеждат оттеглени, уплашени, с лабилно настроение, злоупотребяват с дроги, чести проблеми с връстници, понякога е налице себеутвърждаващо суицидно поведение.

При физически малтретираните деца и юноши се описват тревожни разстройства. Някои от тях удовлетворяват критериите на посттравматично стресово разстройство, което експресира, чрез травматични игри, стесняване на афекта, отбягване на ситуации, свързани с малтретирането, повишена раздразнителност, страх от свързване с възрастните, очаквания за наказания, критика и санкции.

Физически и образователно negliжираните деца и юноши са агресивни и импулсивни. Демонстрират лоши взаимоотношения с връстниците, противопоставяне и враждебност към учителския авторитет, неспазване на училищните норми и правила за поведение, ниско самочувствие.

Когато се допусне детето да е хронично малтретирано от друг родител или настойник, има употреба на дрога и алкохол в семейството или на друго маладаптивно поведение, когато детето не получава психологическа грижа и подкрепа е налице емоционално negliжиране. Децата стават силно тревожни, възбудими, емоционално оттеглени, депресирани. Страх от отхвърляне. Асоциални поведенчески прояви са бягства от къщи, скитничество, поведенчески разстройства.

Критерий за социална зрялост на младежите е придобиването на диференцирани навици на поведение и общуване с различни социални групи. Изисква се овладяване на специфични социални знания, умения и навици. Когато юношите не са усвоили адаптивни форми на социално поведение за справяне с различни социални ситуации неминуемо срещат трудности в цялостния процес на адаптация. Това води до нарушаване на междуличностните отношения,

действия като фрустриращ фактор и предизвиква чувство за страдание, неудовлетвореност и неразбиране. Младежите са провокирани към определена защитна реакция, която често има асоциален характер. Потенциалът на юношата за социален интерес се развива в зависимост от средата и удовлетворява потребността му да принадлежи към социума. Удовлетворяването на потребността от обич и привързаност е основа за изграждане на висока социална мотивация, която е главна противодействаща сила на асоциалното поведение. Тази противодействаща сила е ценна с това, че намалява вътрешноличностните конфликти и е средство за удовлетворяване на други потребности. Липсата на коректен и успешен социален опит води до нарушени междуличностни отношения, участие във вътрешно групови конфликти и желание за напускане на общността. Взаимоотношенията между юношата и голямата социална общност, както и отношенията му с различните по структура и състав малки социални общности, се усложняват от отказа му да избере модели на поведение, различни от асоциалните. Дефицитите в социалните умения водят до неадаптивни стратегии за справяне с междуличностни предизвикателства. В неприятни социални ситуации влияние оказват и възприятията на децата и юношите за контрол като се установява точно такова взаимоотношение между атрибуциите и социалното представяне, каквото съществува между атрибуциите и академичните постижения.

Независимо от обстоятелството работата с юноши, проявяващи асоциално поведение има корекционен характер, същата по същество е консултативна. Следователно тя следва общия модел на психологическото консултиране [11]. Той би следвало да включва следните моменти: Установяване на отношение, Оценка на клиента и проблема (диагностика), Избор на подход, Реализиране на предвидените действия (техники), Приключване [12]. Следва да се отчита факта, че става дума за корекция, което насочва към подбора на съответни терапевтични подходи, подходящи за съответния клиент. В този смисъл според конкретно определените цели може да се използва аналитичен, поведенчески, когнитивен, гешалт и други подходи според личностните особености и конкретните цели. Въпреки предимствата на типологичния подход, свързани с целите и процесуалните пояснения, трябва да се подхожда строго-индивидуално към всеки случай, отчитайки неговата личностна и социална уникалност. Важно е да се подчертае, че може да се „прилагат всички теоретични подходи, като ефективността зависи от уменията на консултанта да свързва психологическото и морално въздействие“ [11]. В психо-корекционната дейност се използват едновременно и интерпретации от миналото, работа със защити, рационализиране на убеждения и др. в зави-

симост от личностните и социални характеристики на клиента, особеностите на ситуацията и средата, поставените цели и възможностите на консултанта.

Асоциалното поведение, независимо от степента на изразеност и психологически детерминанти, е и резултат от дефицити в ценности, норми, морални ориентири и приемливи ампитюди. Същите са резултат на липсващо или изкривено социално-педагогическо влияние на семейство, връстници и институции. То не би могло да се компенсира в рамките на корекционното консултиране, но трябва да присъства неизменно като акцент, независимо от типа на АДЛ. Защото „Ключът на мотивацията лежи в сферата на ценностите“ [13].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бръчкова, М. (2005) Социална и емоционална депривация и влиянието и върху развитието на децата от 0 до 3-годишна възраст, отглеждани и възпитавани в институция. – Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Педагогически факултет, Том 10, кн. 4, с. 189.
2. Василева, В. (2013) Насилие и агресия сред погратаващите. – Педагогически новости.
3. Деларош, П. (2011) Проблемите на юношеството, с. 16.
4. Енциклопедия Психология (1998).
5. Иванов, И. (2019) Родителски стилове и риск от насилие в периода на ранното детско развитие. – Психология, образование, актуални и приоритетни направления изследований, Тверской государственной университет, с. 319.
6. Йончев, В. (1969) Пубертет и душевно здраве, с. 30-35.
7. Йончев, В. (1972) Семейството и душевното здраве на детето.
8. Кардашева, А. (2008) Психология за родители, с. 90.
9. Магжаров, Е. (2001) Психологическо портретиране на правонарушителите, с. 14
10. Паназова, Е. (2013) Личностни характеристики и социални проблеми в юношеството, с. 8.
11. Хаджийски, М. (2001) Консултиране в пеницентриарната практика, с. 133-140, с. 262.
12. Хаджийски, М. (2014) Теория и практика на психологическото консултиране, с. 138.
13. Харис, Т. (1991) Аз съм добър, ти си добър, с. 301.
14. Isaak, R. M., Woiker, J. M., Thomas, S. (1984) Divergent evidence on free riding: An experimental examination of possible explanations.

15. Santrock, J. W. (2007) *Child Development*. 11. Ed. New York: McGraw-Hill.

**ЕВОЛЮЦИЯ СРЕЩУ РЕВОЛЮЦИЯ
ИЛИ ЗА МОДЕЛИТЕ НА РАЗВИТИЕ**
Сборник с доклади
от Международна научна конференция
17 – 19 септември 2020 г.
Том 2

**EVOLUTION AGAINST REVOLUTION
OR FOR THE MODELS OF DEVELOPMENT**
Proceedings
of the International Scientific Conference
17 – 19 September 2020
Vol. 2

Предпечатна подготовка: Кети Илиева, Силва Василева

Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе
ISBN 978-619-7404-16-6

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство
„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив
ISBN 978-954-2963-71-4